

Ankara Üniversitesi
Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi
Dergisi

OTAM

Sayı: 39 / Bahar 2016

Journal of
The Center for Ottoman Studies,
Ankara University

ANKARA - 2016

Ankara Üniversitesi

**Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama
Merkezi Dergisi**

OTAM

Sayı 39/Bahar 2016

**Journal of
The Center for Ottoman Studies,
Ankara University**

ANKARA - 2016

OTAM
Ankara Üniversitesi
Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi

BAHAR 2016

SAYI: 39

MART

Yayın Sahibi: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi adına
Prof. Dr. Üçler BULDUK (Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü)

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü: Prof. Dr. Üçler BULDUK, Ankara Üniversitesi, Osmanlı Tarihi
Araştırma ve Uygulama Merkezi (OTAM) Müdürlüğü, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-
Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, Atatürk Bulvarı No: 45,
Kat: 1, No: 136, 06100 Sıhhiye-Ankara/TÜRKİYE.

Yayın İdare Merkezi: Ankara Üniversitesi, Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi
(OTAM) Müdürlüğü, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Ata-
türk Bulvarı No: 45, Kat: 1, No: 136, 06100 Sıhhiye-Ankara/TÜRKİYE.

Tel: +90 312 310 96 49; +312 310 32 80/ 1075, **Belgegeçer:** +90 312 3105713

E-posta: otam@ankara.edu.tr

İnternet Sitesi: www.otam.ankara.edu.tr **Bilgi Edinme Birimi:** botam@ankara.edu.tr

Yaygın Süreli Hakemli Yayın

Basım Yeri ve Tarihi: Ankara / / /2016

Yayın Kurulu Üyeleri

Prof. Dr. Üçler Bulduk (Başkan)
Prof. Dr. Neşe Özden (Üye)

Prof. Dr. Hamiyet Sezer Feyzioğlu (Üye)
Prof. Dr. Nesimi Yazıcı (Üye)

Danışma Kurulu Üyeleri

(Danışma Kurulu üyeleri aynı zamanda Hakemler Kurulu üyeleridir.)

Prof. Dr. Yahya Akyüz (Emekli Öğretim Üyesi)
Prof. Dr. Tuncer Baykara (Emekli Öğretim Üyesi)
Prof. Dr. Mehmet Beşirli (Çankırı Karatekin Ün.)
Prof. Dr. İdris Bostan (İstanbul Ün.)
Prof. Dr. Geza David (Macaristan)
Doç. Dr. Alpaslan Demir (Gaziosmanpaşa Un.)
Prof. Dr. Feridun Emecen (İstanbul 29 Mayıs Ün.)
Prof. Dr. Yavuz Ercan (Emekli Öğretim Üyesi)
Prof. Dr. Haldun Eroğlu (Ankara Ün.)
Prof. Dr. Mehmet Akif Erdoğan (Ege Ün.)
Prof. Dr. Reşat Genç (Emekli Öğretim Üyesi)
Prof. Dr. Tufan Gündüz (Hacettepe Ün.)
Prof. Dr. Ahmet Güneş (Gazi Ün.)
Prof. Dr. Adnan Gürbüz (Gazi Ün.)
Prof. Dr. György Hazai (Macaristan)
Prof. Dr. Halil İnalcık (Bilkent Ün.)
Prof. Dr. Mehmet İnbaşı (Erciyes Ün.)
Prof. Dr. Cemal Kafadar (Harvard Ün.)

Prof. Dr. Ahmet Kankal (Yıldırım Beyazıt Ün.)
Prof. Dr. İsmail Kurtcephe (Akdeniz Ün.)
Prof. Dr. Günay Kut (Boğaziçi Ün.)
Prof. Dr. Ahmet Yaşar Ocak (Emekli Öğretim Üyesi)
Prof. Dr. İlber Ortaylı (Galatasaray Ün.)
Prof. Dr. Mehmet Öz (Hacettepe Ün.)
Prof. Dr. Abdulkadir Özcan (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Ün.)
Prof. Dr. Mustafa Öztürk (Fırat Ün.)
Prof. Dr. Tsutomu Sakamoto (Japonya, Keio Ün.)
Prof. Dr. Yusuf Sannay (TOBB ETÜ)
Prof. Dr. Ali İbrahim Savaş (Çankırı Karatekin Ün.)
Prof. Dr. Adnan Şişman (Gedik Ün.)
Prof. Dr. Kenan Ziya Taş (Balıkesir Ün.)
Prof. Dr. Gönül Tekin (Harvard Ün.)
Prof. Dr. Fahrettin Tızlak (Akdeniz Ün.)
Prof. Dr. Mehmet Tunçel (Erciyes Ün.)
Prof. Dr. Bahaeddin Yediyıldız (Emekli Öğretim Üyesi)
Prof. Dr. Elizabeth Zachariadou (Yunanistan)

OTAM
Ankara Üniversitesi
Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi

BAHAR 2016

SAYI: 39

MART

Bu sayı için Hakemler Kurulu Üyeleri

Prof. Dr. Üçler Bulduk(Ankara Üni.)
Prof. Dr. Kemal Çelik(Başkent Üni.)
Prof. Dr. Mehmet Akif Erdoğan(Ege Üni.)
Prof. Dr. Temuçin Faik Ertan(Ankara Üni.)
Prof. Dr. Adnan Gürbüz(Gazi Üni.)
Prof. Dr. Mehmet Hacısalihoglu(Yıldız Teknik Üni.)
Prof. Dr. Ayşe Kayapınar(İzmir Kâtip Çelebi Üni.)
Prof. Dr. Bekir Koç(Ankara Üni.)
Prof. Dr. Osman Köksal(Eskişehir Osmangazi Üni.)
Prof. Dr. Zeynel Özlü(Gaziantep Üni.)
Prof. Dr. Mustafa Öztürk(Fırat Üni.)
Prof. Dr. Alaaddin Yalçınkaya(Karadeniz Teknik Üni.)
Doç. Dr. Cihat Aydoğmuşoğlu(Ankara Üni.)
Doç. Dr. Yasemin Beyazıt(Pamukkale Üni.)
Doç. Dr. Alpaslan Demir(Gaziosmanpaşa Üni.)
Doç. Dr. Abdülkadir Gül(Erzincan Üni.)
Doç. Dr. Selda Kaya Kılıç(Ankara Üni.)
Doç. Dr. Özer Küpeli(İzmir Kâtip Çelebi Üni.)
Yrd. Doç. Dr. Tülay Ercoskun(Ankara Üni.)

Editör Yardımcısı: Arş. Gör. Ertan Ünlü
Yayın Sekreteri: Arş. Gör. Veysel Gökberk Manga
Yazı İşleri:

ISSN: 1019-469X

*OTAM, Babar ve Güz sayısı olarak yılda iki kez yayımlanan bakemli bir dergidir.
OTAM, TÜBİTAK ULAKBİM, TURKOLOGISCHE ANZEIGER, INDEX ISLAMICUS ve ASOS
İNDEX tarafından taranmaktadır.*

*OTAM' da yayımlanan yazılar Yayın Kurulu'ndan izin alınmaksızın başka yerde yayımlanamaz.
Yazıların sorumluluğu yazarlarına aittir.*

Kapak Resmi:

OTAM
Journal of
The Center for Ottoman Studies
Ankara University

SPRING 2016

NUMBER: 39

MARCH

Owner: The Center for Ottoman Studies, Ankara University: Prof. Dr. Üçler BULDUK (Faculty of Letters)

Managing Editor: Prof. Dr. Üçler BULDUK, Ankara University, Faculty of Letters, History Department, Atatürk Bulvarı No: 45, Floor: 1, Room no: 136, 06100 Sıhhiye-Ankara/TURKEY.

Administrative Office: Ankara University, The Center for Ottoman Studies Directorate, Ankara University, Faculty of Letters, History Department, Atatürk Bulvarı No: 45, Floor: 1, Room no: 136, 06100 Sıhhiye-Ankara/TURKEY

Tel No: +90 312 310 96 49; 310 32 80 / 1075 **Fax No:**+90 312 310 57 13

E-mail: otam@ankara.edu.tr

Web: www.otam.ankara.edu.tr **Information:** botam@ankara.edu.tr

Semiannual Journal

Printed in: Ankara / / /2016

Editorial Board

Prof. Dr. Üçler Bulduk (Head of Board)
Prof. Dr. Nesimi Yazıcı (Member)

Prof. Dr. Neşe Özden (Member)
Prof. Dr. Hamiyet Sezer Feyzioğlu (Member)

Advisory Board

(The members of the advisory Board are also members of the Board of Referees)

Prof. Dr. Yahya Akyüz (Emeritus Prof.)
Prof. Dr. Tuncer Baykara (Emeritus Prof.)
Prof. Dr. Mehmet Beşirli (Çankırı Karatekin Un.)
Prof. Dr. İdris Bostan (Istanbul Un.)
Prof. Dr. Geza David (Hungary)
Assoc. Prof. Dr. Alpaslan Demir (Gaziosm. Un.)
Prof. Dr. Feridun Emecen (Istanbul 29 Mayıs Un.)
Prof. Dr. Yavuz Ercan (Emeritus Prof.)
Prof. Dr. Haldun Eroğlu (Ankara Un.)
Prof. Dr. Mehmet Akif Erdoğan (Ege Un.)
Prof. Dr. Reşat Genç (Emeritus Prof.)
Prof. Dr. Tufan Gündüz (Hacettepe Un.)
Prof. Dr. Ahmet Güneş (Gazi Un.)
Prof. Dr. Adnan Gürbüz (Gazi Un.)
Prof. Dr. György Hazai (Hungary)
Prof. Dr. Halil Inalcık (Bilkent Un.)
Prof. Dr. Mehmet İnbaşı (Erciyes Un.)
Prof. Dr. Cemal Kafadar (Harvard Un.)

Prof. Dr. Ahmet Kankal (Yıldırım Beyazıt Un.)
Prof. Dr. İsrail Kurtcephe (Akdeniz Un.)
Prof. Dr. Günay Kut (Boğaziçi Un.)
Prof. Dr. Ahmet Yaşar Ocak (Emeritus Prof.)
Prof. Dr. İlber Ortaylı (Galatasaray Un.)
Prof. Dr. Mehmet Öz (Hacettepe Un.)
Prof. Dr. Abdulkadir Özcan (Mimar Sinan Fine Arts Un.)
Prof. Dr. Mustafa Öztürk (Fırat Un.)
Prof. Dr. Tsutomu Sakamoto (Keio Un.)
Prof. Dr. Yusuf Sarıay (TOBB ETU)
Prof. Dr. Ali İbrahim Savaş (Çankırı Karatekin Un.)
Prof. Dr. Adnan Şişman (Gedik Un.)
Prof. Dr. Kenan Ziya Taş (Balıkesir Un.)
Prof. Dr. Gönül Tekin (Harvard Un.)
Prof. Dr. Fahrettin Tızlak (Akdeniz Un.)
Prof. Dr. Mehmet Tunçel (Erciyes Un.)
Prof. Dr. Bahaeddin Yediyıldız (Emeritus Prof.)
Prof. Dr. Elizabeth Zachariadou (Greece)

OTAM
Journal of
The Center for Ottoman Studies
Ankara University

SPRING 2016

NUMBER: 39

MARCH

Board of Referees for this volume

Prof. Dr. Üçler Bulduk(Ankara Un.)
Prof. Dr. Kemal Çelik(Başkent Un.)
Prof. Dr. Mehmet Akif Erdoğan(Ege Un.)
Prof. Dr. Temuçin Faik Ertan(Ankara Un.)
Prof. Dr. Adnan Gürbüz(Gazi Un.)
Prof. Dr. Mehmet Hacısalihoğlu(Yıldız Technical Un.)
Prof. Dr. Ayşe Kayapınar(İzmir Kâtip Çelebi Un.)
Prof. Dr. Bekir Koç(Ankara Un.)
Prof. Dr. Osman Köksal(Eskişehir Osmangazi Un.)
Prof. Dr. Zeynel Özlü(Gaziantep Un.)
Prof. Dr. Mustafa Öztürk(Fırat Un.)
Prof. Dr. Alaaddin Yalçınkaya(Karadeniz Technical Un.)
Doç. Dr. Cihat Aydoğmuşoğlu(Ankara Un.)
Doç. Dr. Yasemin Beyazıt(Pamukkale Un.)
Doç. Dr. Alpaslan Demir(Gaziosmanpaşa Un.)
Doç. Dr. Abdülkadir Gül(Erzincan Un.)
Doç. Dr. Selda Kaya Kılıç(Ankara Un.)
Doç. Dr. Özer Küpeli(İzmir Kâtip Çelebi Un.)
Yrd. Doç. Dr. Tülay Ercoşkun(Ankara Un.)

Vice Editor: Ress. Assist. Ertan Ünlü

Secretary of the Editorial Board: Ress. Assist. Veysel Gökberk Manga

Technical Editors:

ISSN: 1019- 469X

OTAM is a refereed journal published two times a year (in spring and fall) by Ankara University Press. OTAM is indexed/cited in TÜBİTAK/ ULAKBİM, TURKOLOGISCHE ANZEIGER, INDEX ISLAMICUS and ASOS İNDEX.

An article published in OTAM may not be published elsewhere without the permission of the Editorial Board. The responsibilities of the published articles rests with authors.

Photo:

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

MAKALELER / ARTICLES

GULİYEV, AHMED

The Ottoman Fortification of Ganja and Provincial Administration of Ganja-Qarabagh Province in the Late Sixteenth Century/16. Yüzyılın Sonlarında Osmanlılar Tarafından Gence'de Kale Yapımı ve Gence-Karabağ Vilayetinde Osmanlı Taşra Yönetimi.....1

TURGUT, VEDAT

Şah İsmail'in Hatunu / Şah İsmail's Wife..... 27

MEVSİM, HÜSEYİN

Tuna'dan Dicle'ye: Zıstovi Hadisesi Neticesinde Diyarbakır'a Sürgün Edilen Bulgarlar/From Danube to Tigris: The Exiled Bulgarians as a Result of Svishstov Incident..... 37

EROĞLU MEMİŞ, ŞERİFE

18. Yüzyılda Kazâ-i Kudüs-i Şerif Mahkemesi'nde Görev ve Görevliler/Analysis of the *Hurûfât* or '*Askerî Rûznâmçe* Registers Without the Appointment Records of Waqfs: The Case of the District of Jerusalem 71

AKALIN, DURMUŞ

Rusya'nın Kızıldeniz Siyaseti ve Cibuti'de Sömürgecilik Faaliyetleri/ Russia's Policy of the Red Sea and the Activities of Colonialism on Djibouti..... 105

SATILMIŞ, SELAHATTİN

1893 Malatya Depremi ve Âfet Yönetimi/1893 Malatya Earthquake And Disaster Management 137

DAMLIBAĞ, FATİH

Sugar Production in the Ottoman Empire/Osmanlı Devleti'nde Şeker Üretimi 179

AK, MEHMET

Osmanlı Devleti'nde Veba-i Bakarı(Sığır Vebası)/ The Rinderpest in the Ottoman State 215

ÜÇÜNCÜ, UĞUR

Birinci Dünya Savaşı'nda Mustafa Kemal Paşa'nın Osmanlı Ordusu'ndaki Alman Subaylarına Bakışı/ Views of the Mustafa Kemal Pasha, on the German Officers in the Ottoman Army During the First World War 241

Saygıdeğer OTAM Okurları,

Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi (OTAM), 1985 yılında kurulmuştur ve Ankara Üniversitesi'nin en köklü merkez müdürlüklerinden biri olma vasfını gururla taşımaktadır. OTAM müdürlüğünü hayata geçiren kurucu müdürümüz, muhterem hocam Prof. Dr. Bahaeeddin Ögel merhumu rahmet ve minnetle anıyorum. OTAM Dergisi'ni zor şartlara rağmen saygın ve kurumsal bir yapıya kavuşturdukları için Prof. Dr. Muzaffer Arıkan ve Prof. Dr. Yavuz Ercan hocalarımıza da şükranlarımızı sunuyorum. Prof. Dr. Emel Esin, Prof. Dr. Melek Delilbaşı'na hizmetleri için teşekkür ederim. Son olarak, altı yıl boyunca OTAM müdürlüğünü yürüten Prof. Dr. Yılmaz Kurt'un emeklilik yıllarını huzur içinde geçirmesini dilerim. Ayrıca kırk yılı aşkın süre zarfında yönetim kurulunda görev yapan öğretim üyelerimize, danışma ve bilim kurullarımıza ve dergimizin çıkmasında emeği olan herkese ayrı ayrı şükranlarımızı sunarım.

Şerefli, bir o kadar da sorumluluğu ağır olan bu görev 2016 Ocak ayında sayın rektörümüz Prof. Dr. Erkan İbiş tarafından şahsıma tevdi edilmiştir. Göreve başladıktan itibaren bir taraftan merkez müdürlüğünün işleyişi, ihtiyaçları ve planlaması hakkında mesai harcarken diğer yandan OTAM Dergisi'nin gecikmiş sayılarını bir an önce çıkarma çabası içerisine girilmiştir. Rektör yardımcısı Prof.Dr. Berahitdin Albayrak'ın teşvik ve destekleri ile Samanpazarı semtinde bulunan, restore edilmiş, üniversitemize ait eski bir Ankara konağı, ANKAMER (Ankara Çalışmaları Araştırma ve Uygulama Merkezi) ile birlikte müdürlüğümüze tahsis ve eksikleri tefriş edilmiştir. Umarız ki bu tarihî mekanda hem dergi çalışmalarını daha düzgün biçimde yürütür, hem de küçük çaplı bilimsel ve akademik toplantılar ile sürekli hale getireceğimiz tarih sohbetlerini gerçekleştirebiliriz.

Göreve gelişimizden sonra, yaklaşık altı aylık bir gecikme ile OTAM Dergisi'nin 38. Sayısı (Eylül 2015/Güz) yayımlanabilmiştir. Bu aksaklık şüphesiz 39. Sayı'nın da (Mart 2016/Bahar) gecikmesini beraberinde getirmiştir. Hakem süreçlerinin takip edilmemesinden kaynaklanan bu gecikmenin en az kayıpla atlatılması için yoğun çaba sarfedilmiştir. Bu vesile ile 39. Sayının basım aşamasında bizlere her açıdan yardımcı olan editör yardımcısı Ar. Gör. Ertan Ünlü ve yayın sekreteri Arş. Gör. Veysel Gökberk Manga'ya teşekkür ederiz. Bu sayıda dokuz adet makale bulunmaktadır. Bu makalelerden ilki kardeş Azerbaycan'dan Ahmet Guliyev'e ait. İngilizce makalede Osmanlı yönetimindeki Gence-Karabağ'daki idari teşkilat ve Gence Kalesinin yapımı süreci ele alınmıştır. Vedat Turgut'un çalışması da, oldukça ilgi çeken ve tartışılan Şah İsmail'in eşi üzerinedir. Fatih Damlıbağ'ın, Osmanlı'da Şeker Üretimi adlı İngilizce makalesi de sosyo-ekonomik tarih çalışmaları açısından güzel bir örnek oluşturmaktadır. Keza Mehmet Ak'da Osmanlı Devleti'nde sığırları telef eden hayvan vebası konusunda ilgi çekici bir makale hazırlamıştır. Selahattin Satılmış ise 1893 Malatya Depremi'ni

belgelere dayalı olarak incelemiş, başka bir doğal afete dikkat çekmiştir. “Rusya’nın Kızıldeniz Siyaseti ve Cibuti’de Sömürgecilik Faaliyetleri” adlı makalede Durmuş Akalın, Rusya’nın sıcak denizlere inme arzusunun ta Afrika boynuzuna kadar ulaşan boyutunu bize anlatmaktadır. Hüseyin Mevsim yine az bilinen bir konuyu makalesine taşımış; Zıştovi’den Diyarbakır’a sürgün edilen Bulgarlar hakkında bilgi vermiştir. Umarız birkaçından bahsedebildiğimiz bu makaleler okuyucumuzun da ilgi ve beğenisini kazanır.

Dergimizin Eylül 2016/Güz sayısı, aynı zamanda 40. Sayı olacaktır. Türk tarihinde, folklöründe ve inancında 40 sayısının kutsal bir değeri bulunmaktadır. Kırkını çıkarmak veya kırklara karışmak tabirleri uzun ve ebedî hayatın bir sembolü olmuştur. Umarız, OTAM’ın 40. Sayısı, özellikle Osmanlı araştırmalarında ihtisaslaşmış nadir süreli yayınlardan olan dergimizin kıdemini, saygınlığını ve değerini daha da artıran örnek bir sayı olur. Bu amaca ulaşmak için siz değerli meslektaşlarımızın katkı ve desteği hayati önem taşımaktadır.

Saygılarımla...

Prof. Dr. Üçler BULDUK
OTAM Müdürü

Makaleler/Articles:

The Ottoman Fortification of Ganja and Provincial Administration of Ganja- Qarabagh Province in the Late Sixteenth Century

16. Yüzyılın Sonlarında Osmanlılar Tarafından Gence'de Kale Yapımı ve Gence-Karabağ Vilayetinde Osmanlı Taşra Yönetimi

*Abmad Guliyev**

Abstract

Fortress as a tool for the implementation of Ottoman military power was necessary for the upkeep and security of the Ottoman rule in Azerbaijan. Following its capture in 1588, Ganja was among the main towns of Azerbaijan fortified by the Ottomans. The primary aim of the fortification of Ganja was to maintain Ottoman rule in former Safavid *beylerbeyi* of Qarabagh, in the territories of which Ottomans established the *vilâyet-i Gence Karabağ* with seven *sanjaks* (districts). After fortifications, Ganja became one of the major garrison towns on the eastern frontier of the Ottomans. Apart from its military functions, the fortress served as the administrative seat of Ganja-Qarabagh province until it fell into the hands of the Safavids after the siege of 1606. In 1615, Ganja fortress, one of the examples of the late sixteenth century Ottoman military architecture in Azerbaijan, was subjected to destruction by the order of Shah Abbas I.

Drawing mainly on primary sources, this article aims to explore the history of Ottoman fortifications of Ganja and examine some little-studied aspects of Ottoman provincial administration of Ganja-Qarabagh province in the late sixteenth century.

Key words: Ottoman fortifications, Ganja, Ottoman-Safavid wars, provincial administration, Ganja-Qarabagh province

Özet

1588 yılında Osmanlı idaresine geçişinin ardından, Gence Azerbaycan'ın Osmanlılar tarafından kale yapılmış şehirleri arasında yer

* Ph.D., *Leading Research Fellow at the Institute of History of Azerbaijan National Academy of Sciences.* e-mail: abmadguliyev@yaboo.com

aldı. Gence'de kale yapılmasının temel amacı Osmanlıların eski Safevi Karabağ Beylerbeyliği topraklarında kurdukları ve yedi sancaktan oluşan Gence-Karabağ vilayetinde Osmanlı hakimiyetini sağlamak ve kesinleştirmek olmuştur. Yapımından sonra, Gence kalesi Osmanlıların doğu sınırında önemli garnizon şehirlerinden biri haline geldi. 1606 kuşatması sonrasında yeniden Safevî yönetimine girene kadar Gence kalesi askerî olduğu kadar aynı zamanda, Gence-Karabağ vilayetinin yönetim merkezi gibi siyasi ve idari öneme de sahipti. Azerbaycan'da Osmanlı askerî mimarisinin örneklerinden biri olan Gence kalesi 1615 yılında Safevî Şahı I. Abbas'ın (1588-1629) emriyle yıkılmıştı. Bu makalenin amacı Osmanlılar tarafından Gence'de kale yapılmasının tarihini temel kaynaklara dayanarak araştırmak ve on altıncı yüzyılın sonlarında Gence-Karabağ vilayetinde Osmanlı taşra yönetiminin bazı az çalışılmış konularını incelemektir.

Anahtar kelimeler: Osmanlı tahkimatı, Gence, Osmanlı- Safevî savaşları, taşra yönetimi, Gence-Karabağ vilayeti

1. Introduction

Under Safavid rule, Ganja was the administrative center of the *beylerbeyi* (province) of Qarabagh and ruled by governors from Ziyad-oghlu family of Qajar tribe.¹ During the Safavid-Ottoman war of 1578-1590, this province gained considerable importance due to its location between the strategic provinces of Shirvan and Chukhur-i Sa'd (Iravan). As long as Ganja and Qarabagh remained under the Safavid rule, it was impossible for the Ottoman armies to complete the conquest of Azerbaijan.

During the eastern campaigns (1534-1555) of Sultan Suleyman I (1520-1566), the Ottomans faced with supply and logistics problems and mainly due to these reasons failed to maintain their military presence in the Safavid territories (except Iraqi Arab) captured as result of these military expeditions.² Therefore, during the new war (1578-1590) with the Safavids, the Ottomans

¹ For more information on the history of Qarabagh under the Safavid rule, see Shahin Farzaliyev, "Gänçä Säfävilärin vâ Osmanlıların hakimiyätî dövründä (XV-XVIII äsrlär)" [Ganja under the Safavid and Ottoman rule (15th -18th centuries)], *The history of Ganja*, proceedings of the scientific and practical conference, Baku 2004, s. 57-72; Namig Musali, "Säfävilär zamanında Qarabağ bəylərbəyliyiinin yaradılması vâ onun inzibati quruluşu" [The establishment and administrative structure of beylerbeyi of Qarabagh during the Safavid period], *Qarabagh past, present and future*, proceedings of the 5th Scientific and practical conference (Baku, 2006): 165-169; Tofig Najafli, "Qarabağ XVI əsrdə" [Qarabagh in the 16th century] // *Qarabagh past, present and future*, proceedings of the 6th Scientific and practical conference, Baku 2007, s.237-248.

² For the eastern campaigns of Sultan Suleyman I, see Adel Allouche. *The Origins and Development of the Ottoman-Safavid Conflict (906-962/1500-1555)*, Klaus Schwarz, Berlin 1983, pp.130-145.

gave strategic importance to fortress construction in conquered lands of Azerbaijan and other areas of the South Caucasus. Fortress construction constituted an important part of the Ottoman military strategy enabling them to secure their military power and extend their administrative governance in newly captured territories, as well as manage supply and logistical issues efficiently.

Before Ganja, the Ottomans had built or strengthened fortresses in Arash, Shemakhi, Darband, Iravan, Tabriz and other strongholds taken from the Safavids. Peace negotiations with the Safavids, which was started in the autumn of 1586, prevented the Ottomans to realize their military objectives regarding the capture of Qarabagh province. The Ottomans had to wait until the summer of 1588.³ In a letter, dated 5th Jumadalkhir 996/2 may 1588 to the Muhafiz of Tabriz Jafar Paşa there was a mention about the postponement of the fortress construction in Ganja and Qarabagh under the request of Safavid Shah Muhammad Khudabanda in order to maintain the peace condition.⁴

Following the assassination of Safavid prince Hamza Mirza in May of 1587, peace negotiations with the Safavids failed. The Ottomans taking the advantage of internal conflicts among Qizilbash amirs, subsequent to the death of Hamza Mirza started the military campaign with the aim of completing the conquer of Azerbaijan. The politico-military situation favored the implementation of military objectives of the Ottomans in Azerbaijan, especially in Qarabagh province.

In order to capture Ganja and Qarabagh, Farhad Paşa in his letter to Ottoman court which was mentioned in a *hüküm* (order) dated 22nd Rajab 995/1 April, 1587 to *ümerâ* (amirs) of Shirvan wrote about the necessity of the construction of fortress in Shamkir⁵ which is situated 30 km to the east of Ganja. It is not clear why his proposal was not realized or did not have the necessary support from the Ottoman government. May be as a result of the course of events which was advantageous for Ottomans, he relinquished from his own plan in favor of building fortress in Ganja due to its important geostrategic location.

³ For more on Ottoman-Safavid war of 1578-1590, see Bekir Kütükoğlu. *Osmanlı-İran Siyasî Münasebetleri (1578-1590)*, İstanbul Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1962; M. Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlıların Kafkas-Elle'ni Fetih (1451-1590)*, İkinci Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998; Farah Huseyn, *Osmano-sefevidskaya voyna 1578-1590 gg* [Ottoman-Safavid wars 1578-1590], Nurlan, Baku 2005.

⁴ Yusuf Sarıncay, Mustafa Budak, and Kemal Gurulcan, *Osmanlı Belgelerinde Karabağ*, T.C. Başbakanlık, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 2009, s.9.

⁵ *Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri*, II C., Başbakanlık, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 1993, s.19-20.

On 20 July 1588, Farhad Paşa who was a commander (*serdar*) of Eastern campaign moved from Erzurum, which was the main launching base of Ottomans in their Eastern campaigns.⁶ The ultimate aim of this campaign was to capture Ganja and Qarabagh. On 9 Shevval, 996/1 September 1588, Ottoman army under Farhad Paşa reached Ganja and took the city almost without resistance⁷. The Safavid ruler of Ganja, Muhammad Khan Ziyad-oghlu Qajar at the news of the approaching of Ottoman army, abandoned the city with large numbers of province's population (mainly from Qajar tribe) so that, united with the forces of other Safavid emirs to attack Ottomans⁸. Shortly afterwards, on 29 September 1588, Farhad Paşa attacked the Qajars, who concentrated in Arasbar, near the Aras river and inflicted heavy casualties on them,⁹ consequently, the Ottomans completed the conquest of Qarabagh province. In the same year, Ottoman army under Sinan Paşa conquered Nahavand.¹⁰ Safavids were forced to resume peace negotiations, which led to the Treaty of Istanbul on 21 March 1590. According to the Treaty of Istanbul (also known as "Treaty of Ferhad Paşa"), the Ottomans gained Azerbaijan together with other territories of South Caucasus, as well as the western provinces of Iran (Nahavand, Luristan and Shahrizor).¹¹

Little research has been done into Ottoman provincial administration of Ganja-Qarabagh province in the late sixteenth century and the Ottoman fortification of Ganja. Drawing mainly on primary sources, this article aims to explore the history of Ottoman fortifications of Ganja and examine the little-

⁶Ibrahim Rahimzadeh Harimi, *Osmanlı qoşunlarının Azərbaycana yürüşləri (XVI əsrin sonu)* [Ottoman campaigns in Azerbaijan (in the late 16th century)], translation by R.Sheikhzamanli, ed. by M.Naghisoylu, Nurlan, Baku 2007, s.191-192.

⁷Shahin Farzaliyev, *Azərbaycan və Osmanlı imperiyası (XV-XVI əsrlər)* [Azerbaijan and the Ottoman Empire (XV-XVI centuries)], Azerneshr, Baku 1995, s.103.

⁸ Farah Huseyn, *Osmano-sefevidskaya voyna 1578-1590 gg.*, 90. Cihat Aydoğmuşoğlu, *Şah Abbas və Zamanı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, (Ankara 2011), s.128. According to Ibrahim Rahimzadeh, the numbers of households moved from Ganja with Muhammad Khan Ziyad-oghlu Qajar towards the Aras river were approximately 40,000 or 50,000. For more on this, see Ibrahim Rahimzadeh Harimi, *Osmanlı qoşunlarının Azərbaycana yürüşləri*, s.196-198.

⁹Ibrahim Rahimzadeh Harimi, *Osmanlı qoşunlarının Azərbaycana yürüşləri*, 196-197; Selaniki Mustafa Efendi, *Tarikh-i Selaniki. 1563-1600-cü illər: Azərbaycan və qonşu ölkələrin tarixinə aid iqtibaslar* [Tarikh-i Selaniki. 1563-1600. Passages on history of Azerbaijani and neighboring countries], translation from Ottoman Turkish by Z.Bunaydov, Elm, Baku 1992, s. 37-38; Sharaf-khan ibn Shamsaddin Bidlisi, *Sharafname*, translation, foreword, notes and appendixes by E.I.Vasilyev, vol.II, Nauka, Moscow 1976, s.292.

¹⁰ Oqtay Efendiyeu, *Azərbaycan Səfəvilər dövləti* [Azerbaijani Safavid state], "Sharq-Qarb", Baku 2007, s.234.

¹¹ Oqtay Efendiyeu, *Azərbaycan Səfəvilər dövləti*, s.235.

studied aspects of Ottoman provincial administration of Gence-Karabağ *vilayet* in the late sixteenth century.

2. Ottoman fortification of Ganja in 1588

a. The Importance of Fortification of Ganja

Fortress as a tool for the implementation of Ottoman military power was necessary for the upkeep and security of the Ottoman rule in Azerbaijan. Due to its geo-strategic significance, two days after taking Ganja Ottomans commenced building a fortress under the order of Ottoman Sultan III Murad (1574-1595). The Ganja fortress was established for different but interrelated purposes.

From the military point of view, the main purpose of the Ottoman fortifications of Ganja was to protect conquered lands in Qarabagh province from possible attack of troops of local Qizilbash (mainly *Qajar*) *amirs*. The Ottoman garrison in Ganja fortress was also responsible to provide military support to other Ottoman strongholds in neighboring provinces, especially in Shirvan to face the Safavids, as well as support safe movement of Ottoman troops from Qarabagh to Shirvan. Furthermore, the fortress provided with sufficient munitions and provisions would enable the Ottomans to use it as a supply base during the war with the Safavids. Moreover, presence of the garrison also allowed to control city, especially it was necessary to prevent possible collaboration between local population and former Safavid rulers of Ganja.

In administrative terms, a fortress was built to serve as a seat of provincial governance in Ganja-Qarabagh *vilayet* (province). Its strategic location in Ganja, which was one of the important centers of silk production and silk trade during the Safavid period made it possible to control trade routes and strategic road leading from Tiflis to Shamakhi.

b. Primary Sources on Construction of Ganja Castle

There are two detailed and eyewitness Ottoman accounts of the construction of Ganja fortress of 1588: '*Tarih-i Selâniki*' of Selaniki Mustafa Efendi and the '*Kitab-i Gencine-i Fetbi-Gence*'¹² by Rahimzade Ibrahim Harimi. Selaniki took part in Ganja campaign of Farhad Paşa in 1588/996 as *silabdar katibi* (secretary of weapon-bearer corps). Towards the end of this campaign for

¹² Rahimzade wrote this work as an appendix (*zeyl*) to his *Zafername-i Hazret-i Sulţan Murad Han and Gonca-ı baĝ-ı Murad*. He describes the capture of Ganja and construction of a fortress in the Bab 6 under the title of *Gence seferi* (996/1588). Mustafa Eravcı, Rahimzade İbrahim Çavuş Harimi in *Historians of the Ottoman Empire..* Edited by C. Kafadar H. Karateke C. Fleischer, 3. <http://ottomanhistorians.uchicago.edu/sites/ottomanhistorians.uchicago.edu/files/rahimizade.pdf>

his service in construction of Ganja fortress, Selaniki was promoted to the *kitabət* (secretaryship) of *sipahis*.¹³ Rahimzade, who partook in Ganja campaign as *çavuş* (sergeant or messenger) also relates events he personally witnessed. Rahimzade record that, the foundation of the Ganja fortress was laid down on 11 Shevval, 996/3 September, 1588.¹⁴ Selaniki does not mention the date of commencement of the fortress's construction.

c. *Dimensions and the Structure of the Fortress*

In comparison with *Tarih-i Selânikî*, Rahimzade's account is more detailed in providing information on the dimensions of the fortress. According to Rahimzade, the length of the wall was 3,800 *zîra*¹⁵ (2.945 meters) and height 10 *zîra* (7,7 m.). The fortress walls was 3 *zîra* (2,3 m) thick was surrounded by a very deep moat. Selaniki gave different figure for length of the fortress and regarding this he relates:

"...an area of more than 6,000 zira (4.650 meters) was plowed, walls, towers erected, and moats laid."

Rahimzade mention the building of inner defenses (*içqala*) within the fortress. According him, the fortress consisted of 43 towers and 7 iron gates¹⁶. Selaniki does not mention an *içqala*, total number of gates and towers, while he speaks about the phases of construction in detail:

"... Eighths of zulгада 996 (October 9, 1588) two high towers were completed on the section of *silabdars* unit and two big *shabi zərbzen*¹⁷ were put on them and there were festivals. After this, towers in the

¹³Mehmet İpşirli, Selânikî Mustafa Efendi, *TDV İA*, cilt: 36:358 <http://www.tdvia.org/dia/ayrmetin.php?idno=360358>

¹⁴Ibrahim Rahimzadeh, *Osmanlı qoşunlarının Azərbaycana*, s.193.

¹⁵ There were different types of *dhira* or *zîra* (*cubit*, *arşın*). The architects' cubit (*dhira' al-mi'mariyyab*) was measured ca. 77.5 cm. and it was standardized at 75 cm. in the 19th century; see, W.Hinz, "Dhira'." *E.I.* 2:232 and W.Hinz, *Islamische Masse und Gewichte*, umgerechnet ins metrische System, *Handbuch der Orientalistik, Ergänzungsband I*, 1, Leiden 1955, p.60. According to H.Inalcik, under a decree of 1881 issued by the Ottoman government metric equalent of 1 *arşın* of mason was 0.758 m. Halil Inalcik, "Introduction to Ottoman Metrology", *Turcica*, XV (1983): p. 340. In conversion of *dhira* to metric system, we will use a *dhira* of 77.5 cm., which is relevant to the measure system of the late sixteenth century.

¹⁶Ibrahim Rahimzadeh Harimi, *Osmanlı qoşunlarının Azərbaycanca yürüşləri*, 194.

¹⁷*Shabi zərbzen* (also *zərbzen ordarbzen*) was in most common use by the Ottoman field artillery and weighed 125 pounds (56.7 kg.). *Roads Murpbey, Ottoman Warfare, 1500-1700*, Rutgers University Press, New Brunswick, N.J 1999, p.110. For the Ottoman artillery, see also Gábor Ágoston, *TOP. TDV İslâm Ansiklopedisi*, yıl: 2012, cilt: 41, s.240-242 <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c41/c410132.pdf>

section of *sipahis* were finished. Two gates and towers in the section of *Yeniçeris* were completed. *Cebecis* (armorers) and *topçus* (artillery men)¹⁸

Rahimzade and Selaniki do not mention the names of the gates and towers. From Munshi we know that, the name of the highest and the best-fortified tower was *Çabartaq* (“four arches”)¹⁹. The fortress was indeed a complex with a mosque and other buildings inside. *Taribi-Selaniki* makes it clear that, *beylerbeyi* of Shirvan, *vezir* Jafar Paşa was buried at the mosque, which situated within the fortress²⁰.

d. Participation of Ottoman Governors in Construction of the Fortress

Construction of Ganja fortress was no simple task and required an investment of considerable amount of labor and supplies. As pointed out by Rhoads Murphey, “the completion of fortress construction and reconstruction work on this kind of scale, especially on the remoter frontiers, was possible only under exceptional circumstances”.²¹ Sources do not record the size of the workforce engaged in the construction of the walls. As for the composition of the workmen, the texts of the sources and the presence of large Ottoman troops in Ganja suggest that, construction work was carried out by the soldiers themselves. Additionally, Rahimzade mentions the skilled masters (*usta*) in construction of the fortress.²²

It is evident from the accounts of Rahimzade and Selaniki that, the construction of the fortress was delegated to Ottoman *beylerbeyis* and *sanjakbeyis* who participated in Ganja campaign. Rahimzade refers to the allocation of plots in construction site to *beylerbeyis* and *sanjakbeyis* without mentioning their names.²³ However, Selaniki relates this episode in detail:

“Anadolu *beylerbeyi* Hadım Hasan Paşa, *beylerbeyi* of Halab Hasan Paşa, *beylerbeyi* of Maraş Qulaqsız Mehmed Paşa, *beylerbeyi* of Şam Trablusu Bostañçı Ali Paşa, *beylerbeyi* of Qaraman Qorucubaşı Mehmed Paşa, *beylerbeyi* of Erzurum Hızır Paşa, *beylerbeyi* of Diyarbekr Mehmed Paşa, *beylerbeyi* of Sivas Sinan Paşa oğlu Mehmed Paşa, eight *beylerbeyis* constructed the sections of the fortress allocated them”.²⁴

¹⁸ Selaniki Mustafa Efendi, *Tarikh-i Selaniki*, s.36-37.

¹⁹İsgandar Bey Munshi Turkman, *Tarikh-i 'alam ara-yi Abbasi*, translation by Sh.F.Farzaliyev, vol II, Sharq-Qarb, Baku 2014, s.1290.

²⁰ Selaniki, *Tarikh-i Selaniki*, s.39.

²¹Rhoads Murphey, *Ottoman Warfare 1500-1700*, p.18.

²² Rahimzade, *Osmanlı qoşunlarının Azərbaycana yürüşləri*, s.194.

²³ Ibid., pp. 193-194.

²⁴ Selaniki, *Tarikh-i Selaniki*, s.37.

From Rahimzade's description, we know that, Farhad Paşa personally supervised construction works:

“Sardar (Farhad Paşa) from the dawn to nightfall walked around (the construction) section by section”.²⁵

e. *Construction Materials*

Sources does not provide information regarding the shape of the fortress and characteristics of the materials used in construction work. According to Selaniki, a tower which was built by Shah Tahmap I in Ganja square was demolished and remnants were used in construction of a fortress.²⁶ However, Rahimzade does not give any reference to this tower and the supply of building materials in his description of the construction processes.

²⁵ Rahimzade, *Osmanlı qoşunlarının Azərbaycana yürüşləri*, s.194.

²⁶ Selaniki relates: “*this tower built by Shah Tahmasp after his victory in Georgian war and made from the skulls of fathers of Simon (Simon I of Kartli) and Levend Alexander (Levan of Kakheti)...*”. *Tarikh-i Selaniki*, s.36. According to contemporary sources, in 1540-1554 Shah Tahmasp led four campaigns against Georgian kingdoms. In 1556-1561 the Safavid forces under the command of Shahverdi Khan Ziyadoghlu Qajar, beylerbeyi of Qarabagh (Ganja) made three expeditions to Kartli. In a battle of Garisi (also known as Kumas) which took place in 1556 or 1558, Luarsab I, a king of Kartli and a father of Simon, was killed in spite of the defeat of the Safavids (Isgandar Bey Munshi Turkman. *Tarikh-i alāmara-yi Abbasi*, V.1, s.167; Brosset, Marie-Félicité, *Chronique géorgienne, De l'Imprimerie royale, Paris 1831*, p.10. In 1561, at the battle of *Tsikhedidi* Shahverdi Khan Ziyadoghlu defeted Georgian army and prince of Kakheti Georgi was killed in action (Isgandar Bey Munshi Turkman. *Tarikh-i alāmara-yi Abbasi*, 1:168; Shirazi Khawaja Zainalabidin Ali Abdi bey, *Takmilat ul-akbbar*, translation from Persian and introduction by Abulfaz Rahimov, Elm, Baku 1996, s.85. According to Ali Abdi bey, “*While the envoys of Rum (Ottomans) were in Qazvin the heads of Georgian dead, captured aznavurs (warriors), and trophy were shown to Shah Tahmasp*”. *Takmilat ul-akbbar*, s.85. The existence of this tower was also attested by Oruj Bey Bayat. However, his account of this tower differs somewhat: “*Ganjab possesses a notable building, which I may here mention. This is a tower built up, from foundation to summit, with the skulls of Turks, and the number must exceed 50,000 heads. ... It was erefted here by a certain Persian general named Khan Sayyid Oghlu (Shahverdi Khan Ziyadoghlu), after he had conquered the Turks in a pitched battle at this place*”. *Don Juan of Persia: A Shi'ab Catholic 1560-1604* translated by G. Le Strange, Harper & Brothers, New York and London 1926, p.42. Shahverdi Khan Ziyadoghlu was mentioned for his bravery in a battle around Marand in 1548 against the Ottomans. *Tarikh-i alāmara-yi Abbasi*, v.1, p.141. Shahverdi Khan also took part in an expedition against the Ottoman governor of Erzurum Iskender Pasha in 1552, which was resulted in victory of the Safavids and according to Isgandar Bey Munshi, he was awarded for his courage shown during the battle. *Tarikh-i alāmara-yi Abbasi*, v.1, p.149. From all of this information we can therefore conclude that, reliable sources describing the Safavids-Georgian and Safavid-Ottoman wars do not record any tower of skulls erected with the heads of the Georgian kings or the Ottoman soldiers.

From a small surviving fragment of the *Shirali Bey* Tower of the fortress which was reconstructed on the ruins of the fortress of 1588, it is evident that, the fortress was built of, clay-mud, cobblestone and baked bricks which was characteristic to the architecture of Ganja.²⁷

f. Completion of the Fortress Construction

According to Rahimzade, the construction of the fortress lasted 43 days²⁸. Selaniki slightly differing from him, indicates that the fortress was completed in 40 days²⁹. Ottomans were skilled in building similar fortresses in minimum time despite their remote location (*Table 1*). Size of the workforce, mobilization of the resources, scale of the planned defenses (dimensions of the fortress, number of towers, existence of internal fortresses, depth of the moats, etc.), availability of sufficient local construction materials, distance to local building material sources are among the main factors affecting the duration of the construction work. Another factor having influence in time scale of the construction works was the military and security circumstances in the surrounding area.

Table 1.

Fortress	Duration of construction (days)	Fortification date (year)	Built by	Length of the fortress wall (m.)	Gates	towers	
						outer	internal
Ganja	40; 43	1588	Ferhad Paşa	2.945 ³⁰ ; 4.650 ³¹	7	43	?
Tabriz	30 ³² ; 36 ³³ ; 60 ³⁴	1585	Osman Paşa	8.293 ³⁵ ; 9.843 ³⁶	3	?	?

²⁷ For more on this, see F.Ahmadov, *Gəncənin tarix yaddaşı* [Historical memory of Ganja], "Shirvanneshr", Baku 1998, s.96-107.

²⁸ Ibrahim Rahimzadeh, *Osmanlı qoşunlarının Azərbaycana yürüşləri*, s.194.

²⁹ Selaniki Mustafa Efendi, *Tarikh-i Selaniki*, s.37.

³⁰ 3.800 zira (2.945m.). Ibrahim Rahimzadeh, *Osmanlı qoşunlarının Azərbaycana yürüşləri*, s.194.

³¹ 6.000 zira (4.650 m.). Selaniki Mustafa Efendi, *Tarikh-i Selaniki*, s.36.

³² Gelibolulu Mustafa Ali, cited in Rhoads Murphey, *Ottoman Warfare, 1500-1700*, p.217.

³³ "Fortezza di Tauris finita in trentasei giorni" (Tabriz fortress was completed in 36 days). Giovanni Tommaso Minadoi, *Historia della guerra fra Turchi et Persiani*, Di Gio. Thomaso Minadoi da Rovigo, divisa in libri nove, Appresso Andrea Muschio & Barezzo Barezzi, Venice 1594, p.312; Ibrahim Efendi Pechevi. *Istoriya* [History] (Passages on history of Azerbaijan and neighboring countries for the period of 1520-1640), translation by Z. M. Bunyadov, Em, Baku 1988, s.63; *Evlilya Çelebi. Narrative of Travels in Europe, Asia, and Africa in the Seventeenth Century* by Evliya Efendi. Translated by Joseph von Hammer-Purgstall. Vol 2, London 1850, p.134.

³⁴ Bidlisi Sharaf-khan ibn Shamsaddin, *Sbarafname*, s.248.

³⁵ According to Pechevi, the circumference of the fortress was 10,700 *arshin* (8.293 m.) in length. Pechevi, *Istoriya*, s.63.

Revan	15 ³⁷ ; 45 ³⁸	1583	Ferhad Paşa	3.048 ³⁹	5	43	8
Shamakhi	40 ⁴⁰ ; 45 ⁴¹	1583	Osman Pasa	5.425 ⁴² ; 7.750 ⁴³	-	70	20
Eresh	7 ⁴⁴ ; 22 ⁴⁵ ; 40 ⁴⁶	1578	Mustafa Paşa	7.315 ⁴⁷	3	4 ⁴⁸	none

³⁶ “To defend this town a strong citadel was then built of twelve thousand seven hundred cubits” (9.843 m.). *Evlîya Çelebi. Narrative of Travels in Europe, Asia, and Africa in the Seventeenth Century*, p.134.

³⁷ “*Fortezza di Reivan edifica in quindici giorni*” (The Revan fortress was built in the fifteen days). Giovanni Tommaso Minadoi, *Historia della guerra fra Turchi et Persiani*, p.220.

³⁸ Pechevi. *Istoriya*, s.59; *Evlîya Çelebi, Knîga putestestviya* [“Book of travels”]. Territories of the South Caucasus and neighboring provinces of Asia Minor and Iran. Compiled and edited by A. D. Zhelyakov, 3rd ed., Nauka, Moscow 1983, s.151.

³⁹ In 1603, according to Isgandar Bey Munshi there were three fortresses (*Atiq*, *Gözçü* and *Yeni qala*) in Iravan city. The fortress built by Ferhad Pasha in 1583 was called *Atiq* (Isgandar Bey Munshi, *Tarih-i alâmara-yi Abbasi*, v. 2, s.1173. Chardin who visited Iravan in 1673 mentioned the two fortresses in Iravan and gave the dimensions of one which probably built by the Ottomans in 1583: “It is of an oval form, four thousand paces around”. The Travels of Sir John Chardin through Mingrelia and Georgia into Persia, A Collection of Voyages and Travels, v.VII, J. Christie, Dublin 1815, p.385. Assuming that, the mean value of a pace is 0.762 meter, the total length of the fortress equals to 3.048 meter.

⁴⁰ Pechevi relates: “on 5 Jumada 991 / 6 May they started the construction of the fortress and built it in 40 days. Pechevi. *Istoriya*, s.57

⁴¹ Asafi Dal Mehmed Celebi, cited in Özer Küpeli, “*Evlîya Çelebi'nin İlk İran Seyahati Güzergahı ve Kalelere İlişkin Bilgiler*,” *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies* 11:2 (2011), s.89

⁴² ... *muhât-i sâr binâsı lâzım olan mahâlli bennâ-i zîrâ'ı ile ölçüldükde kulleleri ile yedi bin mîkdârı zîrâ' olup* (... if the fortress together with its towers measured in architect's *zîra*, the circumference will be 7.000 *zîra*) (5.425 m.). Yunus Zeyrek. *Târîh-i Osman Paşa*. Kültür Bakanlığı, Ankara 2001, s.62.

⁴³ The circumference of the fortress was ten thousand arsin. Asafi Dal Mehmed Celebi, cited in Özer Küpeli, “*Evlîya Çelebi'nin İlk İran Seyahati Güzergahı ve Kalelere İlişkin Bilgiler*”, s.89.

⁴⁴ Regarding the construction of Eresh fortress Rahimzade wrote: “... within one week, a strong fortress was built with forts and towers and warehouses for weapons and surrounded by a deep moat” Ibrahim Rahimzadeh, *Osmanlı qoşunlarının Azärbaycana yürüşläri*, s.37.

⁴⁵ Minadoi, *Historia della guerra fra Turchi et Persiani*, p.97.

⁴⁶ *Evlîya Çelebi, Narrative of Travels*, p.155.

⁴⁷ “...The circumference of which is nine thousand six hundred paces” (7.315 m.). *Evlîya Çelebi, Narrative of Travels*, p.155.

⁴⁸ Apart from four towers, according to Evliya Çelebi there were 17 *tabiyas* (ramparts) of Eresh fortress, *Evlîya Çelebi. Knîga putestestviya*, s.157.

3. *Provincial Administration of Gence-Karabağ Vilayet*

After the conquest of Ganja in 1588, the Ottomans carried out several important measures to maintain their military presence, as well as initiate their administrative and fiscal system in Qarabagh province.

To achieve their first and crucial goal, the Ottoman government ordered the construction of the strategically important Ganja fortress and deployed significant number of troops to staff them.

As in other Ottoman provinces, Azerbaijan's conquered lands were divided into provinces (*vilayet*, *beylerbeyilik*) and sub-provinces or districts (*sancağ*). Ganja became the center of a Ganja-Qarabagh province (*vilâyet-i Gence Karabağ*) until it was reconquered by the Safavid Shah Abbas I in 1606. According to the provincial survey in 1593, there were seven sanjaks (Ganja, Khachin, Gargar, Ahistabad, Verende, Dizak and Hekeri) in the territories of the former Safavid *beylerbeyi* of Qarabagh (Ganja).

Furthermore, these sanjaks were in turn divided into *nahiyes* (sub-districts). There were total numbers of 48 *nahiyes* in seven sanjaks: Ganja (with 25 *nahiye*), Khachin (5 *nahiye*), Gargar (3 *nahiye*), Ahistabad (6 *nahiye*), Verende (1 *nahiye*), Dizak (4 *nahiye*) and Hekeri (4 *nahiye*)⁴⁹The biggest sanjak (*liva*) of Ganja, itself was divided into two *kazas* (districts): Ganja and Barda. The Ottomans carried out systematic cadastral surveys (*tabris*) in order to estimate the revenues that the treasury could collect from its recently occupied lands. The first Ottoman provincial survey of the Ganja- Qarabagh *eyalet* carried out in 1593.⁵⁰

In Ottomans, provincial governors were usually changed or rotated every three years.⁵¹In case of Ganja, we can observe the frequent rotation of governors during the Ottoman rule. Drawing on primary sources, our estimations shows that, during the first 11 years of Ottoman rule (1588-1598), nine *beylerbeyis* served in Ganja. These governors supervised and headed both the military and the provincial administration.⁵²In the frontier provinces the governor was styled a *muhafiz*, a defender or keeper, indicating that his primary function was military⁵³. Apart from his military function, *beylerbeyi* was a supervisor of revenues, and placed above the defterdar of provincial treasurer.⁵⁴

⁴⁹ Oktay Efendizâde, "Gence", *DİA*, Vol. 14, s.18.

⁵⁰ Yusuf Sarıncı, Mustafa Budak, and Kemal Gurulkan, *Osmanlı belgelerinde Karabağ*, s.19.

⁵¹ "Tabriz district together with the province Diyarbekir was granted to beylerbeyi of Trablusu-Şam (Şam Trablusu) Hadım Jafar Paşa as a fief (*arpalık*) on the condition that, three years later he would be transferred to the post of beylerbeyi of Budin". Pechevi, *Istoriya*, s.64.

⁵² Gábor Ágoston. "Military Transformation in the Ottoman Empire and Russia, 1500-1800." *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 12/2 (2011), s. 290.

⁵³ Kunt, Metin, "Devolution from the centre to the periphery: an overview of Ottoman provincial administration", *The Dynastic Centre and the Provinces: Agents and Interactions*, Duindam, Jeroen and Dabringhaus, Sabine (eds.), Brill, Leiden 2014, p. 41.

⁵⁴ *Ibid.*, p.40.

Frequent rotation of governors of Ganja, in some cases contributed to confusions among sources regarding the appointments to this post. In particular, there is contradiction among sources concerning the identity of the first *beylerbeyi* of Ganja.

According to Selaniki, Rahimzade and Bidlisi following the capture in 1588, Ganja was put under the government of Çerkez Haydar Paşa.⁵⁵ Contrary to this, Pechevi and Solakzade indicate that, the former *beylerbeyi* of Anatolia Hadim Paşa was the first *beylerbeyi* of Ganja.⁵⁶ It is true that, Hadim Paşa took part in Ganja campaign and construction of Ganja fortress, however, at that time he was appointed governor of Shirvan not Ganja⁵⁷ following the death of Jafar Paşa on 11 Zulqadah, 996/ 2 October 1588.⁵⁸ From Ottoman official document relating to *timar* allocation in some villages of Ganja province in Muharram 998/November 1589, it is evident that, during that time the governorship of Ganja was held by Mustafa Paşa.⁵⁹ In October 1590 (in the end of the Zulhijja, 998) a post of *beylerbeyi* of Eresh was given to the former governor of Ganja and *Silahdarbaşı* (or *Yeniçeri silahdar ağası*) Davud Ağa was appointed as *beylerbeyi* of Ganja⁶⁰. In 1592, Hızır Paşa was made of *beylerbeyi* of Ganja until Mahmud Paşa took this position in 1594.⁶¹ In early Jumadil Akhir, 1005 (January 1597) Hadım Osman Paşa was appointed as the governor of Ganja replacing Baki bey oğlu Osman Paşa in this position.⁶² In Rebi-ul avval 1007 (October 1598) *beylerbeyi* of Ganja became Mustafa Paşa replacing Mehmed Paşa was a son of former Grand Vezir Farhad Paşa.⁶³

Distinguished service in frontier garrisons also offered opportunities for promotion and other rewards. In case of Davud Ağa, the promotion of *Silahdarbaşı* to the rank of *beylerbeyi* can be observed. Mustafa Paşa, who was one of the former *Yeniçeri ağası* also attained the rank of *beylerbeyi* after his appointment to the governorship of Ganja.⁶⁴

⁵⁵ Selaniki Mustafa Efendi, *Tarikh-i Selaniki*, s.39; Ibrahim Rahimzadeh, *Osmanlı qoşunlarının Azərbaycana yürüşləri*, s.194; Bidlisi Sharaf-khan ibn Shamsaddin, *Sharafname*, v.2, s.292.

⁵⁶ Pechevi, *Istoriya*, 69; Solakzade Mehmed, *Tarikh: Azərbaycan tarixinə dair iqtibaslar* [History: Quotes about the history of Azerbaijan], translation from Turkish by Z.M. Bunyadov, Elm, Baku 1992, s.67.

⁵⁷ Bidlisi Sharaf-khan ibn Shamsaddin. *Sharafname*, s.292.

⁵⁸ Selaniki Mustafa Efendi, *Tarikh-i Selaniki*, s.39; Ibrahim Rahimzade, *Osmanlı qoşunlarının Azərbaycanına yürüşləri*, s.194.

⁵⁹ Yusuf Sarınoy, Mustafa Budak, and Kemal Gurulkan, *Osmanlı belgelerinde Karabağ*, s.17-18.

⁶⁰ *Tarikh-i Selaniki*, 42; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani* (compiled by Nuri Akbayar), Vol II, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, s.408.

⁶¹ *Tarikh-i Selaniki*, s.53.

⁶² *Tarikh-i Selaniki*, 61; *Sicilleyi Osmani*, v.4, s.1306.

⁶³ *Tarikh-i Selaniki*, 66; *Sicilleyi Osmani*, v.3, s.1030; v.4, s.1182.

⁶⁴ *Tarikh-i Selaniki*, s.66.

While the governors of Ganja did not hold the rank of vezir, the posts of *beylerbeyi* of Shirvan⁶⁵ and in many cases, Revan⁶⁶ and Tabriz⁶⁷ were granted either with the rank of *vezir* or some holders of this position already bore this title. From *Ruus Registers* it is evident that, the first governor of Ganja carried the title of *mirmiran*.⁶⁸ Serving in frontier provinces with rank of *vezir* was an important step toward the post of grand *vezir*. Contributing to the greater degree of provincial autonomy, the rank of *vezir* ensured the holder with wider powers in case of military actions and involvement in them rulers of the neighboring provinces.⁶⁹

Attaching rank of *vezir* to the post of *beylerbeyi* attested the importance of these provinces to the Ottomans. Revan, Shirvan and Tabriz provinces were an active war zones between the Safavids and Ottomans. The Ottomans used the garrisons stationed in these provinces as advance bases against the Safavids, while they relied on Ganja garrison mainly as a supply and support base. Size of the garrisons and numbers of the fortresses in these provinces were other factors contributing to their strategic importance. On the other hand, giving a special status to the governor of Shirvan, the Ottomans also aimed to get backing of local Sunni population.

The provincial *defterdar* (or *mal defterdarı*) carried out the administration of the provincial treasury. The *defterdar* of Ganja-Qarabagh province whose name was Ali Efendi was first mentioned in an imperial *hüküm* dated 6 Muharram 999/4 November 1590.⁷⁰ From Selaniki we know that, on 23 Ramadan 1002/13 June 1594, Zarif Mehmed Efendi was appointed as the *defterdar*⁷¹ of the

⁶⁵ “*Shirvan was given to Hadim Hasan Pasha with the rank of vezir*”(*Tarikh-i Selaniki*, s.39; *Sharafname*, v.2, s.292). “*Former governor of Baghdad vezir Jafar Pasha was appointed mubafiz of Shirvan province*”(*Tarikh-i Selaniki*, s.50).

⁶⁶ “*Brave and Courageous Cigalzaade Yusuf (Sinan) Pasha, a former governor of Van became beylerbeyi of Revan granted the rank of vezir*” (Pechevi, *Istoriya*, s.59; Rahimzade, s.170).

⁶⁷ Yunus Zeyrek. *Tarih-i Osman Paşa*, 68; *Sharafname*, 2:248. “*In Ramadan, 1003(11.V.-9.VI.1595) Tabriz was given to Saatci Hasan Pasha with the rank of vezir*”(*Tarikh-i Selaniki*, s.56).

⁶⁸ Aydin B., Günalan R., "Ruus Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Osmanlı Eyalet Teşkilatı ve Gelişimi", *Osmanlı Araştırmaları* (2011), s.86.

⁶⁹ Regarding the appointment to the governorship of Shirvan in 1578 Rahimzade relates: “*It was decided that, it would be reasonable if the appointed to the position of beylerbeyi would simultaneously raised to the rank of vezir in order to dispose the troops entrusted to him and conquer the province*”. Ibrahim Rahimzadeh Harimi, *Osmanlı qoşunlarının Azərbaycana yürüşləri*, s.37.

⁷⁰ Yusuf Sarımay, Mustafa Budak, and Kemal Gurulkan, *Osmanlı belgelerinde Karabağ*, s.16.

⁷¹ Also called as *the mal defterdari* or *defterdar-i hazine*. Fore more on Ottoman financial establishment, see Cornell H. Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Ali (1541-1600)*, Princeton University Press, New Jersey 1986, pp.311-314.

province.⁷²The rotation of the post of *Defterdar* (“bookkeeper”) in every three years is also evident from the sources. According to Solakzade, a *defterdar* was appointed for three-year term to register the treasure of raw silk in Ganja province.⁷³ Provincial *defterdars* supervised the activities of their two chief subordinates, the *defter kethüdası timar defterdaru*.⁷⁴ The first *timar defterdaru* of Ganja province was Katib Mustafa and the first *defter kethüdası* was Piri bey.⁷⁵

The *defter kethüdası* was superior of the *timar defterdaru* and subordinate to the mal *defterdaru*.⁷⁶The superiority of *defter kethüdası* over *timar defterdaru* is evident also from the difference in their salaries. If the annual revenue of *defter kethüdası* of Ganja province amounted to 80,000 akçe, *timar defterdaru*'s annual income totaled 60,000 akçe.

Financial, judicial and military branches of Ottoman provincial government were separate theoretically. The imperial orders were usually sent to the provincial governors, however, sometimes *defterdars* and *kads* (chief judicial officer) were also addressed in these documents.⁷⁷ The first mention of *kadı* of Ganja province, whose name was *mevlânâ* (the title for *kads*) Kemal, appeared on imperial hüküm, dated 2 Zhulhijjah, 998/ 1 October 1590.⁷⁸ In Shah Abbas's I letter to Ottoman garrison in Ganja, *kadı* and *müftü* (jurisconsult) were also addressed, together with the governor of the province.⁷⁹

a. Financial Provisions of the Provincial Administrators

From *Ruus* Registers, which are the source of valuable information Ottoman about provincial organization, we can get data about the appointments and financial provisions of provincial administrators including *beylerbeyis*, *defterdars* and *secretaries* (Table 2). Ganja-Qarabagh province was subject to the *timar* system and its governor did not receive a fixed annual income (*saliyane*). According to *Ruus* Register, dated *Fî gurre-i Zilkade*, 996/22 September 1588 *beylerbeyi* of Qars Haydar Paşa was appointed a *beylerbeyi* of Ganja with

⁷² Selaniki Mustafa Efendi, *Tarikh-i Selaniki*, s.53.

⁷³ Solakzade Mehmed, *Tarikh*, s.67.

⁷⁴ Cornell H. Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Ali*, p.313.

⁷⁵ Aydin B., Günalan R., "Ruus Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Osmanlı Eyalet Teşkilatı ve Gelişimi", s.86.

⁷⁶ Cornell H. Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Ali*, p.320.

⁷⁷ Yusuf Sarınay, Mustafa Budak, and Kemal Gurulcan, *Osmanlı belgelerinde Karabağ*, s.13-15; *Osmanlı devleti ile Azerbaycan türk banliklari arasindaki münâsebetlere dâir arşiv belgeleri*, v.2, s.20-21.

⁷⁸ Yusuf Sarınay, Mustafa Budak, and Kemal Gurulcan, *Osmanlı belgelerinde Karabağ*, s.13-15.

⁷⁹ Isgandar Bey Munshi, *Tarikh-i alâmara-yi Abbasi*, v.2, s.1281.

hasses (revenues) of 2,100,000 (*yirmi bir kere yüz bin*) *akçe* to be collected from the *hasses* of *nahiyes* of Ankara. However, according to *Tapu Tabrir defter* (tax census) register of the vilayet of Ganja from H. 1001 (1593), the total *has* revenues of *beylerbeyi* (*mirmiran*) amounted to 1,200,000 *akçe*, while the revenues produced from the land fiefs of 5 *sanjakbeyis* (*mir liva*) totaled 1,251,009 *akçe*.⁸⁰

Table 2.

Name of the office	Date of the appointment	Annual revenue (in <i>akçe</i>)
<i>Mirmirânî-i Gence</i> (Governor/ <i>Beylerbeyi</i> of Ganja)	<i>Fî gurre-i Zilkade sene 996/</i> 22 September 1588	2,100,000 ⁸¹
<i>Defterdarlık-ı Timarhâ-i Gence</i> (Treasury of <i>timar</i> allotments in Ganja)	<i>15 Muharrem sene 998/</i> 24 November 1589	60,000
<i>Kethüdâlık-ı Defterhâ-î⁸² Gence</i> (Register office of large land grants in Ganja)	<i>10 Muharrem sene 998/</i> 19 November 1589	80,000

4. Size and Composition of Ottoman Garrison in Ganja

After fortifications, Ganja became one of the major garrison towns on the eastern frontier of the Ottomans. According to Selaniki, garrison of 3,500 soldiers were stationed in Ganja fortress.⁸³ Other eyewitness, Rahimzade does't not record the number of the garrison soldiers. In comparison with the fortresses of Tabriz, Revan, Eresh and Shemakhi garrison of Ganja was less sizeable (Table 3). The initial number of soldiers that served in these garrisons changed during the course of time in a response to the threats posed by the Safavids.

Sources gave information on most types of the Ottoman troops serving in Ganja fortress. Selaniki mentions *Silabdars* ("weaponbearers"), *sipahis*

⁸⁰Kuş, Elif, *699 numaralı Gence vilayeti tapu tabrir defteri H.1001 (1593)* (Unpublished master's dissertation) (Sakarya Üniversitesi, 2003), s.64.

⁸¹Comparatively, from information provided in Rahimzade's history we learn that, in 1578 the annual salary of beylerbeyi of Ereş Qaytas Pasha was 500,000 *akçe*. Ibrahim Rahimzadeh, *Osmanlı goshunlarının Ażərbaycana yürüşləri*, s.40. According to Ruus Register of 1589, the beylerbeyi of Ereş Osman bey's revenues was 700,000 *akçe* with *bases*. Aydın B., Günalan R., "Ruus Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Osmanlı Eyalet Teşkilatı ve Gelişimi", s.80.

⁸²The *defterdar* was assisted by two other officials, the *defter kethudası*, who handled *has* grants and *ziyemet* grants (large land grants), and the *timar defterdarı*, who dealt with ordinary *timar* allotments, see Geza David, "Administration, provincial" in *Encyclopedia of the Ottoman Empire*, ed. Gabor Agoston and Bruce Masters, Infobase Publishing, New York 2009, pp.13-17.

⁸³ Selaniki Mustafa Efendi, *Tarikh-i Selaniki*, s.39.

(cavalryman), *Yeniçeris* (Janissaries), *Cebecis*⁸⁴ (“armorers”) *Topçus* (“cannoneer, or gunner”) and *kul oğulları*⁸⁵ (sons of Janissaries). According to Iskander beg Munshi, Farhad Paşa constructed Ganja fortress and put *muhafız* and *yeniçeris* there and then returned⁸⁶. According to Vardapet Tsaretsky, Farhad Paşa left the troop unit called *gulams* (Janissaries) in Ganja fortress and returned to his *Qaisar* (Ottoman sultan).⁸⁷

An imperial order (*hokum*), dated 26 April 1594/ 5 shaban 1002 to the beylerbeyi of Ganja Mahmud Paşa record the *gonulluyan*⁸⁸ and timariot sipahis among the garrison troops to be sent to the province of Shirvan.⁸⁹ Interestingly, Janissaries were not on the list of troops sent to Shirvan. It can be explained by the fact that, since Janissaries formed the backbone of garrison troops, the protection of the fortress rested mainly with them.

Table 3.

Name of the fortress	Date ⁹⁰	Number of the garrison soldiers
Ganja	1588	3,500
Tabriz	1585	2,000 or 3,000; ⁹¹ 7,000; ⁹² 7,000 or 8,000; ⁹³ 12,000; ⁹⁴ 15,000; ⁹⁵

⁸⁴ The main duty of the *Cebecis* was to manufacture weapons, including the firearms, armor, trenching tools, and related combat equipment of the Janissaries. For more, see Mesut Uyar and Edward J. Erickson, *A Military History of the Ottomans, From Osman to Atatürk*, Praeger, Santa Barbara, CA 2009, p.49.

⁸⁵ The *Kuloghlus* are descended from the Janissaries. In North Africa, the son of a Janissari by a Maghrebi (Trablusgarp, Tunisia and Algeria) woman was also called a *Kuloghlu*. Abdülkadir Özcan, KULOĞLU, TDV yıl: 2002, cilt.26, s.358.

⁸⁶ Isgandar Bey Munshi, *Tarikh-i alämara-yi Abbasi*, v.1, s.697.

⁸⁷ Arakel Davrizhetsi (or Arakel Tabrizi), *Kniga istoriy* [“Book of the histories”]. Translation from armenian, foreword and comments by L.A.Khanlaryan, Nauka, Moscow 1973, s.471.

⁸⁸ By this time *gonulluyan*, were salaried cavalry. For more on this, see G.Agoston, Review of “Mark L. Stein, Guarding the Frontier. Ottoman Border Forts and Garrisons in Europe in *Book Reviews / JESHO* 52 (2009), pp. 153-184. After the mid-sixteenth century *Gönüllü* category became a generic name for all mercenaries in and around frontier provinces. Mesut Uyar and Edward J. Erickson, *A Military History of the Ottomans, From Osman to Atatürk*, p. 61.

⁸⁹ Yusuf Sarıay, et al., *Osmanlı belgelerinde Karabağ*, s.21-22.

⁹⁰ We present the data for the year of the completion of fortress constructon. The only exception is the figures for the garrison stationed in Shemakhi fortress. Since we have no data for the completion year (1583) we give the number for the year of 1606, during the siege of Shmakhi by the Safavids.

⁹¹ Isgandar Bey Munshi, *Tarikh-i alämara-yi Abbasi*, v.1, s.512.

⁹² Bidlisi Sharaf-khan ibn Shamsaddin. *Sharafname*, v.2, s.248.

Revan	1583	5601 ⁹⁶ ; 8,000 ⁹⁷
Eresh	1578	5,000 ⁹⁸
Shemakhi	1606	4,000 ⁹⁹

Qarabagh was one of the prosperous provinces under the Safavids, in spite of devastating effects (demographic and economic decline resulting from the migration and internal disorder) of Ottoman-Safavid war of 1578-1590, it remained self-sufficient also during the Ottoman rule. According to Tax registers of 1593, the annual revenue of Ganja-Qarabagh province was 22,227,768 *akçe*¹⁰⁰. About half of this amount, 10,456,825 *akçe* were collected from the *bass* lands of the Ottoman sultan.¹⁰¹ Revenues collected from *ze'amet* and *timar* lands constituted 5,498,243 and 3,821,691 *akçe* respectively. Interestingly, Solakzade indicates that, the salaries and expenses of the soldiers were paid from the silk and annually, silk of 150 loads *akçe* (15,000,000 *akçe* in value)¹⁰² were sent to the court of the *padishah*¹⁰³ (Ottoman sultan). These facts suggest that, the expenditure of Ganja garrison could be met through internal revenues.

a. Ganja fortress as Link in Ottoman Fortress Chain in the South Caucasus

As a component of the Ottoman fortress chain in the South Caucasus, one of the responsibilities of the Ganja garrison was the provisioning of military support in the form of troops, weapons and ammunition to other Ottoman

⁹³Pechevi. *Istoriya*, s.63.

⁹⁴ *Don Juan of Persia*, p.185; Minadoi, *Historia della guerra fra Turchi et Persiani*, p.321.

⁹⁵ According to Selaniki, following its completion, the fortress was put under the government of Cigalzade Sinan Paşa with a garrison of 15,000. *Tarikh-i Selaniki*, s.20.

⁹⁶ Bekir Kütükoğlu. *Osmanlı-İran Siyâsî Münasebetleri (1578-1590)*, s.136.

⁹⁷ *Don Juan of Persia*, 170. According to Iskander bey Munshi, there were 12,000 Ottoman soldiers in the province of Revan and about 10,000 of them were stationed in the three fortresses of Revan in 1604. Iskander bey Munshi, *Tarikh-i alâmarâ-yi Abbasi*, v.2, s.1170-1171). Comparatively, following the capture of Revan in 1635, it was put under the command of Murtaza Pasha with a garrison of 10,000 men. Pechevi. *Istoriya*, s.92.

⁹⁸ "Fortress be appointed Kaytas Pasha, with a garrison of 5,000 men". *Don Juan of Persia*, 147; Minadoi, p.97.

⁹⁹ A. Bakikhanov, *Gülüstanî-İrâm*. (Baku: "Möminun", 2001), s.86.

¹⁰⁰ 699 numaralı Gence vilayeti tapu tahrir defteri H.1001 (1593), s.86-87.

¹⁰¹ *Ibid.*, s.63.

¹⁰² 1 load of *akçe* equals to 100.000 *akçe*. For more on this, see Ömer İşbilir, YÜK, TDV yıl: 2013, cilt: 44:48

¹⁰³ *Solakzade Mehmed, Tarikh*, s.67.

strongholds to strategic fortresses in the neighboring provinces. An imperial decree issued on 5 Shavval 1002/26 April 1594, ordered *beylerbeyi* of Ganja Mahmud Paşa to send 1,500 soldiers with ammunition to Shirvan province to perform the necessary duties.¹⁰⁴ Furthermore, two other imperial orders issued on 5 Jumada al-Akhir 1000/19 Mart 1592 and Muharram 1001/October - November 1592, instructed the governors of Ganja to send weapons and ammunition to Shirvan province.¹⁰⁵ In all these orders, it was mentioned that, before sending the military support to Shirvan province, the sufficient supplies of weapons and ammunitions had to be left in Ganja fortress.

5. *The Recapture of Ganja by the Safavids in 1606 and the Fall of Ottoman Garrison*

Shah Abbas I was determined to restore the Safavid rule over the territories lost to the Ottomans under the treaty of 1590. Using the advantage of Celali rebellions in the Ottoman Empire, he took Tabriz by a surprise attack in late 1603.¹⁰⁶ This marked the beginning of a new war with the Ottomans that lasted until 1612. After a victory over the Ottoman army commanded by Cighalzade Sinan Paşa in *Sufian* in November 1605, the Safavids started preparation for Ganja campaign.

During the Safavid-Ottoman war of 1603-1612, Ganja among other strongholds such as Revan, Tabriz and Shamakhi became the theatre of siege warfare. As a contemporary observer, Iskander beg Munshi's *Tarikh-i alam ara-yi Abbasi* is the most reliable source for the siege of Ganja in 1606. Munshi's narrative provides a basis for an assessment of the performance of Ottoman garrison in Ganja against the Safavid warfare. From the passages provided in Iskander Bey Munshi's "*Tarikh-i alam ara-yi Abbasi*" it is evident that, Shah Abbas attached special importance to recapture Ganja which was considered as a "key of Shirvan" due its strategic location.

Before the siege of 1606, the Safavids had made several attempts to recapture Ganja and Qarabagh from the Ottomans. In 998/1589-1590, Muhammad Khan Ziyad-oghlu, a former Safavid ruler of Ganja, with his troops from Qajar and Turkman tribes laid siege to Ganja, but failed to reclaim the city.¹⁰⁷ After the Revan fell into the hand of the Safavids in June 1604, Shah Abbas sent Qorchibashi Allahqulu bey with an army of 15,000 to capture Ganja fortress by storm. In spite of inflicting casualties on the Ottomans near Ganja, the forces of Allahqulu bey failed to take the fortress.¹⁰⁸

¹⁰⁴Yusuf Sarıncay, et al., *Osmanlı belgelerinde Karabağ*, s.21-22.

¹⁰⁵*Osmanlı devleti ile Azerbaycan türk hanlıkları arasındaki niinâsebetlere dair arşiv belgeleri*, v.2, s.23-24.

¹⁰⁶Isgandar Bey Munshi Turkman. *Tarikh-i alâmarâ-yi Abbasi*, v.2, s.1162-1169.

¹⁰⁷Isgandar Bey Munshi Turkman. *Tarikh-i alâmarâ-yi Abbasi*, v.1, s.716-718; *Tarikh-i Selaniki*, s.41-42.

¹⁰⁸*Ibid.*, v.2, s.1198.

In Ramadan 1014/ January-early February 1606, Shah Abbas I sent a letter to the Ottoman garrison in Ganja demanding them to leave city voluntarily.¹⁰⁹ However, the Ottomans refused the Shah Abbas's offer, as they had no intention of surrendering. At that time, the *beylerbeyi* and *muhafiz* of Ganja was Mahammad or Mehmed¹¹⁰ Paşa. According to Munshi "..... in order to close the doors of peace between them (Ottomans) and Qiziilbash, they murdered Safavid *Rustam Sultan Sugelen Zulghadar* who was taken captive during a battle and had been a prisoner in this (Ganja) fortrees for two years."¹¹¹

In early March 1606, the Safavid army took encampment around the Tomb of Sheikh Nizami Ganjavi situated near the city. The Safavids used molds to make stone-firing canons. Using molds in cannon making enabled them to march in possibly short time. Safavid vanguard unit predetermined the location of the their forces around the fortress. To control the entry to the city, the Safavids erected a wall in front of the main gate of the fortress and a regiment of *ghulams* and *tufengchis* (musketeers) were deployed to protect that wall. Safavids also dug trenches around the fortress whcih provided a shelter from the Ottoman cannon and rifle fire.¹¹²

The available sources do not give the precise date of beginning of the siege. However, from Munshi we know that, the siege began in few days following the Novruz holiday (21 March).¹¹³ Sources differ on duration of the siege. From the text of the "*Tarikh-i alamara-yi Abbasi*" it is evident that, the actual siege lasted over three and a half months. However, according to Pechevi, the siege continued precisely seven months.¹¹⁴ Contemporary sources do not give information regarding the total number of the Safavid soldiers participating in the siege. As for the Ottomans, the estimated number of troops in Ganja fortress was between 3,500 and 4,000.

Safavids well aware of the formidable defences of Ganja had not intended to take the city by storm. They preferred to weaken the strength of the Ottoman military unit gradually and wait until the heavy cannons to be ready and then make decisive assaults.

The first three months of the siege can be characterised as largely a battle of attrition between the attacker and the defender. The Safavids tried to engage the Ottoman garrison in limited skirmishes in order to wear down the enemy. According to Munshi, the Ottomans made several assaults to the sections of

¹⁰⁹Ibid., v.2, s.1280-1282.

¹¹⁰Pechevi, *Istoriya*, s.82.

¹¹¹*Tarikh-i alāmara-yi Abbasi*, v.2, s.1289.

¹¹²Ibid., v.2, s.1283-1284.

¹¹³Ibid., v.2, s.1288.

¹¹⁴Pechevi, *Istoriya*, s.82.

Zulfigar khan and Hasan khan Ustajlu, but with no success, they drew back to the fortress.¹¹⁵

In the fourth months, the Safavids started to use canons which did damages to the defences. According to Arakel Tabrizi, fires from two heavy cannons seriously destroyed the fortress wall¹¹⁶. From Munshi it is evident that, among other siege-techniques the Safavids also used mining (trenching) operations. According to him, “*qorchi*, *ghulam* and others dug tunnels (*laghim*) and reached the [base of] towers and walls. They stuffed wood piles into the tunnel under one of the sections of the fortress which was 500 *zira* (388 meter) in length and they set fire to these wood piles, as a result breaches appeared on the walls”.¹¹⁷ From Arakel Tabrizi we know that, the Safavids destroyed the section of wall by blowing up the tunnel they filled with gunpowder.^{118.”}

The capture of the strategically important tower called *Chahartaq* by Qorchis¹¹⁹ determined the course of the battle. According to Munshi, *ghulams* managed to take three *Shir Haji*¹²⁰ towers by storm and started to break down the walls of the inner fortress.¹²¹ Following the capture of the several key towers by the Safavids, the Ottoman garrison, having lost all hope of assistance had no alternative but to request *aman* (mercy). Finally, on 5th July, 1606 after a defense of more than three months, the fort surrendered.¹²²

Safavids considered reconquest of Ganja from the Ottomans in 1606 as the “key to the conquest of Shamakhi”¹²³ and therefore, on the gate of the *Jameh Mosque* (built in 1606 and known also as Shah Abbas Mosque) of Ganja there was an inscription which stated: “*Kilid-i Shemabke*” (“key of Shamakhi”)¹²⁴. As a result of the recapture of Ganja by the Safavids, supply lines leading to the Ottoman-ruled Shirvan province were cut off and relief operations became impossible. All these factors were crucial in the fall of Ottoman garrison in Shamakhi, a seat of Shirvan province.

¹¹⁵*Tarikh-i alāmara-yi Abbasi*, v.2, s.1289.

¹¹⁶Arakel Davrizhetsi, *Kniga istoriy*, s. 94.

¹¹⁷*Tarikh-i alāmara-yi Abbasi*, v.2, s.1289.

¹¹⁸Arakel Davrizhetsi, *Kniga istoriy*, s.94

¹¹⁹ Qorchi corps was an elite force of the Safavid army. For more information on Safavid *Qorchi* corps, see Haneda Masashi, “The Evolution of the Safavid Royal Guard” (Translated by Rudi Matthee), *Iranian Studies* 22: 2-3 (1989), pp.57-86 and Ahmad Guliyev, “Safavid Qorchi Corps”, *Azerbaijan & Azerbaijanis* 1-4 (2006), pp.203-208.

¹²⁰Towers of the outer defences.

¹²¹*Tarikh-i alāmara-yi Abbasi*, v.2, s.1291.

¹²²*Ibid.*, 2:1291; Pechevi, *Istoriya*, s.82.

¹²³*Tarikh-i alāmara-yi Abbasi*, v.2, s.1292.

¹²⁴M.Useynov, M.Bretanitskiy, A.Salamzadeh, *Istoriya arkhitektury Azerbaydzhana* [The History of Azerbaijani Architecture], “Gosstroyizdat”, Moscow 1963, s.303.

6. Destruction of Ganja Fortress

After its capture, Ganja was among the former Ottoman fortresses to be repaired under the order of Shah Abbas I. Isgandar Bey Munshi only mentions the appointment of Alikhan bey as a *sarkâr* (supervisor or “head of affairs”) of the reconstruction works of Ganja fortress without giving the details.¹²⁵ However, the repaired fortress was in use only for short period. According to Munshi, with the news of a possible Ottoman attack, Shah Abbas having doubts about the strength of Ganja fortress ordered its destruction in 1615.¹²⁶ The destruction of the fortress was done in order to render it unfit for use as a fortress. Rudi Matthee pointed out that, “An awareness that the Ottomans were prone to attack heavily fortified places may also have inspired the Safavids to dismantle some of those that were not frontier outposts”.¹²⁷

Apart from Ganja, the fortresses in Shamakhi Nihavand and several other cities also faced with the same fate. Regarding this, German traveler Adam Olearius, who visited Shamakhi in 1636 relates:

“realising that the Turks were prone to attack cities that were fortified, and convinced that as long as they were not situated right on the borders or at mountain passes, walled cities did more harm than good, the shah (Abbas I) decided to dismantle one part of the town... He had done the same with Tabriz, Nakhjavan and Ganja.”¹²⁸

The well-known Ottoman traveler Evliya Çelebi who passed through Ganja in 1647 also gave reference to the destruction of Ganja fortress by the order of Shah Abbas I:

“At the time when Mohammed (Mehmed) Paşa the Kiaya (*Ketbiüda*) of Sari Ahmed Pasha was governor of Genje (Ganja), the Shah besieged it for seven months, and killed the whole garrison. Since that time it remained in the possession of the Persians (Safavids), a large town, but the Shah destroyed its castle”.¹²⁹

Russian merchant Fedot Kotov who passed through Ganja during his travel to Safavid territories in 1623 noted an absence of fortress in Ganja.¹³⁰

¹²⁵ *Tarikh-i alâmara-yi Abbasi*, v.2, s.1536.

¹²⁶ *Ibid.*, v.2, s.1585.

¹²⁷ Rudi Matthee, "Unwalled Cities and Restless Nomads: Firearms and Artillery in Safavid Iran," in Charles Melville, ed., *Safavid Persia: The History and Politics of an Islamic Society*, I. B. Taurus, London 1996, s.409.

¹²⁸ Adam Olearius, *The voyages and travells of the ambassadors sent by Frederick, Duke of Holstein, to the Great Duke of Muscovy and the King of Persia begun in the year M.DC.XXXIII. and finish'd in M.DC.XXXIX : containing a compleat history of Muscovy, Tartary, Persia, and other adjacent countries*, Printed for John Starkey and Thomas Basset, London 1669, p.165.

¹²⁹ *Evliya Çelebi, Narrative of Travels*, s.154.

¹³⁰ Fedot Kotov, *Khobzhenye kuptsa Fedota Kotova v Peryyyu* [A journey of merchant Fedot Kotov to Persia], “Vostochnaya lyteratura” RAN, Moscow 1958, s.56.

Russian religious official Arseniy Sukhanov who visited Ganja in 1653, mentioned the damaged city walls, while giving no referring to the existence of the fortress in Ganja.¹³¹

7. Conclusions

Fortress as a tool for the implementation of Ottoman military power was necessary for the upkeep and security of the Ottoman rule in Azerbaijan. It is evident that, apart from protecting conquered lands in Qarabagh province, Ganja garrison provided the military support to other Ottoman strongholds in neighboring provinces, especially in Shirvan to face the Safavids. Ganja fortress, periodically serving as a base for military offence and defense, along with other frontier strongholds became one of the theatres of war in Safavid-Ottoman conflict in early eighteenth century. It should be noted that, fell of Ottoman garrison in Ganja in 1606 had considerable impact on the course of struggle over the strategic province of Shirvan. The similar course of events took place after the Ottomans recaptured Ganja in 1725. Ganja fortress, facing the almost the same fate, following the eight-month siege fell into the hands of Nadir Shah in 1735.

It is clear that, in comparison with the governors of the provinces of Shirvan, Revan and Tabriz, the *beylerbeyis* of Ganja was never appointed with the rank of *vezir*, a title that ensured the holder with some degree of autonomy. In several cases, some senior janissary officers were promoted to the rank of *beylerbeyi* through the appointment to the governorship of Ganja province while the administration of neighboring Shirvan province was entrusted to the experienced governors.

Ganja fortress served as the administrative seat of Ganja-Qarabagh province until it fell into the hands of the Safavids in 1606. The first Ottoman provincial survey of the Ganja- Qarabagh *vilayet* carried out in 1593 was one of the most important steps in administrative organization of the province. This survey constitutes an important source of information for the study of the social, economic, and demographic situation of Ganja- Qarabagh province in late sixteenth century.

¹³¹*Arseniy Sukhanov, Proskimnitya*: Khozhdeniye stroitelya startsa Arseniya Sukhanova v 7157 (1649) godu vo Iyerusalim i v prochiye svyatyte mesta dlya opisaniya svyatykh mest i grecheskikh tserkovnykh chinov [A journey of elder builder Arseniy Sukhanov in 7157 (1649) to Jerusalem and other holy places to describe the holy places and Greek church officials], Kazan University Press, Kazan 1870, s.108.

References

a. Primary sources

- 699 numaralı Gence vilayeti tapu tahrir defteri H.1001 (1593) / Kuş, Elif ; Yrd. Doç. Dr. Yücel Öztürk (Unpublished master's dissertation), Sakarya Üniversitesi, Sakarya 2003.
- Adam Olearius, The voyages and travells of the ambassadors sent by Frederick, Duke of Holstein, to the Great Duke of Muscovy and the King of Persia begun in the year M.DC.XXXIII. and finish'd in M.DC.XXXIX : containing a compleat history of Muscovy, Tartary, Persia, and other adjacent countries, Printed for John Starkey and Thomas Basset London 1669.
- Arakel Davrizhetsi, *Kniga istoriy* ["Book of the histories"]. Translation from Armenian, foreword and comments by L.A.Khanlaryan, Nauka, Moscow 1973.
- Brosset, Marie-Félicité, *Chronique géorgienne*, De l'Imprimerie royale, Paris 1831.
- Don Juan of Persia: A Shi'ab Catholic 1560-1604* translated by G. Le Strange, Harper & Brothers, New York and London 1926.
- Evliya Çelebi, *Kniga putesbestviya* ["Book of travels"], Territories of the South Caucasus and neighboring provinces of Asia Minor and Iran. Compiled and edited by A. D. Zheltyakov, 3rd ed., Nauka, Moskva 1983.
- Evliya Çelebi, Narrative of Travels in Europe, Asia, and Africa in the Seventeenth Century by Evliya Efendi. Translated by Joseph von Hammer-Purgstall. Vol 2, London 1850.*
- Fedot Kotov, *Khozhenye kuptsa Fedota Kotova v Peryyyu* [A journey of merchant Fedot Kotov to Persia], "Vostochnaya lyteratura" RAN, Moscow 1958.
- Giovanni Tommaso Minadoi, *Historia della guerra fra Turchi et Persiani*, Di Gio. Thomaso Minadoi da Rovigo, divisa in libri nove, Appresso Andrea Muschio & Barezzo Barezzi, Venice 1594.
- Ibrahim Harimi Rahimzadeh, *Osmanlı qoşunlarının Azərbaycana yürüşləri (XVI əsrin sonu)* [Ottoman campaigns in Azerbaijan (in the late 16th century)], translation by R.Sheikhzamanli, ed. by M.Naghisoylu, Baku 2006.
- Ibrakhim Efendi Pechevi, *Istoriya* [History] (Passages on history of Azerbaijani and neighboring countries for the period of 1520-1640), translation by Z. M. Bunyadov, Elm, Baku 1988.
- Isgandar Bey Turkman Munshi, *Tarikh-i 'alam ara-yi Abbasi*, edited by Yagub Mahmudov, translation from Persian to Azerbaijani by Shahin Farzaliyev, 2 vols, Sharq-Qarb, Baku 2010-2014.
- Khawaja Zainalabidin Ali Abdi bey Shirazi, *Takmilat ul-akhbbar*, translation from Persian and introduction by Abulfaz Rahimov, Baku 1996.
- Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani* (compiled by Nuri Akbayar), Vols 2-4, Tarih Vakfi Yurt Yayınları, İstanbul 1996.

Mustafa Efendi Selaniki, *Tarikh-i Selaniki. 1563-1600-cü illär: Azärbaycan vä qonşu ölkälärin tarixinä aid iqtibaslar* [Tarikh-i Selaniki. 1563-1600. Passages on history of Azerbaijani and neighboring countries], translation from Ottoman Turkish by Z.Bunyadov, Elm, Baku 1992.

Osmanlı Devleti ile Azärbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri, c.II, C. Başbakanlık, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 1993.

Sharaf-khan ibn Shamsaddin Bidlisi, *Sharafname*, translation, foreword, notes and appendixes by E.I.Vasilyev, vol. II, Nauka, Moscow 1976.

Solakzade Mehmed, Tarikh: Azärbaycan tarixinä dair iqtibaslar [History: Quotes about the history of Azerbaijan], translation from Turkish by Z.M.Bunyadov, Elm, Baku 1992.

Sukhanov, Arseniy, Proskinitary: Khozhdeniye stroitelya startsa Arseniya Sukhanova v 7157 (1649) godu vo Iyerusalim i v prochiye svyatyie mesta dlya opisaniya svyatykh mest i grecheskikh tserkovnykh chinov [A journey of elder builder Arseniy Sukhanov in 7157 (1649) to Jerusalem and other holy places to describe the holy places and Greek church officials], Kazan University Press, Kazan 1870.

The Travels of Sir John Chardin through Mingrelia and Georgia into Persia, a Collection of Voyages and Travels, v.VII, J. Christie, Dublin 1815.

Yunus Zeyrek, *Târîb-i Osman Paşa: Özdemiroğlu Osman Paşanın Kafkasya fetihleri (H. 986-988 / M. 1578-1580) ve Tebriz'in fetih (H. 993 / M. 1585)*, Kültür Bakanlığı, Ankara 2001.

Yusuf Sarınoy, Mustafa Budak and Kemal Gurulkan, *Osmanlı Belgelerinde Karabağ*, T.C. Başbakanlık, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 2009.

b. Researches

ÁGOSTON, Gábor, Review of "Mark L. Stein, Guarding the Frontier. Ottoman Border Forts and Garrisons in Europe in *Book Reviews / JESHO* 52 (2009), pp.153-184.

ÁGOSTON, Gábor, *TOP. TDV İslâm Ansiklopedisi*, yıl: 2012, cilt: 41, s.240-242, <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c41/c410132.pdf> (accessed 17 January 2015).

ÁGOSTON, Gábor. "Military Transformation in the Ottoman Empire and Russia, 1500-1800." *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 12.2 (2011), pp.281-319.

AHMADOV, F., *Gäncänin tarix yaddaşı* [Historical memory of Ganja], "Shirvanneshr", Baku 1998.

AYDOĞMUŞOĞLU, Cihat, *Şah Abbas ve Zamanı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, PhD dissertation, Ankara 2011.

BAKIKHANOV A.A., *Gülüstani-İräm*, "Möminun", Baku 2001.

- EFENDIYEV, Oqtay, *Azərbaycan Səfəvilər dövləti* [Azerbaijani Safavid state], "Sharq-Qarb", Baku 2007.
- EFENDİZÂDE, Oktay, "Gence", *DİA*, Vol. 14, s.18.
- ERAVCI, Musatfa, Rahimizade İbrahim Çavuş Harimi in *Historians of the Ottoman Empire..* Edited by C. Kafadar H. Karateke C. Fleischer, <http://ottomanhistorians.uchicago.edu/sites/ottomanhistorians.uchicago.edu/file/s/rahimizade.pdf>(accessed 30 October 2014).
- FARZALIYEV, Shahin, *Azərbaycan və Osmanlı imperiyası (XV-XVI əsrlər)* [Azerbaijan and the Ottoman Empire (XV-XVI centuries)], Azerneshr, Baku 1995.
- Fleischer, Cornell H., *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Ali (1541-1600)*, Princeton University Press, New Jersey 1986.
- GEZA, David, "Administration, provincial" in *Encyclopedia of the Ottoman Empire*, ed. Gabor Agoston and Bruce Masters, Infobase Publishing, New York 2009, pp.13-17.
- GÜNALAN, R., Aydin, B., "Rus Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Osmanlı Eyalet Teşkilatı ve Gelişimi", *Osmanlı Araştırmaları*, (2011), s.27-160.
- HINZ, W., *Islamische Masse und Gewichte*, Leiden 1955, p.60.
- HINZ, W., "Dhira'." *E.I.*, v. 2, pp. 231-232.
- HUSEYN, Farah, *Osmano-sefevidskaya voyna 1578-1590 gg* [Ottoman-Safavid wars 1578-1590], Nurlan, Baku 2005.
- INALCIK, Halil, "Introduction to Ottoman Metrology", *Turcica*, XV (1983), pp.311-348.
- İPŞIRLI, Mehmet, Selânikî Mustafa Efendi, *TDV İA*, cilt: 36, s. 358 <http://www.tdvia.org/dia/ayrmetin.php?idno=360358>(accessed 15 January 2015).
- İŞBİLİR, Ömer, YÜK, TDV yıl: 2013, cilt: 44, s.48.
- KUNT, Metin, "Devolution from the centre to the periphery: an overview of Ottoman provincial administration", *The Dynastic Centre and the Provinces: Agents and Interactions*, Duindam, Jeroen and Dabringhaus, Sabine (eds.), Brill, Leiden 2014.
- KÜPELİ, Özer, "Evlîya Çelebi'nin İlk İnan Seyabati Güzergahı ve Kalelere İlişkin Bilgiler," *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies* 11:2 (2011), s.69-97, <http://tdid.ege.edu.tr/files/%C3%96zerK%C3%9CPEL%C4%B0.pdf>(accessed 27October2014).
- KÜTÜKOĞLU, Bekir, *Osmanlı-İran Siyasî Münasebetleri (1578-1590)*, İstanbul Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1962.
- MATTHEE, Rudi, "Unwalled Cities and Restless Nomads: Firearms and Artillery in Safavid Iran," in Charles Melville, ed., *Safavid Persia: The History and Politics of an Islamic Society*, I. B. Taurus, London 1996, pp. 389-416.
- MURPHEY, Rboads, *Ottoman Warfare, 1500-1700*, Rutgers University Press, New Brunswick, N.J 1999.

ÖZCAN, Abdülkadir, KULOĞLU, TDV yıl: 2002, cilt: 26, s.358.

USEYNOV, M., Bretanitskiy, M., Salamzadeh, A., *Istoriya arkhitektury Azerbaydzhana* [The History of Azerbaijani Architecture], “Gosstroyizdat”, Moscow 1963.

UYAR, Mesut and Erickson, Edward J., *A Military History of the Ottomans, From Osman to Atatürk*, Praeger, Santa Barbara, CA 2009.

Şah İsmail'in Hatunu

Şah İsmail's Wife

Vedat Turgut*

Özet

Şah İsmail ile Yavuz Sultan Selim arasında Çaldıran'da meydana gelen hesaplaşma esnasında dağılan Safevi ordusunun içinde bulunan Şah İsmail'in hatunlarının Osmanlıların eline geçip geçmediği meselesi, modern araştırmacının dikkatini çekmektedir. Gündüz ve Emecen'in ortaya koydukları fikirlerden ve araştırmayı ele almamızı sağlayan arşiv kaydından, Osmanlı müverrihleri içerisinde olayları birebir görmüş olan Hasan Can'ın oğlu Hoca Sadeddin ve Müneccimbaşı tarafından verilen bilgilerin şüphesiz doğru oldukları sonucuna varılmıştır. Buna göre, Şah İsmail'in eşlerinden ikisinin savaşta esir düştüğü, bunlardan Taclı Begüm'ün bir-iki günlük esaretin ardından kurtulurken, Bihrûze'nin Osmanlı topraklarında kaldığı ve hatta Selanik'te bir vakıf kurduğu anlaşılmaktadır. Bihrûze'nin Şah İsmail'i bir meydan okumaya tahrik etmek için kullanılmaya çalışıldığı ancak, Şah İsmail'in eşinin salıverilmesi için gönderdiği elçilerin hapsedilmesinin Osmanlılara istediği savaşı vermediği bilinmektedir.

Anahtar Kelimeler: Taclı Begüm, Bihrûze, Şah İsmail, Yavuz Sultan Selim, Çaldıran, Selanik.

Abstract

It has attracted the attention of modern researchers that the issue of whether Shah İsmail's wives come into the hands of Ottoman or not, who participated in crumbled Safavid army during pay off which occurred between Shah İsmail and Yavuz Sultan Selim in Çaldıran. It has concluded from revealed ideas by Gündüz and Emecen and archive document which enabling us to take hand this research, giving information by Hodja Sadeddin, the son of Hasan Can who has seen the events one to one and Müneccimbasi which in the Ottoman Historians, definitely correct. According to this, it was understood two of Shah İsmail's Khatuns be held captive in the war, while Begum, one of them, get rid of captivity after one or two day, Bihrûze, the other, stay in

* Yrd. Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Tarih Bölümü, vedat.turgut@bilecik.edu.tr.

Ottoman territory and also establish a foundation in Thessaloniki. It's known however, attempting to use of Bihrûze for provoke a challenge Shah İsmail, imprisonment envoys sent by Shah İsmail for set free of Bihrûze is not give a pitched battle what They want to Ottomans.

Key Words: Taclu Begüm, Bihrûze, Şah İsmail, Yavuz Sultan Selim, Çaldıran, Selanik.

Yavuz Sultan Selim ile Şah İsmail arasında cereyan eden Çaldıran Savaşı'nın önemli tartışma konularından birisi de Şah İsmail'in eşi ya da eşlerinin Osmanlılara esir düşüp düşmediği meselesidir. Şah İsmail'in hepsi hamile olan üç eşinin olduğu ve bunlardan Taclu Begüm (Taclu Hatun) ve Bihrûze isimli eşlerinin Osmanlıların eline esir düştüğü dönemin kaynaklarından anlaşılmaktadır. Fakat günümüze kadar pek çok araştırmacının yakından ilgilendiği bu konu tam olarak aydınlatılmamıştır. Bunda dönemin tarihçilerinin verdiği bilgileri destekleyecek başka vesikalara ulaşılamamasının büyük bir etkisi vardır. Biz burada hem dönemin tarihçileri hem de günümüz araştırmacılarının görüş ve iddialarını ortaya koyup, Selanik evkâf tahrir defteri içinde rastladığımız bir vesika çerçevesinde konuyu tartışmaya çalışacağız.

Şah İsmail'in eşleri arasında yer alan Taclu Begüm'ün hangi aileye mensup olduğu konusunda bazı görüş ayrılıklarından ziyade¹ onu tartışmaların öznesi yapan mesele, Çaldıran savaşına katılıp katılmadığı ve savaş sonrasında Osmanlı'ya esir düşüp düşmediğidir. Safevi kaynakları, Taclu Hanım'ın Çaldıran Savaşı'na katıldığı ve iki günlük kaybolmasının dışında Şah İsmail'in yanından hiç ayrılmadığı hususunda birleşirler. Taclu Hanım, Şah İsmail'in yaralandığını duyunca savaşa katılmış, savaş meydanından kaçması söylenince ortadan kaybolmuştur. Safevi kuvvetlerinin savaş sonunda büyük bir kargaşa içine düştüğü ve birliklerin her birinin ayrı bir tarafa kaçtıkları anlaşılmaktadır². Savaşı kaybettikten sonra Çaldıran'dan ayrılan Şah, Tebriz'de Taclu Hanım'ı aratmış ve bir iki gün sonra tevaffûken bulunan Taclu Hanım Şah'ın yanına getirilmiştir³.

¹ Tufan Gündüz, Alman şarkiyatçı Walter Hinz'in Taclu Begüm'ün Akkoyunlu Yakub Bey'in kızı olduğu iddiasının aksine, Musullu Türkmen reislerinden Mihmad Bey'in kızı olduğunu ileri sürmektedir. Diğer taraftan Feridun Emecen, İbn Kemal'de yer alan bilgiden hareketle onun Bağdad Beyi Hülefa'nın kızı olduğunu yazar. Şah İsmail'in esir edilen diğer eşi Behrûze'nin bunlardan birinin kızı olması da muhtemeldir. Bkz. Tufan Gündüz, "Şah İsmail'in Eşi Taclu Begüm", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 51 (Ankara 2009), s. 223; Gündüz, *Sultanlar ve Savaşlar*, Giovanni Maria Agiolello, *Venediklî Bir Tüccar ve Vincenzo D'Alessandri'nin Seyahatnâmeleri*, İstanbul 2006, s. 82; Orhan Ş. Gökyay, *Dede Korkut Hikâyeleri*, İstanbul 1985, s. 59; Walter Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyb Cüneyd: XV. Yüzyılda İran'ın Millî Bir Devlet Olarak Yükselişi*, (Çev. Tefvik Bıyılıoğlu), Ankara 1992, s. 78; Feridun M. Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, İstanbul 2010, s. 143.

² Feridun M. Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, s. 142-143.

³ Gündüz, "Şah İsmail'in Eşi...", s. 224-230.

Şah, hanımının bulunmasından dolayı son derece sevinmiş, onu getiren Durmuş Han'ın mülâzımlarından Mirza Şah'a taltifâtta bulunmuştur⁴.

Osmanlı kronikleri ise Safevi kaynakları gibi Taclu Hanım'ın savaş meydanında olduğunu doğrularken, onların aksine Taclu'nun da Şah İsmail'in diğer hatunlarıyla birlikte Osmanlı askerleri tarafından esir edildiğini kaydetmektedir⁵. Celalzâde, Çaldıran Savaşı'nda sadece Taclu Hanım'ın değil çok sayıda kadının ele geçirildiğini söylerken kadınların güzelliklerini ön plana çıkarır⁶. Anonim Tevârih, Şah İsmail'in eşlerini savaş meydanında bırakarak kaçtığını söyledikten sonra, ismini vermediği eşlerinden birinin Osmanlıların eline geçtiğini nakleder⁷. Sucûdî de çok güzel kızların Osmanlıların eline geçtiğinden bahseder⁸. Şah İsmail'in ismi verilmeyen bir hatununun esareti konusunda hem fikir olan Osmanlı kronikleri, onun akibeti hususunda karışık bilgiler nakletmektedir. Celalzâde, hatunun yakalanıp Sultan Selim'in huzuruna getirildiğini, bu sırada huzurda bulunan Kazasker Tacizâde Cafer Çelebi'ye verildiğini ve Anadolu vilayetlerinde yerleşip kaldığını söylemektedir⁹. Haydar Çelebi Ruznâmesi'nde, Çaldıran savaşında ele geçirilen esirlerin muayenesi esnasında altın sırmalı elbiseler giymiş olan bir kadının yakalandığını ve tahkikat neticesinde bu kişinin Şah İsmail'in karısı olduğunun anlaşılacak Cafer Çelebi'ye verildiğini nakletmektedir¹⁰. Lütfi Paşa da hanımın Tacizâde'ye verildiği konusunu teyit etmektedir¹¹. Zaim Mir Mehmed Katibi'ye göre ise Tacizâde Cafer Çelebi kendisine emanet edilmiş olan hanımı nikâhına aldığı için Sultan Selim'in hışmına uğramıştır¹². Mustafa Âli, hatunun yakalanışı ve akibeti hakkında Tacizâde ile ilişkilendirilen hikâyeden farklı olarak, onun Mesih Paşazâde tarafından yakalandıktan sonra, savaş gecesi Mesih Paşazâde'nin misafiri olduğunu ve ertesi gün onun izniyle serbest bırakılarak hızlı bir şekilde

⁴ Vural Genç, *İrânlı Tarihçilerin Kaleminden Çaldıran (1514)*, İstanbul 2011, s. 136.

⁵ Selahattin Tansel, *Yavuz Sultan Selim*, Ankara 1969, s. 58 vd.

⁶ Celalzâde Mustafa, *Selîmnâme*, (Haz. Ahmet Uğur-Mustafa Çuhadar), Ankara 1990, s. 381; Muhammed Kerim Yusuf Cemâli, "Çaldıran Savaşı'nın Sebep ve Sonuçları", *Safeviler ve Şah İsmail*, (Ed. A. Taşğın-Ali Yaman-Namiq Musali), İstanbul 2014, s. 63.

⁷ *Tevârih-i Âli Osman*-Giese Neşri, (Haz. Nihat Azamat), İstanbul 1992, s. 136.

⁸ İ. Hakkı Çuhadar, *Sucûdî'nin Selîmnâmesi*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 1988, s. 55; Tansel, *Yavuz Sultan Selim*, s. 62 vd; Genç, *İrânlı Tarihçilerin Kaleminden Çaldıran (1514)*, s. 134-135.

⁹ Celalzâde Mustafa, *Selîmnâme*, s. 381; Tansel, *Yavuz Sultan Selim*, s. 61

¹⁰ Haydar Celebi, *Rûznâme*, (Haz. Yavuz Senemoğlu), İstanbul, s. 77.

¹¹ Lütfi Paşa, *Tevârih-i Âli Osman*, (Çev. Kayhan Atik), Ankara 2001, s. 218.

¹² Tansel, *Yavuz Sultan Selim*, s. 62; Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, s. 143. *Taşköprüzâde, Eş-Şakâyiku'n-Numâniyye fi Ulemai'd-Devleti'l-Osmaniyye*, "Osmanlı Bilginleri", (Trc. Muharrem Tan), İstanbul 2007, s. 252. Emecen, bu bilginin şüpheyle karşılanması gerektiğini belirtmektedir, bkz. *Yavuz Sultan Selim*, s. 143.

Hoy'a gittiğini nakletmektedir¹³. Gündüz'ün tespitine göre bu mâlûmat, Safevî kaynaklarında hatunun akıbetiyle ilgili verilen bilgilere daha yakındır¹⁴.

Yukarıda belirtilen kaynaklar Şah İsmail'in esir alındığı belirtilen eşinin adını zikretmezken Müneccimbaşı, Şah İsmail'in Bihrûze adlı eşinin esir edildiğini bildirmektedir¹⁵. Kendi döneminde Taclu Hanım'ın yakalandığına dair meşhûr bir hikâyenin bulunduğunu, ancak bunun asılsız olduğunu söyleyen Müneccimbaşı'nın bu konudaki en doğru bilgiyi verdiği tarafımızdan tesbit edilen bir arşiv belgesinden anlaşılmaktadır. Müneccimbaşı, bu konuda Hoca Sadeddin Efendi'nin verdiği bilgilerin muteber olduğuna dikkat çekerek ondan ayrıntılı bir alıntı yapmıştır. Hoca Sadeddin Efendi, Osmanlı ordusunda bulunan babası Hasan Can ile Safevî ordusunda yer alan dedesi İsfahanlı Hafız Muhammed'den dinlediği olayları tarihinde birleştirmiştir. Dedesinden dinlediğine göre, Şah İsmail'in savaş meydanını terk etmesinden sonra Hafız İsfahânî, yoldaşlarıyla Çaldıran'dan ayrılmış, Tebriz yakınlarına geldiği sırada Taclu Hanım'dan haber alınamadığını ve Helvacıoğlu Huseyin Bey'in hatunu aramakla görevlendirildiğini duymuştur. Tebriz'de gizlendikleri sırada Taclu Hanım'ın Şah'a ulaştığı haberini almıştır. Babasından dinlediğine göre ise Taclu Hanım, savaşın en kızgın anında Mesih Paşazâde'nin eline geçmiş, yanında bulunan “*Lâl-i Büğrek/Be-berg*” diye bilinen mücevheriyle beraber diğer ziynetlerini verip azat olmak için yalvarınca Mesih Paşazâde durumuna acıyarak kendisini serbest bırakmıştır¹⁶. Taclu Hanım'ın mücevherlerinin Osmanlıların eline geçtiğine dair verilen bu bilgi, Osmanlı arşiv vesikalarının da teyid edilmiştir¹⁷.

Kaynaklardaki çelişkili bilgilerin sebebi, Şah İsmail'in birden fazla hatununun Osmanlıların eline geçmesinden ve bunlardan Taclu Hatun'un Bihrûze ile karıştırılmasından kaynaklanmaktadır. Gündüz'ün tetkiklerine göre, Safevî kaynakları Taclu Begüm'ün, Şah İsmail ölünceye kadar onun yanında olduğunu haber vermektedir. O, Tahmasb'ın hükümdar olması hususunda etkin bir rol oynamış, haremde ve saray bürokrasisinde hâkim bir şahsiyet olarak ortaya çıkmıştır. Taclu Hanım'ın ömrünün sonlarına doğru gözden düştüğü, Tebriz'de bir veba salgını atlattıktan sonra Tahmasb tarafından 1540 yılında Şiraz'a gönderildiği ve burada kısa bir süre sonra vefat ettiği anlaşılmaktadır. Ölmeden önce, gelirlerinin tamamını hayır işlerinde harcanmak üzere vakfettiği

¹³ Gelibolulu Mustafa Ali, *Künbül-Abbâr*, (Haz. Ahmet Uğur-Mustafa Çuhadar), Kayseri 1997, s. 1120-1121.

¹⁴ Gündüz, “Şah İsmail'in Eşi...”, s. 229.

¹⁵ Müneccimbaşı Ahmed Dede, *Sabâifü'l-Abbar fî Vekâyü'l-Asar*, II, (Trc. İsmail Erünsal), İstanbul, s. 165-166.

¹⁶ Hoca Sadeddin, *Tacü't-Tevârib*, IV, (Haz. İsmet Parmaksızoğlu, Ankara 1979, s. 211 vd.

¹⁷ İ. Hakkı Uzuncarşılı, “Şah İsmail'in Zevcesi Taclu Hanım'ın Mücevherâtı”, *Belleten*, XXIII/92 (Ankara 1959), s. 613.

anlaşılan Taclu Hanım'ın, Çaldıran Savaşı'nda yer aldığı ve Osmanlıların eline esir düştüğü kesindir. Ancak, onun esaretinin bir-iki günden fazla sürmediği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Osmanlı kaynaklarında Safevilerin eşlerinin Osmanlı askerleri tarafından esir alınması, Şah İsmail'in kendi namusunu bile koruyamayacak kadar zayıf bir hükümdarken ülkenin namusunu korumaya nasıl namzet olabildiğini eleştirmek için işlenmiştir¹⁸. Bu konunun yarım asır sonra bir diplomatik münasebet sırasında dahi Şah Tahmasb'ın Şah Kulu adlı elçisine nüktedân bir şekilde hatırlatılması da bu amaca matuf olarak Selaniki'nin eserinde ortaya konmuştur¹⁹.

Kaynaklardan da anlaşılacağı üzere Osmanlıların eline, Şah İsmail'in eşlerinden sadece Taclu Begüm geçmemiştir. Hoca Sadeddin'e göre, Taclu Begüm kadar değerli olan Şah İsmail'in başka bir hatunu da (Bihrûze) Osmanlıların eline esir düşmüş ve Yavuz Sultan Selim tarafından Tâcizâde Cafer Çelebi ile evlendirilmiştir. Savaş sonunda Sultan Selim'in Bihrûze'nin çadırına uğrayarak halini hatırını sorduğu ve esiresine hürmetkâr davrandığı anlaşılmaktadır. Bihrûze'nin Cafer Çelebi ile evlendirilmesinin üzerinden henüz iki ay geçmişken yeniçerilerin Amasya'da ayaklanarak Pîri Paşa ve Halimî'nin evlerini yağmalamalarının ardından Sultan Selim, Hersekoğlu Ahmed Paşa'yı görevinden almış, Dukâkinoğlu Ahmed'i ise hançerle yaraladıktan sonra cellâtlara teslim etmiştir. İstanbul'da yaptırdığı soruşturmanın ardından Balyemez Osman Ağa, Yeniçeri Ağası İskender Paşa ve Cafer Çelebi'yi idam ettirmiştir. Yavuz'un Cafer Çelebi'yi idam ettirmesinin sebebi, bazı kaynaklarda Çelebi'nin Bihrûze'nin etkisiyle evlendirme hususunu Sultan Selim'in aleyhine kullanmaya çalışması, bazı kaynaklarda da Yavuz'un ihtarına rağmen Tacizâde'nin Bihrûze'yi hâmile bırakması olarak gösterilmiştir²⁰.

Osmanlı arşivlerinde bulunan bir kayıt, Hoca Sadeddin ve Münecimbaşı'nın Bihrûze'nin esareti hususunda kaydettikleri bilgiyi doğrulamakta ve bazı İranlı araştırmacıların, Osmanlı müelliflerinin verdikleri bilgilerin hamasetten ibaret ve yok hükmünde olduğu yönündeki tenkitlerinin²¹

¹⁸ Gündüz, "Şah İsmail'in Eşi...", s. 223-231. "... Padişabların taht-ı tasarruflarında olan memleket menkûbâsı mesâbesindedir. Ruculiyetten hokkası ve futuvetten bebresi belki derûnunda fi'l-cümle zehresi olan kimesne kendüden gayri bir kimse ona taarruz ettiğinde tabammul etmek ihtimali yoktur", bkz. İdris-i Bitlisi, *Selimsabnâme*, (Çev. Hicabi Kırılancı), Ankara 2001, s. 152.

¹⁹ Selaniki'nin naklettiğine göre, 1568'de Tahmasb'ın elçisi olarak Edirne'ye gelen Şah Kulu'nun, kendisini karşılamaya gelen Osmanlı askerleri için "*vallabi bu askerlerin süsü ve gösterişi tıpkı düğün alayı gibi?*" demesi üzerine Candaroğlu Kızıl Ahmed'in oğlu Rumili Beylerbeyi Şemsî Ahmet Paşa "*Evet Çaldıran'dan gelin getiren bu alaydır?*" diye cevap vermişti (Selâniki Mustafa Efendi, *Tarih-i Selanikî*, I, (haz. Mehmet İpşirli), Ankara 1999, s. 70).

²⁰ Genç, *İranlı Tarihçilerin Kaleminden Çaldıran (1514)*, s. 138, 144-150.

²¹ Mesela Haşim Hicazifer'in bu yöndeki tenkitleri için bkz. Genç, *İranlı Tarihçilerin Kaleminden Çaldıran (1514)*, s. 202-206.

tekrar gözden geçirilmesini zorunlu kılmaktadır. Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşiv Dairesi'nde mahfûz bulunan TD 553 numaralı Selanik Evkâf Defteri'nde “*Vakf-ı Şah İsmail Hatunu*” başlığı altında tespit edilen bir kayıt, Çaldıran Savaşı'nda gerçekten Şah İsmail'in hatununun ele geçirildiğini teyid etmekte ve onun bundan sonra Osmanlı topraklarında kaldığını, ancak sanıldığı gibi Anadolu'da değil Selanik'te bulunduğunu göstermektedir. Vakıf kaydından, beş adet han dükkânı ve iki bab âsiyâbın ismi belirtilmeyen bu hatun tarafından vakfedildiği anlaşılmaktadır²². Vakıf kaydında hatunun isminin verilmemiş olması bizi, Selanik doğumlu olan Münecimbaşı'nın söylemlerinin doğru olduğunu kabule zorlamaktadır. Onun Tacizâde Cafer Çelebi²³ ile evlendirildiğine ilişkin verilen bilgilerin yanlış olmasını düşündürecek hiçbir şey yoktur. Aksine Hoca Sadeddin'in Sultan Süleyman'ın bu konuda babasının maksadını anlamayarak İbrahim Paşa vasıtasıyla Hasan Can'a birkaç soru sorduğunu belirtmesi, bu evliliğin herkesin mâlumu olduğunu kesin olarak göstermektedir. Münecimbaşı'nın da belirttiği üzere Hoca Sadeddin, bu konudaki en muteber isimdir. Savaşta ele geçip Tâcizâde ile evlendirilen hanım Taclu Begüm, nam-ı diğer Taçlu Hatun olmayıp, Şah'ın Bihrûze adlı başka bir hanımıdır²⁴.

Şah İsmail'in, Taclu Hatun kadar sevdiği bir hatunu olduğu anlaşılan Bihrûze'nin Osmanlıların eline geçmesinden ve gönderdiği elçiler vasıtasıyla hanımının iadesi talebinin reddedilmesinden sonra devlet işlerini terk ederek kendini içkiye verdiği ve bu durumun onu ölüme götürdüğü kaydedilmiştir. Çaldıran yenilgisi, Şah İsmail'in hayatını derinden etkilemiştir. Siyahlara bürünen Şah İsmail, ordunun sancağını bile siyaha dönüştürüp üzerine beyaz bir hatla “*El-Kısas*” yazdırdı. O sene doğan oğluna dahi *Elkas* adını verdi. Sultan Selim, yaptığı davranışlarla onu karşısına çıkması için zorladıkça kendisini içkiye verdi. Bununla beraber, Şii mezhebini baskı ve şiddetle yaymaktan vazgeçti²⁵.

²² TADB. TTD 553, v. 71a.

²³ Kazasker Tâcizâde Cafer Çelebi de İstanbul'da Cami, Edirne'de muallimhane ve medrese bina ettirmiş olup, Edirne'de banisi olduğu muallimhane ve medresesi için Niğbolu Sancağı'nın Hazergrad nahiyesine bağlı üç köyün vergilerini akar olarak vakfetmiştir. Vakfın toplam hasılının 24.286 akçe olduğu ve haymaneden elde edilen miri hissenin ayrılmasından sonra baki kalan 20.579 akçenin Edirne'deki muallimhane ve medreseye sarfolunduğu kaydedilmiştir. Vakfedilen köylerde 96 neferi Müslüman ve 252 neferi gebran olmak üzere toplam 348 nefer mütemekkin olarak kaydedilmiştir. Edirne'de banisi olduğu muallimhane ve medresesi için ayrıca vakfedilen Vize'ye bağlı 7432 akçe hasıllı Şafiî Köyü'nün H. 890 ve 925 yıllarında tutulmuş olan defterlerde de mukayyed olduğu anlaşılmaktadır. Şafiî Köyü'nü, Cafer Çelebi'den sonra evlatları Korkud Muhammed ve Ataulah tasarruf etmiştir. Köyde 20 neferin yanı sıra köy sınırında mütemekkin olarak 25 nefer Yörük ve küreci kaydedilmiştir, bkz. TADB.TTD. EV. 548, v: 57b-58a.

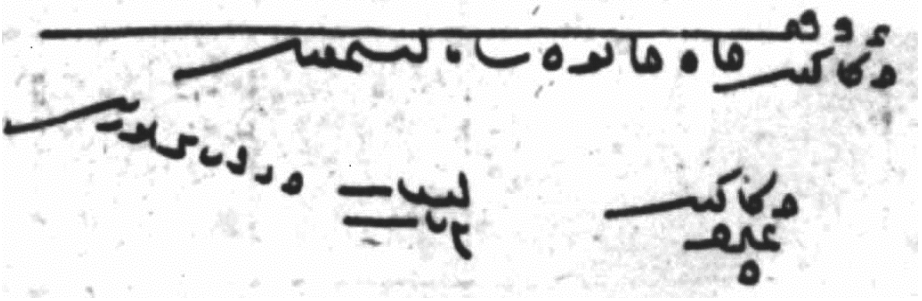
²⁴ Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, s. 142.

²⁵ Genç, *İranlı Taribçilerin Kaleminden Çaldıran (1514)*, s. 150-151.

Sonuç olarak, Şah İsmail'in hepsi hamile olan üç eşinden ikisinin (Taclu Begüm ve Bihrûze) Osmanlıların eline esir düştüğü, bunlardan ilkinin bir-iki günlük esâretinin ardından verdiği ziyneti mukabilinde kurtulduğu, diğerinin ise Şah İsmail'i Osmanlıların karşısına çıkarabilmek için bir koz olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim Sultan Selim Tebriz'de iken, kendisine biat ediyor havası veren çok sayıda fedâî ile uğraşmak zorunda kalmıştır²⁶. Bihrûze Hatun, önce İstanbul'a ve oradan da Edirne'ye kendisine ayrılan tahsisatla gönderilmiş ve bundan sonra bir Osmanlı kadını gibi vakıf kurarak hayatını devam ettirmiştir. Osmanlı resmi kalemlerinin onu ismiyle değil, sıfatıyla kaydetmiş olması dikkate şâyândır. Osmanlı ordusu Amasya'da iken Şah'tan gelen elçilik heyetinden Mir Abdülvehhab, Kadı İshak, Molla Şükrullah ve Hamza Halife'nin hapse atılıp, Şah'ın hatununu ulemâdan Cafer Çelebi ile evlendirilmesinin pek çok tepkiyle karşılanmış olduğu, Sultan Selim'in oğlu Sultan Süleyman'ın dahi babasının bu davranışına anlam veremediği bilinmektedir. Sultan Selim, Şah'ın karısını ulemâdan biriyle evlendirerek ve gönderdiği hatırı sayılır elçileri hapsedirerek, sürekli kaçak dövüşmeye başlayan Şah İsmail'in yüreğine kin düşürmek ve böylece onu, üzüntüsünün etkisiyle karşısına çıkarıp ortadan kaldırmayı hedeflemiştir. Bu anlayışın Osmanlı resmi kalemlerine yansması - hatun başkasıyla evlendirilmiş olsa da- "*Şah İsmail Hatunu*" şeklinde olmuştur.

²⁶ Genç, *İranlı Taribçilerin Kaleminden Çaldıran (1514)*, s. 138.

Ek: Şah İsmail Hatunu Evkâfı Vakıf Belgesi

Kaynakça

TADB.TTD.EV. 553.

TADB.TTD.EV. 559.

TADB.TTD.EV. 548.

Gelibolulu Mustafa Ali, *Künhü'l-Abbar*, I-II, (Haz. Ahmet Uğur-Mustafa Cuhadar), Kayseri, 1997.

Anonim Tevarih-i Al-i Osman-*Giese Neşri*: (Haz. Nihat Azamat), İstanbul 1992.

Celalzâde Mustafa, *Selimmâme*, (Haz. Ahmet Uğur-Mustafa Cuhadar) Ankara 1990.

Çuhadar, İ. Hakkı, *Sucûdî'nin Selim-nâmesi*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 1988.

Gündüz, Tufan, “Şah İsmail'in Eşi Taclu Begüm”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırmaları Dergisi*, 51 (Ankara 2009), s. 223-232.

Gündüz, Tufan, *Seyyabların Gözüyle Sultanlar ve Savaşlar, Giovanni Maria Agiolello, Venedikli Bir Tüccar ve Vincenzo D'Alessandri'nin Seyahatnâmeleri*, İstanbul 2006.

Emecen, Feridun, *Zamanın İskenderi Şarkın Fatibi Yavuz Sultan Selim*, İstanbul 2010.

Eyice, Semavi, “Tacizâde Tevkîi Cafer Çelebi Camii”, *TKA*, XXXIV/1-2 (İstanbul 1998), s. 55-63.

Genç, Vural, *İranlı Tarihçilerin Kaleminden Çaldıran (1514)*, İstanbul 2011.

Gökyay, Orhan Şaik, *Dede Korkut Hikâyeleri*, İstanbul 1985.

Haydar Çelebi Ruznâmesi, (Haz. Yavuz Senemoğlu), İstanbul (tarihsiz).

Hinz, Walter, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd. XV. Yüzyılda İran'ın Millî Bir Devlet Olarak Yükselişi*, (Çev. Tefik Biylioğlu) Ankara 1992.

Hoca Sadeddin, *Tacü't-Tevarih*, IV, (Haz. İsmet Parmaksızoğlu), Ankara 1979.

İdris-İ Bitlisî, *Selim Şah-nâme*, (Trc. Hicabi Kırlangıç), Ankara 2001.

Lütfi Paşa, *Tevârib-i Al-i Osman*, (Haz. Kayhan Atik), Ankara 2001.

Müneccimbaşı Ahmed Dede, *Müneccimbaşı Taribi-Sabaijü'l-Abbar fî Vekayü'l-Asar*, I-II, (Trc. İsmail Erunsal), İstanbul, (tarihsiz).

Selanikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selanikî*, I, (Haz. Mehmet İpşirli), Ankara 1999.

Taşğın, Ahmet-Yaman, Ali-Musalı, Namiq, *Safeviler ve Şah İsmail*, İstanbul 2014.

Taşköprülüzâde, *Eş-Şakaike'n-Numaniyye fî Ulemai'd-Devleti'l-Osmaniye “Osmanlı Bilginleri”*, (Trc. Muharrem Tan), İstanbul 2007.

Tansel, Selahattin, *Yavuz Sultan Selim*, Ankara 1969.

Uzunçarşılı, İsmail H., Şah İsmail'in Zevcesi Taclu Hanım'ın Mücevheratı, *Belleten*, XXIII/92 (Ankara 1959), s. 611-619.

Tuna'dan Dicle'ye: Ziştovi Hadisesi Neticesinde Diyarbakır'a Sürgün Edilen Bulgarlar

From Danube to Tigris: The Exiled Bulgarians as a Result of Svishtov Incident

Hüseyin Mevsim*

Öz

Kırım Harbi'nden sonra, bilhassa 1860'ların ikinci yarısında; dil, kültür, eğitim, okullaşma, süreli yayıncılık gibi alanlarda mühim edinimler kazanan Bulgarların, siyasî bağımsızlık fikrini eyleme dönüştürmeye başladıkları görülüyor. Adı geçen yıllarda, genelde Tuna kıyısındaki Romen yerleşimlerine yuvalanan Bulgar ihtilâl komiteleri tarafından, sıkça karşı yakaya çeteler gönderiliyor, ancak 20-30 veya birkaç yüz kişiden müteşekkil ve Tuna'yı geçtikten sonra Bulgar milletinin kendilerine katılarak destek sağlayacağını umut eden ihtilâlcilerin beklentileri boşa çıkıyor ve Osmanlı kolluk kuvvetleriyle girilen ilk çarpışmada dağılıyorlar.

İşyanlarda yer alan devrimcileri ve bunların yardımcılarını Osmanlı idaresi Diyarbakır'a (veya Anadolu'nun başka kale şehirlerine) sürgün ediyor. Mahkûmlar İstanbul üzerinden denizyoluyla Samsun'a, buradan da Amasya, Tokat, Sivas ve Harput güzergâhı izlenerek Diyarbakır'a ulaşıyorlar. (Öteki güzergâh da Marmara, Ege, Akdeniz yoluyla İskenderun, Halep, Urfa, Birecik, Siverek ve Diyarbakır).

Papazdan, muallime, esnafa, tüccardan ressama ve hancıya kadar son derece geniş sosyal ve meslekî yelpazede yer alan Bulgar sürgünlerin bir kısmı yolculuğunu veya Diyarbakır'da geçirdiği günlerini, düşüncelerini ve heyecanını not ediyor ve daha sonra bu notlar esasında uzun veya kısa, teferruatlı veya üstünkörü hatırat kaleme alıyor; ayrıca, yakınlarına veya arkadaşlarına yazdığı mektupların bir bölümü günümüzde kadar ulaşmıştır.

Daha kapsamlı bir çalışmanın sadece bir kesitini oluşturan makalede, 1867 yılında vuku bulan Ziştovi Hadisesi neticesinde Diyarbakır'a sürgün edilen Bulgarlar konu edinilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Balkanlar, Bulgarlar, Ziştovi, Diyarbakır, Sürgün.

* Prof. Dr., Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Slav Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, Bulgar Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı; e-mail: hmvsim@ankara.edu.tr

Abstract

After the Crimean War, especially during the second half of 1860's, Bulgarians obtaining significant acquirements at language, culture, education, schooling, and periodical publishing subjects have started to go into action at political independence thought. In the mentioned years, the Bulgarian revolution committees established at Romanian settlements near Danube have been frequently sending gangs to the opposite shore. However, the gangs were composed of 20-30 or a couple of hundreds of people and their expectation of Bulgarian support after crossing the river was not satisfied and they fell apart after the first combat against Ottoman law enforcement officers.

Those revolutionists and their assistants were exiled to Diyarbakır (or other citadels in Anatolia) by Ottoman government. The prisoners were passed over İstanbul to Samsun by seaway and then followed Amasya, Tokat, Sivas, and Harput route, before arriving to Diyarbakır. (The other route was passing over Marmara, Aegean, Mediterranean regions, and then İskenderun, Halep, Urfa, Birecik, Siverek and Diyarbakır).

Appearing in a broad social and occupational spectrum, some of those Bulgarian exiles ranging from priests to teachers and handicraftsmen, merchants to painters and innkeepers wrote down their journey and the days, the thoughts and emotions in Diyarbakır. Later on, these notes became the base of some long or short, detailed or cursory memoirs, and also some of the letters exiles wrote to their families and friends have survived until today.

This paper is just a slice of a broader study and mentions the Bulgarian exiles sent to Diyarbakır, as a result of the Svishtov Incident in 1867.

Keywords: The Balkans, Bulgarians, Svishtov, Diyarbakır, Exile.

Ziştovi Hadisesi (1867)

1867 yılı başlarında Tuna kıyısında konumlu Ziştovi kasabasında Osmanlı idaresine karşı bir isyan düzenleneceği söylentisi yayılıyor. Daha uyanık olan gençler, Bulgar milletinin taleplerini dile getiren bir muhtıra yayınlayan Georgi Rakovski'nin¹ başını çektiği Bükreş İhtilâl Komitesi'nden talimat almak üzere Ziştovi ve Bükreş arasında adeta mekik dokuyorlar; kurye başı görevini de Yordan Gergitsov üstleniyor. Erkek giysi kesimcisi olan bu genç, yemin eden²

¹ 19. yüzyıl Bulgar tarihinin en ateşli, eylemci, millî mitolojinin insanüstü öğelerle bezediği bu şahsiyetinin hayatı ve faaliyetleriyle ilgili, bkz: Hüseyin Mevsim, "Uyanış Çağı Bulgar Edebiyatında Romantik Bir Eser: Georgi Rakovski'nin *Orman Yolcusu* ["Gorski pıtnik"] Poeması" // *Batı Kültür ve Edebiyatlarında Romantizm*, (2014), s. 171-180.

² Yemin merasimi önce Yordan Gergitsov'dan başlıyor; kendisi 10 kişiyi ikna yoluyla davaya kazandıncı, her birinden bir o kadar daha arkadaşını davaya dâhil etmesi ve bir

Ziştovilere hazırlıklarla ilgili bilgi veriyor; böylece isyan fikri sadece daha aydın ve ateşli gençler arasında değil, ama gitgide işçi, esnaf ve bahçıvan, hatta daha yaşlı vatanperverler arasında da yayılıyor.

Nisan ve mayıs ayına gelindiğinde, kasabadaki ihtilâl hazırlığı hız kazanıyor; zaman, silâh ve fişek tedarikiyle, kurşun dökmekle geçiriliyor, çünkü Filip Totyo adındaki elebaşının bir çeteyle her an karşı kıyıdaکی Zimniç'ten Ziştovi'ye geçmesi bekleniyor.

Hummalı isyan hazırlığı faaliyetleri ve o günlerin atmosferi hakkında komitenin aktif üyesi ve bir alt hücrenin elebaşı olan İvanitsa İvanov'un Balkanlarda milliyetçilik ve isyancılık sürecinin seyri bakımından son derece kıymetli ayrıntılar ihtiva eden hatıratından uzunca bir alıntı yapıyorum:

Hepimizi sanki bir körlük tuttu; basiretimiz bağlandı; gün ortasında, alenen Arnavut silâh tüccarlarından tüfek ve piştov satın alıyorduk; ayrıca, yortu günlerinde Rusya'dan göç eden Müslümanlar olan silâh ustası Çeçenlerden piştov almak için atla kasaba yakınlarındaki Deli Süle [Dragomirovo] köyüne gidiyorduk; akşamları da, kurşun dökmek için hücre arkadaşım İliya Galçanov'un izbesinde toplanıyorduk. Burada harlı bir ateş yaktıktan sonra kurşun dökme kalıplarımızı çıkarıyor ve tiranimızla savaşılabileceğimizi düşüncesinin verdiği heyecan ve şevkle, bütün gece şarap içiyor ve tuzla ceviz yiyorduk.

Neylersin, acemi aklı işte! Ha, bu arada züğürt bir Türk çıkıp "Höyt!" dese, altımıza edecektik.

Yetmedi, bir bayram günü, iki mahallenin daha önde gelen komite üyeleri kasaba dışındaki Azize Meryemana Manastırında ziyafete toplandık. Yemek için kuzu çevirmesi, yeşil soğan ve peynir vardı. Manastır ruhbani soframızı kutsadı; içimizi saran coşku, tasvir edilecek cinsten değildi; ziyafet daha çok birbirimizi tanımak, nasıl mücadele edileceğini belirlemek ve savaş alanında zorluklara nasıl katlanılabileceğini anlatmak için düzenlenmişti. Bu sofralarda hepimiz birbirimize, "Bak, o da komite azasıymış, meğer daha önce bunu bilmiyormuşuz" şaşkınlığıyla bakıyorduk.

alt hücre oluşturması isteniyor; öyle ki Yordan'ın yemin ettirdiği kişiler mahalli Merkez Komiteyi, bu komitenin azaları da alt komiteyi oluşturuyorlar. Böylelikle, alt komite üyeleri Merkez Komite üyelerini tanımıyor, sadece kendilerine yemin ettireni biliyor ve onunla ilişki kuruyorlar; teşkilâtın gidişatıyla ilgili genelde geceleyin yapılan toplantılarda sadece ondan malûmat ve talimat alıyorlar. "Yemin şöyle ediliyordu: *Gizlice ıssız bir odaya toplanıyorduk; tüfek, piştov, yatağan, kama, kılıç gibi çeşitli silâhlar bağ şeklinde yere diziliyordu; komiteciler ayakta, sağ elini yukarı kaldırmış vaziyette elebaşının söylediği yemin metnini tekrar ediyorlardı. Ardından silâh öpülüyor ve davamızın başarısı için isyancı temennilerle birbirimizle kucaklaşıyorduk. Talimatlarda öyle bir nokta vardı ki, eğer dava açığa çıkar ve komiteci idare tarafından yakalanırsa, hemen yutması için zehir temin etmesi lâzımdı; zehir giysisinde dikili olacaktı.*" (İvanitsa İvanov, "Diarbekirski spomeni i avtobiografični belejki na İvanitsa Angelov İvanov ot Sviştov (1847-1938)", *İzvestiya na Dirjavnite arbivi*, 32, (1986), s. 410-411).

Manastır dönüşü, “Rüzgâr uğulduyor, Kocabalkan inliyor, / at sırtında yalnız bir kahraman, / “Hepiniz silâha sarılın!” diye sesleniyor kardeşlerine boruyla” ve “Nerede kaldın, ey sadık halk sevgisi”³ marşlarını söylüyorduk. Bütün bunları idare görüyor ve takip ediyormuş, ama anlaşılan o ki Türkler insafla ve hoşgörülle, boyumuzun ölçüsünü almamız için daha mühim bir hadise çıkarmamızı ve bir kabahat işlememizi bekliyorlarmış.

Bu tavrımızdan dolayı ebeveynlerimiz adeta çılgına dönmüştü; analarımız bu meraktan vazgeçmemiz için yalvarıyor; Türklerin çok olduğunu ve onların hakkından sadece İvan Dede'nin⁴ geleceğini ikna etmeye çalışıyorlardı. Ancak biz oralı olmuyorduk, hatta savaş şartlarına hazırlıklı olmak için geceleri çayırarda döşek ve örtüsüz yatmaya başladık.⁵

Mayıs ayı sonuna doğru bazı komitecilerin kasaba yakınlarındaki bağlara silâh sevkiyatıyla vazifelendirildikleri anlaşılıyor. İdare suskunca bütün bu faaliyetleri izliyor, ama gerekli tedbirleri de alıyordur – devriyeler tarafından tüfekler yakalanıyor ve sakin bir şekilde bu işin nasıl bir seyir alacağı bekleniyor⁶.

Silah sevkiyat eden Penyo Orhaev'in tutuklanmasından çok geçmeden, “Filip Totyo başkanlığındaki eşkiya çetesi, ikmal yapmak ve uygun zaman kollamak üzere adada beklemeye başlıyor⁷. Ertesi gün adaya üç kişi daha gelip, kendilerine yiyecek maddeleri, tütün ve içki (rakı) getiriyor. Adada iki gece kalan çete, 27 Mayıs pazartesi akşamı oradan ayrılarak, Zıştovi kasabasına bir buçuk saat mesafedeki Tekfur köyüne yakın Zıştovi bağlığının altında bir koruya geliyor. Burada hayvanları otlatmakta olan 8-10 yaşlarında üçü Türk, ikisi Çerkez beş Müslüman çocuğuna rastlıyorlar. Filip Totyo ve arkadaşları, evvela bunları bağlayıp sopalarla bir müddet dövdükten sonra, çalılıkların arasına bırakıyorlar; ertesi gün Zıştovi Komitesi'nden bunun haberini alan 50'ye yakın genç yiyecek ve içki götürmek, çeteye katılmak ve keza atılacak daha sonraki adımları konuşmak üzere çeteye silâh, barut, kurşun vb. cephanelik mühimmat ile yiyecek getirmek üzere gidiyorlar. Bunlardan yedisi çeteye katılıp diğerleri geri dönüyor. Böylece eşkiyanın sayısı 32'ye çıkmış oluyor. Daha sonra da, Filip Totyo'nun emriyle çalıktan beş Müslüman çocuğunu “*bir suret-i vahşiyane ile*

³ Bulgar şair Dobri Çintulov'un (1823-1886) marş olarak söylenen iki şiiri.

⁴ İvan Dede – Bulgarların Rusya'ya ve Ruslara verdiği ad.

⁵ İ. İvanov, a.g.e., s. 411-412.

⁶ “İdarenin aldığı tedbirleri gören ve iyelerin tutuklanmasını duyan bizler, birden, o kadar acele ve kolay sirayet eden cesaretimizi kaybettik ve her an davanın ayyuka çıkmasını bekliyorduk. Ben silâhını ve Rakovski'nin, eviminde bulundurduğum “Ulu Bulgar Çarı Birinci Asen ve Oğlu İkinci Asen Hakkında Birkaç Söz (1850)” ve “Dağ Yolcusu” (1867, Novi Sad) adlı iki kitabımı mahzene gömdüm.” (İ. İvanov, a.g.e., s. 412).

⁷ Bulgarca bir kaynağa göre ise, Filip Totyo “15 Mayıs 1867'de bir gece çetesiyle Zimniç'ten iki balıkçı kayığıyla Zıştovi'ye geçiyor ve bağlarda bir kornya saklanıyor.”

*kesip parçalayan eşkıya, oradan ayrılarak*⁸ yoluna devam ediyor. İdare, çeteden haberdar oluyor; adı geçen köy yakınlarındaki düşük yoğunluklu bir çatışmadan sonra dağıtılan eşkıyanın küçük bir kısmı, başta voyvoda Filip Totyo olmak üzere Kocabalkan'a (ve daha sonra Romanya'ya) sığınıyor.

Kanlı ve sarsıcı hadisenin peşine bizzat Tuna Valisi Mithat Paşa düşüyor; süratle Rusçuk'tan Zıştovi'ye geliyor⁹ ve enerjik hareketlerle Zıştovi – Tırnova arasında adeta mekik dokuyor; öyle ki kimse ne zaman nerede bulunduğunu anlayamıyor. Bu arada teşkilâtın elebaşlarından olan Yordan Gergitsov tutuklanıyor ve yaptığı itiraflar¹⁰ doğrultusunda her şey açığa çıkarılıyor; neticede karşı kıyıya kaçamayan bütün komite azaları, 3 Haziran Cumartesi günü, Hıristiyanların ölülerini anma yortusunda, kısıkvrak yakalanıyorlar¹¹.

Hapishaneye götürülen tutuklular, yanında kaymakamın, yardımcılarının ve iki binbaşının oturduğu Mithat Paşa'nın huzuruna çıkarılıyorlar. Paşa sorgulamayı kendisine verilen ve elinde tuttuğu listeye göre yapıyor; Valinin sol tarafında ayakta duran kelepçeli Yordan, ara sıra, *"Her şeyi anlatın, çünkü Paşa artık bütün teşkilâtı biliyor"*¹² diye sorgulananlara gözdağı veriyor¹³.

Birkaç saat sonra 49 kişi, asker refakatinde Kışla'ya, ardından da vapurla Rusçuk'a nakledilmek üzere iskeleye götürülüyorlar¹⁴. Bir gün dinlendikten

⁸ M. Hüdayi Şentürk, *Osmanlı Devleti'nde Bulgar Meselesi (1850-1875)*, TTK, Ankara, 1992, s. 205.

⁹ Vasil Mançev, *Spomeni. Dopiski, pisma*, Sofya, 1982, s. 99.

¹⁰ Hadisenin şahitlerine göre, *"bilekleri kelepçeli Yordan'ı Vali Paşa ipte sallandırmakla korkutunca, bizimkisi ötmüş ve bütün teşkilâtı açığa çıkarmış; Bükreş'ten muhtarayı çorabında nasıl taşıdığını teferuatla anlatmış. Hatta Zıştovi ve civar köylerden komitecilerin ayrıntılı listesini vermiş ki 1 Haziran'da Tırnova'dan çektiği telgrafla Mithat Paşa Yordan Gergitsov'un her şeyi itiraf ettiğini bildirmiş."* (Yanko Mançev, *Spomeni // Georgi Pophristov, Sviştov v minaloto*, 1936, s. 369). Tutukluların ortak kanaatine göre, gizli teşkilât *"Yordan Gergitsov'un ibanetine kurban gidiyor."*

¹¹ Sözgelimi Yanko Mançev dükkânında tutuklanıyor; İvanitsa İvanov'u da Haşım Ağa namında bir zaptiye, amcasının dükkânında yakalıyor ve metinde Türkçe verilen *"Hadi çocuğum konağa, bokluğunuz meydana çıktı"* sözleriyle götürüyor. (İ. İvanov, a.g.e., s. 413).

¹² İ. İvanov, a.g.e., s. 414.

¹³ Bazen de istintak esnasında, Yordan Gergitsov arkada saklı tutuluyor ve sorgulanan şahıs komite üyeliğini reddettiğinde, şöyle bir sahne yaşanıyor: *"Çık be, Yordan. Buna kim yemin ettirdi?" "Ben, efendim. Onlar bepsini biliyor, ama yalan söylüyorlar."* (Y. Mançev, a.g.e., s. 370).

¹⁴ *"Gülünç ve tuhaf bir görüntüyle karşı karşıya kaldık. İskeleden geçerken hiçbir tüccar görünmüyor; nadiren bir mağazanın dibinden sigara ateşi kızarıyordu. Vapura kadar yollar boş ve ısızdı; burada, mabsus bekleyen küçük bir askerî geminin ambarına, feryadı figanlarını duyduğumuz ana babalarımızla hiç değilsen görüşmeden bindirildik. Akşam saat 2'de Rusçuk'a vardık; burada, mabsus hazırlanan bir tabur asker tarafından karşılandık ve yeni yapılan zindana götürüldük; çakı, divit, tüütün, ateş, kalem vs. için üzerimiz arandı ve hapishaneye konulduk."* (Nikolay Likovski,

sonra, 5'inden itibaren, komiteciler Mithat Paşa'nın başkanlığında, Yordan'ın itirafları doğrultusunda birer birer sorguya çekiliyorlar¹⁵. Dokuz gün sonra Zıştovili gençler yeniden, bu sefer ecnebi konsolosların da yerlerini aldığı Cinayet Meclisi'ne götürülüyorlar; 11 Haziran'da istintaklar okunuyor ve mahkûmlar, kabahatli olduklarına dair imza atıyorlar.

Netice itibariyle, birkaç kişi idama, 31 kişi ise Diyarbakır'a sürgün cezasına çarptırılıyorlar¹⁶; ertesi sabah, kelepçeli ve zaptiyelerle çevrili mahkûmlar, tam dükkânların açıldığı sırada şehirden geçiriliyor¹⁷ ve ziyaret için gelmiş olan birkaç ananın ağlayışları arasında 27 kişi garda Varna trenine bindiriliyorlar¹⁸.

Zıştovi'den getirilen tutuklulardan birkaç kişi istintaktan sonra Rusçuk'ta kalıyor ve bunlarla ilgili Mithat Paşa'nın ilginç bir ikna ve caydırma yöntemi uyguladığı dikkat çekiyor: Paşanın emriyle bu şahıslar kiliseye götürülüyor ve bundan böyle isyan işlerine bulaşmayacaklarına dair ibadethanede yemin ediyorlar.

Rusçuk – Varna – İstanbul Yolculuğu ve İstanbul Hapishanesi

Hüküm giyen 27 kişinin yeni açılan Rusçuk – Varna demiryoluyla tren yolculuğunun nasıl geçtiğine dair, günümüze ulaşan tanıklıklarda değinilmediği görülüyor. Akşam 11'de vapurun beklediği Varna'ya ulaşıyor; şehrin içinden geçerken, bunların ne menet insanlar olduklarını görmek için birçok meraklı toplanıyor; Türkler ve Rumlar, "*Yaşık gençliklerine!*" derken, Bulgarlar saklanıyor. Varna köprüsünde bir hemşerileri mahkûmları tanımazdan geliyor. Kıydan iki mavnayla İstanbul vapuruna geçildiği anlaşılıyor; ip ve kelepçeler söküldükten sonra ayaklara pranga takılıyor ve İstanbul vapuruna geçiliyor¹⁹.

Vapurun demir almasını bekledikleri sırada, mahkûmların yanına bir tanıdık geliyor ve birer kadeh şarap ve rakı, birer dilim ekmek ve birer parça peynir veriyor. Varna – İstanbul vapur yolculuğuyla ilgili, daha sonra Ankara'ya sürgün edilecek Vasil Mançev'in hatıratında bazı bilgilere ulaşıyor²⁰. 13 Haziran

"Tri spomena na bilgari revoljutsioneri [Nikola Kiselov; Yasen Kamenov; Marko Yonçev], zatoçenitsi v Diarbekir", *İzvestiya na Dırjavnite arhivi*, 55, (1988), s. 307-308.

¹⁵ "Yordan Gergışov ana kafileden ayrı yerde tutuluyordu, çünkü ibanetinden dolayı canına okuyacağımızdan korkuluyordu." (İ. İvanov, a.g.e., s. 414.)

¹⁶ "Tırnova'da kurulan mahkemede, eşkıyadan bir kısmı derhal idam edilip, diğerleri ise Diyarbakır'de prangaya veya küreğe konulmak cezalarına çarptırıldılar." (M. H. Şentürk, a.g.e., s. 204.)

¹⁷ Bu esnada Bulgar mahkûmların söylediği türkülerden birinin Türkçe olduğu dikkat çekiyor: "Hoşça kalın valideler ve bacılar." (Y. Mançev, a.g.e., s. 370.)

¹⁸ İ. İvanov, a.g.e., s. 415; Y. Mançev, a.g.e., s. 371; Y. Kamenov, a.g.e., s. 308.

¹⁹ Y. Kamenov, a.g.e., s. 308; Y. Mançev, a.g.e., s. 371.

²⁰ "Varna'ya varınca doğrudan hapishaneye götürüldük. Sıcak, tabammül edilecek gibi değildi. Kasaba adeta asker, abali ve memur kaynıyordu; bunlar İstanbul'dan geliyor ve Varna üzerinden

sabahı saat 4'te İstanbul'a ayak basılıyor ve asker refakatinde, beş ay kalınacağı Babı Zaptiye hapisanesine götürülüyorlar²¹.

Bulgarlar, şartlarının son derece ağır olduğunu belirttikleri hapisaneden, daha aşağıdaki ve asker için kıyafet ve ayakkabı dikilen²² Valide Han zaptiyesine naklediliyorlar.

İliya Monev'in yaklaşık bir ay sonra, 15 Temmuz 1867 tarihinde düştüğü notta, *"İstanbul'un yüksek noktalarında toplar patlıyor, Abdülaziz Avrupa seyahatine çıkıyordu. Padişah, Tuna üzerinden Viyana fuarına gidiyordu"*²³ diye belirttiği görülüyor.

Yeni hapisanede Stati adında mahir bir Bulgar terzi ustası, Paşa kıyafetleri biçiyor ve dikiyordu; bu yüzden üst düzey memurların huzuruna, hatta bir gardiyanla çeşitli malzeme satın almak için çarşıya çıkabiliyordur. Bulgarların Babı Zaptiye'de olduğunu öğrenince, aynı davanın neferi olarak sıkça yanlarına sohbe geliyor; sonra da ikişer-üçer, farklı işlerde çalıştırmak üzere yeni hapisaneye çekmeye başlıyor; mahkûmun herhangi bir zanaat erbabı olup olmaması hiç önem taşımıyor²⁴.

İki katlı yeni hapisane temizliğiyle herkesin dikkatini çekiyor. Alt katında giysi ve ayakkabı atölyesi, üstte ise yatak odaları bulunuyor; odalar ahşap döşeli ve duvarları boyalı, ayrıca hususi, içine ot tepilmiş yataklar da vardır. Hıristiyan mahkûmların ibadet edebilmesi için hapisane bünyesinde kilise de bulunuyordu; çeşitli yerlerden 50 Bulgar mahkûmun cezasını çektiği hapisanede üç ay kadar kalıyor.

Ruşuk'a padişahı karşılamaya gidiyorlardı. Korkunç bir zindana katillerin yanına kapatıldık. Ertesi gün doğruca Avusturya Mercuriy vapuruna götürüldük. Kaptan kim olduğumuzu merak ediyordu; ben İtalyanca bir şeyler söyledim, o da hadiseyi anlamak için uzunca bizi sorguladı. Bezkeçi şeklindeki adından Slav asıllı olduğunu anladım. Prangalarımızı söktürttü, çünkü vapur Avusturya toprağı sayılıyor ve siyasî mahkûmların zincire vurulmalarına izin verilmemiş. Arkadaşlara ikişer öğün yemek verilmesini emretti; beni de, daba etrafıca konuşmak üzere yanına davet etti. Beraber akşam yemeği yedik. Bizimle, Petersburg'dan, Rudokonaki adında zengin bir tüccar da vardı, kız da yanındaydı. Gece yarısı denizde başka bir Avusturya vapuruyla karşılaştık; bizim kaptan bana Sırpa olarak öteki vapura aktarılmayı teklif etti ki yazışmalarım Odesa'ya geçeyim. Ben teşekkür ettim, kabahatsiz olduğumu ve İstanbul'da kolayca aklanacağımı söyledim." (V. Mançev, a.g.e., s. 101).

²¹ Y. Kamenov, a.g.e., s. 308.

²² İ. İvanov, a.g.e., s. 415-420.

²³ İliya Monev, Spomeni // Georgi Pophristov, *Sviştov v minaloto*, 1936, s. 390.

²⁴ "Stati hepimizi terzihaneye aldı ve sayesinde Babı Zaptiye'nin sefaletinden kurtulduk; eğer orada kalsaydık, çoğumuz telef olacaktık." (İ. Monev, a.g.e., s. 391).

Ziştovi hadisesi mahkûmlarının Diyarbakır'a yola çıkmadan önce gerek iklim ve su değişikliğinden, gerekse başka sebeplerle İstanbul hapisanesinde yakalandıkları hastalıklardan da söz ettikleri görülüyor²⁵.

Bu arada, temmuz ayı sonuna doğru, Rusçuk'tan ortak kafileye dâhil edilmeyen Yordan Gergitsov, Mito Tsokov, Vasil Mançov, Nikola Grigorov ve Miluş Vasilev de İstanbul'a naklediliyorlar²⁶. Mahkûmlar 9 Eylül 1867'de İstanbul hapisanesinden hemşerilerine bir mektup yazıyorlar²⁷.

Ziştovili sürgünler Diyarbakır'a iki kfile halinde yola çıkarılıyorlar.

İstanbul – Samsun – Diyarbakır Yolculuğu

Birinci Kfile (4 Ekim 1867, 10 Kişi)

Birinci kfilede ebedî mahkûmların ve 15 yıllıkların yer aldıkları anlaşılıyor. Bunlar arasından deniz ve kara yolculuğunu kaleme alan olmadığından, İstanbul'dan Samsun üzerinden Diyarbakır'a nasıl varıldığı, yolculuk esnasında neler yaşandığı bilinmiyor; sadece Mityo Yonkov adlı mahkûmun vefat ettiği malûm; kafilenin Diyarbakır'a aralık ayı başlarında ulaştığı tahmin ediliyor.

İkinci Kfile (23 Kasım 1867, 21 Kişi)

21 kişiden müteşekkil ikinci kfile, birincisinden yaklaşık 1,5 ay sonra, 23 Kasım 1867'de İstanbul'dan yola çıkarılıyor²⁸. Bu kfileden dört mahkûm –

²⁵ Sözelimi, pis su sebebiyle 1,5 ay kabızlıktan yatan İliya Monev, "Hastalanınca, avluda bulunan hastanede yattım; odalar iyi, temiz, babçeli; bekimler düzenli olarak haftada bir ziyarette geliyorlar; Katolik rahibeler zengin ailelerle işbirliği yaparak herkesin hastalığına göre çeşitli meyveler getiriyorlar" diye belirtiyor. (İ. Monev, a.g.e., s. 391); Mesleği itibarıyla eczacı olan Yasen Kamenov da geçirdiği rahatsızlıklarını daha teferruatlı anlatıyor: "Hapishanede yken üç kere hastaneye yattım – birinci kere sarlıktan (hepatit) 38 gün tedavi gördüm; ikinci kere – üşümeden (catbarre pulmonaire), 12 günlük tedaviden sonra taburcu edildim; üçüncü kere aynı hastalıktan yattım ve 18 gün sonra çıktım, ama tamamen iyileşmeden hapishaneye döndüğümünden ötürü daha kötü oldum, çünkü gece gündüz burnum kanyordu (bemoraisen nasale); neticede o kadar hâlsiz düştüm ki, ayağa kalktığımda, gözüm kararıyor ve farkında olmadan yere yığılıyordum." (Y. Kamenov, a.g.e., s. 308).

²⁶ Netice itibarıyla iki kişinin (Yordan Gergitsov ve Nikolay Yakınov) idam cezası müebbede dönüştürülüyor; 12 kişi (bunlar İvan Pankov, Mito Yonkov, Kolyo Kopoev, Mito Kabaivanov, Kara İvan Georgiev, Nikolay Vrajaliev, Kolyo Neykov, İvanitsa Pateev, Mito Tsokov, Miluş Vasilev, Yasen Kamenov ve İliya Galçanov) 15 yıla; 16 kişi (bunlar Andrey Zlatarev, Boni Konstantinov, Georgi Boşnakov, Danail Neboliev, İvanitsa İvanov, İvan Botuşanov, İvan Miluşev, İliya Kıryakov, İliya Miluşev, İliya Monev, Mihail Vlaev, Penyo Orhaev, Simeon Nitselov, Stoyan Radev, Todoran Petkov, Yanko Mançev) 10 yıla ve bir kişi (Manol Tsvetkov) 3 yıla mahkûm ediliyor.

²⁷ "Kıymetli hemşerilerimiz; biz, aşağıda imzaları bulunan evlât ve hemşerileriniz, Diyarbakır'a sürgün gidiyoruz. Kıymetli hemşerilerimiz, son defa sizlerden bizi unutmamanızı, ama hem bedbâht ana babalarımıza, hem de zindanlarda çürüyen biz zavallılara karşı merhametli olmanızı ve kurtuluşumuz için gayretlerinizi rica ediyoruz." (Veselin Sariev, *Diarbekir i bulgarite*, Sofya, 1996, s. 231).

²⁸ Kfilede; Yanko Mançev, İliya Monev, Mityo Tsokov, İliya Kıryakov, Miluş Vasilev, Stoyan Radev, Manol Tsvyatkov, İvanitsa Çernev, Yasen Kamenov, Bonyo Kostadinov,

Yanko Mañçev²⁹, İliya Monev³⁰, Yasen Kamenov³¹ ve İvanitsa İvanov³²– yolculuk esnasında tuttıkları notlara dayanarak daha sonra kaleme aldıkları hatıralarında çetin kış şartlarında meşakkatli İstanbul – Diyarbakır yolculuğu hakkında son derece kıymetli bilgiler aktarıyorlar. Adı geçen dört kaynağın birleştirilmesiyle yolculuğun seyri bütün teferruatıyla izlenebilir.

Bulgarların metinlerinden, İstanbul Boğazı ve Karadeniz'den Samsun'a çıkışı kapsayan deniz yolculuğu üzerinde pek detaylı durulmadığı görülüyor. Bunun başlıca sebebinin, kaçınılmaz olarak herkesin yakalandığı deniz hastalığı ve fırtınalı deniz olduğu düşünülebilir.

Yaklaşık beş (bazıları için üç) ay kalınan İstanbul hapishanesinden sürgünler Sarayburnu iskelesine götürülüyorlar. Osmanlı bandıralı bir vapurla Boğaz ve İraklia [Karadeniz Ereğlisi], Amasra ve 25 Kasım'da İnebolu üzerinden iyi iskelesi olan Sinop'a demir atılıyor; o gece fırtına kopuyor; üç günlük yolculuk neticesinde, 26'sında güzel bahçeli Samsun'a ayak basılıyor; iki gün hapishanede kalınıyor. Bu arada prangalar sökülüyor ve yerine boyunlara zincir takılıyor. Birer tayın verildikten sonra Amasya'ya yola çıkılıyor; üç memur ve birkaç zaptiye İstanbul'dan Diyarbakır'a kadar sürgünleri refakat ediyorlar.

Amasya yolu son derece kötüydü; yol falan hak getire, tarla ve çayır içlerinden geçiyorduk; yapışkan çamur yemenilerimize bulanıyordu; yemenilerin ağırlığı ayaklarımızı o kadar güçsüz kılıyordu ki, sürekli

İliya Miluşev, İvan Miluşev, Mihail Vlaev, Daskal Georgi, Danail İliev, İliya Paşunov, İvan Botoşanov, Penyo Orhaev, Todoran Petkov ve Andrey Petrov adındaki sürgünlerin yer aldıkları görülüyor. Kafileyeye Sırp asıllı İvan Miloslavleviç de dâhil ediliyor.

²⁹ Zıştovi'de dünyaya geliyor (1836); kilise bağımsızlığı mücadelesinde yer alıyor; mahalli komitenin faal üyesi olarak 10 yıllığına Diyarbakır'a sürgün ediliyor. Af edildikten sonra ticaret hayatına atılıyor. Doğduğu kasabada hayata veda ediyor (1910).

³⁰ Zıştovi'de dünyaya geliyor (1836); terzilik ve manifaturacılık yapıyor. Komite üyeliğinden dolayı 10 yıllığına sürgün ediliyor. Af edildikten sonra ticaret hayatına atılıyor; doğduğu kasabada hayata gözlerini yumuyor (1916).

³¹ Zıştovi'de dünyaya geliyor (1837). Protestan peder olan babası tarafından yeni açılan Robert Kolej'e kayıt ettiriliyor, Fransızca ve İngilizceyi çok iyi öğrenmiş olarak Bükreş'te eczacılık okuyor. Zıştovi hadisesi sırasında komitenin faal üyesi sıfatıyla 15 yıllığına Diyarbakır'a sürgün ediliyor. Çıkan aflla doğduğu kasabaya dönüyor (1872); ertesi yıl Gabrova'da eczane açıyor ve ihtilâl hareketine katılıyor. Nisan İsyanı sırasında tutuklanıyor ve Tırnova hapishanesine atılıyor. Delil yetersizliğinden dolayı (başka görüşe göre ölüme mahkûm ediliyor ve Hattuşerifin çıkmasıyla af ediliyor) serbest bırakılıyor. Zıştovi'ye dönüyor ve peritonitten vefat ediyor (1878). "*Jivotoopisanieto mi*" [Hayat Hikâyem] adını verdiği hatıratı kaleme alıyor. (Y. Kamenov, a.g.e., s. 307).

³² Zıştovi'de tüccar bir ailede dünyaya geliyor (1847); babasının ölümünden sonra bakımını amcası üstleniyor. Zıştovi mektebinde okuyor, ama mezun olamıyor, çünkü amcasına yardım etmesi gerekiyor. Komite üyeliğinden dolayı 10 yıllığına Diyarbakır'a sürgün ediliyor. Bağımsızlıktan sonra bankacılık alanında görev alıyor; Merkez Bankası müdürlüğü yapıyor; 1938'de hayata gözlerini yumuyor.

sendiliyor ve düşüyorduk. Yağmurlu havada, iliğimize kadar ıslanmış vaziyette, konaklanacak yere yetişmek için yürüyorduk. Bu çileli yolculuktan arkadaşlarımızdan Todoran Petkov ve en genç olan bendeniz iyice bitkin düştük. O zaman refakatçi subay dinlenmek için bir değirmende mola verdi; burada nöbetçi köylülerden mecburî birkaç çift çarık satın aldı ve ihtiyacı olan arkadaşlarımıza verdi. Çamurda daha kolay yürüyebilmek için çoğu arkadaşımız daha İstanbul'dan çarık tedarik etmişti; iki-üç kişinin ayağında da ağır ve çamurda yürümek için müsait olmayan tulumbacı yemenileri vardı. Şüphe yok ki, at sırtında olan muhafızlarımız da, bu meşakkatli ve çileli yolculukta zorluk çekiyorlardı.³³

Cümbüşlü Han'dan sonra yağmur şiddetini artırıyor ve 29'unda Kavak'a ulaşıyor; refakatçi memur, tayını akşamdan vermediği için kaymakamla tartışıyor. Şeytan Han'a varduktan sonra kurulanmak ve ısınmak için ateş yakılıyor; Salur köyünden Lâdik ve Dereköy istikametinde yol alınıyor.

Samsun'dan hareketle altı günlük yolculuktan sonra, 3 Aralık'ta Amasya'ya geliniyor; burasının çok güzel bir kasaba ve ipek üretiminden dolayı dut bahçeleriyle çevrili olduğu not ediliyor; hükümet konağı önündeki güzel köprü de dikkatlerden kaçmıyor. Amasya hapishanesinde iki gün kalınıyor; prangaların yerine kelepçe takılıyor, bu arada refakatçiler de değişiyor.

Amasya'da kalışın ilginç bir sebebi olduğu ortaya çıkıyor. Mahkûmların ana babaları Ziştovi'den İstanbul'a bazı giysiler gönderiyorlar, ancak giysiler, İstanbul'dan hareket edildiğinden sonra ulaşıyor; bundan dolayı, İstanbul'dan Amasya'ya gönderilen giysilerin ulaşması ve sahiplerine verilmesi için Amasya idaresine sürgünlerin bekletilmesi söyleniyor.

Memleketten gönderilen giysiler geliyor, ancak Diyarbakır'a yolculuğun, hele hele kış şartlarında zor olacağı söylenmesi üzerine, hapishanede bir nevi bitpazarı kuruluyor ve sürgünlere ait giysi, kilim, gömlek vs. derme çatma her şeyin satılığa çıkarılması teklif ediliyor. Satış yapılıyor ve o zaman parası olan mahkûmun yolculuk için at veya katır kiralayabileceği söyleniyor³⁴.

Öyle veya böyle, satıştan elde edilen parayla Harput'a kadar 16 katır kiralıyor; bazı mahkûmlar tek başına, bazıları da dönüşümlü olarak ikişer kişi katora biniyorlar³⁵.

³³ İ. İvanov, a.g.e., s. 416.

³⁴ İvanov'un anlattığı hadiseyi, Mançev biraz farklı aktarıyor: *"Amasya'ya varduktan sonra sabah kendi aramızda işişare ettik ve bundan sonra ne yapacağımıza karar verdik. Bitap düşmüş, artık yürümekte zorluk çekiyorduk; bundan dolayı giysilerimizi satmaya karar verdik. Hapishaneden çarşı esnafına haber gönderildi, tellâl da ilân etti ve giysiler çok ucuza satıldı."* (Y. Mançev, a.g.e., s. 323).

³⁵ *"Sadece birkaç arkadaşımız semersiz ve oturaksız kervancı atı kiraladı, o da ortaklaşa; demek ki bir ata iki-üç kişi sırayla bineceklerdi. Atlı arkadaşlarımız kelepçeli olduğundan, ata, kiracıların*

Yenipazar'dan sonra Anadolu'nun en tehlikeli kayalığından geçiliyor; 6 Aralık'ta Turhal güzergâhı takip edilerek Tozan deresi ve Pazarköy üzerinden "bakırcılığı ve basmasıyla ünlü kadim Tokat şehrine" ulaşıyor. Yağmur ve kar fırtınasına yakalanıyor; gece, yeraltındaki Tokat hapishanesinde geçiriliyor. 9'unda yeni refakatçilerle Bolos köyü, Yeni Han ve Mumcu Çiftliği'nden sonra kar fırtınası iyice bastırıyor; kara kışta ancak dört saat yürünebiliyor. İki gün kalınan Sivas'ta, çarşıya ayakkabı, tütün ve başka lüzumlu şeyler almaya çıkılıyor.

Hapishaneye, daha önceden oraya sürgün edilen Rusçuklu Simeon Zlatev geliyor; bazı sevap sever Ermeniler de tas kebabı getiriyorlar. Sivas ve köylerden yolda sürgünlerin korunmaları için cebeller alınıyor, ancak çetin kışta, yolları bilen çıplak ve yalınayak cebeller birer birer kaçıyorlar; geri getirmek için de kimse peşlerine düşmüyor. 14 Aralık'ta saat 12 gibi Ulaş'tan ve bir saat mesafedeki köprüden geçiliyor; köprüünün bulunduğu nehirde Aziz 40 Mazlum'un boğdukları ve daha sonra azizlik mertebesine yükseltilen Kozma ve Damyan'a işkence edildiği hatırlanıyor; o gün 9,5 saat yol yürünüyor. 15 Aralık'ta Deliklitaş köyünden Kangal'a devam ediliyor; o gün de 9 saat yürünüyor; 16'sında Alaca Han'a geçen kabile, 17'sinde Hasan Çelebi'de şiddetli fırtınaya yakalanıyor; büyük bir kayalıktan geçilerek 18'inde Hekimhan'a varılıyor; o gün de korkunç tipi devam ediyor; daha sonra Çamlıbel'de Köroğlu'nun evi karşısındaki Çengelli ağaç (Darağacı) kenarından geçiliyor; bir sürgün, iki çatalla dayaklı büyük bir ağaç altından geçerken, katırı zapt edemiyor ve ağaca çarparak düşüyor. 19'unda Kanık köyüne, 20'sinde Orulo'ya (Eskiköy/Hasıköy), 21'nde Denizli'ye, 22'sinde Birvan'a [Ulupınar] ulaşıyor; Gümüş Madeni'nin batı tarafında bulunan Fırat'ın kıyısından geçiliyor; 23'ünde Kuvlez köyünden, 24'ünde Harput'a bir saat mesafede olan Mezre kasabasına ulaşıyor.

Yolculuğun bu aşaması oldukça sıkıntılı geçiyor³⁶. Harput'un ana şehir olmasına rağmen, elverişsiz ikliminden dolayı hükümetin Mezre'ye taşınmayı uygun bulduğu vurgulanıyor. Karın yolları kapattığından ve Mihrap dağı geçit vermediğinden dolayı burada 19 gün kalınıyor. Kara kış öyle ağırdır ki, kiracılar bile sıkça yolu şaşırıyor ve kaybediyorlar:

Konaklayacak ve yemek yiyecek bir köye yakın olduğunuzdan emin olmanız için bir ışık görmeniz, horoz sesi veya köpek havlaması duymanız gerekiyordu. Kısaca söylemek gerekirse, çünkü ayrıntılı anlatılması imkânsız, bir köye veya palankaya varınca, ilk işimiz,

yardımla biniliyordu; yayalar ise, birinin sol eli, ötekinin sağ eli olmak üzere ikiye kişi kelepçelenmişti." (İ. İvanov, a.g.e., s. 416).

³⁶ "Sivas – Harput (Mezre) arasında kelepçenin soğuktan şişmiş bileklerine girmesiyle oluşan yara kanıyordu. Bu durum refakat eden yüzbaşını merhamete getirdi, öyle ki bir akşam konaklamak için durduğumuz bir köyde beni bir nalbanda götürdü; zorlukla kelepçenin çivisi söküldü." (İ. İvanov, a.g.e., s. 417).

geceleyeceğimiz yeri temizlemek ve süpürmek oluyordu. Yemek için taşla dolu bulgur çorbası veriliyordu. Mahalli idarenin talimatıyla bize hizmet eden bazı köylüler, bilhassa redifler, kelepçeli halimize acıyor, kaşıkla yemek yediriyor ve kendilerinin dediği gibi, böylelikle sevap işlediklerini düşünüyorlardı. Bu yolculukta sırtımızı başımızı değiştirme ve temizlenme imkânımız olmadığından o kadar bitlendik ki, bu iğrenç haşereden dolayı bedenimiz yara içindeydi. Bu ağır yolculuk sırasında sıkça düşüyorduk, hatta bazı arkadaşlarımız çok tehlikeli düşüyor ve bir müddet şuaşuz kalıyorlardı.³⁷

Sürgünlerin tayınla ilgili verdikleri bilgilerden, ekmek hazırlanması konusunda Balkanlar ve Anadolu arasında farklılık olduğu tespit edilmiştir.³⁸

Netice itibarıyla, Amasya ve Mezre arasındaki yolculuk yaklaşık bir ay kadar sürüyor; 24 Aralık 1867'de, tam da Noel'de, Mezre'ye ulaşıyor³⁹. Mahkûmların bir kısmı üçüncü gün memurun teklifi üzerine gittikleri hamamda soğuk havada kendilerini üsütüyorlar; neredeyse bütün katile ağır hastalığına (siphoire) yakalanıyor⁴⁰; hatta Simeon Nitselov 3 Ocak ve Todoran Petkov 10 Ocak 1868'de, birincisi mide ağrısından, ikincisi ise umutsuzluktan vefat ediyor ve mahalli Ortodokslar tarafından defnediliyorlar; ayrıca Andrey Petrov, İliya Monev ve İvanitsa İvanov'un sağlık durumları ağırlaşıyor⁴¹.

Bir gün bir gardiyan refakatinde İliya Monev bir arkadaşıyla çarşıya yiyecek aramaya çıkıyor; bir Ermeni'nin dükkânında şimdiki kadar hiç tatmadığı sızdırmayı görüyor. Dükkâncı bunu eritiyor, içine 3-4 yumurta kırıyor ve bu şekilde hazırlanan yemek Bulgarlar tarafından çok beğeniliyor; koğuştakiler için de hazırlatılıyor; tabii ki toprak testilere konulan yerli rakı ve şarap da unutulmuyor.

Mezre'de bir Rum fırıncı ve sarraf, eğer mahkûmlar hapisanede daha çok kalırlarsa ölecekler diye Vali Paşanın huzuruna çıkıyorlar. Paşa bir adam

³⁷ İ. İvanov, a.g.e., s. 416.

³⁸ "Mesela mukavva gibi ince ekmek vardı; kâğıt gibi incisi de; üçüncü bir ekmek sanki taşla yoğrulmuştu; çamurdan ayrılmayan başka bir tür de vardı; taş gibi sert olanı vs., vs. Sadece adı olan bu ekmek türlerinden, torbalarımızda çeşitli kırıntılar birikmişti; bu kırıntıları ta Diyarbakır'a kadar taşıdık; atmak istemiyorduk, çünkü her ihtimale karşı tedbirli olmamız gerekiyordu." (İ. İvanov, a.g.e., s. 417).

³⁹ "Burada dar, bizden başka yerli mahpusların da olduğu bir koğuşa girdik; koğuşta yaklaşık 50 kişiydik; büyük hacet için hapisane günde sadece yarım saatliğine açılıyordu ve hiçbir başka serbestlik yoktu; hapisanede bit ve pire dehşeti yaşıyorduk. Mezre hapisanesinde daha uzun zaman kalmamız yolların derin kardan geçilemez olduğundan kaynaklanıyordu; Mihrap dağından patika açılmasını bekliyorduk." (İ. İvanov, a.g.e., s. 418).

⁴⁰ Y. Kamenov, a.g.e., s. 310.

⁴¹ "İliya ile tifişe yakalandık ve 21 gün kendimizde değildik; sadece sıradan içme suyuyla, yemeksiz ve ilaçsız yaşadık; hacete daha sağlam arkadaşlarımız tarafından çıkarıldık." (İ. İvanov, a.g.e., s. 418).

gönderiyor ve sürgünlere yola çıkmak isteyip istemediklerini sordurtuyor; karşılığında da “*Burada öleceğimize, yolda ölelim!*” cevabı veriliyor⁴². Bunun üzerine, devasa kar yığınları ve karla kaplı tehlikeli uçurumlardan yola devam ediliyor⁴³; daha sağlam olanlar önden çığır açarken, hasta mahkûmları bitkin cebeller sırtta taşıyorlar ve “*sadece Tanrı'nın mucizesiyle ve belki de temiz havadan*” hastalar ayılmaya başlıyorlar.

Mezre'den sonra Kunt ve tehlikeli Deveboynu dağı ve Malato [Bahçedere] köyünden geçiliyor. Devlete vergi ödemeyen civar köylerdeki Kürtler, kendilerine tanınan bu imtiyaz karşılığında elverişsiz havada postayı, son kıvrımına kadar çok iyi bildikleri dağdan geçirme mesuliyeti taşıyorlar. Daha sonra bir bataklık kenarından Gölcük'e⁴⁴; devamında 15 Aralık akşamı Serdar Han'a ulaşıyor; gündüz Kazan Han'da öğle yemeği yeniyor; diz boyuna kadar kar yarılarak Bakır Madeni güzergâhı izleniyor ve postadan sonra Mihrap dağına ilk Bulgar kabile geçiyor. Bakır Madeni'nde bir koyun satın alınıp kesiliyor, Ermenilerden araç gereç ve şarap isteniyor, ancak tam da et kızartılırken baca düşüyor ve her şey berbat oluyor; çaresiz mahkûmlar kendilerini eğlenceyle avutuyorlar⁴⁵. 17'sinde yüksek bir kayalığa kurulu ve buzdan dolayı zorlukla tırmanılan Ergani kasabasına ulaşıyor. Kabilede, İliya Monev ve İvanitsa İvanov haricinde Andrey Petrov da ağır hastalanıyor; atın sırtında donuyor ve Ergani'de vefat ediyor; defnedilmesi için kasabadan Ermeniler çağırılıyor. Ergani'de öteki iki ağır hasta kendilerine geliyorlar⁴⁶.

⁴² İvanitsa İvanov'un hadiseyi biraz farklı aktardığı görülüyor: “*İki arkadaşımızın ölmesi ve neredeyse bütün kafilenin hasta düşmesi, Mezre'de bulunan yün alıcısı birkaç Karamanlı tüccarı merhamete getirmiş; bunlar Harput valisinin buzuruna çıkıp bizi kefaleten ve zaptiye nezaretinde hapisbeneden çıkarması ve beslenmemiz, dinlenmemiz ve bittin arınmamız için Harput'ta herhangi bir Hıristiyan evine yerleşmemiz için ricada bulunmuşlar. Bütün bunları Mihrap dağı geçit verip patika açılmaya ve Diyarbakır'a yola devam edilinceye kadar istemişler. Ancak vali bu merhametli insanların ricasını yerine getirmek bir yana, ama derhal, geçidin açık olup olmadığına, hasta olup olmadığına bakılmadan dağdan geçirilmemiz için talimat vermiş. “Yürüsün, bunzırlar” demiş.*” (İ. İvanov, a.g.e., s. 418).

⁴³ Bir başka tanıklığa göre ise, Bulgar mahkûmların zor durumda olduğunu öğrenen bir Ortodoks fırıncı (milleti belirtilmiyor), hava değiştirmeleri ve sağlığına kavuşmaları için Noel'de mahkûmları evine almak için valiye müracaat etmiş ve kefil olmuş, ancak vali firar ederler çekincesiyle izin vermemiş. Aralarında tartışma çıkınca, fırıncı hadiseyle ilgili İstanbul'a telgraf çekmiş. Bunun üzerine vali, olay büyümesin diye apar topar sürgünleri yola çıkarmış. (İ. Monev, a.g.e., s. 394-395).

⁴⁴ “*Daha önce burası kasabaymış, ama bir seldede snaltında kalmış ve şimdi sadece kilise kubbesi görünüyor.*” (Y. Kamenov, a.g.e., s. 310).

⁴⁵ İ. Monev, a.g.e., s. 396.

⁴⁶ “*O zaman açlık bissettik ve benim tadabildiğim ilk yemek, sağlıklı arkadaşlarımızın da yediği siyah turp oldu; kaldı ki kâğıt mukavvaya benzer eklemek ve adı geçen turp haricinde yiyecek yoktu*” (İ. İvanov, s. 419).

Dağın öteki eteğinden kızak kayar gibi iniliyor; bu kargaşa ve karışıklık içinde muhafızların kendileri de bir nizam oluşturamıyor, çünkü onlar da yolculuğun bütün zorluklarına katlanıyorlar; öyle ki ta herkes aşağıya inince kabile toplanıyor ve sürgünler kontrol altına alınabiliyorlar. 19’unda öğleye doğru Tarmul köyüne ulaşıyor; Turhan köyü ve iki padişah türbesi bulunan Şerbetli [Şerbetin] Han’dan⁴⁷ sonra, nihayet 21 Ocak’ta Diyarbakır’a varılıyor; hususî bir askerî birlik Bulgar sürgünleri şehrin girişinden hapishaneye kadar refakat ediyor; burada Hacı Stavri (Tırnova) hadisesinden sağ kalan 12 kişi⁴⁸ ve birinci kafileyle gelen 9⁴⁹ arkadaşları tarafından karşılanıyorlar.

Netice itibariyle, gerek güzergâhı, gerekse son derece çetin kış ve kalınan hapishanelerin şartlarından dolayı, 21 kişilik ikinci Zıştovi kafilesinin Samsun – Diyarbakır yolculuğunun, daha önceki ve sonraki yolculuklara nazaran en ağır geçtiği ve en çok kayıplı olduğu görülüyor. Sözü edilen şartları kaldıramayan üç mahkûm hastalanıyor ve hayatını kaybediyor; bir kısmı da Diyarbakır’a hasta olarak ulaşıyor.

İlginçtir ki birkaç yıl sonra Zıştovili sürgünlerin Diyarbakır’da bir handa karşılaştığı İstanbullu bir beyzade, bir sürgüne verilebilecek en ağır cezanın İstanbul – Diyarbakır yolculuğu olduğunu itiraf ediyor. Handaki karşılaşma şöyle aktarılıyor:

Bir keresinde Diyarbakır’da bir hana yerleşen İstanbullu bir paşazade, “Bu şehirde Avrupalı var mı?” diye sormuş. Biz kalebentleri hatırlayan hancı, “Burada bir takım Bulgarlar var”⁵⁰ diye cevap vermiş. Bunun üzerine beyzade bizi yanına davet etmiş. Velhasıl, odasına gittik; oğlan sevindi, ikramda bulundu, sohbet ettik. Babası ve kardeşleri için Bağdat’tan aldığı Arap atlarını göstermek için bizi ahıra götürdü. (O İstanbul’dan Bağdat’a bir misyonla gönderilmiş.) Ayrılırken, “Eğer size hüküm verenlerin yerinde olsaydım, sizi İstanbul’dan Diyarbakır’a kadar yolculuk etmekle ve hemen geri dönmekle cezalandırırdım; bundan daha ağır başka cezaya hiç lüzum yok, çünkü birkaç hizmetçiyle ve binlerce lira harcayarak yolculuk eden bendeniz, bu yolda dağıldım, çünkü milyonlar da versem, yolda, kolaylık sağlayacak hizmet alamıyorum. Siz ise bağlı ve

⁴⁷ Büyük ihtimalle bugün Eğil’in Şelbetin (Kalkan) köyünde bulunan harabe halindeki Kasım bin Şah Mehmet Bey ve Murat Bey kümbetleri kastediliyor. (Amed Tigris&Yıldız Çakar, *Amed, Coğrafya, Tarih, Kültür*, s. 513.)

⁴⁸ Sağ kalan 12 kişinin Leskofça Manastırı papazları Teodosiy ve Yoasaf kardeşler, Vidin’in Gratsko köyünden İvan Markov ve Stoyan İvçov (dördü de ebedî mahkûm); 15 yıllığına mahkûm Donço İvanov (Tırnova’dan) ve Nikola Kiselov (Eski Cuma’dan); 10 yıllığına mahkûm Dimitir Stoyanov (Jeravna’dan), Stoyan Nedelçev (Tatar Pazarcık’tan), Stoyan (Ruşçuk’tan), Veliko (Ruşçuk’tan); 15 yıllığına Petır Pavlov (Filibe’den), İvan (Gabrovo’dan) oldukları belirtiliyor. (Y. Kamenov, a.g.e., s. 310-311.)

⁴⁹ Bir kişi (Mito Hristov) yolda vefat ediyor.

⁵⁰ Metnin aslında bu ifade Türkçe olarak geçiyor ve parantez içinde Bulgarca tercümesi veriliyor.

kelepçeli, aç ve hasta olduğunuzdan ötürü benim çektiğimden binlerce kere ağır olan eziyeti unutmşunuz” dedi. Öyle sanıyorum ki özünde asil olan bu beyzade, paşa babasına bizler için birkaç güzel söz söylemiştir.⁵¹

Diyarbakır Hayatından Kesitler

Samsun’dan Diyarbakır’a ulaşan ve İçkale’deki hapisaneyeye konulan Bulgar sürgünler, burada, çeşitli cürümlerden yatan 300 Kürt, aralarında 1858’de ve 1862’de sürgün edilen “artık ağarmış ve yaşlanmış”, ayrıca ilk kafileden 9 Bulgar’ı buluyorlar⁵². Sura ve kalenin doğu tarafına dayanan hapisane büyük bir avluya inşa edilmiş olup ortada içmek için bol sulu büyük bir havuzu vardır; avludan bakınca, birkaç minare haricinde hiçbir şey görünmüyordu; “şartlar çok kötü ve sefildi,”⁵³ diye ilk anda umutsuzluğa kapılanlar oluyor.

Bulgar sürgünler, Diyarbakır valisi Kıbrıslı Mustafa Paşa’ya derhal arzuhal yazıyor ve katil ve soyguncu değil, ama siyasî kale-i bent olduklarını belirterek kendilerine ayrıca bir yer tahsis edilmesi talebinde bulunuyorlar⁵⁴.

Diyarbakır’a vardığımızda, yolculuk sırasında 1-2 gün dinlenmek için duraksadığımız kasabaların hapisanelerinde kaldığımız gibi prangaya vurulmamız gerekiyordu, çünkü demirbent olarak hüküm giymiştik, ancak Vali Lofçalı Derviş Paşa⁵⁵, hemşeri olarak merhamet etti ve prangalarımız alındı.⁵⁶

Böylece Valinin talimatıyla çok geçmeden Bulgar sürgünler ayrı bir koğuşa naklediliyorlar; umumî hapishanenin karşısında kendilerine geniş ve uzun bir yer tahsis ediliyor. Burasını güzelce süpürüp temizledikten sonra herkes kendi döşegini seriyor; getirilen toprak, yatak gibi bir şey oluşması için duvarların kenarına dökülüyor; serilen hasırın altından sabahları ot bitse de, ziyarete gelen herkes, tesis edilen düzeni ve temizliği beğeniyor. Bulgar mahkûmlar kendilerine ayrılan yeni yere toplanıyor ve aralarına başka milletten hiç kimse giremiyor; bilahare artık yavaş yavaş mahalli sakinlerle görüşmeye ve tanışmaya başlanıyor.

Birkaç gün sonra yeni sürgünler sefil ortamdan ötürü birer birer ağır hastalığa yakalanıyorlar; bazı mahkûmlarda da ayak ağrısı nüksediyor⁵⁷.

⁵¹ İ. İvanov, a.g.e., s. 425.

⁵² İ. Monev, a.g.e., s. 379.

⁵³ İ. İvanov, a.g.e., s. 419.

⁵⁴ İ. Monev, a.g.e., s. 397.

⁵⁵ İbrahim Derviş Paşa’nın valiliği 7,5 ay sürüyor. (Abdülgani Fahri Bulduk, *Diyarbakır Valileri*, 2003, s. 177).

⁵⁶ Y. Kamenov, a.g.e., s. 311.

⁵⁷ “Ayaklarım o kadar çok ağrıyordu ki, arkadaşlarım küçük çocuk gibi hacetimi yaptırmak için avluya elde çıkarıyorlardı, çünkü basamıyor ve yürüyemiyordum; olabilecek ber türlü ispirto ve kâfurı kullanan askerî hastane eczacısı Mehmet Ali Efendi sayesinde düzeldim; bu arada aynı eczane bana birkaç sıcak su banyosu yaptırdı; eczacının yardımından söz ediyorum, çünkü hasta mahkûmlara

Hastaların birçoğu kıvrınmaya başlıyor, çoğunun son nefesini vermesi için başının üstünde mum tutuluyor. Kolyo Kopoev 26 Mart'ta hastalığa kurban gidiyor, çok geçmeden Nikolay Vrajaliev de tıfustan hapisanede vefat ediyor⁵⁸. Hastalık ve tedavi konusunda mahkûmlar arasında trajikomik hadiselerin de yaşandığı anlaşılıyor⁵⁹.

Çaresizlik ve umutsuzluktan sürgünler arasında sıkça sert kavgalar çıktığı, bilhassa hasta düşenlere karşı acımasızca davranıldığı görülüyor:

Başka arkadaşlarımız da hastaydı ve herkes artık çileden bıktığından, kavga ve galiz küfürlerde zevk aranıyor; çoğu zaman işler sopalı kavgaya kadar dayanıyordu. Şöyle bir tabloyu canlandırın gözünüzde: İki-üç kişi tıfustan veya başka hastalıktan inliyor ve ofluyor, aç bılaç yatıyor; daha sağlamca olan başkaları ise mangalda odun kömürü yakıyor, kömür tutuşmadan, henüz mavi alev halindeyken koğuşa getiriliyor ve ateşe kırmızıbiber atılıyordu. Hastalar nefes alamayıp öksürmeye başlıyor, bunu yapanlar ise, “Çürük olan meydana çıksın”⁶⁰ diye bağırıyorlardı; demek ki, her kim hastaysa ve kömür ve biber kokusunu kaldıramıyorsa, ölsün; canı cehenneme.

Birisi koğuşun bir tarafında can çekişiyor, öteki tarafta 3-4 arkadaş tambura ve tef çalıyor ve içiyorlar; hastanın öldüğü söylenince (bir kişi nabzını takip etmesi için nöbetçi bırakılıyordu), müzik yükseltiliyor ve gene “Çürük olan meydana çıksın” diye haykırılıyordu. Sabahleyin hapisane müdürüne bildiriliyor, ceset kaldırılıyor, papaza haber veriliyor, sonra cenazeye piskopos da geliyordu.⁶¹

Bir başka tanıklıkta da koğuş hayatı şöyle aktarılıyor:

Çeşitli çalgı âletleri temin ederek böylece zaman geçiriyorduk: Birileri çalıyor, ötekileri oynuyorlardı. Koğuşun ortasındaki direkte jimnastik yapıyorduk. Gece ve gündüz avluda dolaşabiliyorduk. Çamaşır yapmak, yemek hazırlamak için kap kaçak ve topraktan en kaliteli tabaklar temin

bakmakla mesul bekim Ahmet Efendi, bizimle alâkadar olmuyordu.” (İ. İvanov, a.g.e., s. 419). Bir başka tanıklıkta eczacının adı Mahmut Efendi diye geçiyor: “*Mahmut Efendi, “Korkmayın, oğlum, evvel Allah ben sizi hepiniizi ayağa kaldıracam, korkmayın” dedi.*” (Y. Mançev, a.g.e., s. 376). (Metnin aslında ifade Türkçe olarak veriliyor.)

⁵⁸ İkinci bir tanıklığa göre, Vrajaliev hummalı sıtmadan hayata gözlerini yumuyor. Bunun sebebi de hekimin verdiği acı ilaçları reddetmesinde yatıyor; acı ilaçları içen İvanitsa İvanov ise sağlığına kavuşuyor. (İ. İvanov, a.g.e., s. 419).

⁵⁹ Mesela bir gün, İliya Galçanov verilen ilacı gereğinden yüksek dozda içiyor ve şuurunu kaybediyor. Şehirden bir eczacı çağırılıyor, Galçanov sırtta taşınarak Askerî Hastaneye götürülüyor; 24 saat sonra, öldü diye gömülmeye hazırlanılırken, birden uyanıyor; muhafıza nerede bulunduğunu soruyor ve yemek istiyor. Üç gün sonra muhafız kendisini hapisaneye getirdiğinde, “İliya dirildi!” diye herkes gülmeye başlıyor. (İ. İvanov, a.g.e., s. 419).

⁶⁰ Metinde bu ifade Türkçe olarak geçiyor.

⁶¹ İ. İvanov, a.g.e., s. 419-420.

etmiştik. Sabah umumî hapisane açılınca herkes yıkanmak için havuza atılıyor ve sonra da halk türküleri söyleniyor, hora tepiliyordu.⁶²

Bu arada Yordan Gergitsov da ayağındaki yaradan rahatsızlanıyor, ama ihtilâlcî teşkilâtın çözülmesine sebep olduğundan; başka deyişle, hainlik yaptığından, hiç almak için yatağı koğuşun kapısı önüne konuyor; her gelip geçen ona tükürüyor ve lânet okuyor, çünkü vakti zamanda vatanperver olarak herkese elde silâhla ölmek için yemin ettirmiştir.

Görüldüğü gibi sürgünler arasında hesaplaşmalar başlıyor, hıyanetle suçlanan bir kişi, çekilen bütün acıların müsebbibi olarak görülerek dışlanıyor; korkunç psikolojik ve manevî baskıya maruz bırakılıyor.

Yordan Gergitsov'un bulunduğu durum en çarpıcı şekilde bir gazete yazısından anlaşılıyor⁶³. Sürgünlerin yazdığı bu habere göre, Gergitsov'un vicdan azabı, Mithat Paşa'yla görüşmeleri sırasında, Paşanın "Bu kadar arkadaşımı niye ele verdin? İşte, sen de onlar gibi sürüm sürüm sürünüyorsun" şeklindeki çıkışından ötürü daha da yoğunlaşıyor⁶⁴.

Georgi Boşnakov da, Ankara'ya sürülen Vasil Mançev'e yazdığı 13 Mart 1870 tarihli mektupta, "Herkesle iyi geçiniyorum, sadece 'kızmetli' Yordan'la aram açık; geçenlerde, bir ay önce gene bir halt karıştırdı" diye belirtiyor⁶⁵.

Hali vakti yerinde olan sürgünler dışarıdan başka yiyecek de getirtiyorlar, ama bazıları için "öyle zamanlar oldu ki, Galçanov'la yaklaşık 3 kuruşla tam 3 ay geçirdik – sıcak suya ıslatılmış kuru bakla yiyorduk ve ancak Zıştovi'deki ebeveynlerden ve akrabalardan herhangi kuruş geldiğinde, yemeğimiz alınıyordu."⁶⁶

Eski sürgünlere belirli yevmiye (günlük 2 kuruş) ödendiğini öğrenen Zıştovililer, "anlayışlı ve merhametli üst düzey bir memur (müşir)" olan Vali

⁶² İ. Monev, a.g.e., s. 398.

⁶³ "Hain Yordan'a teselli yok; vicdanı sızlıyor, hayatın kendisi onun için acı bir işkenceye dönüştü. Aramızda en sefil o; bize bakmaya yüzü yok, gölgesinden korkuyor; onun için rahat uyku yok; tek teselli ölüm, onu arıyor, ama bulamıyor. Hepimiz hıyanetin ne denli büyük bir kemlik olduğunu görüyoruz." (Dunavska Zora [Tuna'da Tan], Yıllık II, 24 Mayıs 1869, S. 28).

⁶⁴ Veselin Sariev'e göre burada Mithat Paşa'nın sürgünlerin arasına nifak sokma, birbirine düşürme taktiği ve niyeti yatıyordur. (V. Sariev, a.g.e., s. 105).

⁶⁵ Söz konusu hadise, Zıştovi cemaatinin bir tüccar vasıtasıyla sürgünlere gönderdiği 50 Türk Lirası'nın paylaşılmasından kaynaklanıyor. Sürgünler meblağı kardeşçe üleşiyor, ama Yordan Gergitsov'a hakkı olan 2 Lira verilmiyor, çünkü daha önce Zıştovi terzi esnafının tüm kafiyle gönderdiği 3 Türk Lirası'nı kendisine alıyor. Bunun üzerine Yordan, aracılık eden tüccarı, paramı vermedi diye mahkemeye veriyor; duruşmada hadise aydınlatılıyor, ama kendilerine yardımcı olan tüccar önünde mahcup duruma düşülüyor. (V. Sariev, a.g.e., s. 235).

⁶⁶ İ. İvanov, a.g.e., s. 420.

Derviş Paşa'ya arzuhal veriyorlar. Ancak çok geçmeden hemşerileri olan vali, Diyarbakır'dan ayrılıyor, çünkü bütün ailesi hastalanıyor ve yerine, "Eğer ben bir Hıristiyan'a iyilik yaparsam, İslâm dininden çıkarım" sözlerini atfettikleri Kurt İsmail Paşa geliyor. Yeni vali döneminde, Temmuz 1868'de, Zıştovi hadisesinden hüküm giyenlere de yevmiye verileceği haberi geliyor, ama 2'şer kuruş değil, 1,5 kuruş (60 para)⁶⁷.

Tayın karşılığında İsmail Paşa mahkûmları çalıştırmaya karar veriyor⁶⁸.

Mahalli Süryaniler arasında itibarlı ve çok merhametli olarak bilinen yaşlı Hacı Ablahat her pazar hapishaneye, kilisede okunmuş olan İncil'i açıklamak için geliyor. Yazın koğuşun avlusunda yatmaya izin veriliyor; buraya hasır seriliyor; bazen akşamları hapishane müdürü mahkûmlarla sohbet etmeye geliyor.

Bulgar sürgünler merhamet dilemeyi ve yardım talebinde bulunmayı bir an olsun kesmiyorlar; hatta Mithat Paşa'ya bile taahhütlü mektupla arzuhal gönderiliyor ve kendilerine verdiği söz hatırlatılıyor. Ayrıca hemşerileri tarafından serbest kalmaları veya hiç değilse kale içine bırakılmaları için çeşitli makamlar nezdinde⁶⁹ girişimde bulunulduğu haberleri alınıyor⁷⁰.

Zıştovi kazasının, mahkûm hemşerilerinin saliverilmeleri için sarf edilen gayretlerin bir neticesi olarak, Mithat Paşa'nın Diyarbakır'a gelişi arifesinde, Zıştovi'den Diyarbakır cemaat önderlerine yönelik birkaç paket içinde mektuplar ve mazbatalar geliyor. Zıştovi cemaati hemşerilerine kefil oluyor ve mahallî idareden de kaleyle kuşatılmış olan şehre bırakılmaları için kefil olunması rica ediliyor. Kefalet mektupları hemen o gece Diyarbakır ruhanî önderlerine sunuluyor:

Bunu, ruhanî önderlerin İstanbul'da Mithat Paşa'nın huzuruna çıktıklarında, lehimize bir şey söylemeleri umuduyla yaptık. Hakikaten bu yapılmış ve paşa, "Ben kefilim Bulgarlar için"⁷¹ demiş. Böylece Diyarbakır idaresi bize daha hoşgörülü

⁶⁷ "Hapishane hayatımız son derece sıkıntılı ve gayet sefildi. Hükümet günlük 300 dirhem tayın ekemek, kış vakti de mangal yakmak ve ısınmak için birkaç okka kömür veriyordu." (İ. İvanov, a.g.e., s. 420).

⁶⁸ "Bir ara, 2 kuruş gündelikle taş ve kireç taşımak için medrese inşaatına çıkarılıyorduk. Zaptiyeler nezaret ediyor ve akşam olunca hapishaneye getiriyorlardı; teslim edilirken daima "Bir, iki, üç" diye sayılıyorduk. Bizimle öteki mahkûmlar da (Ermeniler) götürülüyordu ve kapıcıya teslim edilirken, bize Rum, Ermenilere ise gâvur deniyordu." (İ. İvanov, a.g.e., s. 421).

⁶⁹ Bilhassa Evlogi ve Hristo Georgiev kardeşlerin Rusya'nın Bükreş sefaretî ve daha yüksek makamlar nezdinde girişimde buldukları; bu manada Rusya'nın İstanbul Sefiri General İgnatyev'in de çaba gösterdiği malûm. (İ. İvanov, a.g.e., s. 422).

⁷⁰ "Bu haberleri İstanbul Bulgar cemaati vasıtasıyla alıyorduk, ara sıra bize Bulgarca gazeteler gönderiliyor ve teselli etmek için bir şeyler yazılıyordu." (İ. İvanov, a.g.e., s. 423).

⁷¹ Metnin aslında bu ifade Türkçe olarak geçiyor, parantez içinde Bulgarca manası veriliyor.

davranmaya başladı; gittikçe hapisneden paşaların, müfettiş ahkâmı, mühendis Polonyalıların yanına hademe veya zaptiyelerin küçük bir denetimi altında terzi olarak gönderilmeye başlandı.⁷²

Bu arada, Mithat Paşa'nın Bağdat valisi tayin edildiği ve yolunun Diyarbakır'dan geçeceği haberi alınıyor. Bir zaman sonra paşa geliyor ve bütün yaşlı ve genç sürgün Bulgarlar, mutasarrıf konağına götürülüyorlar. Paşa, kimin nereden olduğunu ve kaç yıldır yattığını sorup soruşturduktan sonra, Tolculu, Rusçuklu, Tatarpazarcıklı ve Jeravnalı mahkûmların serbest bırakılmaları talimatını veriyor; iki papaz kardeşi ve Vidinli İvan ve Stoyan dedeleri bırakmıyor. Zıştovilileri ismen okuyarak, "Sizin için daha zamanı değil, çünkü Bulgaristan'da isyan var; siz sabıkalısınız ve başınız daha büyük belaya girebilir" diyor.

Mithat Paşa'nın ziyaretiyle, kaide ve kanunlara göre, eski sürgünlere olduğu gibi, kalebentlere de 2'şer kuruş yevmiye verilmesi gerektiği ortaya çıkıyor. Ayrıca, örtü döşek ve sıcak yemek verilmesi gerekiyorken, sadece 60 para ve günlük 300 dirhem ekmeç veriliyordur. Bunun karşılığında mahkûmların her gün yollarda zaptiye nezaretinde taş kaldırma ve kazma gibi alışıkmadıkları ağır işlerde çalıştırıldığını öğrenince, Mithat Paşa, Diyarbakır Valisi Kurt İsmail Paşa'ya ve orada bulunan üst düzey idarî yetkililere bir kere daha Zıştovi sürgünlerine kefil olduğunu belirtiyor. Ayrıca, bu şahısların, düşünüldüğü gibi soyguncu veya katil olmadıklarını, ama tüccar oğulları ve tüccar oldukları ve ağır işlerde çalıştırılmamaları gerektiğini vurguluyor. Dahası, paşaya göre, Zıştovili sürgünlere Türkçe öğretilerek kabiliyetlerine göre işlerde çalışma imkânı sağlanmalı; gündüz şehirde bulduğu işte çalıştıktan sonra da akşam saat 12'de herkes koğuşuna dönmelidir⁷³.

Tuna eski valisinin, gönüllü korumaları olarak Bağdat'a gelmeleri teklifine karşılık, Zıştovili mahkûmlar tekrar af edilmelerini ve memlekete dönmek istediklerini söylüyorlar⁷⁴.

Bazı Bulgar araştırmacılar Mithat Paşa'nın tavrında ince bir taktik yattığını; paşanın asıl hedefinin bu şahısların ihtilâle yatkınlığını ve eğilimlerini törpülemek ve pasifleştirmek; isyan fikrinden uzaklaştırmak ve soğutmak olduğunu öne sürüyorlar⁷⁵. Oysa bu tavır ve yaklaşımda sırf insanî boyut olabileceğinin de göz ardı edilmemesi gerekiyor; paşa, mahkûmların artık cezasını çektiklerini, belki de gereğinden fazla ağır cezaya çarptırıldıklarını düşünüyor, buna bağlı olarak da pişmanlık duyuyor olabilir. Çünkü Vali İsmail

⁷² İ. İvanov, a.g.e., s. 422-423.

⁷³ Y. Kamenov, a.g.e., s. 311.

⁷⁴ "O gene şimdilik bunun daha zamanı olmadığını belirtti ve Kurt İsmail Paşa'ya dönerek, bizi hapisneden çıkarmasını, üç-beş para kazanabilmemiz ve fakir fukara dolaşıp devlete küsmememiz için işe atanmamızı söyledi."

⁷⁵ V. Sariev, a.g.e., s. 105.

Paşa'nın ve öteki idarecilerin önünde mahkûmlardan sadece birisini, hadiseye elebaşılık yapan Yordan Gergitsov'u parmakla işaret ederek, "Eğer ben bu ite ipte sallandırsaydım, bu ötekilerden hiç kimse buraya gelmeyecekti"⁷⁶ diye itirafta bulunuyor⁷⁷.

Mithat Paşa'nın Diyarbakır ziyaretinin dönemin Bulgarca gazetelerinde⁷⁸ geniş yankı bulduğu görülüyor; gazetelerde genelde sürgünlerin gönderdiği haberlere yer veriliyor⁷⁹.

Mesela bir gazetede, altında 25 imzayla, Zıştovi'de ana-babalara yazılan şöyle bir mektup dikkat çekiyor:

Kıymetli ebeveynlerimiz!

Kıymetli mektubunuzla beraber, buradaki cemaatlere gönderdiğiniz ekli mektupları da aldık ve gayet çok sevindik, çünkü tam zamanında ulaştılar. Malûmunuz, hakikaten Mithat Paşa hazretleri bu ayın 3'ünde şehre teşrif ettiler; ertesi sabah hepimizi kaldığı konağa çağırarak bir babanın evlâdına gibi bize nasihatlerde bulunarak hapisaneyeye uğurladılar. Paşa hazretleri bununla yetinmediler; Cuma günü olmasına rağmen gündüz saat 7'de gene meclis azalarını topladılar, gene bizi çağırdılar ve burada uzun bir sohbetten sonra İstanbul'a yazacağı sözünü verdiler ki ya tamamen kale içinde serbest bırakılalım, ya da geri dönelim. İstanbul'dan cevap gelinceye kadar, burasının valisine gündüz serbest bırakılmamızı ki herkes zanaatını yapсын, gece de koşullara toplanmamızı buyurdular.⁸⁰

Böylece, üç yıl sonra Zıştovili sürgünler şehre serbest bırakılıyorlar; Mithat Paşa da buradan Bağdat'a devam ediyor⁸¹.

Bulgar araştırmacılara göre, Zıştovili mahkûmların Diyarbakır günlerinin iki aşamada incelenmesi gerekiyor: Mithat Paşa'nın Bağdat yolculuğunda 3

⁷⁶ Y. Kamenov, a.g.e., s. 311.

⁷⁷ Ankara'da sürgün olan Vasil Mançev'e topluca yazılan 12 Eylül 1869 tarihli mektupta şunları okuyoruz: "Mithat Paşa buradan geçerken biz'i yerleşmiş olduğu konağa çağırır; bir baba gibi akıllı nasihatlerde bulundu ve biz'i serbest bırakmaya yemin etti. Hain Yordan için ise, "Pişman oldum seni asmadığma" dedi. Bütün öteki sorular arasında, şunu da sordu: "Bu Yordan değil mi, siz'in yanmanıza sebep olan?" Biz de bir ağzıdan: "Evet, efendim, ol!" dedik." (Vasil Mançev, a.g.e., s. 131-132). (Tırnak içindeki ifadeler metinde Türkçe olarak geçiyor).

⁷⁸ *Dunavska Zora* (24 Mayıs 1869, s. 28); *Makedoniya* [Makedonya] (28 Haziran 1869, s. 31), *Pravo* [Hak] (31 Mayıs 1869) vs.

⁷⁹ Bazı araştırmacılara göre bu yolla, af vaadinde bulunan Mithat Paşa'nın gönüllü hoş tutulmak, gururu okşanmak isteniyordur. (V. Sariev, a.g.e., s. 236).

⁸⁰ *Pravo*, 31 Mayıs 1869.

⁸¹ "Birkaç gün sonra Mithat Paşa, Dicle üzerinden 12 kelekle Bağdat'a devam ediyor; kelek de yüzülmüş oğlak derisinden yapılan tulumla deniyor; yüke göre, ayaklar yukarıda kalacak şekilde 100-150 tulum şişiriliyor, ince sopaların üstüne tabta döşeniyor ve böylece sal hazır oluyor." (İ. Monev, a.g.e., s. 399).

Nisan 1869'da kendilerini ziyaret etmesinden öncesi ve sonrası. Paşanın ziyaretinden sonra mahkûmlar şehirde serbest yaşıyor, siyasî sürgün statüsünün verdiği hakları alıyor ve çalışmaya başlıyorlar. Geleceğe daha umutla bakmalarını sağlayan bu müspet gelişmeler, şüphesiz özgüvenlerine de yansıyor⁸².

Ancak mahallî idare, hapisshaneden şehre bırakıldıktan sonra, mahkûmların Zıştovi'den gönderilen tertemiz şayak giysilerini görünce, zengin olduklarına kanaat getiriyor ve 2 kuruşluk yevmiye, keza tayın da kesiliyor. Bundan dolayı, henüz belirli bir işe tutunamayan bazı sürgünler dara düşerken, daha aydın olanlar vilayetteki üst düzey memurlara hademelik yapıyorlar⁸³.

Zıştovili sürgünlerin Diyarbakır'ın manevî ve dinî hayatına nüfuz ettikleri, kamusal alanda boy göstermeye başladıkları ve bilhassa öteki Ortodoks unsurlara kendilerini kabul ettirdikleri görülüyor. Dindar mahkûmlar düzenli olarak kiliseye, bilhassa akşam ayinine katılıyorlar; bu ayinlerde, Hacı Stavri hadisesi sürgünü olan iki kardeş papaz duaları Kilise Slavcası okuyor, geri kalanlar da eşlik ediyorlar. Bu arada, ayinde bazı eksikliklerin giderilmesi için mektupla Kudüs Rus Metohu'ndan Slavca dinî kitaplar gönderilmesi; ayrıca, Diyarbakır'dan giden bir hacı namzedi vasıtasıyla Kudüs Patriği Kiril'dan kilise kıyafetleri bağışlaması rica ediliyor.

Patrik, Bulgar sürgünlerin ricasını karşılıksız bırakmıyor ve çok geçmeden, kutsal şehirden, içinde güzel papaz kıyafetleri, kilise kitapları ve Kilise Slavcasında ayin düzenlenebilmesi için lâzım olan bazı araç gereçlerin yer aldığı bir sandık geliyor. Bu edinimden sonra Bulgarlar papazlarıyla birlikte, Mar Kozma Kilisesi'nde Noel, Paskalya ve bilhassa 11 Mayıs Aziz Kiril ve Aziz Metodiy gibi daha törensel ayinlerde aktif olarak yer alıyorlar. Adı geçen yortu günlerinde kilise öteki Hıristiyan inançlardan ziyaretçilerle doluyor; Papaz Teodosiy Kudüs'ten gönderilen gösterişli giysilerle dua ediyor; Georgi Boşnakov da kenardan Slavca okuyarak destek veriyor, geri kalanlar da eşlik ediyor ve bütün bunlar kilisede bulunan Süryanilerin ve Ermenilerin nezdinde sürgünlerin itibarını artırıyor.

Böylece, durumu kabullenmiş olan kalebent ve demirbentler, herhalde *"fesatlıktan ve Bulgar inadından"*, bu sefer birbirini yemeye başlıyorlar; sürtüşme ve tahammülsüzlük öyle bir noktaya geliyor ki, bir nevi hınç almak ve iğnelemek için gazete benzeri küçük bir yaprak çıkarılmaya başlanıyor: *"Bunu 7-8 adet*

⁸² Atanas Boykov, "Sıdbata na svištovskite zatočenitsi ot 1867 godina", *İstoričeski pregled*, Sofya, 8, (1987), s. 69.

⁸³ "Bu şekilde bayatımız daha tahammül edilebilir oldu ve durumumuzu kabullenmeye başladık. Tamamen umutsuzluğa kapıldığımız zaman, durumumuzu biraz olsun hafifletmek için çeşitli kapıları çalmaya mecbur kaldık. Birileri mutasarrıfın hademeliğine – atlarına hizmet etmeye ve temizlemeye; başkaları, Osmanlı idaresinde hizmetli mülteci Leh mübendislerin yanına gittiler; bazı arkadaşlar da terzi olarak hapisshanedeye biçiyor ve dikiyorlardı; malzeme hapisshaneyeye getiriliyordu." (İ. İvanov, a.g.e., s. 423).

*çoğalıyor ve aramızda dağıtıyor; bu yapıprakta şuuruzca birbirimize saldırdık. Bu yapıprak, balk müzelerinde yer almayı hak ediyor.*⁸⁴

Şehre serbest bırakılan mahkûmların özgüveni geliyor⁸⁵, bazı sürgünler ciddi şekilde evliliği düşünmeye başlıyorlar. Hakikaten zaman içinde Nikola Yakınoy, Bonyo Konstantinoy⁸⁶, İliya Miluşev⁸⁷, Mihail Vlaev⁸⁸, Miluş Vasilev⁸⁹, Yordan Gergitsoy⁹⁰ ve Stoyan Radev⁹¹ uzak diyarda evleniyor ve aile kuruyorlar. Öyle ki, İvanov'a göre, Eylül 1869'da artık koğuştta geceleri de sadece birkaç kişi (bunlar İliya Kiryakov, Mityo Tsokov, İvanitsa İvanov, İvan Pankov, Danail İliev, Miluş Vasilev, Mihail Vlaev ve Yordan Gergitsoy) kalıyorlar. 21 Eylül 1870'de, üç yıllığına sürgün edilen Manol Tsvetkov memleketine dönüyor.

Bulgar sürgünlerin Diyarbakır'daki gündelik hayatının⁹² daha yakından görülebilmesi için İliya Monev'in aktardığı bir hadisenin alıntılanmasının faydalı olacağı kanısındayım:

⁸⁴ İ. İvanov, a.g.e., s. 424. Bulgar süreli yayın tarihinde olduğu gibi, mahalli Diyarbakır basın tarihinde de ilginç ve özgün bir misal teşkil edebilecek bu yayınlı ilgili ne yazık ki salt İvanitsa İvanov'un tanıklığında ve sadece bu kadar bilgi kırtısına rastlanıyor.

⁸⁵ Mesela Georgi Boşnakov'un Ankara'da sürgün olan Vasil Mañev'e yazdığı 1871 tarihli mektupta şunlar okunuyor: "*Birader, biraz serbest kalınca, hele de Zıştovi'den gönderilen paralara kavuşunca, bir geüşedik ki sorma gitsin. Başka şeyler de düşünmeye başladık. Bunu yapmak istemiyoruz, ama neylersin, burada hava her daim sıcak; sıcak ise, malüm, kanı kaynatıyor. Diyeceğim o ki, kanımız kaynadı ve dayanamıyoruz. Ateşimizi söndürmek için ilâç arıyoruz ve Ermeni kadını mı, Süryani mi, Protestan mı, Katolik mi, Arap mı, Türk mü, Kürt mü hiç bakmıyoruz. Yeter ki ateşimiz sönsün. Ama bunun müsebbibi, yukarıda da yazdığım gibi, hava; bizim hiçbir kabahatimiz yok.*" (V. Sariev, a.g.e., s. 121).

⁸⁶ Bonyo Konstantinoy'un nikâhı 1870'te kıyılıyor; dünyaya gelen oğlu Konstantin aynı kilisede vaftiz ediliyor. Af edildikten sonra hanımıyla Zıştovi'ye dönüyor.

⁸⁷ Af edildikten sonra hanımı Diyarbakır'da kalıyor, çünkü Zıştovi'de başka eşi olduğu söyleniyor.

⁸⁸ Af edildikten sonra hanımından ötürü bir müddet daha Diyarbakır'da kalıyor, ama daha sonra Zıştovi'ye dönüyorlar.

⁸⁹ Af edildikten sonra hanımından ötürü Diyarbakır'da kalıyor, ama daha sonra Zıştovi'ye dönüyorlar.

⁹⁰ Af edildikten sonra hanımından ötürü bir müddet daha Diyarbakır'da kalıyor, daha sonra eşiyle Zıştovi'ye dönüyor.

⁹¹ Af edildikten sonra Kudüs'e hacca gidiyor ve Diyarbakır'a dönüyor; bir müddet sonra eşiyle Zıştovi'ye dönüyor. (İvanov'un "*kendisi bizimle döndü, ama daha sonra eşi de geldi*" tespiti gerçeği yansıtmıyor.) (İ. İvanov, a.g.e., s. 106).

⁹² 15 Şubat 1872'de şehirden geçirilen Peygamber'in nalınları büyük törenle bütün alay ve taburlarla karşılanıyor. 19 Mart'ta Halep Rus Konsolosu Nikolay İvanov şehre geliyor; serbest bırakılmaları için Bulgar mahkûmlar kendisine bir arzuhal sunuyorlar; 23'ünde konsolos Harput'a hareket ediyor. 1 Haziran'dan itibaren asker ağır sıtmaya yakalanıyor (jaune j. siphroire) ve çok kişi kırılıyor. (Y. Kamenov, a.g.e., s. 314).

Bu arada islahhanede giysileri teslim alan, ama paramızı ödemek istemeyen bir binbaşı vardı; bunun üzerine biz işi bıraktık. Bazı arkadaşlarımız Türk mahallesinde kira tutmuşlardı. Ben Yanko Mançev'le Hıristiyan Şeyh Matar mahallesinde kalıyordum. Adı geçen binbaşı bizim yaptığımızın alınmış olacak ki, kızmış ve bütün Bulgarların koğuşa kapatılmalarını emretmiş.

İliya Kıryakov'la bunu öğrenince, Türk mahallesindeki arkadaşların bir kepezelik yapmış olabileceklerini ve binbaşına şikâyet edildiğini düşündük; neylersin gençlik yılları işte. Binbaşı da zaten hıncını almak için böyle bir fırsat kolluyordu. Biz et, ekmek ve kuru üzüm rakısı aldık, burada meretin tadına doyum olmuyor ve Mardinkapı'dan Mardin yoluna çıktık; bahçeler üzerinden nehre indik; paçaları sıvadık, Dicle'yi geçtik ve ormana girdik; genişçe, derin gölgeli bir yer bulduk. Odun topladık, ateş yaktık ve Kıryakov eti kızartmaya başladı.

Ben de Çarıkköy bağlarına gittim. Bağa girince, karşıma, yaşlı bir Kürt olan korucu çıktı. Ben Kürtçe bilmiyorum, o da Türkçe anlamıyor. Adam, başımda uzun fes ve ördek gibi beyaz giysiler içinde olan bana şaşkınlıkla bakıyor; ben bir şeyler soruyorum, o omuz silkeliyor ve “Nu zami, zani kurmani nuzami” diyor.

Elimi cebe attım, yarım beşlik çıkardım ve bana üzüm toplaması için bir mendil uzattım. Anında anladı; para, sağır dilsizleri bile anlaşıyor; üzüm dolu mendille ormana Kıryakov'un yanına döndüm. Bu arada o kebabı şişte kızartmıştı. Derin gölgenin altında yedik içtik ve bütün gün uyuduk. Şeyh Matar'a döndüğümüzde karanlık çökmeye başlamıştı. Yanko Mançev'le kaldığımız ev yakındaydı. Fırının önünde çanaklarda yoğurt satılıyordu. Yoğurt almaya eğildiğim anda, Kıryakov erkek ördek gibi, “Zaptiyeler” diye fısıldadı. Ben yoğurdu elimden düşürdüm ve Şemas Jernis'in kapısına dayandım. Sokaklar dar, o kadar ki bazı yerlerde atlanabiliyor. Tam da evin taş merdivenine tırmanacağım anda, önünde oturan ve bekleyen bir zaptiye gördüm. “Kimi bekliyorsun?” diye sordum. “Sizi bekliyorum; bütün kalebent Bulgarların hapishaneye toplanması için binbaşından emir var” dedi. Yapacak bir şey yoktu, muhafızla hapishanenin yolunu tuttum.

İliya Kıryakov Şemas Jernis'te kaldı. Hapishaneye girince, mutasarrıf paşayla köylere dolaşmaya çıkmış olan birkaç kişi hâriç, bütün arkadaşlarımızın toplanmış olduğunu gördüm. Paşa kapılarında seyislik ve hademelik yapan bazı arkadaşlarımız vardı; onlar köy ve palankalardaydı. Böylece binbaşının arzusu yerine getirildi, ancak o korkuttuğumuzu ve paramızı istemeyeceğimizi sandı.

Sabah bir muhafızla, Kıryakov'a iletmek üzere Şemas Jernis'e mektup gönderdik. Biz ondan valiye arzuhal yazmasını ve binbaşının bizi kapatmasının altında yatan gerçek sebebi açıklamasını; bize ödeme yapmak istemediğini ve bizimle karşılaşmamak için hep ıssız sokaklardan geçtiğini yazmasını istedik. Kıryakov mektubu almış, valiye bir güzel

arzuhal döşenmiş; vali de bunu okuyunca, derhal paramızın ödenmesi ve mahpushaneden salınmamız için emir vermiş.⁹³

Elveda, Diyarbakır!

Sadrazamlığa getirilen Mithat Paşa, Haziran 1872’de, Bağdat’tan Ankara’ya⁹⁴ uğrayarak İstanbul’a dönüyor. Bu gelişmeyi bir fırsat olarak gören Ziştovili sürgünler telgrafla yeni sadrazamı tebrik ediyor ve serbest bırakılmaları için yalvarıyorlar.

Birkaç ay sonra sabırsızlıkla beklenen muştulu haber geliyor: 21 Ekim’de Ekzarh Antim telgrafla serbest kaldıklarını bildiriyor⁹⁵. 20 Ekim’de fermanın İstanbul’dan postaya verildiği bildiriliyor; 30’u akşamı saat 7’de İsmail Paşa’nın huzuruna çıkılıyor ve Diyarbakır Kalesi’nden serbest bırakıldıklarına dair ferman okunuyor. Gece saat 9’da Paşa, “*Varm oğlum şimdi gidin, devlete dua edin, o sizi affetti, bizim malımız değilsiniz*”⁹⁶ diyor. Bu güzel haber ve gelişmeler üzerine sürgünler o gece ve memlekete yola çıktıkları 6 Kasım’a kadarki günlerde de eğleniyorlar.

Affa halen inanamayan bazı sürgünler yol hazırlığı için acele etmiyorlar; 28 Ekim’de, yola çıkabilmek için azat tezkeresi de alınmasına ve 8 Kasım’da bir deve kervanı pazarlanmasına rağmen, anca 11 Kasım’da, bir at kervanıyla Ali Pınar köyünden Halep üzerinden İskenderun’a yola çıkılıyor; şehirdeki bütün tanıdıklar uğurlamaya geliyorlar⁹⁷. Aynı gün kervan güneye, Akdeniz’e yöneliyor; Ziştovi hadisesinden Diyarbakır’da dört Bulgar kalıyor – üçü ailevi sebeplerle, çünkü güz çamurundan dolayı hanımları yola çıkmayı kabul etmiyorlar; Kudüs’e hacca gitmek için kalan İliya Monev ise, arkadaşlarından aldığı mektuplarla yolculuğun nasıl geçtiğini ve nerede olduklarını öğreniyor.

O gün saat 9’da Karaköprü’ye varılıyor; yolcular yakınları ve dostları tarafından bu köprüye kadar uğurlanıyorlar. Saat 12’de, 3-4 çadırdan oluşan Kuş Doğan köyüne ulaşıyor ve açıkta bir çayırda yatılıyor. 12’sinde, gece yola

⁹³ İ. Monev, a.g.e., s. 400-402.

⁹⁴ Paşanın, aynı hadiseden Ankara’da mahkûm olan Ziştovili muallim Vasil Mançev’le görüştüğü ve serbest bırakılmasını sağladığı düşünüyor.

⁹⁵ “*Bugün padişahın merhameti üzerineze yağdı; padişaha uzun ömür vermesi için Tanrı’ya dua edin.*” (Telgraflın muhtevası aşağı yukarı buydu). *Bütün züğürtlüğümüzüze rağmen aramızda 5-10 kuruş toplayarak telgrafçıya bahşiş verdik. Bizim için bu güzel haberden sonra, vilayette de serbest bırakılmamız için talimat alındığını öğrendik. Valinin buyrultusunu beklerken artık yol hazırlıklarına başlamamız da gerekiyordu.*” (İ. İvanov, a.g.e., s. 428). Af sadece Ziştovili sürgünleri kapsıyordu; orada kalan iki papaz kardeşi umutsuz görmek serbest kalanları da derinden etkiliyor.

⁹⁶ Metnin aslında ifade Türkçe geçiyor, parantez içinde de Bulgarca tercümesi veriliyor.

⁹⁷ “*Uğurlama esnasında öyle sahneler yaşandı ki, bunları hikâyemin dışında bırakmak zorundayım.*” (İ. İvanov, a.g.e., s. 428); “*İki bin kişinin toplandığı Ali Pınar köyünde Anika ve birçok kız kardeşe ebediyen ayrıldık; gidişimizden dolayı acı acı göz yaşları döküldü.*” (Y. Kamenov, a.g.e., s. 314).

çıkılıyor ve kayalık Karacadağ'a varılıyor; saat 9'da da Hoynak köyüne ulaşıyor. 13'ünde bağları olan kadim Siverek'e; 14'ünde ise 11 saat yürüyüşle Kara Donur köyüne varılıyor⁹⁸. 15'inde Enek köyüne, 16'sında Murdi köyüne ulaşıyor. Urfa'ya, 17'sinde bir kır köşkünün altında, yağmur sularının birikmesi için sarnıç olduğu dikkat çekiyor, çünkü yol boyunca su yoktur ve sarnıçlardan katırlarla taşınması gerekiyordu. O gün gene bir sarnıçta yemek yeniyor ve çürük su içiliyor. Saat 8'de, "*bayırlara kurulmuş, kayalıklarda oyuk ve han yerine kullanılan korkunç büyük mağaraları*" olan Birecik kasabasından geçiliyor. Fırat salla geçildikten sonra, çıkan bir sürtüşme neticesinde kiracılar dövülüyor; sonra Antep'e, Kilis'e; 18'inde Mizar köyüne varılıyor; Nezib [Nizip] kasabası geçiliyor; kasaba yakınında karşılaşılan kervanda, vefat etmiş olan bir Diyarbakırlı Ermeni tüccar taşınyordu. 19'unda Beylerbey, 20'sinde Yahterin köyüne varılıyor; "evleri kubbeli Arap köyünün" çıkışında Sultan Murat'ın yaptırdığı bir han olduğu not ediliyor.

Birecik ve Halep arasında susuz ovalardan ve ıssız köylerden geçiliyor; evleri tarla faresi deliğine benzeyen bir köyden geçerken, "eğer akıl edip de terhis edilmiş asker gibi göstermeseydik kendimizi; eğer arkadaşımız Georgi Boşnakov'un bir eskiciden aldığı ve belinde subay gibi taşıdığı bir kılıç ve Diyarbakır'da bitpazarından aldığımız nizam kaputları ve sabahları hareket etmek için sinyal verdiğimiz avcı boynuzu olmasaydı, öldürülme tehlikesiyle karşı karşıya kalınacaktı" tespitinde bulunuluyor. Tehlikenin boyutu anlaşılınca, hiç kimse uyumuyor, kervancıbaşidan alelacele atları hazırlaması rica ediliyor ve gece yarısı susuz, taşsız ve ağaçsız çölden Halep'e doğru yol alınıyor.

Halep yakınlarında pek büyük olmayan ve evleri haç şeklinde, arı kovanı gibi bir köyde konaklanıyor; burada su kuyulardan tulumla çıkarılıyor; tulumlar, bir at tarafından çekilen bir urgana bağlanıyor; 40-50 okka tulumu çekmesi için atın bir kilometre kadar yürümesi gerekiyordu. Bu köyde bir at ahırında kalacak yer, yemek için de keçi pastırması bulunuyor; kızartılıp afiyetle yenen pastırmadan ötürü o gece, kuyudan onca zahmetle çıkarılan bütün su içiliyor:

Sabah erkenden yola çıktık; Ramazan olduğundan Müslümanlar uyumuyor, bütün gece yemek yiyorlardı. Ödeşmek için ev sahibini çağırdık; kişi başı ikişer beşlik yatak parası istedi, bilhassa da içilen su için. Buna şaşırдық, çünkü palankalarda bile yatak için birer kuruş ödüyorduk. İtirazımız üzerine kızgın bir Arap olan ev sahibi kapıyı üzerimize kapattı ve haremının yanına gitti. Yapacak bir şey yoktu, tıkr tıkr 10'ar kuruş su parası ödedik ve ancak ondan sonra serbest bırakıldık.⁹⁹

⁹⁸ "O gün az kalsın bir Arap soyguncu canıma kıyacaktı, çünkü sabah erkenden yola çıktık ve arkadaşlarımdan epeyce geri kaldığımdan ve yolu da bilmediğimden dolayı, bu gibi Arap yolcuya tesadüf ettim. Amacına ulaşmak için beni şehirden uzaklaştırmaya çalıştı, ama ben kendisinden şüphelendim, çünkü önümde kervanın çanını duymuyordum; üzerimdeki boruyu öttürmeye başladım ve yerimden kımldamayarak çok öttürdükten sonra gördüm ki kiracılar yakınlığa ve beni epeyce uzaklaşmış olduğum doğru yoldan götürdüler." (Y. Kamenov, a.g.e., s. 314).

⁹⁹ İ. İvanov, a.g.e., s. 428-429.

Diyarbakır'dan hareketten altı gün sonra, 21'i gecesi, ticaret merkezi Halep'e ayak basan Bulgarlar, Vezir Han'a yerleşiyorlar. Burada kalınan altı gün içinde Rus konsolos N. İvanov'un huzuruna çıkılıyor ve İskenderun – İstanbul – Odesa hattında sefer yapan Rus vapuru için navlunun yarısını ödeme ricasında¹⁰⁰ bulunuluyor. 27'sinde saat 12'de İncirli (Tokat) köyüne varıldığında, koyunların sağıldığı notu düşünülüyor, ayrıca 20 günlük kuzulardan ve çok incir ağacı olduğundan söz ediliyor. 28'inde akşam saat 2 gibi Akpınar köyüne geliniyor; önceki gece yağmur yağdığından öğleye doğru yol, geçidi olmayan kayalık Meylin dağından çok zorlaşıyor; saat 9'da demir su kaplıcası Ku Kurteva kenarından geçiliyor. 29'unda Belen kasabasına varılıyor. O gün "*korkunç bir dereden ve daha korkunç Gâvur dağından*" geçiliyor. 30'unda kıyıdaki Aleksandreta [İskenderun] şehrine ayak basılıyor.

Neticede, Halep'ten "*küçük bir kıyı kasabası*" olarak nitelendirilen İskenderun'a yolculuk üç gün sürüyor. Tanıklıklarda, "*O gün Akdeniz'de suya girdim; burada vapur gelinceye kadar üç gün bekleдик; Rus konsolosun yanına gittik, o da bize İstanbul'a kadar yarım navlun bediye etti; 22 Türk Lirası biz, o kadar da o ödemiş oldu; teşekkür ettik*"¹⁰¹ diye okunuyor.

İskenderun'dan İstanbul'a 1 Aralık'ta demir alan Rus bandıralı Azov¹⁰² vapuru 600 yolcunun yanı sıra yük de taşıyordu¹⁰³; 2'sinde Mersin, 3'ünde Kıbrıs açıklarına geliniyor; 4'ünde, "*şebri büyük ve çok yel değirmeni olan*" Rodos adasına yanaşılıyor¹⁰⁴.

¹⁰⁰ Bunun rica değil, düpedüz dilenme olduğunu itiraf eden sürgünler de var.

¹⁰¹ "*Halep Rus konsolosundan mektup getiriyorduk, bundan dolayı güverte için kişi başı 1 kuruş ve 2 beşlik alındı; bu ücret bilet fiyatının yarısını teşkil ediyordu.*"

¹⁰² "*Vapurda kilise, papaz, bekim, eczane, hastane ve gıda büfesi bulunuyordu. Babriyeliler, kilise ayinine katılmamıza müsaade ediyorlar; ayrıca akşamları makarna ve yalanmış kemikten ibaret kendi porsiyonlarını gizlice satıyorlardı. Bu yemek için kendilerine 1-2'er beşlik veriyorduk ve yemeği karanlıkta gelişigüzel yiyorduk. Bizimle Bonyo Konstantinov'un banımı da geliyordu; Diyarbakır'dan dışarı çıkmamış olduğundan gördüğü ber şeye – atla yolculuğa, köylerde abırlarda geceleme, denizin dalgalanmasına şaşırıp kalıyordu. O, örtülü geziyordu, ama Rusçuk'ta kayınvalidesi ve kayınpederi tarafından karşılandı, ona yeni giysiler alındı ve Avrupalılaştı.*" (İ. İvanov, a.g.e., s. 431).

¹⁰³ "*7 bin çuval tabıl, beş bin kasa limon ve portakal, dört bin balya pamuk; ambarların biri kurşun küllçeleri ve birçok daha başka malla doluydu.*" (İ. İvanov, a.g.e., s. 429).

¹⁰⁴ "*Mersin ve Rodos arasında korkunç bir deniz fırtınası koştı; bu durum vapurun yedi kaptanını (eski amiral endamlı baş kaptan yaşlı birisiydi; geri kalan 6 genç Rus, Rusya gönüllü filusunda olduklarını söylediler) yukarıda belirtilen yükün büyük kısmını denize dökmek zorunda bıraktı. Bir-iki kaptan pusulaların yanında nöbet tutuyor ve "Sell" diye bağırıyorlardı. Biz, zengin yolcuların bulunduğu kabinlerde değil de, dışarıda güvertede olduğumuzdan ötürü fareler gibi ıslandı; korkunç deniz hastalığına yakalanınca da kimin nerede olduğunu unuttuk; Tanrı'ya dua ediyorduk, çünkü kaptanların ve çok sayıdaki denizcinin de korktuğunu ve bunca kıymetli malın denize döküldüğünü görünce, iyice umutsuzluğa kapıldık.*" (İ. İvanov, a.g.e., s. 429).

Rodos'tan sonra şiddetli fırtına kopuyor, kaptanın talimatıyla yükü hafifletmek için kömür denize dökülüyor; Sünger adaları kenarından Hios'a [Sakız] geliyor. Burada vapur neredeyse bir gün kalıyor ve deniz hastalığından mahvolan Bulgar yolcular sadece giysileri sayesinde birbirini tanıyabiliyorlar.

Yolculara mavnalarla Sakız'a çıkılmasına izin veriliyor; ikinci kaptan İvan İvaniç Rus vapur acentesine ve ilgili sigorta şirketine mücbir sebeplerden ötürü boşaltmış olduğu yük için manifesto ibraz etmeye gidiyor. Sakız'da her şey unutuluyor ve artık kafayı bulmuş İvan İvaniç Bulgarları bir lokantaya götürüyor ve kurtuluşları şerefine yemek ısmarlıyor¹⁰⁵. 6 Aralık, Aziz Nikola yortusunda İzmir'e geliyor; burada vapur yük indirme ve boşaltma için üç gün bekliyor. Rum kilisesine gidiliyor, kendilerini güveçle misafir eden Bulgar abacılarla buluşuluyor; şehirde domuz etinin kasaplarda açıkta satıldığı görülüyor ve Gâvur İzmir denmesinin buradan kaynaklandığı düşünülüyor¹⁰⁶. 7'sinde demir alınıyor, gece kopan şiddetli fırtınanın ardından iki gün aralıksız yağmur yağıyor; ertesi gün Kum Kalesi kenarından korkunç kaleleri olan "güzel şebir" Çanakkale'ye geçiliyor; 9'unda payitahta ayak basılıyor ve doğrudan Fener'e, Bulgar kilisesine gidiliyor; yerleşebilmeleri için mektebin sınıf odaları boşaltılıyor ve İstanbul Bulgarlarının topladıkları 800 kuruş yardım kardeşçe pay ediliyor. Payitahta dört gün kalıyor¹⁰⁷.

Serbest bırakılmaları için çaba sarf eden Ekzarh Antim'e teşekkür etmek ve hayır duasını almak için ruhaninin huzuruna da çıkılıyor¹⁰⁸.

Yağmurlu 14 Aralık günü, Mithat Paşa'nın huzuruna, Ankara'ya sürgün edilen ve daha önce payitahta dönen Vasil Mançev'le beraber çıkılıyor. Kendilerini avluda karşılayan aşçı Hıdır Bey, paşanın ziyaretçilerini üstte, konağın salonunda kabul etmek istediğini iletiyor, ancak Bulgarlar, çamurlu

¹⁰⁵ "Sakız'da şabane yemekler vardı, ama bizde para ne aramız? Sardalye balığı yemekle ve portakal, limon ve helva almakla yetindik. Yunan piskoposun yanına gittik, o bize bir şeyler ısmarladı ve sakız ağaçlı bahçesinde gezdirdi; ağaçlardan damlayan sakızın düşerek kristalize olması için yer mermer kaplıydı. Sakız'da, güzel kiliseler ve mektepler gördük." (İ. İvanov, a.g.e., s. 429-430).

¹⁰⁶ "Kazanlı ve Trakyalı Bulgarlar bizi vapurdan altı odalarına götürdüler; bütün gece eğlendik; sabah da İzmir'i gezdirdiler; Georgi Boşnakov, kabzasında "Ya ölüm, ya istiklâl" yazan bir kılıç bediye etti o arkadaşlara."

¹⁰⁷ "Hatırladığım kadarryla Metoh'ta yanımıza Petko Slaveykov, Georgi Gruev, Hristo Karaminkov, Bonyo Grigorov vs., Tıpçileştov'lar ve birçok başka misafirperver Bulgar geldiler. Bize yemek ve içki ikram edildi, mektepte sıraların arasına yatmamıza izin verildi; burada Slaveykov bizimle oturuyor ve çeşitli komiklikler anlatıyordu." (İ. İvanov, a.g.e., s. 430).

¹⁰⁸ "Bizi bir mindere oturmuş vaziyette kabul etti; yanında sandalyede şimdiki ekzarbımız Yosif oturuyordu; daba yeni yeni manevî sanı arşimandrit olmuştu; görülüyordu ki benüz başındaki küllâba pek alışmamıştı, çünkü sıkça eli oraya kayıyordu; konuşma sırasında Antim ikide bir Yosife dönüyor ve ona sanki bir şeyler danışıyordu. Bu arada Antim, vezirlikten azledilen Mithat Paşa'nın huzuruna çıkıp çıkmadığımızı sordu; biz benüz paşaya gitmemiştik; Antim derhal paşanın huzuruna çıkmamızı ve onun yanına geldiğimizi söylememizi tembilledi." (İ. İvanov, a.g.e., s. 430).

ayakkabılarını bahane ederek, “yukarı çıkmayalım, sadece buraya kadar geldik, teşekkür etmeye” karşılığını veriyorlar; zaten paşanın faytonu da girişte bekliyor, bir yere acele ediyordur:

Biz dizildik ve paşa kapıda belirince, birer birer eteğini öpmek için eğildik; şüphe yok ki o bizim geleceğimizden haberdar; artık yanına gitmiş olan Mançev bizi takdim etti. O sözü aldı, padişah affından memnun olup olmadığını ve akıllanıp akıllanmadığımızı sordu. Mithat Paşa herkesin işine bakmasını ve bir daha komitacılık yapmamamızı nasihat etti; “İstanbul öyle kolay alınmıyor” dedi. Acele ettiğinden daha çok konuşmadık, kaldı ki konuşulacak bir şey de yoktu artık.¹⁰⁹

Bizi görünce gülümsedi ve ağlamaya başladı.

“Nerede kaldı o çapkın Yordan?” diye sordu.

“Orada kaldı, efendim” dedik.

“Keşke geberseydi bu puşt!¹¹⁰

Bunun üzerine bazı arkadaşlar, “Varsın yaşasın, efendim; biz ona kendi günlerimizden bağışlayacağız, yeter ki yaşasın, Allah kerim” diye cevap verdiler.

“Aferin, oğlum! Buradan ekzarh efendinizin yanına gidin, zira o da çok çalıştı sizin için; ben 71 gün sadrazam kaldım, sizi kurtardım, varın devlete dua edin ve sakın bir daha böyle çapkınların aklına uymayın, zira yazık olur size. Bir torba ekmek ve 100 mermiyle devlet yıkılmıyor.”¹¹¹

Görüldüğü gibi, Diyarbakır’a sürgün edilen Zıştovili komiteciler ve Tuna eski valisi Mithat Paşa arasında, daha kapsamlı ve derinlemesine incelenmesi gereken, psikolojik boyutlu, sıradan bir ‘cezalandırıcı – cezalandırılan’ zıtlığından öte ilginç münasebet olduğu ortaya çıkıyor. Komite üyelerini cezalandırıcı paşa, daha sonra ne haliniz varsa görün, zaten bunu hak etmişsiniz yaklaşımından ziyade, sürgünlerle yakından ilgilenmeyi sürdürüyor; Bağdat yolculuğu sırasında bizzat Diyarbakır’ı ziyaret ediyor; hepsine kefil oluyor, haklarında oluşan yanlış algıyı düzeltmeye çalışıyor, durumlarının iyileştirilmesini sağlıyor, hatta kendisiyle korumaları olarak Bağdat’a gelmelerini teklif ediyor; daha sonra, süresinden önce af edilmeleri de gene onun girişimi sayesinde gerçekleşiyor.

İstanbul’daki Bulgar mektebinde sekiz gün kalınıyor¹¹² ve her akşam Petko Slaveykov sohbet ediyor.

¹⁰⁹ İ. İvanov, a.g.e., s. 430. (“Bizce, ‘İstanbul’un topraklarını gördünüz mü? İstanbul alınabilir mi?’ diye sordu. Bizimle yaptığı bazı sohbetlerde, Mithat Paşa, ‘Eğer Türklere kurtulabileceğinize kani olsaydım, ben buna kendim önderlik yapardım’ diyordu.”) (İ. İvanov, a.g.e., s. 440).

¹¹⁰ Metnin aslında ifade Türkçe geçiyor. (İ. Monev, a.g.e., s. 396).

¹¹¹ Metnin aslında ifade Türkçe geçiyor.

¹¹² Bu arada, Ekzarh ve Mithat Paşa haricinde önde gelen Bulgar zevat, ana mahalleler ve kayda değer yerler ziyaret ediliyor; Rus Sefareti’ne General İgnatyev’in yanına

16'sında Türk bandıralı bir vapurla yola çıkılıyor; Boğaz'da geceledikten sonra sabah demir alınıyor, ama iki saat sonra açık denizde öyle bir fırtına kopuyor ki, gene Boğaz'a dönme zorunda kalınıyor ve Anadolu Kavağı'nda iki gün bekleniyor.

19'u gecesi Burgaz'a varılıyor; devamında Anhialo [Ahıyolu; Pomorie], Mesembria [Nesebır] üzerinden Varna'ya ayak basılıyor. 21'nde trenle Gebece [Beloslav], Pravadi, on ayaklı taş köprüsü olan Kaspiçan, Şeytancık¹¹³ [Hitrino]; devamında Razgrad [Hezargrad], Vetova, Çervena voda [Kızılsu] üzerinden Rusçuk'a ulaşıyor.

Burada iki gün kaldıktan sonra valinin huzuruna çıkılıyor; buyrultuyu alan vali Zıştovi kaymakamına sunulmak üzere bir mektup veriyor. 23'nde sabah vapura biniliyor ve akşam, büyük bir sabırsızlık içinde ve heyecanla ana baba ve eş dostun beklediği Zıştovi iskelesine iniliyor; *"altı yıllık sürgünden sonra sağ kalan yakınlarımızla Noel'i kutladık"*¹¹⁴; bu arada 19 kişi ortak bir fotoğraf çektirmeyi de ihmal etmiyor.

Af edildikten sonra İliya Monev ticarî işlerinden, ama daha çok Kudüs'e gidip hacı olma niyetinden ötürü bir süre daha Diyarbakır'da kalmaya karar veriyor. 6 Mart 1873'te, açık ve sıcak havada Monev de nihayet dönüş yoluna çıkıyor; arkadaş ve tanıdıkları tarafından uğurlanıyor; saat 9 gibi kervancı yola çıkıyor; 80 yaşlarına basmış olan papaz kardeşlerin, *"Tanrım, biz de serbest kaldığımız günü görebilecek miyiz?"* diye ağladıkları not ediliyor.

On beş dakika kadar yürüdükten sonra, Monev, yedi yılının geçtiği devasa kaleye son kere bakıyor. Kervanda Halep'e giden sekiz tüccardan 3'ü Muş'tan, 2'si Ergani'den, 3'ü Diyarbakır'dan olup böylece yolculuk çok neşeli geçiyor; develerin su içmesi için mola veriliyor, çünkü bu diyarda yağmur sadece mayıs

gidiliyor, o sürgünleri kabul etmiyor, ama odasında ikramda bulunan kavası Hristo Karagoyzov Biyıklı vasıtasıyla Varna'ya vapur bileti için 8 Lira hibe ediliyor. (Y. Mançev, a.g.e., s. 378); *"Rus Konsolos İgnatyev'in yanına çıkmak isteniyor, ama o 3 Türk Lirası yardım göndermekle yetiniyor."* Ayrıca, İstanbul'da birkaç gün daha kalınıyor, çünkü Zıştovi'den bir Rum tüccarla birkaç lira yol parası gönderildiği haberi alınıyor: *"Bu zatın patriğin abla oğlu olduğu konuşuluyordu; parayı sormak için her gün Patrikliğe gidiyorduk; artık bizden bıkmış olacaklar ki aradığımız kişinin henüz gelmediği cevabını alıyorduk. Bir gün gene gittik ve nezakete falan bakmadan doğrudan adamın odasına daldık; o henüz beyaz donla yatağında; beyefendi Zıştovi'den haber alır almaz bizi çağıracağına dair söz verdi. Hatırladığım kadarıyla bu parayı Zıştovi'ye dönünce, yorulmak nedir bilmeyen Taki Şişmanov vasıtasıyla aldık."* (İ. İvanov, a.g.e., s. 431).

¹¹³ *"Buradan hareket edince lokomotifin ateş izgarasından bir vidanın düşmesi üzerine ateş dökülmeye başladı; beşinci istasyon olan Aşıklar'a [Gara Samuil] insan gönderildi, başka bir lokomotif geldi ve katarı geri itti."*

¹¹⁴ Y. Kamenov, a.g.e., s. 316.

ayına kadar yağıyor, sonra bütün yaz, ekime kadar kuraklık çöküyor. Çölde membaı veya çeşme olmadığından, büyük ve kalın bentlerde su biriktiriliyor.

Büyük Beylerbey köyü, sonra “tahtayla kapalı çok iyi çarşısı olan ve yerli mahsulle canlı, ucuz ve büyük ticaret çeviren” Siverek kasabası geçiliyor; buradan, “Fırat kenarında, yarım daire beyaz kayalıklarla çevrili” Birecik’e devam ediliyor. Kayalıklarda, hayvan sürülerinin kapatıldığı çok sayıda büyük mağaraların olduğu dikkat çekiyor; burada kabuklu fıstık, misk kokulu yumuşak bademler, harika kayısılar yetişiyordur.

Ertesi gün develerle geniş, ama sığ Fırat geçiliyor; su bol olduğunda da kekle geçiliyor; buradan Halep’e devam ediliyor, köylerde eski geleneğe göre kızlar kuyulardan çektiği suyu yolcu ve hayvanlara veriyorlar; kuyular öyle derindir ki, dipteki su, yıldız gibi görülüyor; deri tulumla çıkarılan su temiz değildir. Akşamüzeri varılan Halep’te Vezir Han’a iniliyor; burada kervanın tüccarlarla anlaşmasına kadar üç gün kalınıyor:

Bu arada ben Arabistan’ın bu büyük ve övülen şehrini dolaştım; burada manifatura ve bakkaliye mallarla büyük ticaret dönüyor; büyük bir bedesten ve toptancı dükkânlar; gümrükçü mala bakabilsin diye büyük ve tahtayla döşeli kara gümrük var; buraya günde bin Arap devesi girip çıkıyor. Şehirde, güney Bulgaristan’dan, aba ve şayak ticareti yapan Bulgar tüccar kolonisi var; bir avluda üç kilise –Ortodoks, Katolik ve Protestan– bulunuyor; ortak dış avluya sütçüler süt inekleriyle süt satmaya geliyorlar; taze kaymaklı sağlıyor ve kim ne kadar isterse alıyor. Şehrin içinde yüksek bir kale var, etrafında bir metris, her şey yontma taşla çevrilmiş, metristen bir köprüyle yukarı çıkılıyor, yukarısı geniş, yabanî ota bürünmüş birkaç eski yapıyla, buradan bütün şehir sanki tepside gibi görünüyor. Etrafta düzenli bahçeler ve limon, portakal, bilhassa büyük kestane gibi çeşitli ağaçlar var.¹¹⁵

Aynı kervanla İskenderun’a devam ediliyor; Antakya’ya erken saatte varılıyor ve yarısı depremde çökmüş olan şehrin dışından geçiliyor. Burada İliya Monev, Kudüs’e hacılığa gitmiş ve karısını ve çocuklarını bıraktığı Diyarbakır’a dönen Stoyan Radev’e rastlıyor. İskenderun dağına, geniş ve düzgün yoldan tırmanılıyor; ovada hava açık ve güneşliken, yukarısı sisli ve yağmurludur; akşam geç saatte İskenderun’a ulaşıyor. Burada Monev Diyarbakır’da Kozma Ablahat tarafından mektupla tavsiye edilen komisyoncu Papazov’da konaklıyor:

“İki dağ arasında, Akdeniz kıyısında konumlu, Arabistan ve Mezopotamya’ya liman olan İskenderun küçük; en kestirme yoldan Diyarbakır’a 18 günlük mesafede” diye belirten Monev, buradan bagajını İstanbul’a bir komisyoncuya gönderiyor. Ertesi gün, hanım ve çocuklarıyla yola çıkmış olan Rus hacı adaylarıyla dolu Rus vapuruyla kıyıdaki Tara Bolus’a geçiyor. Lisanını anlamakta zorluk çektiği bu insanlar, yanlarında çuval dolusu tuzlu yılan balığı götürüyorlardır. Beyrut’un

¹¹⁵ İ. Monev, a.g.e., s. 413-414.

güzel bahçeleri ve meyveleri, ayrıca burada Arapların süt gibi beyaz oldukları dikkatinden kaçmıyor. Akka ve Hayfa üzerinden Kudüs'e ulaşan Bulgar sürgün, kutsal şehirde hac farızasını yerine getiriyor.

Dönüşte Monev Yafa'dan bir İngiliz vapuruyla 1 Napolyon navlun karşılığı beş günde İstanbul'a ulaşıyor; vapurda çeşitli milletlerden 1500 yolcu olduğu belirtiliyor. Beş gün ve gece yolculuktan sonra Çanakkale'ye geliniyor; Gelibolu'da 20 yolcu iniyor; ağır hasta bir kadın vefat edince denize atılıyor, aksi halde vapurun 15 gün karantinaya alınma tehlikesi vardır. Tekirdağ'a uğradıktan sonra vapur Galata'ya demir atıyor.

Balkapan Han'a yerleşen Monev, İskenderun'dan bagajını gönderdiği komisyoncudan dinî içerikli kitapların ve kilise giysilerinin bulunduğu sandığın gümrükte kaldığını öğreniyor. Ortaköy'de Ekzarh Antim'i ziyareti sırasında, Zıştovi'ye bağışlamaya götürdüğü kitapların ve giysilerin serbest bırakılması için yardım rica ediyor. Doğduğu kasabaya dönmeye acele etmeyen Monev'in, ticarî işlerinden dolayı 25 gün İstanbul'da kaldığı anlaşılıyor. 8 Haziran'da Varna vapuruna biniyor; ertesi gün trenle Rusçuk'a, oradan da 15 Haziran'da Zıştovi'ye ulaşıyor. Kendisini karşılayan Papaz Milan'a dört ipek entariyi hediye ediyor; çarşıya çıktığında da küçüklerin büyümüş, büyüklerin ölmüş, akranlarının evlenmiş, hatta çocuklarının yardımcıları olduğunu görüyor. "Altı ay aylak dolaştıktan sonra İstanbul'a gidip manifaturacılığa devam ettim" diye sonlanıyor notları.

Evli olduğundan Diyarbakır'da kalan bazı sürgünler de ertesi yıl hanımları ve çocuklarıyla doğdukları kasabaya dönüyorlar; böylece Dicle kıyısında hiçbir Zıştovili sürgün kalmıyor, hepsi Tuna'ya dönmüş oluyor ve kasabanın tarihinde önemli bir sayfa oluşturan Zıştovi hadisesi sona eriyor.

Konuyla ilgili yapılan araştırmaların sonuçlarından, sürgün cezasına çarptırılan 32 Zıştovilinin 1867'de ortalama yaşının 27,8; hepsinin sağlam, sabit mesleğe ve uğraşa sahip olduğu anlaşılıyor. Dört kişinin muallim, 22 kişinin tüccar ve bağımsız esnaf ve zanaatkâr oldukları görülüyor; hepsinin de ihtilâl komitesi azası olduğu, hatta birisinin Belgrat'ta Rakovski'nin Birinci Bulgar Lejyonu'nda yer aldığı ortaya çıkıyor. Bunlardan bir kişi daha önce takibata uğramış ve tutuklanmış, birkaç kişi de Fener Rum Patrikliği'ne karşı yürütülen bağımsız kilise mücadelesinde aktif olarak yer almıştır.

Medenî hâl bakımından sadece bir kişinin Diyarbakır'a evli olarak gittiği ortaya çıkıyor. 31 kişiden 7'si Samsun – Diyarbakır yolunda veya sürgünde çeşitli hastalıklardan hayata gözlerini yumuyor; af edilerek sürgünden döndükten sonra sadece 6'sı ihtilâl faaliyetlerini sürdürüyor, bunlardan salt 3'ü 1876 Nisan İsyanı'nın hazırlığında; 3'ü de 1876 Sırp-Osmanlı Harbi'nde yer alıyor.

Daha sonraki Arabakonak hadisesi (1872) ve Hasköy hadisesi (1873) sürgünlerinden farklı olarak, Zıştovi kafilesinden firar eden olmuyor¹¹⁶, sadece Yordan Gergitsov'un bir ara aklından böyle bir ihtimal geçiyor, ama arkadaşları tarafından engelleniyor. Aftan faydalanan 23 kişiden 19'u memleketine dönüyor; 4'ü ailesi olduğundan dolayı bir müddet daha Diyarbakır'da kalmayı yeğliyor; bir kişi (Stoyan Radev) hacca gidip gene Diyarbakır'a dönüyor; bir kişi de (İliya Monev) dönüş yolunda Kudüs'e uğrayarak hac farızasını yerine getiriyor.

Bütün bu veriler ışığında, Bulgar araştırmacıların¹¹⁷, Zıştovili sürgünlerin siyasi faaliyetlerinin Diyarbakır'da törpülediği ve söndüğü ve böylelikle Mithat Paşa'nın nihaî hedefinin hâsıl olduğu iddiasında buldukları görülüyor.

¹¹⁶ “Samsun iskelesinden hapisbaneye giderken, yerli Rum gençler bize yaklaşıyor ve 1866 Girit İsyani'ndan olduğumuzu düşünerek, “Bizden misiniz?” diye soruyorlardı. Hapisbaneye yiyecek getirdiler ve bütün gece bizimle sohbet ettiler. Amasya yolunda bir ormandan geçerken bizi kaçırmayı teklif ediyorlardı, ama hiç kimse gelmedi.” (İ. İvanov, a.g.e., s. 432). Davaya ihanet ettiği gerekçesiyle bütün kabile tarafından dışlanan Yordan Gergitsov'un firar etmeyi düşündüğü, Vasil Mançev'e yazılan bir mektuptan anlaşılıyor: “Yordan bizi gene ateşe atacak – firar etmeyi koymuş kafasına, ama kader her şeyi ortaya çıkardı. Biz de onun niyetini idareye bildirdik; tedbir alındı ve çarşya bile mubafızla çıkabiliyor. İnşallah ecel acele davranır da bizi ondan kurtarır; daha rahat yaşarız.” (V. Mançev, a.g.e., s. 132).

¹¹⁷ A. Boykov, a.g.m., s. 71.

Kaynakça

- BULDUK, Abdülğani Fahri, *Diyarbakır Valileri*, 2007, Konya.
- LİKOVSKİ, Nikolay, “Diarbekirski spomeni i avtobiografični belejki na İvanitsa Angelov İvanov ot Sviştov (1847-1938)”, *İzvestiya na Durjavnite arhivi*, 32, s. 407-461, 1986, Sofya.
- LİKOVSKİ, Nikolay, “Tri spomena na bilgari revolyutsioneri [Nikola Kiselov; Yasen Kamenov; Marko Yonçev], zatoçenitsi v Diarbekir”, *İzvestiya na Durjavnite arhivi*, 55, s. 303-333, 1988, Sofya.
- MANÇEV, Vasil, *Spomeni. Dopiski, pisma*, 1982, Sofya.
- MEVSİM, Hüseyin, “Uyanış Çağı Bulgar Edebiyatında Romantik Bir Eser: Georgi Rakovski'nin *Orman Yolcusu* [“Gorski pıtnik”] Poeması”, s. 171-180 // *Batı Kültür ve Edebiyatlarında Romantizm*, 2014.
- POPHRİSTOV, Georgi, *Sviştov v minaloto* (Yanko Mançev, s. 360-381; İliya Monev, s. 381-425), 1936, Sviştov.
- SARİEV, Veselin, *Diarbekir i bulgarite* (Po sledite na zatoçenitsite), 1996, Sofya.
- ŞENTÜRK, M. Hüdai, *Osmanlı Devleti'nde Bulgar Meselesi (1850-1875)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992, Ankara.
- TİGRİS, Amed&Yıldız Çakar, *Amed – Coğrafya, Tarih, Kültür*, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, [Yayın Yılı Belirtilmemiş], Diyarbakır.

Hurûfât ya da ‘Askerî Rûznâmçe Defterlerinde Yer Alan Vakıf Kurumları Dışındaki Atamaların Kazâ-yı Kudüs-i Şerif Örneğinde İncelenmesi

Analysis of the *Hurûfât* or ‘*Askerî Rûznâmçe* Registers Without the Appointment Records of Waqfs: The Case of the District of Jerusalem

Şerife Eroğlu Memiş*

Özet

Çalışma, *Hurûfât* ya da ‘*Askerî Rûznâmçe* defterlerinde yer alan ve vakıf kurumları dışındaki atama kayıtlarını *Kazâ-i Kudüs-i Şerif* örneğinde incelemeyi amaçlamıştır. Osmanlı idarî teşkilatında kaza idarî yapısı esas alınarak Arap alfabesi harf sırasına göre tutulan Hurûfât Defterleri, Osmanlı toplumsal yapısı içerisinde ‘*askerî zümre* olarak adlandırılan yönetici sınıfa ait tayin, terfi, azil gibi atama kayıtlarını içermektedir. Çalışmada, Kudüs Kazası’na ait 1102-1250/1690-1834 yılları arasında kapsayan 25 Hurûfât defterinde yer alan kayıtlar esas alınmıştır. Defterlerde ilgili kazadaki vakıf kurumları dışında kalan, mahkeme görevlileri ve esnaf teşkilatı yöneticileri ile şehir hayatına ilişkin ataması yapılan görevlilerin isimleri, atanma biçimleri, görevde kalış süreleri gibi toplumsal tarih bakımından önemli bilgiler içeren kayıtlar incelenerek ilgili dönemde Osmanlı taşra teşkilatında görev ve görevliler Kudüs Kenti örneğinde ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda, çalışma, defterlerin kent tarihi araştırmalarındaki öneminin belirlenmesi tartışmalarına da katkı sunmaya odaklanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hurûfât, Kudüs, Rûznâmçe, Sosyal Tarih, Toplum, Vakıf.

Abstract

This study mainly aims at analysing the the Hurûfât of ‘*Askerî (Rûznâmçe)* Registries without the assignment records of the waqfs in the case of the District of *Kudüs-i Şerif*. These registries are protected in the Archive of the General Directorate of Foundations and arranged according to the administrative structure of the time. The names of the districts are also arranged in an alphabetical order which include

* Dr., *Vakıf Uzmanı, Vakıflar Genel Müdürlüğü, e-mail: serife_eroглу@yahoo.com.*

assignment records of the ruling class which were called as ‘*askerî*’ within the social structure of the Ottoman State. This study based on 25 *Hurûfât* Registry records of administratively the District of Jerusalem and covering the years 1102-1250/1690-1834. With the analysis of the assignment records of *şer’î* courts, guilds and city organizations in relation to names of the appointees, the method of appointment, terms of office, we will try to reveal the posts and the appointees within Ottoman provincial organization in the case of the city of Jerusalem. In this context, it also focuses on contributing to the discussions on the importance of the registers for the city history studies.

Key Words: Hurûfât, Jerusalem, Rûznâmçe, Society, Social History, Waqf.

Giriş

“*Mine’l-kadîm kâdî ve nüvvâb ve umûr-ı şer’iyyeye müte’allik küttâb ve muhbzirân ve maslahatgûzâr için kâdiyu’l-kuzât sâbibü’t-tevcib ve’n-nasb Sadr-ı Rûm ve Sadr-ı Anadolu Efenâdileri taraflarından berevât ve emr-i ‘âlîşân tabrîr olunub defter-i rûznâmçeye ba’de’l-kayd asbâbı yedine reisleri ma’rifetiyle teslîm ve fî mâ bâ’d asbâb-ı a’râzdan ta’addîleri men’i birle müllûk-ı hüsvânemden emr-i ‘âlî ibsan olunmağla mücibiyle ‘amel olunmak üzere şerefbahşâ-yı sudûr iden hatt-ı hümayûn-ı şevketmakrûn-ı ilâ ma’âşallabu teâla düstûru’l-‘amel tutulub defterlerine kayd için iş bu mahalle şerh virilmiştir. Asl-ı emr-i ‘âlî veliyyü’n-ni’âm Efenâdimizdedir.*”¹

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA)’da *İstanbul Rumeli Mablût* olarak adlandırılan defterin giriş sayfasından alınan yukarıdaki kayıt Rumeli Kazaskerliği kâtiplerince 1045/1635 tarihinde kaleme alınan defterin, eskiden beri kadılar, nâibler ve şer’î işlerle alakalı kâtip, muhızır ve diğer görevli atamalarına ilişkin Anadolu ve Rumeli Kazaskerleri tarafından verilen “*berât*” ve “*emr-i ‘âlî*”lerin kaydedildiği *Defter-i Rûznâmçe*² olduğu belirtilmiştir. Defterde yer alan kayıtların içeriğine ilişkin özet bir bilgi niteliğindeki bu kayıta adı geçen görevliler, Osmanlı adli yapılanmasının merkezi olan kazada bulunan mahkemelerde görev yapan ve kadıya bağlı olarak yardımcı görevleri yerine getiren çeşitli görevlilere işaret etmektedir. İlgili kaza mahkemesindeki görevlilerin atamaları yapılırken kişilere verilen beratların akabinde, bir nevi berat özeti olarak nitelendirilebilecek kayıtların defterlere kaydedilmesi ile oluşturulan *Hurûfât* ya da *Rûznâmçe* defterleri, 17. ve 18. yüzyıl ile 19. yüzyılın ilk yarısına ait ilgili kazada her türlü görev tevcihâtının tutulduğu defterlerdir. VGMA’da

¹ VGMA, 1221: 1, bkz. Ek 1.

² *Rûz*, Farsça gün, *nâmçe* ise defter (yazılmış) anlamında olup, her iki kelimenin birleşiminden oluşan *Rûznâmçe* deyimini, lügatte, her günkü olay veya masrafı yazmaya mahsus el defteri manâsına gelmektedir. (Şemseddin Sâmî, *Kâmusü’l-A’lâm*, İstanbul 1899, s. 674.

bulunan belgeler arasında önemli bir yer tutan defterler, hemen tüm Osmanlı coğrafyasını kapsayan veriler içermektedir³. Defterlerde, kazada bulunan vakıflara yapılan görevli atamalarının yanı sıra, kaza mahkemesi görevlileri ile kentteki esnaf teşkilâtı yöneticileri ve şehir hayatı temsilcilerine ilişkin görevli atamaları da kaydedilmiştir⁴. Ataması kaydedilen bu görevlilerin ortak noktası ise bir kazada görev yapan ve Osmanlı toplumsal yapısı içerisinde “*‘askerî zümre’*”⁵ olarak tanımlanan zümreye mensup kişiler olmalarıdır⁶.

Osmanlı toplum yapısını konu alan çalışmalarda Osmanlı toplumu iki büyük sınıfa ayrılmıştır.⁷ Genellikle yönetici seçkinler ya da yönetici sınıf ve bazen de vergi veren sıradan halktan (re‘âyâ) ayrı olarak vergi toplayanlar şeklinde tanımlanan askerî, padişah beratı vasıtasıyla dinî veya idari güce sahip olan kişilerden, yani saraya ve orduya bağlı görevliler, memurlar ve “*ulemâ*”dan oluşan hizmete dayalı bir soylu zümre idi⁸. Gösterdikleri bağlılık ve yaptıkları

³ Baykara'nın 1990 yılında kaleme aldığı ve Hurûfât Defterleri serisinden üzerinde “*Atîke ‘Askerî’*” yazan 1142 (*Muhtelif Elif ilâ Yâ Defteri*) numaralı defteri incelediği çalışmada kayıtlı kaza adedi 295 olarak belirtilmiştir. (Dipnot 1. “*Öte yandan, sayfa 6’da bu sayı 296 olarak belirtilmişse de, 264 ve 248. sıralarda mükerrer olan Milân kaydı nedeniyle kaza adedi 295’dir.*”) Ancak bahse konu defter *elif* harfi ile başlayan kazalara ilişkin kayıtları içermemektedir. Dolayısıyla elif harfi ile başlayan kaza sayısı da dikkate alındığında bu sayı çok daha fazladır. Detaylı bilgi ve defterde yer alan söz konusu 295 kazaya ilişkin fihrist için sırasıyla bkz. Tuncer Baykara, *Osmanlı Taşra Teşkilatı’nda 18. Yüzyılda Görev ve Görevliler (Anadolu)*, VGM Yay., Ankara 1990, s. 5-10, 17-34.

⁴ Baykara'nın çalışmasında ayrıca defterde kayıtlı mahkeme görevlileri ile kentteki esnaf teşkilâtı yöneticileri ve şehir hayatı temsilcileri ile ilgili “*Görevler, cibetler ve hizmetler fibristî*” başlığı altında sayfa numarası ve yıl belirtilerek bir fihrist hazırlanmıştır. Detaylı bilgi için bkz. T. Baykara, *Osmanlı Taşra Teşkilatı’nda*, s. 34-64.

⁵ Zümre terimini hukuki olarak tanımlanmış bir statü grubu anlamında ve *estate/état/stande*’nin karşılığı olarak kullandık. Hülya Canbakal’ın terimi, 17. Yüzyılda Antep (Hülya Canbakal, 17. *yüzyılda Aynâb Osmanlı Kentinde Toplum ve Siyaset*, İletişim Yay., İstanbul 2009, bölüm 2 ve Schilcher’in de 18. ve 19. yüzyıllarda Şâm için kullanışı için bkz. Linda S. Schilcher, *Families in Politics: Damascene Factions and Estates of the 18th and 19th Centuries*, Steiner Verlag Wiesbaden, Stuttgart 1985, bölüm 5.

⁶ Osmanlı Devleti’nde “*berât-ı hümayûn ile bitâbet ve imânet ve emânet ve kitâbet ve tevliyet ve cibâyet ve nezâret ve meşîhiyyet ve cüz’ü tesbib-bân ve bunun emsâli mansıb tasarruf edenler ‘askerîdir ve berât-ı şerîfle doğancı ve yayacı ve derbendci ve köprücü ve ulakçı ve yağcı ve otakçı ve haymana ve çeltükçü ... kadi ve nâ’ibleri ve şehir kethüdâları ve tekâlif-i örfîyyeden mu‘âf olanlar ‘askerîdir.*” Bunlardan başka, “*evlâd-ı ‘askerî ve sâdât, mu‘tak ve mu‘takaları ... ‘askerînin zevcâtı ‘askerîdir.*” Bkz. Ergenç (1995: 214)

⁷ Mustafa Akdağ, *Türkiye’nin İktisadi ve İctimai Tarihi II*, Ankara 1971, 89-94; Özer Ergenç "Osmanlı Klasik Dönemindeki “A’yan” ve “Eşraf” Üzerine Bazı Bilgiler”, *Osmanlı Araştırmaları*, III, (1982), s. 107.

⁸ Halil İnalçık, “The nature of traditional society, Turkey”, R. Warde ve D. Rustom, ed. *Political Modernization in Japan and Turkey*, Princeton 1964, s. 44. Ayrıca bkz. Abdul-

hizmete karşılık sultan onlara maaş, toprak ve kaynaklar üzerinde belirli tekeller türünden ihsanda bulunurdu.⁹ İkincisi ise, yukarıda da bahsedilen, vergi vermekle yükümlü olan, fakat devlet yönetimine katılmayan bütün Müslim ve gayrimüslim uyrukları içine alan re'âyâ idi. Osmanlı İmparatorluğu'nda devletin ekonomik ve idari politikası çerçevesinde oluşturulan toplum yapısı korunmaya çalışılmıştır.¹⁰ İnalçık'ın ifadesi ile “uyruklarını askerilerden uzak tutmak devletin temel kuralıydı. Yalnızca sınırlarda fiilen akıncılık eden ve medresede düzenli bir eğitimden geçerek ulemâ sınıfına girenler, padişahın beratını alıp askerî sınıfın üyeleri olabiliyorlardı.”¹¹

16. yüzyılda genişlemenin ve merkezîyetçiliğin doruğuna erişilmesinin ardından, 17. ve 18. yüzyıllarda askerî zümre genişlemiştir. Osmanlı idari mekanizması ve merkez-çevre ilişkileri açısından bir yeniden yapılanma olarak değerlendirilen bu genişleme, “Osmanlılaşma”¹² kavramı ile ifade bulunmuştur¹³. 17. ve 18. yüzyıllarda askerî zümrenin genişlemesi şeklindeki resmî bir dönüşümle askerî zümreye mensup kişilere payitaht ya da eyalet merkezlerinde de verilen

Karim Rafeq, “Political Power and Social Networks: Popular Coexistence and State Oppression in Ottoman Syria”, *Islamic Urbanism in Human History, Political Power and Social Networks* içinde, der. Tsugitaka Sato, Kegan Paul, Londra ve New York 1997, s. 22.

⁹ Dina Rizk Khoury, *State and Provincial Society in the Ottoman Empire: Mosul, 1540-1834*, Cambridge University Press, Cambridge 1997, s. 69.

¹⁰ Hasan Yüksel, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakafların Rolü (1585-1683)*, Sivas 1998, s. 22.

¹¹ H. İnalçık, “The nature of traditional society, Turkey”, s. 44.

¹² 18. yüzyılda Osmanlı Devleti ile çeşitli vilâyetlerindeki elitler arasındaki ilişkide temel değişiklikler meydana gelmişti. Üstelik bu değişiklikler vilâyetten vilâyete farklılıklar gösteriyordu. Bazı tarihçiler, yerel elitlerden oluşan geniş bir kesimin 18. yüzyılda *Osmanlılaşmış* ileri sürmüştür. Onlara göre bu *Osmanlılaşma*, 1700'lerin sonunda iyice yaygınlaşan merkezî denetimin çözülmesine karşı panzehir işlevi görmüştür. Jane Hathaway belirgin bir Osmanlı elit siyasi kültürünün Mısır'a aktarıldığını öne sürdüğü çalışmasında (*The Politics of Households: “Egypt in the Seventeenth Century”*) *Osmanlılaşma* terimini kullanmaz iken, Osmanlı taşrasının ikincil yönetim çevrelerine yayıldığını belirtir. Bruce Masters (*The Origins of Western Economic Dominance in the Middle East: Mercantilism and the Islamic Economy in Aleppo, 1600-1750*, New York 1988) bu grubu gelişmekte olan bir Osmanlı üst sınıfı olarak görürken, Khoury (*State and Provincial Society*) süreci *Osmanlılaşma* olarak tanımlar.

¹³ Bkz. Karl Barbir, *Ottoman Rule in Damascus, 1708-1758*, Princeton University Press, Princeton 1988; Rifa'at Abou-el-Haj, *Formation of the Modern State: The Ottoman Empire, Sixteenth to Eighteenth Century*, SUNY, Albany 1991; Ariel Salzman, “An Ancien Regime Revisited: ‘Privatization’ and Political Economy in the Eighteenth Century Ottoman Empire”, *Politics and Society*, 21, (1993); Dina Rizk Khoury, *State and Provincial Society in the Ottoman Empire: Mosul, 1540-1834*, Cambridge University Press, Cambridge 1997; ve Karen Barkey, *Bandits and Bureaucrats: The Ottoman Route to Centralization*, Cornell University Press, New York 1994 ve Jane Hathaway, “Rewriting Eighteenth Century Ottoman History”, *Mediterranean Historical Review* 19/1, (2004), s. 37.

berâtlarla tasdik edildiğinde, hizmet ya da gerçek ya da gerçek sayılan niteliklerle bağlantılı bazı ayrıcalıklar tanınmakta idi. Vergi muafiyeti, maaşlar ya da toplumsal saygınlık bu imtiyazların kazandırdığı ödüllerdi¹⁴. Çoğu durumda ise, devlet tarafından tanınma toplumsal tanınma ile de örtüşüyordu. Örneğin peygamberin soyundan gelenler, ulemâ ve şeyhler toplumun her kesiminden itibar görüyordu.¹⁵

Askerî zümreye dâhil olmanın 17. yüzyılın ikinci yarısında üç yolu vardı: Belli bir hizmet karşılığı olsun olmasın gelir hakkı elde etmek, soyunun Hz. Muhammed'e dayandığını iddia etmek ve bir askerî birliğe girmek idi¹⁶. Statü ve imtiyaz dağıtımında bir önceki yüzyıla göre daha serbest davranan Osmanlı Devlet'inin yaklaşımı 17. yüzyıl fermanları incelendiğinde açıkça görülmekte ve bu yaklaşımın bir neticesi olarak da askerî teriminin tanımı daha kapsamlı bir hale gelmektedir¹⁷.

Bu fermanlarda görülen askerî tanımının “yönetici seçkinler” ya da devlet yetkililerinden çok daha geniş bir gruba işaret ettiği açıktır. 17. yüzyıl başlarındaki askerî tanımının kâğıt üzerinde kalmamış olduğunu, zaman içerisinde değişimlere uğrama ihtimali de olsa, yapının devamlılığını 19. yüzyılın ilk yarısını da içeren Hurûfât ya da Askerî Rûznâmçe Defterleri kayıtları destekler niteliktedir¹⁸. Kudüs Örneği'nde genişleyen ve yerleşen askerî

¹⁴ H. Canbakal, *17. yüzyılda Ayntâb*, s. 83-84.

¹⁵ A.g.e., s. 84.

¹⁶ A.g.e., s. 81-82.

¹⁷ Cemâziye'l-evvel 1038/1628 tarihli bir fermana göre ‘askerî zümre aşağıdaki unsurlardan oluşuyordu: Vakıf görevlileri (*batıpler, imamlar, kâtipler, mütevelliler, câbiler, nâzırlar, şeyhler, ücret karşılığında Kur’ân ve dua okuyanlar ve vakıflardan, mezarlardan ve tekelerden para alanlar dâhil olmak üzere en az bir buçuk akçe geliri (vazîfe) olanlar*); Yarı-profesyonel yardımcı birlikler (*yaya ve müselleme ve mensub ve gay-i mensub yöriük ve tatar ve canbaz ve voynuk*); Peygamber soyundan gelenler (*sâdât*); Devlete özel bir hizmet verenler (*doğancı ve yayacı ve derbendci ve köprücü ve ulakçı ve yağcı ve ortakçı ve celtikçi ve tuzcu ve celeb ve bakırcı ve kadı nâibleri ve şehir kethüdâları*); Örfî vergilerden muaf olanlar. Fermanın tam metni için bkz. İsmail H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmîye Teşkilâtı*, TTK Yay., Ankara 1988, s. 125-26. Bu fermanın 1606 tarihli daha eski bir versiyonunda ve 1605 tarihinde yazılmış bir benzerinde ise bu kişilerin eşleri de, ‘askerî olarak tanımlanıyor; 1605 tarihli fermana göre ise ‘askerî çocukları da ‘askerî sayılıyor. H. Canbakal, *17. Yüzyılda Ayntâb*, s. 87.

¹⁸ Defterler üzerine yapılan incelemeler neticesinde hazırlanan çalışmalarda, Rûznâmçe Defterleri olarak da anılan defterlerin “Askerî Rûznâmçe Defterleri” olarak adlandırılması gündeme getirilmiştir. Zira defterlerin üzerinde hurûfât adı geçmekte ise de bu yazıların daha sonraki dönemlerde eklendiği ve kullanım açısından kolaylık sağlaması nedeniyle tercih edildiğini tespit etmiştik. Ayrıca defterlerde yer alan çok sayıda kayıta defterler “*Atik Askerî, Askerî Rûznâmçe*” şeklinde adlandırıldıkları da görülmüştü. Konuya ilişkin detaylı bir tartışma için bkz. Şerife Eroğlu Memiş, “Hurûfât Defterleri Kayıtlarına Göre Kudüs Sancağı Vakıflarının Yeniden Değerlendirilmesi”,

zümreye geçişler büyük oranda vakıf görevlisi olarak edinilen yeni makamlar yoluyla olmuştur¹⁹. Kayıtların %94'lük bir oranla büyük bir bölümünü oluşturan

Yayınlanmamış Uzmanlık Tezi, Vakıflar Genel Müdürlüğü (VGM), Ankara 2012; Şerife Eroğlu Memiş, “Osmanlı Toplumsal Tarihi Kaynaklarından Hurûfât ya da ‘Askerî Rûznâme Defterleri: Kazâ-i Kudüs-i Şerif Örneği,” *Vakıflar Dergisi*, S. 39 (2013), s. 115-146. Öte yandan, konuya ilişkin ilk değerlendirmelerden birini yapan Halit Çal, İstanbul Arşivleri’ndeki benzer nitelikteki defterlerin *Cihat Defterleri* olarak adlandırılmışken, VGMA’da bu defterlerin kazalar harf sırasına göre dizilmeleri nedeniyle Hurufat Defterleri olarak adlandırıldıklarını belirtmiştir. (Halit Çal, “1192 Numaralı 1697:1716 Tarihli Hurufat Defterine Göre Bulgaristan’daki Türk Mimarisi”, *Balkanlarda Kültürel Etkileşim ve Türk Mimarisi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri (17-19 Mayıs 2000, Şımnı: Bulgaristan)*, c. 1, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2001, s. 221-288.) Bu tespitini yaparken de, Ekrem Hakkı Ayverdi’nin Cihat Defterleri’nin 17. yüzyılın sonlarında başladığını belirtmesine ve bu defterlerin tarihlerinin de Hurufat Defterleri’nin tarihleri ile uyumlu olmasına dikkati çekmiştir. Ayverdi ise, 1674 tarihli *Perakende Cihat Defteri*’nin, bu durumun bir istisnası olarak, daha erken tarihli olduğunu ifade etmiştir. (Ayverdi, 1982: 4). Hâlbuki yapılan çalışmalar ile VGMA’da bulunan defter serisine ait ilk kaydın 995/1586 tarihli olduğu tespit edilmiştir. Mustafa Alkan, “Türk Vakıf Tarihi Araştırmaları Açısından Hurûfât Defterleri: Adana Örneği”, *XV. Türk Tarih Kongresi (Ankara 11-15 Eylül 2006), Kongreye Sunulan Bildiriler*, IV. Cilt, I. Kısım, Osmanlı Tarihi A, TTK Basımevi, Ankara (2010), s. 831-842; VGMA, 1223. Benzer bir yaklaşımla, Yasemin Beyazıt da defterlerin cihat ruznâmçesi olarak isimlendirilebileceğini belirtmiştir. Yasemin Beyazıt, “Hurufat Defterlerinin Şehir Tarihi Araştırmalarındaki Yeri”, *History Studies*, Vol. 5, Issue 1, (2013), s. 43.

¹⁹ Vakıf görevli sayısını etkileyen en önemli husus, ilk görevlinin ölümü sonrasında onun yerine geçen evlatların, görevi birden fazla hisseli olarak paylaşmalarıdır. Örneğin Hz. Davud Zâviyesi şeyhlik, tevliyet ve nezâret görevini yürüten kişinin vefatı üzerine görev on üç hisseye bölünmüştür: “*Kudüs-i Şerîfde Hz. Davud Aleybi’s-selâm Zâviyesinde bânu’ayyene ile meşîbat-i şerîfe ve tevliyet-i evkâf —i münîfe ve nezâretinin mutasarrıfı olan Seyyid Şeyh Mubammed ed-Dâvûdî bundan akdem fevt olup yerine müteveffâ-yı mezburun enmîzâdeleri olup ve hidmet-i şerîfeler 13 sehmi itibar olunarak sibâm-ı mezkûrdan iki sehmi Dervîş ve Ahmed ve Osman ve Halil ve Mubammed Taba ve Şakîr ebnâ-yı Süleyman Taba’ya ve bir sehmi Mubammed ve Araka ve Ahmed ebnâ-yı Ali Araka ve bir sehmi Abdulvebbab bin Salibe ve bir sehmi İbrahim bin Mustafa’ya ve bir sehmi Abdülcelil ve Hüseyin ve Abdülkadir ebnâ-yı Abdullbay’a ve iki sehmi Mubammed bin Ahmed Fetbullaba ve bir sehmi Mubammed ve Ahmed ibney Yahyaya ve bir sehmi Yusuf ve Ahmed ibney Vefaya ve nısf sehmi Ebu Bekîr ve Osman ve Abdurrahman ebnâ-yı Abdullab bin Halil’e ve nısf sehmi Ebu Bekîr ve Osman ve Davud ebnâ-yı Hasan’a ve bir sehmi Hasan ve Hüseyin ve Halil ebnâ-yı Mahmud’a ve nısf sehmi Hasan Enis bin Halile ve nısf sehmi dabî Davud ve Ahmed ibney Şeyh Mubammed’e, müteveffâ-yı mezburun mablûlünden meşîbat ve tevliyet ve nezâret-i mezkûre ber-vech-i meşrûta merkûmûna tevcih ve yedlerine bir kat’a berât-i’âlîşan virilmek bâbında Kâdîsı Mevlâna Mubammed Şeyh Efendi arz itmegin rûznâme-i ‘askerîye nazâr olundukda... ..tevliyet-i mezkûre 13 sehmi itibarıyla bâlâda bast ve beyân olunan sibâmlar merkûmûna tevcih buyuruldu fî Zi’l-ka’de 1244 Yevm 17.” VGMA, 556: 37/11. Kudüs kenti vakıf görevlilerine ilişkin detaylı bir inceleme için bkz. Ş. Eroğlu Memiş, Osmanlı Taşra*

kaza merkezi olarak Kudüs ile kazaya bağlı yerleşim merkezlerinde ilgili dönemde mevcut olan vakıflar ve vakıf müesseseleri daha önce değerlendirilmiştir²⁰. Bu defa da, Kudüs kayıtları içerisinde toplamda 85 kayıt ve %5,5'lik bir oran ile vakıf kurumları dışında kalan, kaza mahkemesinde görev yapan nâibler ile yardımcı görevlilerin (kâtib, muhızır, tercüman vb.) yanı sıra esnaf teşkilatı yöneticileri ve şehir hayatının temsilcilerine ilişkin kayıtlar incelenecektir. Öte yandan defterler üzerine yapılan çalışmalar incelendiğinde, defterlerde yer alan mahkeme görevlileri ile esnaf örgütlerinin yöneticilerinin atama kayıtlarının vakıf kayıtlarının gölgesinde kaldığı görülmüştür. Bu durumda, kayıt oranının vakıflara yapılan atama kayıtları ile kıyaslandığında oldukça sınırlı oluşunun da etkili olduğu değerlendirilmektedir. Vakıf kurumları dışında kalan atama kayıtlarını gündeme getiren ilk önemli çalışma Tuncer Baykara'ya ait olmakla birlikte çalışma seriye ait bir defterin incelenmesi ile sınırlı kalmıştır²¹. Baykara'nın yayınladığı 1142 numaralı defterde 1102-1255/1691-1839 tarihleri arasında kaza mahkemesine yapılan mahkeme görevlileri, esnaf örgütlerinin yöneticileri ve şehir hayatı ile ilgili görevliler, *elif* harfi ile başlayan kazalar dışında, toplu bir şekilde özetle ele alınmıştır²². Defterde imam, müezzin, hatib, zaviyedar gibi vakıf kurumlarında görev yapan görevlilerin atamalarına rastlamıyoruz. Bu nedenle defter diğer defterlerden farklılık arz etmektedir²³. Yazar, kitabının giriş bölümünde ilgili defterin oluşumu ve niteliğiyle ilgili bir bölüm de kaleme almıştır²⁴. Ancak, söz konusu defterin seri içerisindeki konumunu tespit etmeye yönelik girişim ise iki örnekle üzerinden sınırlı bir değerlendirmeye tabi tutulmuştur²⁵. Hâlbuki Kudüs örneğinde tespit ettiğimiz üzere, söz konusu defter seriye ait diğer Hurûfât defterleri kayıtlarından vakıf kurumlarına yapılan atamalar dışında kalan atamaların derlenmesi ile oluşmuştur. “Elif” harfi ile başlayan kazaların sayıca çokluğu dikkate alındığında da, serinin bu anlamda derlenen başkaca bir defteri olduğu düşüncesi öne çıkmaktadır.

Toplumu ve Vakıf Kurumu: Kudüs, 1703-1831, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2016, s. 219-235.

²⁰ *Kazâ-i Kudüs-i Şerife* ait 25 defterde yer alan ve 1690-1834 yılları arası kayıtları ihtiva eden vakıf, mahkeme, esnaf teşkilatı ve şehir hayatına ilişkin 1644 kayıt incelenmiş ve elde edilen veriler çeşitli çalışmalarda değerlendirilmiştir. Bkz. Ş. Eroğlu Memiş, *Hurûfât Defterleri Kayıtlarına* s. 145-185; Ş. Eroğlu Memiş (2013) “Osmanlı Toplumsal Tarihi”, s. 115-146; Şerife Eroğlu Memiş, “Waqfs in Jerusalem during the 18th Century”, Beytül-Makdis'te Müslüman ve Hıristiyan Vakıfları Sempozyumu, Yayınlanmamış Sempozyum Bildirisi, Ramallah 2013.

²¹ T. Baykara, *Osmanlı Taşra Teşkilatında*, s.1-3.

²² Bkz. VGMA, 1142.

²³ Bkz. Ek 1.

²⁴ T. Baykara, *Osmanlı Taşra Teşkilatında*, s. 14-16.

²⁵ A.g.e., s. 4-5.

Defterlere ilişkin Baykara sonrasında yapılan çalışmaları, tematik olanlar ve şehir tarihçiliğine katkı sağlayanlar olarak iki grupta inceleyebiliriz²⁶. Hurûfât defterleri üzerinden bir konunun araştırıldığı, sorgulandığı tematik çalışmalardan ilki Mustafa Alkan'a aittir. Alkan, 2006 yılında hurûfât defterlerine yeniden dikkat çekmiş, Adana Hurûfât kayıtlarını vakıf tarihi araştırmaları ve vakıf görevlilerinin kariyerleri açısından tahlil etmiştir²⁷. Benzer şekilde, Şerife Eroğlu Memiş Kudüs örneği üzerinden²⁸, Hasan Demirtaş ise Kangırı örneği üzerinden kayıtları vakıf araştırmalarında kaynak olmaları ve vakıf görevlilerinin kariyerleri açısından değerlendirmiştir²⁹. Başka bir çalışmada Eroğlu Memiş defterlerin Osmanlı toplumsal hayatı açısından önemini incelemiştir³⁰. Yasemin Beyazıt ise defterlerin şehir tarihi araştırmalarındaki yerini tespit etmeye çalışmıştır³¹. Konuya tematik yaklaşan bir diğer çalışma, Ertan Gökmen'e aittir. Gökmen, hurûfât kayıtlarına dayanarak cami görevlilerinin atanmaları, görevden alınmaları gibi cihet ehlinin kariyer çizgilerini Manisa-Demirci örneğinde işlemiştir³². Bu minvalde Ahmet Şanlı, hurûfât defterlerindeki verileri, vakıfların işleyişi ve yönetimini anlama hususunda kullanan bir yüksek lisans tezi kaleme almıştır³³. Defterler bir yerleşimdeki vakıf eserlerini aydınlatmak için de kullanılmıştır. Bu hususta özellikle Halit Çal'ın çalışmaları dikkate değerdir. 2001 yılında Halit Çal, Küre kazasındaki vakıf eserlerle ilgili kısmi bir transkripsiyon ve veri değerlendirmesi yapmıştır.³⁴ Diğer iki çalışmada ise bu defterleri Bulgaristan'daki ve Ahlat'taki Türk mimarisini aydınlatmak için kullanmıştır.³⁵

²⁶ Benzer bir sınıflandırma için bkz. Y. Beyazıt, "Hurufat Defterlerinin Şehir", s. 40.

²⁷ Mustafa Alkan, "Türk Vakıf Tarihi Araştırmaları Açısından Hurûfât Defterleri: Adana Örneği", *XV. Türk Tarih Kongresi (Ankara 11-15 Eylül 2006), Kongreye Sunulan Bildiriler*, IV. Cilt, I. Kısım, Osmanlı Tarihi A, TTK Basımevi Ankara 2010, s. 831-842.

²⁸ Ş. Eroğlu Memiş, "Hurufat Defterleri Kayıtlarına", s. 6-46.

²⁹ Hasan Demirtaş, "Vakıf Araştırmalarında Kaynak Olarak Hurûfât Defterleri: Kangırı Örneği", *Vakıflar Dergisi*, 37, (2012), s. 47-92.

³⁰ Ş. Eroğlu Memiş, "Osmanlı Toplumsal Tarihi", s. 115-146.

³¹ Y. Beyazıt, "Hurufat Defterlerinin Şehir", s. 39-69.

³² Ertan Gökmen, "Osmanlı Devleti'nde Din Görevlilerinin Göreve Atanma ve Görevden Alınması: Manisa Demirci Örneği (1690-1830)", *Diyanet İlmî Dergi*, C.42, S.4, Ankara (2006), 109-120.

³³ Ahmet Şanlı, *Hurûfât Defterlerine Göre Ayıntab Kazasındaki Vakıfların İşleyişi ve Yönetimi*, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale 2010.

³⁴ Halit Çal, "Hurûfât Defterlerine Göre 19. Yüzyılda Küre Kazası", *Prof. Dr. Zafer Bayburtluoğlu Armağanı Sanat Yazıları*, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Kayseri 2001, s. 125-166.

³⁵ Halit Çal, "1192 Numaralı 1697 - 1716 Tarihli Hurûfât Defterine Göre Bulgaristan'daki Türk Mimarisi", *Balkanlar 'da Kültürel Etkileşim Ve Türk Mimarisi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri* (17-19 Mayıs 2000 Şumnu-Bulgaristan), 1. Cilt, (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 2001), 221286; "Tapu Tahrir Ve Hurûfât

Hurûfât Defterlerinin son zamanlarda çoğunlukla şehir tarihi yazma noktasında kullanılmaya başlandığı görülmektedir. Uşak, Iğın, Ereğli, Aksaray, Seydişehir, Seferihisar-ı Günyüzü, Ayıntab, Develi, Niğde-Bor, Maraş, Bursa, Eski-il, Ermenek, Göci-yi Kebir, Halep, Bosna, Isparta ve Kosova kazaları hurûfât kayıtları üzerinden yüksek lisans tezlerine ve diğer bazı çalışmalara konu olmuştur.³⁶ Bu çalışmalarda dikkati çeken nokta kazalarda bulunan vakıf

Defterlerine Göre Ahlat'da Türk Mimarisi", Prof. Dr. Haluk Karamağaralı'ya Armağan, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 2002.

³⁶ M.M. Öntüğ, "Hurûfât Defterleri'ne Göre Uşak'taki Eğitim Müesseseleri (1702-1824)", AKÜ, Sosyal Bilimler Dergisi, S. 3, Afyon 1999, s. 132-154; Ali Kılıcı, "Hurûfât Kayıtlarına Göre 18. ve 19. Yüzyıllarda Develi Vakıfları", *Bütüün Yönleriyle Develi (I. Bilgi Şöleni 26:28 Ekim 2002)*, Develi Belediyesi Yay., Kayseri 2003, s. 339:346; Yusuf Küçükdağ, "Hurûfât Defterlerine Göre Osmanlı Döneminde Develi'nin Mektep, Medrese, Cami, Mescit ve Zaviyeleri", *Bütüün Yönleriyle Develi (I. Bilgi Şöleni 26:28 Ekim 2002)*, Develi Belediyesi Yay., Kayseri 2003, s. 267:276; Gazi Özdemir, *Hurûfât Defterleri Işığında Iğın*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2005; Halis Akıncı, *Hurûfât Defterlerine Göre Kır-ili Kazası*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2007; İsmet Temel, *Hurûfât Defterlerinde Karaman Ereğlisi*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2008; Eşref Temel, *Hurûfât Defterlerine Göre Aksaray Kenti Klasik Eğitim Kurumları (XVIII.-XIX. Yüzyıllar Arası)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2008; Muharrem Parlak, *Hurûfât Defterleri Işığında Seydişehir*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2009; Zehra Çınar, *Hurûfât Defterlerine Göre Seferihisar-ı Günyüzü Kazası*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2009; Samettin Başol ve Adnan Tüzen, "Hurûfât Defterleri Kayıtlarına Göre Halep Vakıfları, Halep Vakıflarına Toplu Bir Bakış", Yayınlanmamış Sempozyum Bildirisi, Halep 2009; Ahmet Öge, *Hurûfât Defterlerinde Niğde Bor*, Selçuk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2010; Pakize Yıldız, *Hurûfât Defterlerine Göre Maraş Kazası*, Selçuk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2010; Necibe Arvas, *Hurûfât Defterlerine Göre Bursa (1695/1750)*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa 2011; Derya Karakaya, *Hurûfât Defterleri Işığında Eski-il Kazası*, Selçuk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2011; Mevlüt Eser, *Hurûfât Defterlerine Göre Ermenek*, Selçuk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2011; Özlem Ceyhan, *Hurûfât Defterlerine Işığında Göci-yi Kebir Kazası*, Selçuk Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2011; Hadi Taç, *Hurûfât Defterlerine Göre Kosova Vilayeti: XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısı*, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2012; Hatice Oruç, "Saraybosna Vakıfları (16. Yüzyıl Sonları-19. Yüzyılın ilk Yarısı)", *Balkanlarda Osmanlı Vakıfları ve Eserleri Uluslar arası Sempozyumu*, VGM Yay., Ankara 2012; Sedat Baykaral, *Hurûfât Defterleri'nde Isparta Kazası, Tarîhî Eserler, Köyler, Maballeler, Meslekler*, Türkiye Alim Kitapları, Almanya 2015.

kurumlarının ve görevlilerinin ayrıntılarıyla sıralanmış olmasıdır. Şüphesiz ki bu çalışmalar da önemli katkılar getirmektedir. Ancak, veriler üzerinden kentsel örgütlenmenin önemli aktörlerinden olan esnaf örgütlerinin ve diğer kentsel görevlilerin incelendiği çalışmaların yokluğu da dikkati çekmektedir. İşte tam bu noktada hurûfât defterlerinin vakıf kurumları atamaları dışında kalan atamaların kent tarihi araştırmaları için nasıl bir veri kaynağı oldukları ve şehir tarihi yazımında nasıl kullanılabilecekleri sorusu önemle karşımıza çıkar. Bu bağlamda mevcut çalışmada, sırasıyla Kudüs kenti mahkeme görevlileri ve esnaf teşkilatı ile ilgili atamaların içeriği ve biçimsel özellikleri incelenecektir. Sonrasında, kayıtlarda ataması yapılan görev ve görevliler tespit edilmeye çalışılacaktır. Şehir tarihçileri açısından önemli olan vakıf kurumları dışında kalan bu atamaların da kent tarihçiliği açısından önemi kısaca tartışılacaktır. Bu tartışmada örnekler, Kudüs Mahkemesi'ne atanan görevliler ve esnaf teşkilatı atamaları başlıkları altında Kudüs Kazası'ndan verilecektir.

1. Mahkeme Görevlileri ve Esnaf Teşkilatı ile İlgili Atamaların İçeriği ve Biçimsel Özellikleri

Harem'in girişinde, Babü's-Silsile yakınındaki Kudüs Mahkemesi her ne kadar Müslüman hükümlanlığı ve üstünlüğünü temsil ediyor olsa da, diğer dinlere karşı da hoşgörülüydü ve cemaatler arasında daha büyük ölçüde sosyal ve ekonomik ilişkiye izin veriyordu.³⁷ Evliya Çelebi 17. yüzyıl ortalarında ziyaret ettiği Kudüs Mahkemesi'nin sorumluluklarından bazılarını şöyle tasvir etmektedir:

*"Ve dabi mollanın destinde mahkeme hidmetine me'mûr berât-ı pâdişâbî ile yirmi ağalık vardır. Evvelâ muhşırbaşı rikâb-ı bümâyûn tarafından keçeli kapıdır. Rii'ûs-ı bümâyûn ile zabıt ider. İkinci Ağa Kudüs-i Şerife gelen su nâzırı Mükellef ağalıktır. Üçüncü Ağa mimarbaşı ve dördüncü mübendîbaşı ve beşinci mu'temedbaşı ve altıncı sarrafbaşı. Cemii ulemaya surre [i] padişabî geldi elinden çıkar. Ve yedinci Ağa veznedarbaşı ve sekizinci subaşı ve dokuzuncusu bazarbaşı ve onuncu şehir kethüdası ve on birinci bezazistan kethüdası. Hulâsa-i kelâm cemi esnafın şeybleri her gün mahkemede hazır olup hidmet iderler."*³⁸

Yukarıda da ifade edildiği gibi, Kudüs Mahkemesi'nde mahkemede bulunan ve kadiya yardımcı görevlilerin yanı sıra esnafla ilgili ya da kentin imar ve ihtiyaçlarına ilişkin meselelerde esnaf teşkilatı ve şehir hayatının temsilcileri de mahkemede hazır bulunurdu. Kentin ekonomik faaliyetleri, *şeybû's-sûke*, *muhtesib*, *keyyâlbâşı* (terazileri denetler) ve bütün tüccar ve zanaatkârları temsil eden *şeybû't-tüccar*la birlikte kadı mahkemesi tarafından yönetilirdi.³⁹ Osmanlı

³⁷ Dror Ze'evi, *Kudüs: 17. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağında Toplum ve Ekonomi*, Çev. S. Çağlayan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000, s. 29.

³⁸ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, c. 9 (1672-72), Devlet Matbaası, İstanbul 1935, s. 239.

³⁹ Ze'evi, *Kudüs 17. Yüzyılda*, s. 30.

yönetimindeki Kudüs'te yaklaşık 60 kadar loncanın (tâife/tevâif, sınıf/esnaf, hırfet/hiref) kapsadığı 70 kadar değişik meslek vardı.

Hurûfât Defterleri'nde mahkeme, esnaflık ve şehir hayatı ile ilgili görevli atamaları da yıllar ve kazalar itibariyle kaydedilmiştir. Yukarıda da belirtildiği üzere, Hurûfât defterlerinden 1142 numaralı defterde 1102-1255/ 1691-1834 tarihleri arasında kaza mahkemesine yapılan mahkeme görevlileri, esnaflık ve şehir hayatı ile ilgili görevliler, *elif* harfî ile başlayan kazalar dışında, toplu bir şekilde özetle ele alınmıştır.⁴⁰

Diğer kazalarda olduğu gibi Kudüs Kadısı da doğrudan İstanbul'dan tayin edilmekte, fakat onun dışındaki bütün görevliler mahallinden atanmakta idi. Defterlerde ataması yapılan en yaygın mahkeme görevlilerinden birisi *kâtiblik*dir. Eğer ilgili kaza mahkemesinde birden fazla kâtib varsa bir de baş kâtib bulunmaktadır. Diğerleri ise ikinci kâtib, üçüncü kâtib şeklinde adlandırılmaktadır. *Mukayyid*ler de kâtiblik görevi yapmakta idiler.

Muhzır ise, mahkemede kadının en önemli yardımcısı idi. Kadılar gerektiğinde kâtipliği bizzat yapabilirse de, muhzır ayrıca mevcut olmalıdır. Bu açıdan muhzırlık, kâtiplikten daha önemli bir görevdi.⁴¹ Yine mahkemede birden fazla muhzır var ise, başlarında bir muhzır başı veya kethüdası bulunmaktadır. Hurûfât Defterleri'nde Kudüs Mahkemesi'ne yapılan görevli atamaları ile ilgili kayıtlar vakıf atama kayıtlarına göre daha kısa bilgiler içermektedir; öncelikle mahkemenin bulunduğu ilgili kaza adı, eski ve yeni görevli adı, atanan kişi, tayin cinsi ve tarih yer almaktadır. Mahkeme kayıtlarına örnek verilecek olursa;

“Kudüs-i Şerif Mahkemesinde baş kâtib Sun’ullah’a müceddeden. Zi’l-hicce 1104.”⁴²

Söz konusu kayıt oldukça kısa ve özet bilgi niteliğinde olup, Kudüs-i Şerif Mahkemesi'ne yapılan başkâtib ataması kaydedilmiştir. Bir diğer kayıta ise;

*“Kamame ve sair Kenâtsde mütemekkin ehl-i zîmem umûr-ı mübimmelerini görmek için mahkemede tercüman es-Seyyid Fethullah bâ hüccet mutasarriif iken filan almakla ref’inden es-Seyyid Fethullah’a. Cemaziye’l-evvel 1133.”*⁴³

Yukarıda verilen ikinci kayıta Kudüs'te bulunan gayri-Müslim tebaanın iş ve işlemlerinin yürütülebilmesi için tercüman ataması yapılmıştır.

Kudüs Hurûfât Defterleri'nde de esnaflıkla ilgili *seyhlik*, *meşihat*, *seyh-i seb'a* en çok ataması yapılan görevlilerdi. Defterlerde yer alan esnaf teşkilâtına ilişkin

⁴⁰ Bkz. VGMA, 1142.

⁴¹ T. Baykara, *Osmanlı Tayra Teşkilatında*, s. 14-15.

⁴² VGMA, 1142: 84/1.

⁴³ VGMA, 1142: 84/20; 1109: 6/89.

kayıtlarda; atama yapılan mahal, vazifenin adı, tayin cinsi, teklif edilen kişinin adı ve tarih sırası takip edilerek atamalar yapılmıştır.

*"Kudüs-i Şerifde Nablus Kasabasında vaki' atıbbâ ve cerrahîn üzerlerine şeyh olmakla ..olan Mehmed Bedir nâm kimesne ilm-i tıbb ve cerrah ve 'ulûmunda mâbir olmağın yedine hüccet virilüb bî berat olmağın tâife-i mezburun reisliğı müceddeden buyuruldu."*⁴⁴

Burada yer verilen örnekte atama kaydının oldukça kısa ve öz tutulduğu görülmektedir. Ancak bazı kayıtlarda daha detaylı bilgilere de yer verilmiştir. Örneğin:

*"Kudüs-i Şerifde ehl-i hirefi dülbend basmacı kadîmden beru hindi bezi ve dülbendi ve sair yerlü boğası iştiğal iderler üzerlerine kethüdalık müceddeden Hacı Kadriye. Receb 1196."*⁴⁵

Yukarıda yer verilen örnekte basma, tülbent ve bunların boyanması işlerini yürüten esnaf taifesine kethüda atanması yapılmıştır. Bir diğer örnekte;

*"Kudüs-i Şerifde bâvî basmacı esnafı olanlar kadîmden beru hindi bezi ve dülbend ve sair yerlü boğası üzerine iştiğal iderler iken üzerlerine bir kimesne kethüda ve şeyh nasb ve tayin olduğundan her bâr beyinlerinde nîzâ' ve iblal munkatî olduğundan ma'ada bazıları kalub boya iştiğal ile ibâdullah is'âdlarının itlâfına bâis olmağla ba hüccet-i şer'iyye cümlelerin muhtarı el Hac Kadri bin Osman kethüda ve şeyh olub, yedinde berat olmağla bâ hüccet-i şer'iyye mücibince tevcih buyuruldu."*⁴⁶

Esnaf teşkilatının şeyh ve kethüdası olmaması nedeniyle uygulamaların bozulduğuna işaret edilmiş, bu nedenle de söz konusu boyacı esnafı teşkilatının kethüda ve şeyhliğine el-Hac Kadri bin Osman atanmıştır. Bu görevlilerin yanı sıra defterlerde yer alan diğer esnaf teşkilatı görevlileri ise şu şekilde tespit edilmiştir:

-
- a. Ahi-baba,
 - b. Kethüdalık; kelime anlamı yardım demek olup, esnafılıkta olduğu gibi mahalle ve köy önderlerine de bu ad verilir,
 - c. Yiğitbaşı,
 - d. Ustabaşı; ...başı veya reis-i...,
 - e. Keyyâl, vezzan, kantarcı, ölçekçi; aynı hizmetin farklı adlarıdır,
 - f. Dellallık, dellal-başı, münâdi-başı,
 - g. Duacılık,
 - h. Müjdecilik, sâilik ve diğerleri⁴⁷.

⁴⁴ VGMA, 1112: 1/153; bkz. Resim 6.

⁴⁵ VGMA, 1113: 35/21.

⁴⁶ VGMA, 1111: 54/78.

⁴⁷ T. Baykara, *Osmanlı Taşra Teşkilatında*, s. 15.

Kudüs kayıtlarında şehir hayatı ile ilgili olarak tespit edilen bir kayıтта 1122/1710 tarihinde *bekimbaşı*, *cerrahbaşı*, *berberbaşı* görevlerini yerine getiren Hacı Muslih'in ölümü üzerine yerine Seyyid Salih atanmıştır.⁴⁸

Defterlerde şehir hayatı ile ilgili görevliler de kaydedilmiştir:

- a. Şehir Kethüdası
- b. Mimar, mimarbaşı,
- c. Su-yolcu,
- d. Nahircılık, tahteravancılık bu görevlilerden bazılarıdır⁴⁹.

2. Kudüs Mahkemesi'ne Atanan Görevliler

Klasik dönemde Osmanlı kentinin yönetimi ve yargı görevi ilmiye sınıfına mensup kadılarca yürütülmekteydi. Sancağın en büyük adli yetkilisi olan kadı, sancakbeyinden ayrı ve onu tamamlayıcı bir otoriteyi temsil ediyordu. Kadının sancak yönetimindeki ağırlığı, en üst askerî yetiliye eşit ve *yargıç* unvanının kapsamını aşacak büyüklükteydi. İyi yönetim ve yolsuzluk gibi konularda, ona da sancakbeyine olduğu gibi padişahdan düzenli olarak fermanlar geliyordu⁵⁰.

Osmanlı kadısının mülkî, adlî, beledî ve askerî alanlarda görevleri bulunuyordu⁵¹. Kadı, medrese eğitimini bitirerek icâzet almış ve mülâzemet süresini tamamlamış kimseler arasından tayin edilirdi. Bir kazaya tayin edilen kadıya, göreve başladığına dair padişahın tuğrasının bulunduğu bir *berat* verilirdi. Aynı zamanda bağlı olduğu kazaskerden de bir mühürlü mektup alarak vazifesine başlardı⁵².

Kadı kazaskere, kazasker de sadrazama bağlıydı. XIV. ve XVI. yüzyıl arasında yüz elli akçelik kadılıklara atamalar, kazaskerin *arzu* üzerine padişahın vereceği berat ile olurdu⁵³. Yüz elli akçeden yukarı kadılık atamaları ise kazaskerin bildirmesi üzerine sadrazamın arzı ile olurdu. XVI. yüzyılın ikinci yarısında sonra şeyhülislamlık makamının kazaskerlik makamının üzerine çıkması sonunda atamalar şeyhülislamların arzı ile yapılmaya başlanmıştır.⁵⁴

Kudüs'te dört İslam mezhebinin de kadıları vardı: ama baş kadı Osmanlı Devleti'nin resmî mezhebinden, yani Hanefiydi. Bu kişi ilmiye sınıfının kıdemli bir mensubu olurdu, her yıl İstanbul'dan atanırdı. Şafî, Malikî ve Hanbelî

⁴⁸ VGMA, 1107: 2/114; bkz. Ek 7.

⁴⁹ T. Baykara, *Osmanlı Taşra Teşkilatında*, s. 15; 34-64.

⁵⁰ İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye*, s. 105.

⁵¹ İlber Ortaylı, "Osmanlı Kadısı'nın Taşra Yönetimindeki Rolü Üzerine", *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt 9, Sayı 1, Ankara 1976, s. 96.

⁵² Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye*, s. 105.

⁵³ Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, İstanbul: Kubbealtı Akademisi Kültür ve Sanat Vakfı, İstanbul 1996, s. 99.

⁵⁴ A.g.e., s. 100).

mezheplerinden olan öteki kadılar, yerel ulema arasından seçilebilirdi. Kudüs'te dört mezhepten de kadı bulunması, başka yönlerden gayet mütevazı olan bu taşra şehrinin dinsel açıdan ne kadar önemli olduğunu gösterir⁵⁵. Kudüs kadıları Şam'da bulunan, ilmiye sınıfına ve Hanefi mezhebine mensup baş kadının denetimi altındaydı⁵⁶.

Yetki alanı sancak sınırlarını aşan Kudüs kadısı, sicillerde *Kudüs Sancağı, El-Halil kenti ve Beyt Cibrin kalesi ile bağlı yerleri kapsayan adli bölgenin amiri* olarak tanımlanıyordu. El-Halil, Beyt Cibrin, Remle, Gazze ve Nablus gibi kasaba ve bazı büyük köylerin kendi kadıları vardı; ama buralarda yaşayanlar zaman zaman Kudüs kadısına başvuruyorlardı. Bu tür davaların konusu Kudüs'teki vakıf malları, Kudüs'teki kutsal yerlere ait vakıflar olabiliyordu⁵⁷. Çalışmanın bu bölümünde, Hurûfat Defterleri kayıtlarında yer alan kadıya yardımcı mahkeme görevlileri incelenecektir.

Kudüs Hurufat Defterleri kayıtlarında yer alan mahkeme görevlilerine ilişkin atamalar ise şöyledir:

Tablo 1: *Hurûfat Defterleri Kayıtlarında Yer Alan Kudüs Mahkemesi Atama Kayıtları*

No	Defter: Sayfa/ Sıra No	Mahkeme Adı	Görev Türü	Kay. Ad.	İlk ve Son Kayıt Tar.
1	1142: 84/1	Kudüs-i Şerif Mahkemesi	Başkâtib	5	Zilhicce 1104-Şevval 1136
2	1142/84/2	Kudüs-i Şerif Mahkemesi	ikinci kâtib	11	Cemaziyelevvel 1126-Zilhicce 1201
3	1142/84/3	Kudüs-i Şerif Mahkemesi	üçüncü kitâbet	5	Cemaziyelevvel 1137-Cemaziyelahir 1191
4	1142/84/5	Kudüs'de	kısmet kitâbeti	1	Safer 1202
5	1142/84/6	Kudüs-i Şerif Mahkemesi	Şafi kitâbeti	5	Rebiulevvel 1132-Cemaziyelevvel 1240
6	1142/84/8	Gazze Mahkemesi	kâtib-i sâni-i Şafi	2	Safer 1195
7	1142/84/10	Remle Mahkemesi	Kâtib	2	Rebiulahir 1140-Safer 1159
8	1142/84/11	Lud Kasabasında	nâib	2	Muharrem 1177-Zilkade 1192
9	1142/84/12	Kudüs-i Şerif nevâhiyesinden Nablus	Başkâtib	5	Ramazan 1136-Rebiulevvel 1193

⁵⁵ Amy Singer, *Kadılar, Kullar ve Kudüslü Köylüler*, Çev. Sema Bulutsuz, Tarih Vakfı Yay., İstanbul 1996, s. 37.

⁵⁶ M. Adnan Bakhit, *The Ottoman Province of Damascud in the Sixteenth Century*, Librarie du Liban, Beyrut 1982, s. 123.

⁵⁷ A. Singer, *Kadılar, Kullar ve Kudüslü*, s. 38.

		Kasabası'nda vaki' Mahkeme-i Şerife			
10	1142/84/13	Yafa Mahkemesi	Kitâbet	4	Cemaziyelevvel 1202-Cemaziyelahir 1217
11	1142/84/20	Kamame ve sair Kenâisde mütemekkin ehl-i zimem umûr-ı mühimmelerini görmek içün mahkemede	tercüman	4	Şevval 1125- Cemaziyelevvel 1148
12	1107/2/165	Kudüs-i Şerif Mahkemesi	Mahkeme Kâtibi	6	Gurre-i Şevval 1123- Cemaziyelevvel 1240
13	1109/6/5	Nablus Mahkemesi	Şafi kâtibi	1	Şa'ban 1143
14	1108/1/13	Remle	Şafi kâtibi	2	Muharrem 1177- Zi'l-ka'de 1192
15	1113/35/29	Kudüs-i Şerif mahkemesi	mu'id	1	Safer 1202
16	1113/35/31	Kudüs-i Şerif muzâfâtından Yafa Kazası Mahkemesinde	Başkâtib	1	Cemaziyelevvel 1202
17	1142/84/7	Kudüs Mahkemesi	Mukayyidlik	1	1254
Toplam				58	1104-1254

a. Nâib

Nâibin sözlük mânası *vekil*dir. Sözlüklerde “*vekil, kaimmakam, kadivekili, bir kazâyı arpalık sûretiyle der-ubde etmiş olan zâta vekâleten maballinde kadılık iden me'mûr-ı şer'î*” şeklinde tanımlanmıştır⁵⁸. Mahkemelerde kadılar adına muhtelif hizmetlerde vazife gören nâibler vardır. Nâibler vazifelerinin mahiyetlerine göre kaza nâibleri, kadı nâibi, mevali nâibi, bab nâibleri, ayak nâibleri ve arpalık nâibleri olarak başlıca altı kısma ayrılır. Bunlardan Kadı Nâibi, kadının yanında bulunup gerektiğinde ona vekâlet eder veya herhangi bir şer'i muameleye bakmak üzere kadı tarafından köylere gönderilirdi⁵⁹.

Kudüs Kazası'nda da zaman zaman nâibler kadıya vekâlet ederek, görevli atamışlardır. Kazada görev yapan nâiblerin sayısı kadıların sayısına göre çok azdır. Bu durum kadının bizzat kazanın başında bulunmasından dolayıdır.

b. Kadıya Yardımcı Görevliler: Muhzurlar, Kâtibler, Tercümanlar

Kaza merkezinde bulunan mahkemede meydana gelen olaylar şer'îye sicillerinde yer alırken bu mahkemelerde görev yapan kadıya bağlı olarak yardımcı görevleri yerine getiren çeşitli görevliler de vardı. Bir kişiyi tutuklayıp

⁵⁸ S. Sâmî, Kâmûs-ı Türkî, s.1423.

⁵⁹ İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmîye*, s. 336.

kadının huzuruna getirmek ya da bir olayı soruşturmak için *subaşı* görevlendirilirdi.

Normalde tutuklama işlerine *muhzır* denen görevliler bakardı. Muhzırlık bir çeşit adli polislikti. Muhzır başının emrindeki muhzırlar mahkemenin istediği duruşma ile ilgili kişileri getirip götürmek, mahkemede güven ve düzeni korumakla görevlilerdi. Muhzır, mahkemede kadının en önemli yardımcısıydı. Kadılar gerektiğinde kâtibliği bizzat yapabilirse de, muhzır ayrıca mevcut olmalıdır. Bu açıdan muhzırlık, kâtiblikten daha elzem bir görevdir⁶⁰. Ancak, Kudüs Hurufat Defterleri'nde muhzırlara ait herhangi bir kayda rastlanılamamıştır.

Kadıya yardımcı olan görevlilerden baş kâtib ve yardımcıları sicil kayıtlarını yazardı. Kazada birden fazla kâtib varsa bir de baş kâtib bulunmaktadır. Diğerleri ise ikinci kâtib, üçüncü kâtib şeklinde adlandırılmaktadır. Kudüs Mahkemesi'nde baş kâtib atamalarına ilişkin kayıtlar çeşitli defterlerde farklı sıralarda olduğu gibi⁶¹, daha önce de kendisinden bahsedilen 1142 numaralı defterde bu atamalar toplu şekilde yazılmıştır. Bu kayıta:

“Kudüs-i Şerif mahkemesinde baş kâtib Sunullah'a müceddeden Zi'l-bicce 1104; Ba'de Sun'ullah keff-i yed itmekle Şeyb Mubammed Sun'ullaha müceddeded Rebiu'l-abir 1126; Ba'de bilâ berat mutasarrif Abdurrahman ref'inden Sun'ullaha Rebiu'l-abir 1134; Ba'de Sun'ullah keff-i yed itmekle Es-Seyyid Mustafa'ya mücedded Şevval 1136.”⁶²

Yine aynı şekilde Kudüs Mahkemesi'nde ikinci kâtib, üçüncü katib atamalarına ilişkin kayıtlar farklı defterlerde kayıtlı olmakla birlikte, bu kayıtlar 1142 numaralı defterde topluca verilmiştir. Ayrıca Kudüs Mahkemesi yanında, Gazze, Remle, Nablus ve Yafa mahkemelerine ilişkin de kâtib atama kayıtları bulunmaktadır. Dikkat çeken bir diğer atama kaydı ise, Şâfi kâtibî olarak Kudüs⁶³ ve Gazze Mahkemeleri'nde atama kayıtları bulunmasıdır⁶⁴. Şâfi mezhebi mensuplarının da iş ve işlemlerinin görüldüğü kadılıkta çalışan Şâfi kâtipler de bulunmaktadır. Kudüs Hurufat defterlerinde toplamda 39 adet mahkeme kâtibî ataması tespit edilmiştir.

⁶⁰ T. Baykara, *Osmanlı Taşra Teşkilatında*, s.14-15.

⁶¹ VGMA, 1160: 116/137; 1107: 2/192; 1107: 2/300; 1119: 110/29.

⁶² VGMA, 1142: 85/1.

⁶³ VGMA, 1142: 84/6.

⁶⁴ “Şâfi kâtibî Seyyid Abdulbûda fertinden Seyyid Taceddine, Rebiu'l-ewel 1132; Şeyb Taceddine ibkâ Rebiu'l-abir 1133; Şeyb Taceddin ref'inden Es-Seyyid Tabâ Ed-Düccânî Muabrem 1140; Es-Seyyid tabâ Ed-düccani terk itmekle müceddeden Abdulmu'tî Zi'l-ka'de 1165; Ref'inden Seyyid Muhammed bin Taceddine Zi'l-ka'de 1166; Seyyid Mubammed fertinden sulbi oğlu Seyyid Ahmed Ebu's-sund el-Kudsîye Cemazîye'l-ewel 1240.” VGMA 1142: 84/8.

Kudüs'te mahkemelerin sayıca çok ve çeşitli olması nedeniyle mütercim-tercüman gibi görevlileri de kadıya yardımcı görevliler arasında saymak gerekmektedir. Kudüs'te Kamâme ve diğer kiliselerde ikamet eden gayrimüslim halkın önemli işlerini görmek için Kudüs Mahkemesi kadısına yardımcı olmak amacıyla mütercim ve tercüman atamaları yapılmıştır⁶⁵.

Kudüs Mahkemesi'ne ilişkin kayıtlarda yer alan son görevli olan mu'îd⁶⁶ “*talebeye dersi iâde iden müderris mu'avinî*” anlamlarına gelmektedir⁶⁷.

3. Esnaf Teşkilâtı Atamaları

Kudüs kentinde loncalar geniş bir tanımla üretim, hizmet ve ticaret kategorileri altında toplanabilecek geniş bir zanaat ve meslek yelpazesini kapsamaktaydı. Her loncanın iç katmanlaşması ve mesleki faaliyetleri yerel kadının bütün lonca üyelerini bağlı kıldığı lonca reisi tarafından düzenlenip yönlendiriliyordu. Diğer açılardan özerk olan lonca ile yönetim arasındaki düzenli ve başlıca iletişim kanalı buydu. Çalışmanın bu bölümünde, bu düzenli iletişim kanalına ilişkin kayıtları içeren defterlerin incelenmesiyle, 17. ve 18. yüzyıl ile 19. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı Kudüs'ünde loncalar, faaliyet alanları, lonca reislerinin isimleri, atanma biçimleri, görevde kalış süreleri ve ayrılış sebepleri gibi toplumsal ve ekonomik tarih bakımından önemli bilgiler tespit edilmeye çalışılmıştır. Kent tarihi çalışmaları açısından da önem arz eden kayıtlardan, kentteki esnaf teşkilatının örgütlenişine ilişkin veriler elde edilmeye çalışılmıştır.

a. Şeyb/ Şeyb-i seb'a

Osmanlı'da 18. yüzyılda önemli bir güce sahip olan Ahî teşkilatına aralarında tasavvufî anlayış olan fütüvvet ehlinde olmayan grupların girmesiyle, önceleri Ahî zâviyelerde toplanan sanatkârlar, sonraları her esnaf için benzer teşkilatla ayrı ayrı toplanan loncalarda bir araya gelmeye başlamışlardır. Bu loncalardaki esnaflar tarafından seçilen kişiye *şeyb* denilmiştir⁶⁸.

Lonca reisi olan şeyhler, önemli sayıda lonca üyesinin katıldığı bir mahkeme oturumunda resmen kadı tarafından atanırdı. Kural gereği olmasa bile, yeni atanmış reisin daha önce bu görevde bulunan babasının yerine geçmesi epey sık görülen bir durumdu. Kadı yeni adayı değerlendirirken başlıca

⁶⁵ “*Kamame ve sair Kenâsde mütemekkin ebl-i zîmem umûr-ı mübimmelerini görmek için mahkemede...*” VGMA 1142: 84/9-20; 1107: 2/185; 1109: 6/45; 1107 numaralı defterdeki kayıta görevli *mütercim* olarak kaydedilmişken, aynı kayıt 1142 numaralı defterde *tercüman* olarak kaydedilmiştir.

⁶⁶ VGMA, 1113: 35/29.

⁶⁷ S.Sâmî, *Kâmûs-ı Türkî*, s.1378.

⁶⁸ Suraiya Faroqhi, *Hacılar ve Sultanlar, Osmanlı Dönemi'nde Hac: 1517-1638*, Çev. Gül Çağalı Güven, Tarih Vakfı Yay., İstanbul 2000, s. 193.

üç faktör önemliydi: meslekî ehliyet, bir insan ve bir Müslüman olarak güvenilirlik, meslektaşlardan alınan destek. Sağlık durumu, yaşlılık, değişen koşullar ya da bilerek alınmış bir karar nedeniyle bu ölçütlerden herhangi biri karşılanamaz hale geldiğinde, söz konusu kişi idarî yetkililerin desteğini kaybeder ve derhal görevden alınır. Gerek atama, gerekse görevden alma işleminde, meslekî ehliyet, başta diğer lonca üyeleri olmak üzere, çeşitli kaynakların verdiği bilgiler temelinde kadı tarafından değerlendirilirdi⁶⁹.

Lonca şeyhlerinin üstlendikleri sorumluluklar hammadde alımından nihai ürün satışına kadar geniş bir yelpazeyi kapsıyordu. Bu emeğinin karşılığında bir ücret alması söz konusu değildi; ama diğer lonca üyelerinin ona hem hammaddelerden, hem de nihai üründen pay vermesiyle bu zahmetinin karşılığını görüyordu ve üstelik sancak beyinin mutfağına düzenli mal tedarikinden de muafı⁷⁰.

İncelenen kayıtlarda, ehl-i hiref üzerlerine *şeyh-i seb'a* olarak atamalar yapıldığı görülmüştür⁷¹.

Kudüs Hurûfât Defterleri'nde esnaf (lonca) teşkilatlarından *kuyumcular*, *hamallar*, *dellâllar ve sâ'i şeyhliklerine* atamalar yapılmıştır. Ayrıca, *basmacılar ile cerrahlar kethüdâhklarna* da atamalar yapıldığı tespit edilmiştir.

b. Kuyumcular Meşîhati

16. yüzyılın ikinci yarısında, Osmanlı yetkilileri Kudüs'teki bazı eski çarşıların canlandırılmasında, ayrıca yeni çarşıların açılmasında önemli rol oynamıştı. O zamana kadar kendi evlerinde ya da dağınık dükkânlarda çalışan altın ve gümüş kuyumcuları bu dönemde yeni açılan çarşılardan birine taşınmaya ve sadece orada iş görmeye teşvik edildi⁷². Yüzyılın sonuna doğru *Kubbetü's-Sabra Vakfı* bünyesindeki *sûku's-sage*, kentte altın ve gümüş kuyumcularının meslekî faaliyetlerini yürüttükleri tek yer haline gelmişti⁷³.

Kuyumcular şeyhi, yeni lonca üyelerinin atanması ve ayrıca mevcut üyelerin loncadan çıkarılması görevlerini yerine getirmekteydi. Bütün hammadde alımları onun aracılığı ile veya en azından onun bilgisi ve onayı dâhilinde yapılırdı. Şeyh her ürünün fiyatını belirler ve lonca üyeleri arasındaki bütün anlaşmazlıklarda hakemlik ederdi; zanaatla ilgili bütün meselelerde onun kararı bağlayıcı ve

⁶⁹ Amnon Cohen, *Osmanlı Kudüs'ünde Loncalar*, Tarih Vakfı Yay., İstanbul 2003, s. 181-182.

⁷⁰ A. Cohen, *Osmanlı Kudüs'ünde Loncalar*, s. 40.

⁷¹ VGMA, 1142: 84/129; 1107: 2/97.

⁷² A. Cohen, *Osmanlı Kudüs'ünde Loncalar*, s. 162.

⁷³ A.g.e., s. 162-170.

nihaiydi. Lonca reisi, lonca üyeleri arasından ve onların tavsiyesi üzerine kadı tarafından atanırdı⁷⁴.

Kudüs Hurûfât Defterleri'nde 1189 ile 1246/1775-1830 yılları arasında kuyumcular şeyliğine yapılan atamalar hem yıllar itibariyle farklı defterlerde hem de toplu bir şekilde 1142 numaralı defterde kaydedilmiştir. Yukarıda yıl aralıkları verilen 55 yıl içerisinde bu göreve 4 kişi atanmıştır⁷⁵.

c. Hamallar Meşîbati

Kudüs Hurûfât Defterleri'nde geçen hamallar şeyhliğinin sabun hamallarına (*attal*) olduğu değerlendirilmektedir. Sabun hamalları loncası çalışanlarının görevi, sabun imalathanelerinde yeni imal edilmiş ürünleri koni biçimli sütunlar halinde açık havaya sermektir. Lonca üyeleri ayrıca kurumuş sabun kalıplarını buradan sabun imalathanesinin hemen dışındaki bir bölmeye taşır, nakliye için uygun çuvallara doldurur ve sevk edilecek her grubun tartılmasına yardımcı olurdu⁷⁶.

Lonca üyelerini meslekleri ile ilgili düzenlemelere uymaları noktasında kontrol eden lonca şeyhi, meslektaşlarının tavsiyesi üzerine ve onların katıldığı bir oturumda kadı tarafından atanırdı. Lonca üyeleri ona tam itaat gösterme sözü verirken, o da hepsine eşit davranma taahhüdünde bulunurdu⁷⁷.

Kudüs Sancağı Hurûfât Defterleri'nde Hamallar loncası şeyhliğine 1138/1725 tarihinde Hacı Hicazî atanırken; 1139/1726 tarihinde görevinden uzaklaştırılması üzerine yerine Şeyh Hasan atanmıştır. Şeyh Hasan'ın da 1211/1797 yılında vefatı üzerine görev Seyyid Ali'ye tevcih edilmiştir⁷⁸. Bir diğer kayıta da Yafa İskelesi'nde Hamallar Tarık-i Seng şeyhliğine atama yapılmıştır⁷⁹.

ç. Dellâllar Şeyhi

Arapça'da *dellâl* fiilinden türetilen *dellâl* ismi bir meslek adı olarak *küçük tüccar* anlamına gelmektedir. Zamanla *simsar*, *aracı*, yani *satıcı* anlamları da kazanan meslek grubu, 17. yüzyılda en faal olan loncalar arasındaydı⁸⁰.

Lonca içerisinde yapılan her türlü işlemde lonca şeyhine pay veriliyor olması lonca şeyhliğine cazibe kazandırıyor ve şeyhliğin sık sık el değiştirmesine neden oluyordu⁸¹.

⁷⁴ A.g.e., s. 98.

⁷⁵ VGMA, 1142: 84/17; 1111: 54/3; 552: 37/29; 553: 38/7; 557: 43/2.

⁷⁶ A. Cohen, *Osmanlı Kudüs'ünde Loncalar*, s. 165-166.

⁷⁷ A.g.e., s. 167.

⁷⁸ VGMA, 1128: 68/20; 1142: 84/21.

⁷⁹ VGMA1091: 77/1.

⁸⁰ A. Cohen, *Osmanlı Kudüs'ünde Loncalar*, s. 172).

⁸¹ A.g.e., s. 172.

Kudüs Hurûfât Defterleri'nde de 6 *dellâllar şeybi* ataması yapıldığı tespit edilmiştir⁸². Bunlardan ilkinde Dellâl başı Şeyh Bağavi'nin vefat etmesiyle yerine Ebu'l-Vefa et-Tamamî 1125/ 1713 tarihinde atanmıştır. Defterlerde tespit edilen son kayıt ise 1175/ 1761 tarihli olup, kayıtlar 50 yıl gibi bir süre içerisinde görevin çokça el değiştirdiğini göstermiştir.

d. *Sâiler Şeybi*

Defterlerde tespit edilen iki kayıta da *sâiler şeybi* ataması yapılmıştır⁸³. Sözlükte *haberci*, *haber götüren* anlamlarına gelen kelime⁸⁴, meslek adı olarak devletçe posta idaresi kurulmadan önce mektub ve emanet getiren kimseleri ifade etmektedir. Burada yapılan atamalardan 1140/1727 tarihi itibarıyla Kudüs'de *sâiler loncası* olduğu, lonca şeyhliğine de atamalar yapıldığı anlaşılmaktadır.

e. *Basmacılar Kethüdası*

Esnaf teşkilâtlarının şeyhlerden sonraki ikinci adamı konumunda olan kethüdaların başlıca görevi, kendi esnafı üzerinde söz sahibi olup, çıraklıktan ustalığa geçmek isteyenlerin yeterlilik sınavını şeyhle birlikte yapmaktır⁸⁵. Esnafın aralarındaki anlaşmazlıkların çözümü, esnafa verilecek narhların belirlenerek yapılacak satışların o narh üzerinden yapılmasının sağlanması, haksız rekabetin önlenmesi, devletin istediği hizmet, ihtiyaç ve iş gücü ile esnaf ve sanatkârlara gerekli ham maddenin temin edilmesi ve dağıtılması da görevleri arasındaydı⁸⁶.

Kudüs'te 16. ve 17. yüzyılda varlığına rastlanmayan bir lonca 18. yüzyıl başlarında rastlanmıştır. Bu lonca *basma* denen bir kumaş türünün üretimiyle uğraşıyordu ve lonca üyelerine de *basmacı* deniyordu. Terimin sözlük anlamı *baskı*, *baskı işçisi* ya da *baskı işi satıcısı* kavramlarıyla ilişkili olsa da, meslek olarak daha çok bitki ya da süs desenlerinin kumaşa basılmasına yönelik bir meslek grubu idi⁸⁷.

Kudüs Hurûfât Defterleri'nde; basmacı esnafından olanların eskiden beri hindi bezi ve dülbend ve sair yerli boyaması işleri ile uğraşanlar üzerlerine kethüdalık Hacı Kadri'ye, 1196/ 1782'de; Hacı Kadri vefatından es-Seyyid Abdullatif ve Es-Seyyid Abdusselam ve Es-Seyyid Muhamed'e Safer 1201/

⁸² VGMA, 1107: 2/186; 1091: 77/11; 1128: 68/37; 1112: 1/166; 1110: 131/72; 1111: 54/16.

⁸³ VGMA, 1111: 54/16; 1128: 68/36.

⁸⁴ (Devellioğlu, 2002: 913)

⁸⁵ (Küçükdağ, 1989: 146).

⁸⁶ (Yıldız, 2010: 86).

⁸⁷ A. Cohen, *Osmanlı Kudüs'ünde Loncalar*, s. 132.

1786'de tevcih edilmiştir⁸⁸. Burada da bir çeşit lonca şeyhliği, reisliği görevi olarak kullanılmıştır.

f. Cerrahlar Kethüdası

Son olarak da, Kudüs Hurûfât Defterleri'nde *cerrahlar kethüdası* atamaları yapıldığı tespit edilmiştir.

Cerrah, tabip ve hekim unvanlarını taşıyanlar da dâhil bütün sağlık görevlilerinin başında kadı tarafından atanan bir lonca reisi vardı. Tedavi edilen her vakada danışılması gereken lonca reisi, bütün lonca üyelerine eşit davranmakla yükümlüydü. Kadının yeni lonca reisini atarken, meslekî niteliklerini ve seçkin tıp kariyerini överek, tıp mesleğinde mümkün olan en yüksek mertebeye ulaşmış olmasını vurgulamaktadır. Ama kadı bir başka önemli olguyu, yani adayın kökenini, önceki lonca reisinin oğlu olduğunu da belirtir⁸⁹. Birbiri ile ilişkili olan bütün bu özellikler adayın mükemmelliğini babasından, yani eski ustadan isabetli bir eğitim almış olmasının doğrudan bir sonucu sayılabilir. Bununla birlikte uygun ailede doğmuş olmanın bu meslekte en önemli husus gibi görüldüğü, diğer loncalara oranla bu hususun daha da öne çıktığı söylenebilir⁹⁰.

İncelenen kayıtlarda yer alan, cerrahlar kethüdasının vefatı ile yerine 1186/1772 tarihinde oğlu Es-Seyyid Hüseyin'in atandığı kaydedilmiştir⁹¹.

g. İmalathâne Görevlileri

İncelenen kayıtlarda ayrıca, Kudüs Kazası Mahkemesi'nde bulunan esnaf teşkilatı temsilcilerine ilişkin atamalar yanında, yine esnaf teşkilatlarının diğer bazı görevlileri hakkında da atama kayıtları yer almaktadır. Kazada yürütülen ticarî faaliyetlere ilişkin de bilgiler içeren söz konusu kayıtlarda, Kudüs'te susam yağı imalatı, sabunhane ve debbağhanelere yapılan özellikle kâtib atamaları dikkat çekicidir.

Kayıtlar çerçevesinde, Kudüs'ün ticarî hayatında önemli bir yeri olan susam yağı üretimi, sabunhane ve debbağhanelere ilişkin kısa bilgiler sunulmuş ve imalathane görevlileri değerlendirilmiştir.

Susam Yağı Görevlileri: Susam, Kudüs halkının beslenmesinde önemli bir yer tutan ve aynı zamanda aydınlatmada kullanılan *seyrec* veya *şeyrec yağının* hammaddesiydi⁹².

⁸⁸ VGMA, 1142: 84/14; 1111: 54/78; 1113: 35/21.

⁸⁹ A. Cohen, *Osmanlı Kudüs'ünde Loncalar*, s. 77.

⁹⁰ A.g.e., s. 77.

⁹¹ VGMA, 1115: 1/1.

⁹² A. Cohen, *Osmanlı Kudüs'ünde Loncalar*, s. 36.

Cellabe tüccarlarına Ramallah, Nablus ve Şam'ın güneyine düşen Müzeyrib'den getirilen susam, *keyyalbaş*⁹³ ve ona bağlı görevlilerce ölçüldükten sonra, lonca reisi tarafından lonca üyeleri arasında paylaştırılırdı. Gerek kaliteyi, gerekse fiyat kontrolünü sağlamak açısından bu düzenleme resmi yetkililerin onayından geçerd⁹⁴. Bu rutin uygulamanın kontrol edilebilmesi için de, şehirde bu mala ilişkin her türlü ticarî alışverişin kaydını aslına uygun biçimde tutmak üzere kadı tarafından bir *susam yazıcası* (*kâtibü's-simsim*) atanmıştır.

Kudüs Hurûfât Defterleri'nde de *susam sıkılan yer* (*Simsim Ma'sara*) olarak susam yağı üreticilerine *şeyh* ve *susam kâtibi* atamaları yapılmıştır⁹⁵.

Sabunhane Görevlileri: Osmanlı yönetimindeki Kudüs'te sabun tüccarları bir lonca içerisinde örgütlenmiş ve sabun ticareti yapmışlardır. Zeytinyağının satın alınması, sabunun kaynatılması ve en önemlisi de Kudüs'teki müşterilere satış, imparatorluğun değişik yerlerine ihracat işlerini yürütmek, bu lonca mensuplarının temel görevleri idi⁹⁶.

Kudüs'te üretilen sabun, Yafa yolu ile Anadolu'nun başlıca eyaletlerine, Yemen'e ve en çok da Mısır'a ihraç edilmekte idi⁹⁷.

Kudüs Hurûfât Defterleri'nde sabunhanelere ilişkin 5 kayıt tespit edilmiş olup, kayıtlarda *kalıb kâtibi*, *toprak kâtibi* ve *sabunhane kâtibliği* gibi çeşitli şekillerde adlandırılan kitâbet atamaları yapılmıştır⁹⁸.

Debbağhane Görevlileri: Kudüs'de Salahaddin Eyyûbi'ye adanmış kent hastanesinin bağlı olduğu vakfın bünyesinde yer alan geleneksel tabakhane çalışan debbağlar (*deri sepicileri*) da bir esnaf loncası olarak faaliyet göstermekteydi. Bu tabakhane surlarla çevrili kentin içinde, kendi adını taşıyan tıbbî komplekse yakın bir açık alandaydı ve dolayısıyla hemen çevredeki mahalle de *tabakhane* (*el-Medbağ*) olarak anılırdı⁹⁹.

Sepiciler loncası anlaşıldığı kadarıyla oturmuş bir yapıya sahipti; bünyesinde bir kâtib, bir nakib ve onun *yığılbaş* denen yardımcısı lonca görevlilerindendi. Bu görevliler reisin göreve başlama törenine katılır ve yeni atamaya onay verirlerdi. Lonca reisi bütün üyelere eşit davranmak zorundaydı.

Sepiciler loncasının reisi de Kudüs'teki kasaplardan ve ayrıca Filistin'in el-Halil, Nablus, Gazze, Ramallah gibi diğer merkezlerinden ham koyun ve keçi

⁹³ *Keyyalbaş*, kente gelen buğday ve arpayı ölçmek yanında kente gelen susamı da ölçmekle yükümlüydü. A. Cohen, *Osmanlı Kudüs'ünde Loncalar*, s. 36.

⁹⁴ A.g.e., s. 36.

⁹⁵ VGMA, 1142: 84/15-16; 1125: 64/16.

⁹⁶ A. Cohen, *Osmanlı Kudüs'ünde Loncalar*, s. 162.

⁹⁷ A.g.e., s. 144-145).

⁹⁸ VGMA, 1107: 2/8; 1107: 2, 40; 1107: 2/87; 1107: 2/238; 552: 37/24.

⁹⁹ A. Cohen, *Osmanlı Kudüs'ünde Loncalar*, s. 80-88.

postlarının satın alınmasından sorumlu idi. Ayrıca loncanın hammaddelerini de eşit şekilde paylaşdırmak lonca şeyhinin görevi idi¹⁰⁰.

Kudüs Hurûfât Defterleri'nde etraftan *debbâğhanelere gelen Kalye toprağı satın alınarak dağıtılırken bu işlemleri yazmak üzere kâtib* ataması yapılmıştır. 1117/ 1706 yılı ile 1130/ 1718 tarihleri arasında dört kâtib ataması kaydı tespit edilmiştir¹⁰¹.

Sonuç olarak, çalışmanın bu kısmında, Kudüs Hurûfât Defterleri kayıtlarında yer alan kentin esnaf teşkilâtını temsil eden mensuplarına ilişkin kayıtlar değerlendirilmiştir. 17. ve 18. yüzyılda Kudüs'teki esnaf loncalarını konu edinen çalışmalar ile kıyaslandığında, öncelikle kayıtların sayıca azlığı dikkat çekmiştir. Bu da seriye ait diğer defterlerin varlığını kuvvetlendiren bir durumdur. Kudüs'te bulunan esnaf teşkilâtlanması hakkında bilgilerin sunulduğu mevcut kayıtlardan ise, basmacılar şeyhliğinde olduğu gibi yeni gelişen esnaf organizasyonları tespit edilebilmiştir. Öte yandan, susam yağı üretimi, sabunhane ve debbâğhanelere yapılan atamalar da, Kudüs'ün 18. yüzyıldaki imalathaneler ve dolayısıyla da ekonomik hayata ilişkin bilgiler sunmaktadır. Susam yağı ve sabun üreticileri ile sepiciler esnaflarının bir lonca etrafında organize olduğu ve bu loncalara yapılan *kitâbet* gibi görevli atamalarının da yine kaydedildiği görülmüştür.

Sonuç

Sonuç olarak, Kudüs özelinde ele alınan *Hurûfât* ya da '*Askerî Rûznâme Defterleri*'nde atama yapılan kadıya yardımcı görevlilerin yanı sıra kentteki esnaf teşkilatı ve şehir hayatına ilişkin temsilcilerin kaydedildiği kayıtlar tespit edilerek, incelenmiştir. Osmanlı toplumsal yapısı içerisinde '*askerî* zümre içerisinde yer alan görevlilerin adları, tayin biçimleri, görevde kalış süreleri, ayrılış sebepleri ve ücretleri gibi veriler tespit edilmeye çalışılmıştır. Elde edilen veriler ışığında, 18. yüzyılda Osmanlı Kudüs'ünde loncalar, faaliyet alanları, lonca reislerinin isimleri, atanma biçimleri, görevde kalış süreleri ve ayrılış sebepleri gibi toplumsal ve ekonomik tarih bakımından önemli bilgiler tespit edilmeye çalışılmıştır. Kudüs'te bulunan loncaların geniş bir tanımla üretim, hizmet ve ticaret kategorileri altında toplanabilecek geniş bir zanaat ve meslek yelpazesini kapsadığı görülmüştür.

Kent tarihi araştırmaları açısından değerlendirildiğinde ise, vakıf kurumları dışında kalan atama kayıtlarının da önemine binaen birlikte değerlendirilmesinin gerekliliği fikri önem kazanmıştır. Zira kayıtlarda yer alan görevliler askerî zümre etrafında şekillenen kentli nüfusu oluşturmaktadırlar. Ayrıca, Osmanlı kentlerinin nüvesini oluşturan vakıf kurumlarının tespiti elbette elzemdir. Zira şehirler bu yapılar etrafında gelişmiş ve büyümüşlerdir. Bu kurumlar şehrin

¹⁰⁰ A.g.e., s. 81.

¹⁰¹ VGMA, 1142: 84/22.

gündelik hayatının en yoğun yaşandığı kamusal mekânlar olmuşlardır. Benzer şekilde, kentteki mahkeme ve esnaf örgütlenmesi de Osmanlı gündelik hayatının önemli bileşenleridir. Dolayısıyla da defterlerde yer alan kayıtların bütüncül bir yaklaşımla beraber incelenmesi büyük resme bakma imkânı sağlayacaktır.

Kaynakça

1. Arşiv Vesikaları

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA)

Hurûfât ya da ‘Askerî Rûznâmçe Defterleri (Defter: Kayıt/Sayfa No)

1160: 117/222-225; 1142: 85/175-176, 256; 1140: 245/504-508; 1107: 2/3-15; 1119: 110/223-225; 1091: 77/125; 1128: 86/135-136; 1139: 87/185-186; 1109: 6/38-42; 1112: 1/ 20-29,6-9; 1110: 131/231-237; 1108: 1/6-9; 1125: 64/124-125; 1114: 10/19; 1115: 1/1; 1111: 54/165-173; 1216: 15/7; 1113: 35/95-97; 551: 99/202-206; 552: 37/129-130; 553: 38/89-90; 554: 25/80; 555: 25/88; 556: 39/106-107; 557: 43/84; 1221: 1.

2. Araştırma-İnceleme Eserler

ABOU-EL-HAJ, R. (1991), *Formation of the Modern State: The Ottoman Empire, Sixteenth to Eighteenth Centuries*, Albany: SUNY.

AKDAĞ, M., *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi II*, Ankara 1971.

ALKAN, M., *Türk Tarihi Araştırmaları Açısından Vakıf Kayıtlar Arşivi, Vakıflar Dergisi*, XXX, Ankara 2007, s. 1- 34.

ALKAN, M., "Türk Vakıf Tarihi Araştırmaları Açısından Hurûfât Defterleri: Adana Örneği", *XV. Türk Tarib Kongresi (Ankara 11-15 Eylül 2006), Kongreye Sunulan Bildiriler*, IV. Cilt, I. Kısım, Osmanlı Tarihi A., TTK Basımevi, Ankara 2010, s. 825-842.

BARBIR, K. (1988). *Ottoman Rule in Damascus, 1708-1758* (Princeton: Princeton University Press.

BARKEY, K. (1994), *Bandits and Bureaucrats: The Ottoman Route to Centralization*, New York: Cornell university Press.

BAŞOL, S. ve A. Tüzen., "Hurûfât Defterleri Kayıtlarına Göre Halep Vakıfları, Halep Vakıflarına Toplu Bir Bakış", Yayınlanmamış Sempozyum Bildirisi, Halep, 2009.

BAYKARA, T., "Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivindeki Bir Deftere Göre XVII. Yüzyıl Başlarında Varna", *Vakıflar Dergisi*, 20, Ankara 1988, s. 279-387.

BAYKARA, T., *Osmanlı Taşra Teşkilâtında XVIII. Yüzyılda Görev ve Görevliler (Anadolu)*, VGM. Yay., Ankara 1990.

BAYKARAL, Sedat, *Hurûfât Defterleri'nde Isparta Kazası, Tarihî Eserler, Köyler, Mahalleler, Meslekler*, Türkiye Alım Kitapları, Almanya 2015.

BEYAZIT, Yasemin, "Hurufat Defterlerinin Şehir Tarihi Araştırmalarındaki Yeri", *History Studies*, Vol. 5, Issue 1, (2013), s. 39-69.

CANBAKAL, H. *17. Yüzyılda Ayntâb Osmanlı Kentinde Toplum ve Siyaset*, İletişim Yay., İstanbul 2009.

COHEN, A., *Osmanlı Kudüs'ünde Loncalar*, Tarih Vakfı Yay., İstanbul 2003.

- ÇAL, H., “1192 Numaralı 1697:1716 Tarihli Hurûfât Defterine Göre Bulgaristan’daki Türk Mimarisi”, *Balkanlarda Kültürel Etkileşim ve Türk Mimarisi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri (17-19 Mayıs 2000, Şumnu: Bulgaristan)*, c. 1, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2001, s. 221-288.
- ÇAL, H., “Hurûfât Defterlerine Göre 19. Yüzyılda Küre Kazası”, *Prof. Dr. Zafer Bayburtluoğlu Armağanı Sanat Yazıları*, Kayseri 2001, s. 125-166.
- ÇAL, H., “1192 Numaralı 1696-1716 Taribli Hurûfât Defteri’ne Göre Yunanistan’daki Türk Mimarisi”, *Erdem*, 58, Ankara 2011, 93-242.
- DEMİRTAŞ, H., “*Vakıf Araştırmalarında Kaynak Olarak Hurûfât Defterleri: Kangırı Örneği*”, *Vakıflar Dergisi*, 37, Ankara 2012, s. 47-92.
- ERGENÇ, Ö., “Osmanlı Klasik Dönemindeki ‘A’yan’ ve ‘Eşraf’ Üzerine Bazı Bilgiler”, *Osmanlı Araştırmaları*, III, 1982, 105-118.
- ERGENÇ, Ö., “Şebir Tarihi Araştırmaları Hakkında Bazı Düşünceler”, *Belleten*, LII, 1988, 667-683.
- ERGENÇ, Ö., *Osmanlı Klasik Dönemi Kent Tarihiçiliğine Katkı, XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara Enstitüsü Vakfı, Ankara 1995.
- EROĞLU MEMİŞ, Ş., “Osmanlı Toplumsal Tarihi Kaynaklarından Hurûfât ya da ‘Askerî Rûznâme Defterleri: Kazâ-i Kudüs-i Şerif Örneği,” *Vakıflar Dergisi*, S. 39 (2013), s. 115-146.
- EROĞLU MEMİŞ, Ş., “Waqfs in Jerusalem During the 18th Century”, *Beytü’l-Makdis’te Müslüman ve Hıristiyan Vakıfları Sempozyumu*, Yayınlanmamış Sempozyum Bildirisi, Ramallah 2013.
- FAROQHİ, S., “*Hacılar ve Sultanlar, Osmanlı Dönemi’nde Hac*” 1517-1638, Çev., Gül Çağalı Güven, İstanbul 1995.
- GÖKMEN, Ertan , “Osmanlı Devleti’nde Din Görevlilerinin Göreve Atanma ve Görevden Alınması: Manisa Demirci Örneği (1690-1830)”, *Diyanet İlmî Dergi*, C.42, S.4, Ankara (2006), 109-120.
- HATHAWAY, J., *The Politics of Households in Ottoman Egypt: The Rise of the Qazdağlıs*, Cambridge Studies in Islamic Civilization, Cambridge 1998.
- HATHAWAY, J., “Rewriting Eighteenth Century Ottoman History”, *Mediterranean Historical Review*, 2004, 19/1.
- İNALCIK, H., “*The nature of traditional society, Turkey*”. R. Warde ve D. Rustom, ed. *Political Modernization in Japan and Turkey*, Princeton 1964.
- İNALCIK, H., “Osmanlı Toplumsal Yapısının Evrimi”, Çev. M. Özden, F. Unan, *Türkiye Günlüğü*, 1990, Sayı 11, s. 30-41.
- KHOURY, D. R. *State and Provincial Society in the Ottoman Empire, Mosul, 1540-1834*, Cambridge University Press, Cambridge 1997.

- KILCI, A., “Hurûfât Kayıtlarına Göre 18. ve 19. Yüzyullarda Develi Vakıfları”, *Bütün Yönleriyle Develi (I. Bilgi Şöleni 26:28 Ekim 2002)*, Develi Belediyesi, Develi 2003, s. 339-346.
- KÜÇÜKDAĞ, Y., “Hurûfât Defterlerine Göre Osmanlı Döneminde Develi'nin Mektep, Medrese, Cami, Mescit ve Zaviyeleri”, Develi Belediyesi, *Bütün Yönleriyle Develi (I. Bilgi Şöleni 26:28 Ekim 2002)*, Develi 2003, s. 267-276.
- KÜTÜKOĞLU, M. S., *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, İstanbul: Kubbealtı Akademisi Kültür ve Sanat Vakfı, 1996.
- MARDİN, Ş., *Din ve İdeoloji*, İletişim Yayınları, İstanbul 1969.
- MASTERS, B., *The Origins of Western Economic Dominance in the Middle East: Mercantilism and the Islamic Economy in Aleppo, 1600-1750*, New York 1988.
- ORUÇ, H., “*Saraybosna Vakıfları (16. Yüzyıl Sonları- 19. Yüzyıl İlk Yarısı)*”, *Balkanlarda Osmanlı Vakıfları ve Eserleri Uluslararası Sempozyumu*, Ankara 2012.
- ÖNTUĞ, M. M., “Hurûfât Defterlerine Göre Uşak'taki Eğitim Müesseseleri (1702:1824)”, AKÜ. Sosyal Bilimler Dergisi. Sayı 3, 1999, s. 132-154.
- ÖZERGİN, M. K. “*Eski bir Rûznâme'ye Göre İstanbul ve Rumeli Medreseleri*”, İÜEF Tarih Enstitüsü Dergisi, 1973-4, 4-5, 263-290.
- PAKALIN, M. Z., *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1983.
- SALZMAN, A., “An Ancien Regime Revisited”: ‘Privatization’ and Political Economy in the Eighteenth Century Ottoman Empire”, *Politics and Society*, (1993) 21.
- SCHILCHER, L. S. *Families in Politics: Damascene Factions and Estates of the 18th and 19th Centuries*, Stuttgart: Steiner Verlag Wiesbaden, 1985.
- ŞEMSEDDİN SÂMÎ, *Kamusu'l-A'lâm*, İstanbul 1317 (1899).
- SINGER, A., *Osmanlıda Hayırseverlik: Kudüs'te Bir Haseki Sultan İmaret*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2004.
- UZUNÇARŞILI, İ. H., *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı*, TTK, Ankara 1988.
- YÜKSEL, H., *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü (1585-1683)*, Sivas 1998.
- ZE'EVİ, D., *Kudüs: 17. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağında Toplum ve Ekonomi*, çev. S. Çağlayan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000.

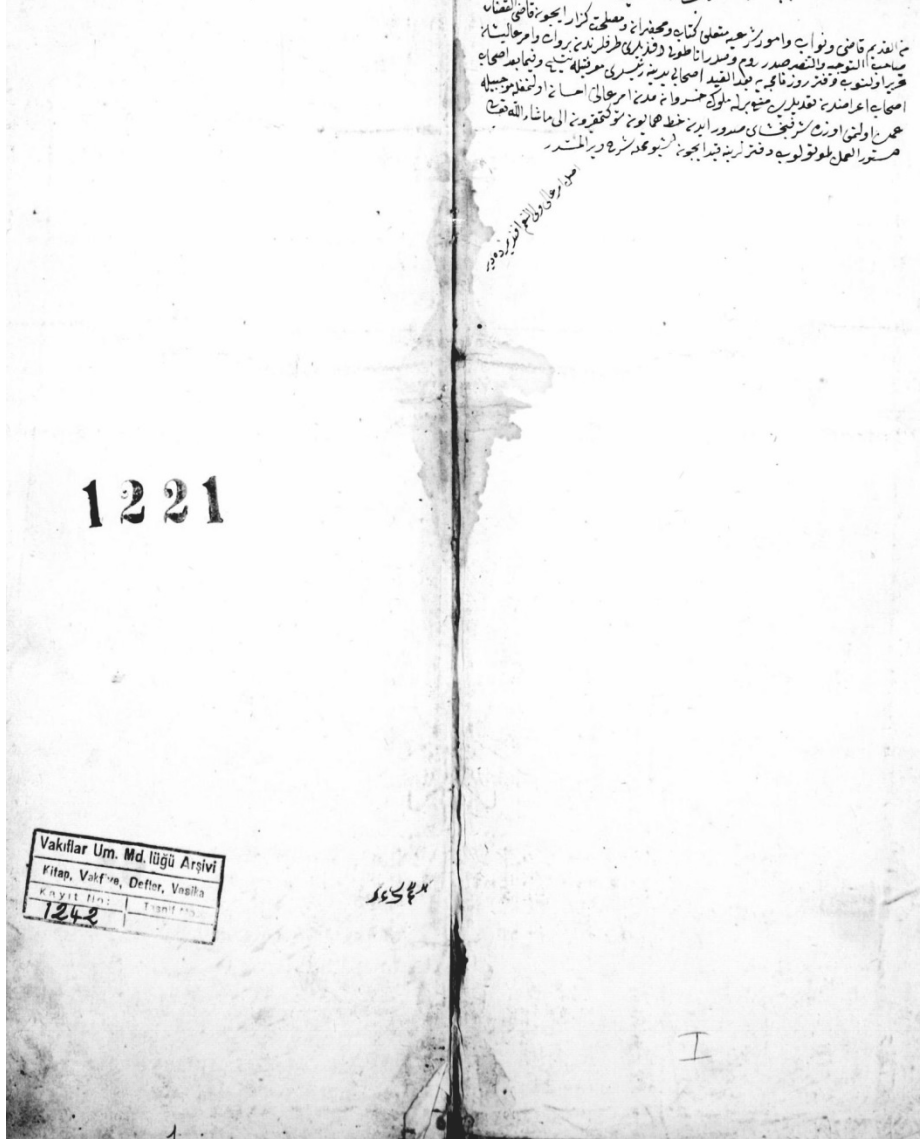
3. Tezler

- AKINCI, H., *Hurûfât Defterlerine Göre Kirili Kazas*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2007.
- ARVAS, Arvas, *Hurûfât Defterlerine Göre Bursa (1695/1750)*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa 2011.

- CEYHAN, Özlem, *Hurûfât Defterlerine Işığında Göci-yi Kebir Kazası*, Selçuk Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2011
- ÇINAR, Z., *Hurûfât Defterlerine Göre Seferbisar-ı Günyüzü Kazası*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2009.
- EROĞLU MEMİŞ, Ş., *Hurûfât Defterleri Kayıtlarına Göre Kudüs Sancağı Vakıflarının Yeniden Değerlendirilmesi*, Vakıflar Genel Müdürlüğü, Yayınlanmamış Uzmanlık Tezi, Ankara 2012.
- EROĞLU MEMİŞ, Ş., *Osmanlı Taşra Toplumu ve Vakıf Kurumu: Kudüs, 1703-1831*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2016.
- ESER, Mevlüt, *Hurûfât Defterlerine Göre Ermenek*, Selçuk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2011.
- GENÇ, Y.İ., *Osmanlılarda Beratlar*, İTÜ, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1998.
- KARAKAYA, Derya, *Hurûfât Defterleri Işığında Eski-il Kazası*, Selçuk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2011.
- ÖGE, A., *Hurûfât Defterlerinde Niğde Bor*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2010.
- ÖZDEMİR, G., *Hurûfât Defterleri Işığında Ilgın*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2005.
- PARLAK, M., *Hurûfât Defterleri Işığında Seydişehir*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2009.
- ŞANLI, A., *Hurûfât Defterlerine Göre Ayıntab Kazası'ndaki Vakıfların İşleyişi ve Yönetimi*, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale 2010.
- TAC, Hadi, *Hurûfât Defterlerine Göre Kosova Vilayeti: XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısı*, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2012.
- TEMEL, E., *Hurûfât Defterlerine Göre Aksaray Kenti Klasik Eğitim Kurumları (15III- XIX. Yüzyıllar Arası)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2008.
- TEMEL, İ., *Hurûfât Defterlerinde Karaman Ereğlisi*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2008.
- YILDIZ, P., *Hurûfât Defterlerine Göre Maraş Kazası*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2010.

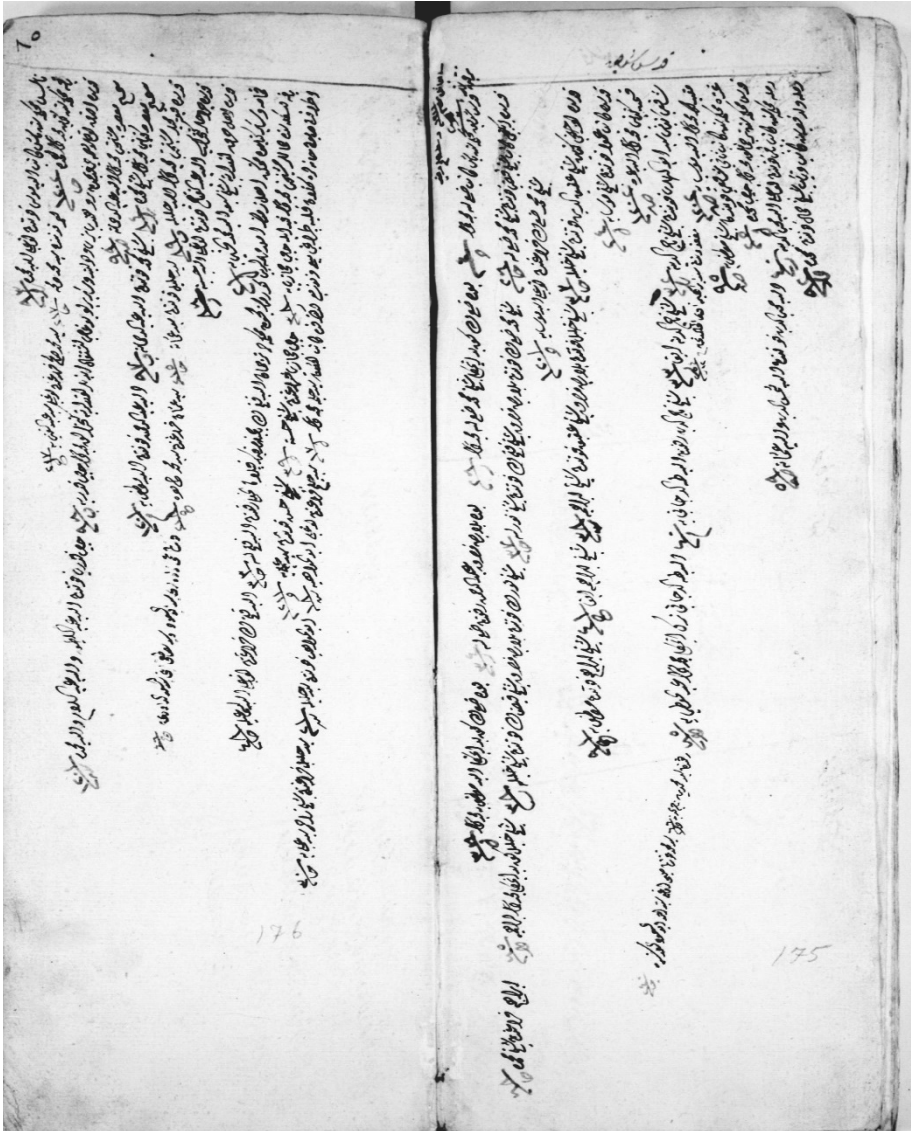
Resimler

Resim 1: Hurûfât Defteri Kayıt Örneği (VGMA, 1221:1).

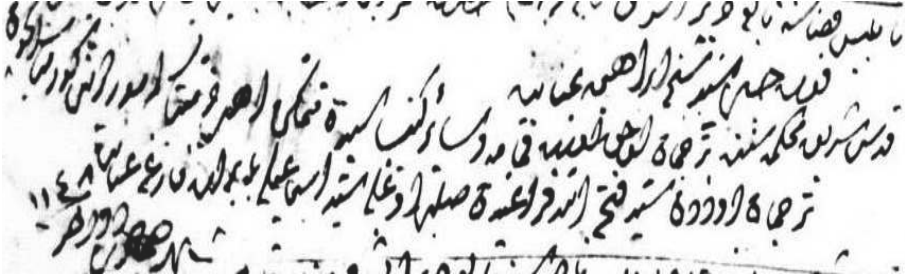

Resim 2: *Hurûfât Defteri 1142, Kapak Sayfası.*

Resim 3: Hurûfât Defteri 1142, Kudüs-i Şerif

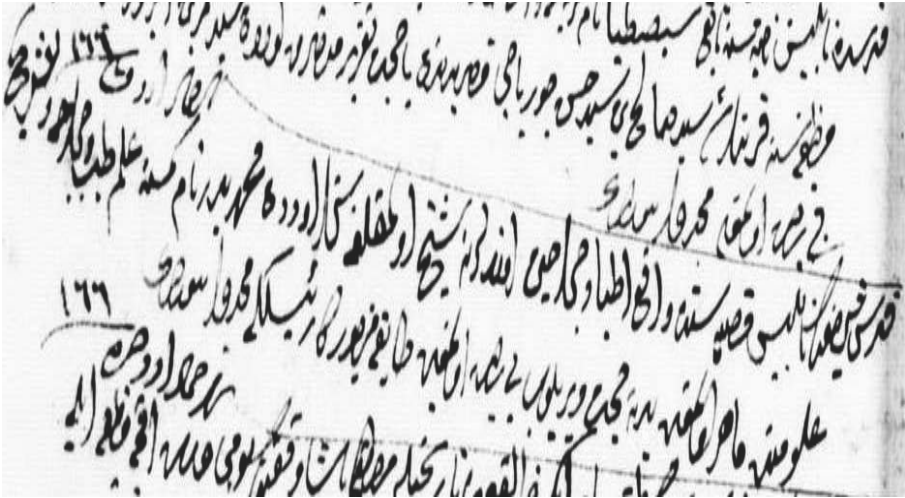

Resim 5: Kaça Mabkemesine Yapılan Görevli Atama Kaydı Örneği (VGMA, 1109: 6/89)

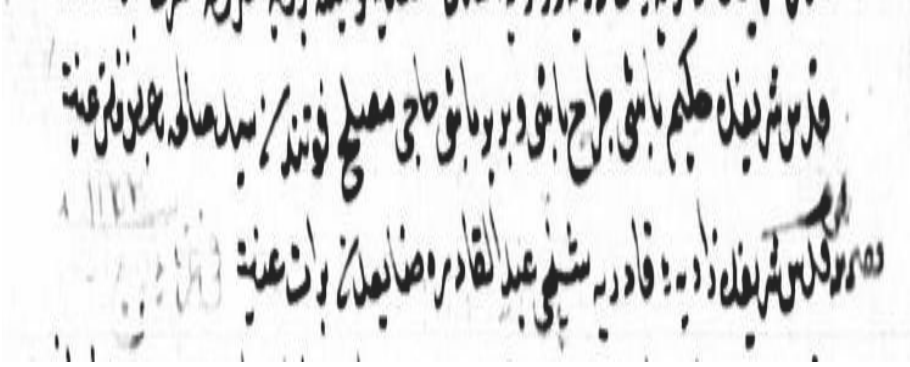
Handwritten Ottoman Turkish text, likely a record of an appointment to a position in the Kaça Mabkemesi. The text is written in a cursive script and includes names and titles.

Resim 6: Esnaf Teşkilâtına Yapılan Görevli Ataması Kaydı Örneği (VGMA, 1112: 1/153)

Handwritten Ottoman Turkish text, likely a record of an appointment to a position in the Esnaf Teşkilâtına. The text is written in a cursive script and includes names and titles.

Resim 7: Şehir Hayatına İlişkin Yapılan Görevli Ataması Kaydı Örneği (VGMA, 1107: 2/108)

Rusya'nın Kızıldeniz Siyaseti ve Cibuti'de Sömürgecilik Faaliyetleri

Russia's Policy of the Red Sea and the Activities of Colonialism on Djibouti

*Durmuş Akalın**

Özet

Rusya denilince akla sıcak denizlere inmek ve boğazları ele geçirmek gelir. Bu konuda birçok defa Osmanlı Devleti ile karşı karşıya gelmiş olsa da sınırlı bazı kazanımlar dışında Rusya daha fazlasını elde edememiştir. Bu durum Avrupa devletlerinin bundan rahatsız olması kadar Osmanlı Devleti'nin gösterdiği dirençle de ilgilidir. Ancak bazı teşebbüsler de vardır ki Ruslar Afrika'ya kadar uzanmaya çalışmışlardır. Bu teşebbüslerden biri de Aşinof adlı aslen Kazak kökenli bir Rus generalin girişimidir. Aşinof, Rusya'da her ne kadar hükümet kanadından doğrudan bir destek bulamasa da Rus Ortodoks Kilisesi, kimi tüccarlar ve bazı politikacılar tarafından teveccühle karşılanmıştır. Aldığı bu destekle Aşinof, şimdilerde Cibuti topraklarında kalan ve o dönem Osmanlı Devleti'nin tasarrufunda olan Doğu Afrika'da bir bölgeye yerleşme fırsatını yakalamıştır. Aşinof ve beraberindekiler din adamları, kadın ve çocuklarla bir koloni kurmaya çalışmışlardır. Bu teşebbüsün başarıya ulaşmasıyla Habeşli din adamları üzerinde de bir nüfuz kurarak Afrika'da Rus Ortodoks Kilisesi'ne bir güç kazandırmaya girişmişlerdir. Bu hayal ve sonrasındaki faaliyetler karşısında her ne kadar Çar ve Rus hükümetinin pek de teşvik edici bir pozisyonda durmasa da üstü kapalı bir şekilde Aşinof'u destekledikleri söylenebilir. Aşinof'un teşebbüsünün başarıya ulaşması durumunda ise girişimin Rusya'nın gündemine gelmesi olası görünmektedir. Ancak Aşinof'un tutumu ve uluslararası ilişkiler kapsamında Rusya ve Fransa'nın birbirine duydukları ihtiyaç Aşinof'un çalışmasının başarısızlıkla sonuçlanmasına neden olmuştur. Bu araştırmayla Osmanlı Devleti'ni de ilgilendiren böyle bir teşebbüsün Osmanlılar tarafından nasıl karşılandığını ortaya koymaya çalışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Rusya, Fransa, Sömürgecilik, Aşinof, Cibuti.

* Yrd. Doç. Dr., Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Kınık Kampüsü, dakalin@pau.edu.tr

Abstract

When one says "Russia", it comes to mind to descend to the sea and to capture the straits. Even if Russia had faced off against the Ottoman Empire a lot of times on this issue, it had not attained more except for some restricted acquisitions. This situation belongs to the resistance the Ottoman Empire had shown as much as the European States were disturbed by this. However, there are some enterprises that Russians tried to extend to Africa. One of them is the initiative of a Russian general named "Ashinov" who is originally Kazakh based. Even though Ashinov did not find a support directly from the government wing, he was curiously welcomed by the Russian Orthodox Church, certain traders and some politicians. With this support he got, Ashinov had a chance to settle the area which was in the notion of Ottoman Empire at that time and which is now Djibouti territory, in the East Africa. With the clergy men, women and children they had taken along, they had tried to establish a colony in the strict sense. With the success of this attempt, they had tried to make the Russian Orthodox Church powerful establishing an influence on the Ethiopian clergy. Against this imagination and following activities, it may be alluded that Tsar and Russian government had supported Ashinov even if they did not be in a promotive position. In case of the success probability of the enterprise of Ashinov, it seemed possible to arrive in Russian agenda. However, in the context of the failure of action, the attitude of Ashinov and the international relations, the necessity that Russia and France felt with each other caused the failure of Ashinov's movement. This article tries to reveal how such an attempt, also applied to the Ottoman Empire, is met by the Ottoman Empire.

Keywords: Ottoman Empire, Russia, France, Colonialism, Ashinov, Djibouti.

Giriş

Afrika her zaman Avrupalılar için değerli kabul edilen bir kıta oldu. XV. yüzyılın ortalarından itibaren devam eden ticaretten Afrikalı tüccarlar kadar Portekiz kraliyet ailesi ve soyluları da zenginleşmişti. Aradaki bağlantı ve söz konusu ticaret Portekiz'de gemi sanayiinde ilerlemelere yol açarken denizcilerinin Atlantik'te var olan rüzgâr ve akıntılara karşı tecrübelerini de arttırmıştı.¹ Ancak Portekizlilerin Afrika'ya ve Kızıldeniz'e sokulmaları Osmanlı Devleti'ni tedirgin etti. Osmanlı Devleti'nin Kızıldeniz'deki varlığında önemli bir rol üstlenen Selman Reis, Portekizlilerin Dahlak'a gelip kale yapmaları durumunda Kızıldeniz'i denetleyebileceklerini, Hint dünyasına açılan Babül Mendeb'in giriş çıkışını kapatabileceklerini tahmin ediyordu.² Osmanlıları tedirgin eden bir başka husus ise Mekke ve Medine'ye karşı Portekizlilerin gerçekleştirebilecekleri saldırılar olmuştu. Bu kaygıları ortadan kaldırarak bölgeye yerleşen Osmanlı Devleti uzun süre bölgenin etkin gücü oldu. Ancak

¹ Salih Özbaran, *Umman'da Kapışan İmparatorluklar Osmanlı ve Portekiz*, Tarihçi Kitabevi, İstanbul 2013, s. 103.

² Salih Özbaran, *Umman'da Kapışan İmparatorluklar Osmanlı ve Portekiz*, s. 50-51.

XIX. yüzyıl öncesinde ve aynı yüzyıl içinde gelişen Rus baskısı işleri değiştirmeye başladı. Bu sırada Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne karşı topraklarını genişletme politikası dikkat çekiyordu. Fakat Osmanlı Devleti'nin güney topraklarıyla ilgili Rusların ilk zamanlarda belirginleşen bir politikası bulunmuyordu.

Rusya'nın Afrika'ya yönelik faaliyetlerinin ilk dönemlerde şekillenmemesinde Osmanlıların Boğazlar üzerinde etkili olması belirleyici oldu.³ Ne var ki Osmanlı Devleti'nin gerileme sürecinde olması zaman zaman Rusya'ya fırsatlar sundu. Mehmed Ali Paşa zamanında Osmanlı Devleti ile Mısır karşı karşıya gelince bu durum Rusya'nın yararlanabileceği avantajlar doğurdu. Hünkâr İskelesi Anlaşması böyle bir dönemde geldi. Ancak Rus Çarı I. Nicolas, Mehmed Ali Paşa'nın Osmanlı padişahının yerine geçme ihtimalinden tedirgin oldu.⁴ Rusya, Mehmed Ali Paşa isyanını başta bütün devletler gibi kayıtsızlıkla karşıladı. Rus hükümeti, Osmanlıları zayıf düşürecek karakterde olan bütün iç isyanları iyi karşılıyordu. Fakat Mehmed Ali Paşa'nın tahminleri aşan başarıları her yerden çok Rusya'da kuşku uyandırdı.⁵ Mısır Meselesi'nin hengâmında ise II. Mahmud, ulemanın ve halkın rahatsızlığına rağmen Rusya'dan daha önce kararlaştırılan yardımı istedi. Bunun üzerine 15.000 kişilik bir Rus kuvveti, 5 Nisan 1833'te Boğaziçi'nin Anadolu yakasına yerleşti.⁶ Osmanlı Devleti ve Rusya 8 Temmuz 1833'te Hünkâr İskelesi Anlaşması'nı imzaladı.⁷ 1833'te Hünkâr İskelesi'nde imzalanan anlaşma, Çanakkale Boğazı'nı savaş zamanında Rus gemilerine açarken diğer tüm gemilere kapatmaya ilişkin gizli bir maddeyi içeriyordu. Bu anlaşma Rusya'ya, Büyük Katerina döneminden o güne değin Rus dış politikasının sürekli talebi olan Rus donanmasının sıcak denizlere açılma ve Akdeniz'de bir alan kazanma ihtiyacına imkân tanıdı.⁸ II. Mahmud'a yardım için gelen Rus askerleri 10 Temmuz 1833 günü İstanbul'u terk etti. Lakin iki gün önce, 8 Temmuz 1833'de Serasker Hüsrev Paşa'nın Hünkâr İskelesi'ndeki yalısında, Rusya ile Osmanlı Devleti arasında bir ittifak anlaşmasının imzalandığını Avrupalı devletler şaşkınlık içinde öğrendiler.⁹

Hünkâr İskelesi Anlaşması ile Rusya, Osmanlı Devleti'ni himayesi altına alıyor ve Boğazlarda üstün bir durum kazanıyordu. Fakat bu üstünlük çok kısa ömürlü oldu. Zira Avrupa devletlerinin göstermiş olduğu tepkiler, Rusya'nın ümitlerini doğduğu anda ölüme mahkûm etti.¹⁰ Osmanlı-Rus ittifakının

³ Sergius Yakobson, "Russia and Africa: II", *The Slavonic and East European Review*, Vol. 19, No. 53/54, 1939-1940, p. 158.

⁴ Sergius Yakobson, "Russia and Africa: II", p. 160.

⁵ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt V, TTK Basımevi, Ankara, 1999, s. 134.

⁶ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, s. 135.

⁷ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, s. 136.

⁸ Afaf Lutfi Al-Sayyid Marsot, *Mısır Tarihi Araçların Fethinden Bugüne*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2010, s. 63.

⁹ Fahir Armaoğlu, *19 Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, TTK Basımevi, Ankara, 1999, s. 206.

¹⁰ Fahir Armaoğlu, *19 Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, s. 210.

imzasından sonra özellikle İngiltere büyük gürültü kopardı.¹¹ I. Nicolas'ın İstanbul ve Boğazlarda yerleşmesinden çıkacak neticeleri çok iyi bilen İngiliz ve Fransız devlet adamları bu Rus hamlesini durdurmak yolunda görüş birliğine vardılar.¹² İngiltere, Osmanlı Devleti'ni Boğazların ve Hint Yolu'nun güvenliğini sağlayan bir devlet olarak görüyordu. Bu düşünce doğrultusunda Osmanlı Devleti'ni bir süre Rusya'ya karşı destekleyecekti.¹³ Bu meselenin Osmanlı Devleti açısından geleneksel politikaları temelden sarsan bir yönü de bulunuyordu.¹⁴ İngiltere için bir başka tehdit ise Rusya'nın Ortadoğu'ya ve ötesine yayılma ihtimaliydi.¹⁵ Bunun yanında Mısır'ın elde ettiği güç başka problemler de çıkarabilirdi. Mehmed Ali Paşa'nın Mısır'da bağımsız bir hükümet kurması, İngilizlerin Kızıldeniz vasıtasıyla yapmakta oldukları Hindistan ticaretinin de sonu olabilirdi.¹⁶ Bu nedenle hem Rus tehdidinin hem de Mehmed Ali Paşa'nın bağımsızlığa doğru gitmesinin İngiltere açısından olumsuz tarafları bulunuyordu.

XIX. yüzyıl başında Kızıldeniz'e karşı başta İngilizler olmak üzere Avrupa büyük devletlerinin ilgisi artmaya başladı. Kaptan Haines bu dönemde Mehmed Ali Paşa'nın çekilmesiyle ortaya çıkan boşluk ve Osmanlı Devleti'nin bölgedeki gücünün azalmasından da istifade ederek kabileler üzerinden giriştiği teşebbüsleri 1839'da Aden'i alarak tamamladı.¹⁷ Kızıldeniz'in girişindeki İngiliz müdahalesi ve bölgenin değer kazanmasıyla birlikte bu defa Osmanlı Devleti bölgeyi yakın takibe aldı. Yemen'in karışıklığını Babıali'ye bildiren Mekke Şerif Muavini Kıbrıslı Tefvik Paşa'nın bir layihası Sultan Abdülmecid'in dikkatini çekti. Bu layiha üzerine de Tefvik Paşa'yı Yemen'i geri alması için gönderdi. Yemen'de Osmanlı otoritesini tekrar tesis etmek üzere Mısır ve Hicaz'da donatılan 3.000 kadar Osmanlı askeri Cidde'den hareket ederek 1849'da Hudeyde Limanı'na vardı. Böylece Yemen ikinci kez Osmanlı idaresine girdi.¹⁸ Osmanlı Devleti, Yemen'in ve özellikle Sana'daki İmam'ın kontrol altına alınmasını, Arap Yarımadası ve Kızıldeniz için gerekli gördüğünden Kıbrıslı Tefvik Paşa ile başlayan askeri ve idari hareketlilik onun ölümünden sonra da

¹¹ Fahir Armaoğlu, *19 Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, s. 208.

¹² Muhammed Tandoğan, *Afrika'da Sömürgecilik ve Osmanlı Siyaseti*, TTK Basımevi, Ankara, 2013, s. 110.

¹³ Durmuş Akalın-Cemil Çelik, "XIX. Yüzyılda Doğu Akdeniz'de İngiliz-Fransız Rekabeti ve Osmanlı Devleti", *Turkish Studies*, Vol. 7/3, 2012, s. 30.

¹⁴ Ali Akyıldız-Zekeriya Kurşun, *Osmanlı Arap Coğrafyası ve Avrupa Emperyalizmi*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2015, s. 8.

¹⁵ Durmuş Akalın-Selim Parlaz, "Nil'de İktidar Mücadelesi ve Kavalalı", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi*, 1(1), s. 123.

¹⁶ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, s. 133.

¹⁷ Durmuş Akalın, "Aden'in İşgali ve İşgalden sonra Osmanlı Devleti'nin Kızıldeniz'de Aldığı Tedbirler", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXIX/2, 2014, s. 366-367.

¹⁸ İhsan Süreyya Sırma, *Osmanlı Devleti'nin Yıkılışında Yemen İsyancıları*, Beyan Yayınları, İstanbul, 2008, s. 53.

devam ettirildi. Bu tarihlerde başlayan teşebbüs 1911'de varılan anlaşmaya kadar sürekli bir çatışma ortamı yaratmışsa da Yemen'e gösterilen ilgi aratarak devam etti.¹⁹ İngiltere'nin Aden'e yerleşmesiyle başlayan müdahalelere bir süre sonra Fransızlar da katıldı. Fransa'nın Kızıldeniz girişindeki Şeyh Said'e yerleşme teşebbüsü de bölgenin artan değerinden istifade etmeye dönüktü. Ancak Osmanlı Devleti, bu Fransız isteği karşısında kararlılıkla durmayı başardı.²⁰ Yine de Fransızlar uzun süre bu meselenin peşini bırakmadan 1868'den 1909'a kadar fırsat buldukları her ortamda meseleyi gündemde tutmaya çalıştılar.²¹

XIX. yüzyılın ortalarında tüm Avrupa'yı da ilgilendiren Kırım Savaşı'nı ortaya çıkaran koşullar yine Rusya'nın güneye doğru yayılma arzusundan ortaya çıktı.²² Ancak Rusya bu defa istediğini elde edemedi. Kırım Savaşı, Rus dış politikasına, yapısal denebilecek bir değişiklik getirdi. Rusya, bundan sonra dış politikasının istikametini Balkanlar'dan Asya'ya çevirdi. Asya'daki genişleme ve yayılmasına hız verdi.²³ Ancak Rusya'nın Karadeniz'deki üstünlüğünün ortadan kaldırılma avantajı sadece 15 yıl devam edebildi. Osmanlı Devleti de Rus tehlikesinden ancak 20 yıl kadar uzak kalabildi.²⁴ Böylece 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sürecine doğru gidilirken Rusya'nın güneye yönelik politikaları yine adından söz ettirmeye başladı. Rusya bu şekilde bölgeye doğru sokulma teşebbüslerinde bulunurken bölgesel gelişmeler de hadiselerin ortaya çıkışında önemli rol oynadı.

Kırım Savaşı'ndan sonra Kudüs'te yaşayan Habeşliler 1858'de Rusya'nın koruyuculuğu altında olmanın pek de avantajlı olmadığı kanaatine vardılar. Rus diplomasisi bu durumdan son derece endişeye kapıldı. 1870'lerde ise Habeş Kralı IV. Yohanna, Çar II. Alexander'a Rusya ile Mısır ve Türkler aleyhinde bir ittifak kurmak üzere bazı teşebbüslere girişti. Ne var ki Ruslar bu isteğe pek de ilgi göstermediler. Birliğini kurduktan sonra Avrupa'da etkin bir güç haline gelen Almanya ise bu arada Rusya'yı Kızıldeniz'de bir koloni kurmanın ne kadar faydalı olduğu konusunda ikna etmeye çalışıyordu. Ancak Bismarck'ın bu şekilde Rusları Avrupa siyasetinden uzak tutma taktiği pek de işe yaramadı.²⁵ Ruslar Afrika'ya çok fazla ilgi göstermeseler de Avrupa siyasetinden uzak değildiler. Ancak Süveyş Kanalı tamamlandığında Kızıldeniz'e olan ilgide tekrar bir artış oldu. Akdeniz ve Kızıldeniz'in birbirine kavuşması 15 Ağustos 1869'da

¹⁹ Durmuş Akalın, "Yemen'in Kuzeyinde Osmanlı İdaresinin Yeniden Tesis Edilmesi ve Mekke Şerif Muavini Kıbrıslı Tefik Paşa (1848-1851), *Meditereanean Journal ve Humanities*, V/1, 2015, s. 41.

²⁰ Durmuş Akalın, "Yemen'de Şeyh Said Adlı Arazi Çevresinde Osmanlı-Fransız Rekabeti (1868-1912)", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXX/1, 2015, s. 34.

²¹ Ali Akyıldız-Zekeriya Kurşun, *Osmanlı Arap Coğrafyası ve Avrupa Emperyalizmi*, s. 319-321.

²² Sergius Yakobson, "Russia and Africa: II", p. 161.

²³ Fahir Armaoğlu, *19 Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, s. 255.

²⁴ Fahir Armaoğlu, *19 Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, s. 256.

²⁵ Sergius Yakobson, "Russia and Africa: II", p. 163-164.

gerçekleşti. İsmail Paşa ile Lesseps, kanalın açılış merasiminin 17 Kasım 1869'da yapılmasına karar verdi. Açılış eşsiz bir merasimle gerçekleşti.²⁶ 1869'da Süveyş Kanalı'nın açılması siyasi şartları değiştirdi. Bu kanalın açılması ile İngilizler Kızıldeniz ve Aden Körfezi'nin rakip bir devlet eline geçmesini istemediler. Bu bakımdan Mısır'ın bu bölgelere yayılmasına müsaade edildi.²⁷

Doğu Afrika siyasetinde XIX. yüzyılda adından söz ettiren devletlerden biri de İtalya idi. Her ne kadar İspanya ve Rusya gibi devletler bölge üzerinde hesaplar yapsa da asıl belirleyici olanlar İngiltere ve Fransa'ydı.²⁸ Ancak İtalya, Afrika'da sömürge elde etmek istiyor, bu nedenle İngiltere ile arasını iyi tutmaya çalışıyordu.²⁹ Üstelik her ne kadar Mısır, İsmail Paşa devrinde bir yayılma içinde olsa da artık bölgedeki gücünü kaybetmişti.³⁰ Mısır Meselesi'nin son derece önem arz ettiği bir safhada İtalya, Kızıldeniz'deki Musavva'yı işgal etti. İtalya'nın Kızıldeniz'deki askeri faaliyetleri Babıali tarafından bir süredir takip edilmekteydi. Bu yüzden, bu olay İstanbul'da bir sürpriz olarak görülmedi.³¹ İtalya'nın Musavva'yı işgali 1885'te gerçekleşti.³² Bu sırada İngiltere, Mısır ve Akdeniz'deki üstünlüğünü sürdürmek için İtalya'nın desteğine ihtiyaç duymaktaydı. Bu yüzden Musavva'nın İtalya tarafından işgaline İngiltere karşı çıkmadı. Osmanlı Devleti'nin İtalya'ya karşı yardım taleplerini de çeşitli manevralarla geri çevirdi.³³ Zaten İngiltere Başbakanı olan Gladstone kendisinden önce Rus karşıtı olan Palmerston, Salisbury ve Disraeli'yi aratır hale gelecekti.³⁴ Bu dönemde İngiltere'nin bir süredir devam ettirdiği Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü koruma üzerine olan politikasında da kırılmalar yaşanmak üzereydi.

İtalya'nın Afrika'daki yayılması Ruslar açısından son derece önemliydi. Ruslar, Habeşlilerin İtalya ile savaş halinde olduklarını gözetmek durumundaydılar. Ortaya çıkan karışıklıkta İtalyanlar 1888'de Zula bölgesini de kendi kontrollerine almak için harekete geçtiler.³⁵ Ancak IV. Yohanna'nın ölümüyle birlikte onun yerine geçen II. Menelik, İtalya ile ilişkileri derinden etkileyen politikaların önünü açtı. Fırsatları değerlendiren İtalya 1889'da Habeş

²⁶ Durmuş Akalın, *Süveyş Kanalı*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2015, s.266.

²⁷ Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti Habeş Eyaleti*, TTK Basımevi, Ankara, 1996, s. 149.

²⁸ Durmuş Akalın-Selim Parlaz, *XIX. Yüzyılda Doğu Afrika'da Osmanlılar ve İtalyanlar*, Kesit Yayınları, İstanbul, 2015, s. 10.

²⁹ Muhammed Tandoğan, *Afrika'da Sömürgecilik ve Osmanlı Siyaseti*, s. 57.

³⁰ Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti Habeş Eyaleti*, s. 148.

³¹ Süleyman Kızıltoprak, *Mısır'da İngiliz İşgali Osmanlı'nın Diploması Savaşı (1882-1887)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2010, s. 158.

³² Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti Habeş Eyaleti*, s. 157; Fahir Armaoğlu, *19 Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, s. 450.

³³ Süleyman Kızıltoprak, *Mısır'da İngiliz İşgali Osmanlı'nın Diploması Savaşı (1882-1887)*, s. 158-159.

³⁴ Muhammed Tandoğan, *Afrika'da Sömürgecilik ve Osmanlı Siyaseti*, s. 24.

³⁵ Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti Habeş Eyaleti*, s. 158.

İmparatoru II. Menelik ile kendisine Habeşistan üzerinde himaye hakkını tanıyan Ucciali Anlaşması'nı yaptı.³⁶ II. Menelik bu anlaşmayı rakiplerine karşı üstün olabilmek için yapmıştı. Ne var ki bu anlaşma ile II. Menelik İtalya'nın Habeşistan'da aldığı toprakları kabullenmiş oluyordu. Çok geçmeden bu anlaşmadan sonra İtalya Eritre sömürgesini kuracaktı.³⁷ Bu gelişmeler Rusları da etkiliyordu. Zaten İtalya'nın burada kazandığı üstünlükten rahatsız olan Fransa ve Rusya çok geçmeden II. Menelik'i İtalyanlara karşı kıskırttı. Bu yüzden İtalya 1896'da kendini tekrar Habeşistan ile savaşta buldu.³⁸ Yaşanan olaylar, her ne kadar Rus hükümetinin Doğu Afrika'da bir sömürge sahibi olmak için resmen ortaya çıkan teşebbüsleri desteklemese de bölgedeki gelişmelere kayıtsız olmadığını da gösteriyordu.

Babıali, Musavva'nın işgalini protesto ettikten sonra Rusya'nın bu olaya tepkisini Petersburg Elçisi Şakir Paşa'dan öğrenmeye çalıştı. Rusya'nın ciddi bir tavır göstermemesinden sonra konuyu değerlendiren Meclis-i Vükela üyeleri, Hicaz ve Yemen'deki asker ve jandarma kuvvetlerinden bir ordu kurarak İtalya'ya karşı savaşılmasını tavsiye ettiler.³⁹ İtalya'nın Musavva'yı işgaline karşı Rusya tarafından gelen tepki ise başka ülkelerle kıyaslandığında biraz daha farklıydı. Rusya öncelikle büyük devletlerin İtalya'ya karşı bir tavır takınmasını ve Osmanlı Devleti'nin bölgeye asker göndererek Musavva'yı işgal etmesini tavsiye etti.⁴⁰ Bu dönemde Rusya'nın Afrika'da koloni kurma teşebbüsünde öne çıkan Nikolai İvanovich Aşinof ise Rus yetkililerin dikkatini ilk defa 1883'te Karadeniz'de Novorosisk ve Batum arasında yerleşen Kazaklar arasında çekti. Rus yetkililerin buralardaki temasları sırasında adından söz ettirdi. Aşinof'un Habeş üzerine ilgisi, İngiltere'nin de Mısır'da etkin olduğu bu dönemde Mısır'dan Kafkasya'ya gelen bazı kimselerle görüşmelerinden sonra başladı. Onlardan edindiği bilgilerle Habeş üzerine ilgisi şekillenmiş oldu. İngilizler Aşinof'tan ve Kazaklardan istifade etmek istediler. Onları Afganistan'a götürerek orada yürütülen kaçakçılıklığı engellemekte kullanacaklardı. Aşinof ise gelen bu teklifi Rus yetkililere bildirdi. Bu hadiselerden kısa bir süre sonra da Aşinof'un Habeşistan'a doğru ilk gezisi gerçekleşti.⁴¹

1. Aşinof'un Habeşistan Ziyaretleri

Rusya'nın Kızıldeniz'de Aşinof üzerinden bir sömürge sahibi olma teşebbüsünden hemen önce dikkat çeken en önemli gelişmelerden biri Zengibar sahillerinin abluka altına alınması olmuştur. Bu hadisenin gelişimi konusunda

³⁶ Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti Habeş Eyaleti*, s. 159.

³⁷ Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, s. 451.

³⁸ Durmuş Akalın-Selim Parlaz, *XIX. Yüzyılda Doğu Afrika'da Osmanlılar ve İtalyanlar*, s. 216.

³⁹ Süleyman Kızıltoprak, *Mısır'da İngiliz İşgali Osmanlı'nın Diploması Savaşı (1882-1887)*, s. 159.

⁴⁰ Süleyman Kızıltoprak, *Mısır'da İngiliz İşgali Osmanlı'nın Diploması Savaşı (1882-1887)*, s. 160.

⁴¹ Patrick J. Rollins, "Imperial Russia's African Colony", *Russian Review*, Vol. 27, No. 4, Wiley, 1968, p. 434-435.

Rus ve Osmanlı yetkilileri arasında çeşitli görüş paylaşımları yapılmıştır. Bu konuda 19 Kasım 1888'de bir Osmanlı yetkilisi Kurena-yı Şehriyari Hacı Ali Beyefendi'ye gönderdiği bir yazısında konuyla ilgili görüşlerini ve teşebbüslerini aktarmıştır. Yazısında, Yusuf Ziya Paşa'nın Kars'taki arazi meselesi vesilesiyle Rus Dışişleri'nde Mösyö Giers'i görüp Rusya'nın Zengibar ablukasına iştirak edip etmeyeceğini sorduğundan bahsetmiştir. Giers, bu hadisenin İngiltere ve Almanya arasında olması nedeniyle iştirak etmelerine gerek olmadığını beyan etmiştir. Bu konuda Osmanlı yetkilisi tekrar Giers'e Rusya'nın davet edilip edilmediğini sormuştur. Giers ise davet olunmadığını şayet davet olursa bile Rusların o taraflarda donanması ve Zengibar sahillerine ait bir menfaati olmadığını beyan etmiştir. Bunun üzerine Giers, Osmanlı Devleti'nin davet edilip edilmediğini sormuştur. Osmanlı yetkilisi bu konuda Osmanlı'ya sorulduğunu açıklamıştır.⁴²

Osmanlı yetkilisine göre aslında Osmanlı Devleti'nin oralarda mülki menfaati çok fazla ise de Osmanlı Devleti'ne manevi bağlılıkları açık olan birtakım İslam ahali aleyhindeki ablukaya Osmanlı Devleti'nin iştirakinin o taraflarda nasıl tesir edeceğinin bilinmediği üzerinde durmuştur. Bölgedeki durumu bilmedikçe bunun tesirini takdir etmek mümkün olamayacağından meselenin Osmanlı Devleti için gayet nazik bir mesele olduğunu açıklamıştır. Gerçekte bu mesele Dokries'in dediği üzere nazik ise de Almanya ve İngiltere tarafından teklif olunacak iştiraktan başka mahzurları da vardır: ilk olarak Osmanlı Devleti'nin malum olan menfaatini inkâr ve sebepsiz kabul etmemekte ısrar etmesi bu noktada devleti sıkıntıya sokar. İkinci olarak o tarafta tanınmakta olan hilafetin hukuku, ablukayı sebepsiz yere kabul etmediğimizde ileride bu da sıkıntı olabilecektir. Üçüncü olarak iki devlet tarafından söz konusu sahil ahali hakkında reva görülecek muameleyi ortadan kaldırmak hakkını da kaybetmiş oluruz diye düşünmektedir.⁴³

Giers ile görüşen Osmanlı yetkilisine göre davet durumunda istekle kabul etmeye hazır bulunulduğu açıklanmalıdır. Ancak herkesin bildiği üzere Mısır'ın tahliyesi netleşmedikçe Osmanlı Devleti'nin bu donanmaya katılarak İslam sahillerini kontrol altına almaya kalkışanlarla hareket etmesi büyük sorunlar doğuracaktır. Ablukaya katılacak devletler arasında bulunmak için Mısır'ın tahliyesini şart koşturmak ve ablukanın amacının dışına çıkılmamasını karar altına almak yeterli görünür diye düşünülmektedir. Zira bu şartların kabulü halinde en önemli meselelerden birisi halledilmiş olur. Buna mukabil Afrika'nın güney sahillerinde yapılacak fedakârlık menfaat üzere telakki edilebilir. Şartların kabul edilmemesi halinde ise Osmanlı Devleti sebepsiz yere katılmamış olur demiştir.⁴⁴ Bu görüşmelere bakılırsa aslında Rusya, Kızıldeniz ve Afrika ile pek de ilgili değil gibi gözükmektedir. Ancak kısa bir süre sonra kendisini gösterecek

⁴² Y.PRK.EŞA . 8/59.

⁴³ Y.PRK.EŞA . 8/59.

⁴⁴ Y.PRK.EŞA . 8/59.

olan Aşinofun teşebbüsü görüntüye bambaşka bir anlam yükleyecektir. Her ne kadar Rus hükümeti Aşinofun teşebbüsünün içinde doğrudan yer almasa da ortaya çıkan hadiseler Rusya'nın Afrika meselelerine çok da uzak olmadığını göstermektedir. Zaten Rusya, Doğu Afrika'da etkinliğini arttırmak ve bir sömürge sahibi olabilmek için girişimlerde bulunmak üzeredir.⁴⁵

Rusya'nın Afrika'ya olan ilgisinde İngiltere karşıtlığı ve Fransa ile olan münasebetler belirleyici oldu.⁴⁶ 1861'in başlarında Rus rahip Porfiry Uspensky Kıpti Habeş kilisesini Rus Ortodoks Kilisesi'ne eklemek için bir plan önerdi. Bu plan ile Rusya Doğu'da bir hegemonya kurabilecekti. Bu duruma bir de Katolik İtalya'nın Habeş'e doğru yürüttüğü yayılmacı politika eklenince Rusya'da Habeşlilere olan ilgi arttı.⁴⁷ Bu kapsamda Ruslar bölgede bir etkinlik kazanabilmek için Habeş Kralı IV. Yohanna'ya yaklaşmak istediler. Ancak tam anlamıyla başarılı olmadılar.⁴⁸ Ortaya çıkan gelişmeler doğrultusunda Aşinof ve destekçileri, Kızıldeniz'de bir koloni kurma teşebbüsünde dikkatlice çalıştılar. 1885'in başlarında ilk kez Aşinof Kızıldeniz'e gitti.⁴⁹ Rusya'da birçok devlet adamı, yönetici bürokrat ve başka kesimlerden insan da zaman geçtikçe Sagallo'daki bu faaliyetleri destekleyecekti.⁵⁰

Ocak 1886'da Aşinof ve yanındakiler Asmara'daki Habeş kalesine vardılar. Habeşlilerin meşhur komutanı Ras Alula onları çok güzel bir şekilde karşıladı. Bu sırada Habeş İmparatoru IV. Yohanna ise onları kabul etmek istemedi ve Ras Alula'yı da Adave'den öteye geçmemeleri için uyardı. Bu hadiseden 9 yıl önce IV. Yohanna, Çar II. Alexander'a bir ittifak teklifinde bulunmuştu ancak Çar bunun sıkıntılar doğurabileceğini söyleyerek ilgilenmemişti. II. Alexander da çok geçmeden 1881'de öldürülmüştü. Onun ölümüyle birlikte Rusya'da daha çok iç meseleler ön plana çıkmaya başlamıştı.⁵¹ III. Alexander zamanında Aşinofun gelişinin sadece bir ziyaretten ibaret olmadığını düşünen IV. Yohanna, onları güzel bir şekilde karşılamayı reddetti. Buna rağmen Aşinof görüşme yapabilmek için epey gayret sarf etti. IV. Yohanna da Aşinof'a daha fazla güçlük çıkarmadı. Bu sırada Ras Alula hem İtalyanlar hem de Mehdi kuvvetleri ile bir mücadele içindeydi. Bu noktada Rusya'nın desteğini ve yakınlığını elde etmek için oldukça istekliydi. Kendisi Aşinof'a da elden geldiğince destek oldu. Birkaç ay bölgede kalan Aşinof ardından Rusya'ya

⁴⁵ Durmuş Akalın-Selim Parlaz, *XIX. Yüzyılda Doğu Afrika'da Osmanlılar ve İtalyanlar*, s. 214-215.

⁴⁶ R. A. Caulk, "Russians in Ethiopia", *The Journal of African History*, Vol. 15, No. 3, Cambridge University Press, 1974, p. 504.

⁴⁷ Patrick J. Rollins, "Imperial Russia's African Colony", p. 432-433.

⁴⁸ R. A. Caulk, "Russians in Ethiopia", p. 504.

⁴⁹ Sergius Yakobson, "Russia and Africa: II", p. 164.

⁵⁰ Patrick J. Rollins, "Imperial Russia's African Colony", p. 433.

⁵¹ Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, TTK Basımevi, Ankara, 1999, s. 62.

döndü. Panaev, Katkov gibi bazı siyasiler ona karşı tavır aldılar. Ayrıca Rus Dışişleri Bakanı'nın etkisiyle Çar, Aşinof'la görüşmeyi reddetti. Bu sırada İtalyan ve İngiliz elçiler Rusya'nın İtalya'nın yayılma alanı olan bir bölgesinde yürütülen faaliyetlerden dolayı protestoda bulundular. Tüm olumsuzluklara rağmen Aşinof bazı mahfillerde destek gördü. Kendisinin girişimleri başarılı olarak kabul edildi ve Pobedonostsev ile bir röportaj gerçekleştirdi. Rus Kilisesinin Afrika'da başka kiliselerle temas kurulabilmesi için bu çalışmalar değerli kabul edildi. Böylece Afrika'daki Hristiyanların Rus Kilisesi ile temas kurabileceği ve bunun önemli kazanımlar doğurabileceği düşünölmeye başlandı.⁵² Rus Ortodoks Kilisesi'nin en etkin isimlerinden biri olan Pobedonostsev, aynı zamanda kilisenin Rus siyaseti üzerinde ne kadar etkin olduğunun bir örneğiydi. Bu dönem kilisenin tesiri Aşinof'un da girişimlerine destek bulmasında önemli rol oynadı.

Aşinof ile çok yakın olan ve Afrika'da bir koloni kurma teşebbüsünün hayata geçmesinde belirgin bir rolü olacak bir diğere isim de Paisy oldu. Kendisi Orenburg Kazaklarındandı ve İstanbul'da oldukça etkindi. Rus hacıların Kutsal Topraklara gidişinde İstanbul'da önemli bir görev üstleniyordu. Habeşliler ile kurulacak temaslar noktasında Paisy, Rus Kilisesi'nin önde gelenlerinin de teşviki ile bu konuda istekli davranmaya başladı. Bu sırada Aşinof, Habeşistan için silah tedarik etmeye ve bu kapsamda görüşmeler yapmaya devam ediyordu. Bu iş için Moskova'nın önemli sanayicilerinden biri olan Morozov'la sıkı temaslar kurdu. Ayrıca Fransa'dan silah tedarik etmek için çalıştı. Aşinof'un İstanbul'daki faaliyetleri Ruslar ile Türkler, İngilizler ve İtalyan makamları arasında önemli bir mesainin harcanmasına neden oldu. İtalyanlar Aşinof'un İstanbul'daki faaliyetlerini sınırlamak için onun padişaha karşı bir suikast hazırlığında olduğunu dahi iddia ettiler.⁵³

1888'de Aşinof, Kızıldeniz'de bir koloni kurmak için Habeş kralı ile görüşmeler yapmak üzere tekrar devreye girdi.⁵⁴ Aşinof, Rusya'nın Hristiyanlığa geçişinin 900. yılı kutlamaları arasında IV. Yohanna için bir mektupla birlikte yolculuğuna başlamak üzere harekete geçti. Kazakların Tacura'ya varışları Nisan 1888'di. Bu sırada sayıca çok az miktardaki Habeşli de kendilerini karşıladı. Aşinof bu ziyaretinde yanında getirdiği silahları da Habeşli yetkililere teslim etti. Bu sırada 1850'lerden itibaren Hint Okyanusu'ndaki Rus çıkarları ile ilgilenmek üzere bölgede bulunan 8 Kazak da Aşinof'u karşılayanlar arasındaydı. Aşinof bu ziyaretinin ardından Rusya'ya döndü. Yanında Habeş Kilisesi'nden 2 rahip de bulunuyordu. Ancak Rus Dışişleri Bakanı Nikolay Giers bunları Rusya'ya kabul etmek istemedi. Buna rağmen Rus Kilisesi'ne yakın makamlar Aşinof'a yakınlık gösterdiler. Aşinof ve 2 Habeşli rahip Haziran 1888'de St. Petersburg'a ulaştı. Bu sırada Çar III. Alexander ise ısrarla mesafeli durmaya devam etti. Her ne

⁵² Patrick J. Rollins, "Imperial Russia's African Colony", p. 435-437.

⁵³ Patrick J. Rollins, "Imperial Russia's African Colony", p. 437-438.

⁵⁴ Sergius Yakobson, "Russia and Africa: II", p. 164.

kadar Çar ve Dışişleri Bakanı mesafeli dursalar da İtalyanlar, İngilizler ve Fransızlar Rusya'nın Afrika'ya olan ilgisinden kuşkulananmaya başlamışlardı. Buna rağmen kilisenin de zorlamasıyla Çar, 2 Habeşli rahibi Eylül 1888'de resmen kabul etti. Bu gelişmeler karşısında Aşinof, milli hislerle hareket ediyordu ve Afrika'yı önemli bir konumda kabul etmekteydi.⁵⁵ 1888'de Aşinof'la beraber Rusya'ya gelen rahipler birçok Rus şehrini gezdi. Bu şekilde Rus toplumunda bir sempati oluşturulması düşünüldü. Özellikle de bu geziler Rus tüccarları arasında ve kilisede etkili oldu. Sonunda Çarın bir yakını Grand Duke Sergius, Aşinof'a büyük bir kredi açtı. Sergius, Palestine Society'nin başkanıydı ve onun desteği Aşinof için son derece önemliydi. Bu arada Denizcilik Bakanı, Aşinof'a gerekli silahları ve araç gereçleri sağladı. Daha da önemlisi Aşinof kilisenin desteğini aldı. Aşinof kilise tarafından yeni bir *Kolomp* (Christopher Columbus) olarak gösterildi. Çar da bir şekilde durumu kabul etmeye mecbur kaldı. Ne var ki Rus Dışişleri Bakanı bu teşebbüse kesinlikle karşı çıktı.⁵⁶ Aşinof bu dönemde tesiri yüksek bir şahsiyet olan Vicomte Jean-Robert de Constantin ile bağlar kurdu. Constantin Fransız bir yayıncıydı ve aynı zamanda koyu bir Rus taraftarıydı. Constantin'in girişimleriyle Aşinof Fransa'dan çok sayıda silahı Habeşliler için tedarik edebildi.⁵⁷

2. Sagallo'yu Ele Geçirme ve Yeni Moskova Hayali

1889'un Ocak ve Şubat aylarında Ruslar Kızıldeniz sahillerinde bir koloni kurmak için faaliyete geçtiler. 150 Kazak içlerinde kadın ve çocuklar olmak üzere Sagallo'yu ele geçirdi. Burası Tacura'ya yakın bir alandı ve başlarında Aşinof vardı. Bu macera iki amaç taşıyordu. Birincisi Yeni Moskova (*New Moscom*) yani Kızıldeniz'de bir koloni kurmak ikincisi ise Rus Kilisesi ile Habeş Kıpti Kilisesi arasında resmi bağlar gerçekleştirmektir.⁵⁸ Organizasyonun arkasında özellikle General Sergei D. Lermontov önemli bir yer tuttu. Kendisi Imperial Orthodox Palestine Society'nin başındaydı. Bunun yanında Grand Duke Sergei Aleksandrovih de yer alıyordu. Bu hadisenin gerçekleşmesinde Aşinof kadar Paisy de çok istekliydı. Kendisi bunun için Odessa (Hocabey) ve Kafkasya'da birçok teşebbüste bulundu. Ayrıca maddi anlamda destek bulmaya çalıştı. Ancak en büyük destek Rus Ortodoks Kilisesi'nden geldi.⁵⁹

Ekim ve Kasım 1888'e kadar birçok insan ve destek Hocabey'e aktı. Denizciler kendi silahlarının bir kısmını Kazaklara teslim ettiler. Silahların bir bölümü Nikolaev'deki denizcilere ait silah depolarından tedarik edildi. Bu durum hakkında bilgi sahibi olmak isteyen Rus Dışişleri Bakanı Giers, durumu bölgedeki bir yardımcısına sorduğunda yardımcısı denizcilerin bu teşebbüsü

⁵⁵ Patrick J. Rollins, "Imperial Russia's African Colony", p. 438-439.

⁵⁶ Sergius Yakobson, "Russia and Africa: II", p. 164.

⁵⁷ Patrick J. Rollins, "Imperial Russia's African Colony", p. 441.

⁵⁸ Patrick J. Rollins, "Imperial Russia's African Colony", p. 432.

⁵⁹ Patrick J. Rollins, "Imperial Russia's African Colony", p. 441-442.

desteklediğini bildirdi. Tüm sıkıntılar içinde Aşinof istediğini elde etme noktasında zaman zaman sıkıntılar yaşıyordu. Yolculuk öncesinde bu defa Aşinof'un yardımına Vali General N. M. Baranov yetişti. Baranov sıkı bir milliyetçiydi. Bunun yanında Panislavistlere karşı oldukça sempatisi vardı. Baranov'un da gayretleri ile Çardan bir mektup almayı başaran Aşinof oldukça önemli bir engeli daha geçmişti. Ancak Çarın mektubunda Afrika'da koloni faaliyetlerini teşvik eden bir duruş bulunmuyordu. Baranov'a göre ise Afrika'da kurulacak bir koloninin ve o bölgede elde edilecek avantajların Rusya açısından çok büyük faydaları olacaktı.⁶⁰

Aşinof'a destek için Baranov, Dışişleri Bakanı Giers ile de görüşme yapmaya mecbur kaldı. Bu görüşmede de Giers, ısrarla teşebbüsün çok büyük riskler barındırdığını tekrarladı. Uzun süren tereddütlerden sonra Baranov bir şekilde Çarı da ikna edebileceği bir fırsat yakaladı. Uzun uzadıya bu girişimin faydaları üzerinde durdu. Ayrıca işler kötüye giderse bu noktada Kazakların kendi başlarına böyle bir işe giriştiği şeklinde bir çözüm bulunabilecekti. Benzer şekilde Paris'te de Vicomte de Constantin Fransa'nın itiraz etmesine mahal bırakmayacak fırsatları yakalamıştı. Kazakların hiçbir şekilde Rus hükümeti ile bağlantılı olmamaları ve girişimin sahiplenilmemesi de işler kötüye giderse Rusya'nın elini kuvvetlendirecekti. Kasım ayının sonlarına doğru ise yolculuk için tüm hazırlıklar tamamlanmış sayılırdı. Buna rağmen Aşinof, Constantin'den Fransız hükümetinin itiraz etmeyeceğine dair bir güvence almaya çalışıyordu. Bir yandan da İtalyanlar, İngilizler ve Almanlar duruma itiraz ediyordu. Fransa hükümeti IV. Yohanna'ya silah satamayacağını belirtse de Rusların buralara gitmesine dair herhangi bir itiraz ortaya koymuş değildi. Bu ortamda Aşinof ve beraberindekiler 10 Aralık 1888'de Hocabey'de yaklaşık 20.000 kişinin katıldığı bir uğurlama töreni ile denize açıldılar. Yolculuk başladıktan sonra Çar, Aşinof'a geri dönmeleri için bir yazı gönderdi. Ancak bu yazı bir şekilde Aşinof'a ulaşmadı ya da ulaştırılmadı.⁶¹

Osmanlı Devleti, Aşinof'un Kızıldeniz'e yönelik faaliyetlerinden ve bir koloni kurma düşüncesinden haberdar olduğu andan itibaren gelişmeleri takibe almıştır. Bu kapsamda Hocabey baş şehbenderi gelişmeleri İstanbul'a bildirmiştir. Baş şehbender gönderdiği yazısında, Obuk'taki Fransız arazisine yakın bir mahalde müstemleke tesisi maksadıyla Habeşistan'a gidecek Rus heyeti İstanbul ve İskenderiye'ye gitmek üzere Hocabey Limanı'ndan hareket eden Rusya kumpanyası vapurlarından *Kornilov* adlı vapura binerek hareket ettiğini bildirilmiştir. Yine devamında Aşinof adlı kimsenin Obuk'ta bir köy tesisine çalıştığı ve buna Yeni Moskova adını verdiği belirtilmiştir. Şehbender, bu heyetin Rusya'da dini kesimlerce desteklediği kanaatindedir. Grubun içinde önde gelen bir papaz ile iki rahip ve bir başka din adamının riyasetinde kunduracı ve terzi gibi meslek erbaplarından oluşan 50 kişiden oluşan bir grup

⁶⁰ Patrick J. Rollins, "Imperial Russia's African Colony", p. 443-445.

⁶¹ Patrick J. Rollins, "Imperial Russia's African Colony", p. 446-448.

da oluşturulduğuna vurgu yapılmıştır. Kurulacak kolonide yetiştirilecek bazı bitkiler dahi tespit edilmiştir. Ayrıca 100 kadar gönüllü Kazak bu heyete dâhil olmuştur. Şehbender açıklamalarının devamında, beraberlerinde giden din adamının elde edilecek müstemlekedeki inşa olunacak bir kilise için iane talebini içeren bir beyannameyi Rus gazetelerinde daha sonra neşrettiği vurgulanmıştır. Şehbenderin tahminine göre geleceği pek de parlak olmayacak olan söz konusu teşebbüs, hükümet tarafından ve özet olarak Habeş kilisesinin Rus Ortodoks kilisesine tabiiyetini arzu eden Panislavist komiteler tarafından teşvik edilmektedir. Galiba adı geçen Aşinof ilk girişimlerinde başarılı olamamıştır. Başka kaynaklardan da öğrenildiğine göre Habeşistan heyeti şimdilik yalnız mezhebe bağlı bir maksada yönelmiş ise de ileride politika ve ticari hedeflere yönelebilecektir.⁶² Şehbenderden aldığı bilgilerle Osmanlı Devleti mesele hakkında kapsamlı bilgi sahibi olmuştur.

Hariciye Nezareti baş şehbenderden aldığı bu yazıyı 29 Aralık 1888'de Sadaret'e iletmıştır.⁶³ Sadaret makamı da kendisine ulaşan bu bilgiyi 31 Aralık 1888'de padişaha aktarmıştır. Sadrazam Kamil Paşa, Obuk'ta müstemleke tesisi maksadıyla Habeşistan'a gidecek olan Rus heyetinin Hocabey'den hareket ettiğine ve söz konusu heyetin gemilerden ibaret olduğuna ve diğer mevzulara dair Hocabey baş şehbenderliğinin tahriratını, Hariciye Nezareti'nin yazısıyla takdim etmiştir.⁶⁴ Böylece Osmanlı üst kademesi mesele hakkında bilgi sahibi olarak hadiseni gelişimini izlemeye başlamışlardır.

Aralık 1888'de Aşinof, 174 kişilik kadın ve çocuklardan oluşan söz konusu grubun başıydı. Bunlar Hocabey'den bir Rus gemisine binerek, Habeş topraklarında bir koloni kurmaya niyetlendiler. Bu grup keşişlerden, rahiplerden, maceracılarından, evsizlerden, kaybedecek bir şeyi olmayanlardan ve Afrika'da yaşamaya istekli olanlardan oluşuyordu. Ocak 1889'un başlarında Aşinof, Afrika sahillerinde silahlandırılmış kuvvetleriyle karaya çıktı. Aşinof ve beraberindekiler birkaç gün sonra eski küçük bir kale olan Sagallo'yu ele geçirdiler. Burası Fransız sömürge alanına yakın Obuk'a bitişik bir yerdi. Aşinof hadiseler gelişirken bu teşebbüsünün Fransa ile ortaya çıkaracağı sonuçları düşünmeden hareket etti. Sagallo, *Yeni Moskova* olarak görülmeye başlandı ve burada bir Ortodoks kilisesi kuruldu.⁶⁵ Osmanlı makamları hadisenin gelişimini takip ederken zaman zaman gelen bilgilerde farklılıklar olabiliyordu.

Aşinof ve beraberindekiler bir şekilde Port Said'e kadar ulaştılar. Ancak yolculukları devam ederken özellikle İtalyanların ve özellikle Başbakan Crispi'nin ciddi itirazları oldu. Buna rağmen yolculuk devam etti. Bu yolculukla ilgili İtalyan ve Fransız gazeteleri çeşitli haberler yaptılar. Rus-Habeş ittifakı

⁶² Y.A.HUS. 220/66.

⁶³ Y.A.HUS. 220/66.

⁶⁴ Y.A.HUS. 220/66.

⁶⁵ Sergius Yakobson, "Russia and Africa: II", p. 165.

İtalyanları son derece rahatsız edecek bir gelişmeydi. Bundan dolayı Port Said'den itibaren bir İtalyan gemisi Süveyş Kanalı ve Kızıldeniz'de Rusları bir gölge gibi yakından takip etti. 17 Ocak 1889'da iki gemi Perim Boğazı'na girdi. Bu arada şiddetli bir fırtına çıktı ve İtalyan gemisi takibi bırakmak zorunda kaldı. 18 Ocak 1889'da ise Ruslar Tacura sahillerine ulaşmış oldu. Kazaklar bir süre sonra daha da ilerleyip Sagallo'ya hareket ettiler. Burası Mısırlıların yakın bir tarihte terk ettikleri bir kaleydi. Aynı zamanda oldukça elverişli bir yer sayılırdı. Bu hadise karşısında Obuk'taki Fransızlar girişimi protesto ettiler. Kazaklar Fransızların hemen karşısında yerleşmişlerdi ve Habeşistan'a ulaşmada önemli bir noktada bulunuyorlardı. Kazaklar bu protestolar karşısında burayı Tacura Sultanı Anfai'den satın aldıklarını bildirdiler. İsrarlar devam ettiği de Aşinof tahliye reddetti ve Rus İmparatorundan başka bir otorite tanımadığını deklare etti. Bu durum ise bölgedeki Fransızları daha da kaygılandırdı.⁶⁶ Rusların Sagallo'ya yerleşmesi esnasında Aşinof maiyetinde bulunan birkaç yüz kişi Danakil kabilesine tesadüf edince aralarında bir savaş oldu. Danakil emiri yenilince bir anlaşma yapıldı. Danakil kabilesi bu anlaşmaya göre 32 kilometrelik bir sahayı Ruslara terk ediyordu.⁶⁷ Aradaki çarpışma esnasında Aşinof'un yanında 400 kadar asker varken yaklaşık 4.000 kişilik Danakil emirinin yenilmesinde Aşinof'un yanında bulunan 8 mitralyöz ile 500 tüfek Rusların kazanmasında önemli bir rol oynamıştır.⁶⁸

Osmanlı yazışmalarına göre, 15 Ocak 1889'da ise Hint denizindeki ve Kızıldeniz'deki bazı adalar bütün Avrupa'nın dikkatini çekmeye başlamıştır. Büyük devletler de buralara yerleşme gayretinde olmuşlardır. Bu kapsamda bir toplulukla birlikte Aşinof, İngiltere ve İtalya'nın da tepkisine rağmen birtakım faaliyetlere girişmiş ve bu iki devlet kendisine karşı tedbirler almak durumunda kalmıştır. Aşinof'un Kızıldeniz sahillerine inmek niyetinde bulunduğu dair birçok telgraf bütün Avrupa'ya dağıtılmıştır. İtalya'nın bir savaş gemisi Aşinof'u takip etmektedir. Bu mesele birçok kesimde merak uyandırmıştır. Nihayet Aşinof'un Kızıldeniz'i geçerek Aden Körfezi'ne gideceği ve Tacura Burnu adlı mahalde Fransızların Obuk adlı müstemlekeleriyle yan yana ikamet etmek üzere olduğuna dair telgraflar gelmiştir. Tacura Burnu'ndan Habeşistan'a kadar yol yaklaşık 325 kilometreye yakındır. Aşinof şimdiye kadar hiçbir hususta askeri işlere girişmemiştir. Yanındakiler dahi kendisinden farklı değillerdir. Önlerinde uzak ve zorlu bir iklim bulunmaktadır. Sayıca az olmaları durumu güçleştirmektedir. Ancak İngiliz ve İtalyan gazeteleri gerçekten ürkmüştür. İngiliz ve İtalyan gazeteleri söz konusu teşebbüse hiçbir mana verememektedirler. İngilizler ve İtalyanlar Afrika'da başarısızlıkla sonuçlanan

⁶⁶ Patrick J. Rollins, "Imperial Russia's African Colony", p. 448-449.

⁶⁷ Y.PRK.TKM. 13/5 (1305.Z.27); Durmuş Akalın-Selim Parlaz, XIX. *Yüzyılda Doğu Afrika'da Osmanlılar ve İtalyanlar*, s. 261.

⁶⁸ Y.PRK.TKM. 13/5 (1305.Z.27); Durmuş Akalın-Selim Parlaz, XIX. *Yüzyılda Doğu Afrika'da Osmanlılar ve İtalyanlar*, s. 261.

bazı teşebbüslerden dolayı o taraflara gerekli olan kuvveti gönderememektedirler.⁶⁹ Osmanlı yetkilileri uluslararası mecraya akseden bu bilgileri elden geldiğince toplayarak İstanbul'a iletme noktasında hassas davranmışlardır.

Osmanlı Devleti'nin Londra Sefareti, Aşınof ile ilgili gelişmeleri yakından takip etmiştir. 19 Ocak 1889'da Londra Sefareti'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen 25 numaralı tahriratın tercümesinde, Kazak Aşınof tarafından Hocabey'de tertip olunan askerî ve mezhebî bir mahiyeti içeren heyet, Habeşistan'a gitmek için Kızıldeniz sahillerine işleyen vapurlardan birine binerek Hocabey Limanı'ndan hareket etmiştir denilmektedir. Yine tahrirata göre Londra'ya gelen haberlerde söz konusu heyet bir general veya miralay rütbesinde bir büyük subay ile 20 subay, 1 piskopos, 10 rahip ve 120 kadar papazdan oluşuyor. Bu papazlar askerlere mahsus şekilde bulunup bunların eski askerler sınıfından toplanmış olmaları ihtimali vardır. İngiltere makamlarının hadiseden haberi olup olmadığı sorulduğunda, Sir Evelyn Baring'den buna dair bazı haberler geldi denilmektedir. Londra Sefiri ayrıca, Kazaklar Obuk adlı mahalle gitmek niyetindedirler. Fakat Fransa hükümeti bunların karaya çıkmalarına hiçbir şekilde müsaade olunmaması noktasında kesin emir vermiştir. Kazaklar şimdilik Sevakin'de bulunuyorlar. İngiliz makamları gidişlerine gerekçe olarak subay ve öğretmenlere ihtiyacı olan Habeşlilere yardım maksadında olduklarını ifade ediyorlar diye açıklama yapmıştır. Açıklamalarına, Kazakların bindiği Avusturya vapuru bir İtalya savaş gemisi tarafından dikkatle takip edilmektedir. Kazakların işgal altında tuttıkları sahilin diğer bir noktasında karaya çıkmalarına İtalyanlar tarafından cebir yoluyla engel olunacağı tahmin edilmektedir. Zannıma göre İngiltere Dışişleri Bakanlığı bu konuda aldığı malumatı İtalya hükümetine tebliğ etmiştir. İtalyan hükümeti bu garip sevkiyat ile bunun doğuracağı sonuçlardan son derece telaşa kapılmıştır bilgilerini de ilave etmiştir.⁷⁰

Londra Sefareti'nden gönderilen yazı 3 Şubat 1889'da Hariciye Nazırı tarafından Sadaret'e ulaştırılmıştır. Obuk'taki Fransız arazisine yakın bir mahalde müstemleke tesisi maksadıyla Habeşistan'a gidecek olan Rus heyetinin İstanbul ve İskenderiye'ye gitmek üzere Hocabey'den hareket eden *Kornilov* adlı Rus vapuruna bindiklerini ve heyetin gemilerden mürekkep olduğunu bildirmiştir. Söz konusu heyet reislerinden Miralay Aşınof'un 2.000 kişiye yetecek silah ve mühimmatı ne şekilde Habeşistan'a götürmeye muvaffak olduğunu ve bazı ifadeleri içeren Hocabey baş şebenderliğiyle Sivastopol şebenderliğinden alınan iki kıta tahriratın tercümeleri 29 Aralık 1888 ve 13 Ocak 1889 tarihli yazıyla takdim edilmiştir. Bu yazılar 19 Ocak 1889'da Sadaret'e ulaştırılmıştır.⁷¹ 8 Şubat 1889'da da Sadrazam Kamil Paşa, gelişmeleri

⁶⁹ Y. PRK. TKM. 14/23.

⁷⁰ Y. A. HUS. 222/29.

⁷¹ Y. A. HUS. 222/29.

padişaha aktarmıştır. Padişaha iletilen haberde, Obuk'taki Fransız mevkiine yakın bir mahalde müstemleke tesisi maksadıyla Habeşistan'a gitmek üzere Hocabey'den hareket eden Rus heyetinin Tacura'da Fransa himayesine tabi bir aşiret arazisinden karaya çıkarak Habeşistan'a doğru gittiği bildirilmiş ve bu konuda bazı ifadeleri içeren Londra Sefareti'nden gönderilen yazı Hariciye Nezareti'nin tezkeresiyle takdim edilmiştir.⁷² Gelen bu bilgiler Osmanlı makamlarını da rahatlatmış, İngiltere'nin bu işe taraftar olmaması bundan sonra izlenecek politikaları kolaylaştırmıştır.

Osmanlı Devleti'nin Londra Sefareti gelişmeleri özellikle takip etme noktasında yoğun mesai harcamıştır. Hariciye Nezareti'ne 26 Ocak 1889'da Londra Sefareti'nden gönderilen 31 numaralı tahriratın tercümesinde, özel kaynaklardan alınan telgraflara göre bu ayın 19'u tarihli ve 25 numaralı tahriratta mevzu bahis olan Aşinoğ'un yolculuk heyeti Tacura yakınında Fransa himayesine tabi küçük bir aşiret reisinin arazisinde karaya çıkmaya muvaffak olmuştur. Daha sonra Habeşistan'a doğru gitmiştir. Söz konusu heyet kendisini takibe memur olan İtalyan Avirof Vapur'uyla Tacura sularındaki bir Fransız savaş gemisinin takibinden kurtulmuştur. Ardından alınan malumata göre heyetin tahminen 150 kişiden oluştuğu öğrenilmiştir. Bunlar silah ve mühimmat yüklü oldukları gibi beraberlerinde iki adet dağ topu bulundurmaktadırlar. Aşinoğ'la yakınları hakkında şimdilik mevcut olan malumat bundan ibaret ise de bunların hareket ve eylemleri dikkatle takip olunmaktadır.⁷³ Hadisenin takibi noktasında Londra Sefareti aracılığı ile elde edilen bilgiler son derece önemli olmuştur. Bu bilgiler sayesinde konuyla ilgili daha ayrıntılı malumat elde edilebilmiştir.

Londra Sefareti'nden alınan haberler 6 Şubat 1889'da Hariciye Nazırı tarafından Sadaret'e yazılmıştır. Nazır, Obuk'taki Fransız mevkiine yakın bir mahalde müstemleke tesisi maksadıyla Habeşistan'a gitmek üzere Hocabey'den hareket eden Rus heyeti hakkında Londra'ya gelen ihbarı ve bu konuda yapılan açıklamaları Hariciye Nezareti'ne 3 Şubat 1889'da göndermiştir. Buna göre söz konusu heyetin Tacura'da Fransa'ya tabi bir aşiret arazisinden karaya çıkarak Habeşistan'a doğru gittiğini ve bu konuda bazı ifadeleri içeren yine sefaretten gönderilen 26 Ocak 1889 tarihli ve 31 numaralı tahriratın tercümesi takdim edilmiştir.⁷⁴ Ardından bu haberler Sadrazam Kamil Paşa'ya ulaştırılmış ve o da Obuk'ta müstemleke tesisi maksadıyla Habeşistan'a giden Rus heyeti hakkında Londra'ya gelen ihbarı ve diğer hususları Londra Sefareti'nden alınan yazılarla Hariciye Nezareti'nin tezkeresiyle padişaha takdim etmiştir.⁷⁵ Padişaha ulaştırılan bilgiler her ne kadar Rusya'ya karşı bir diplomatik teşebbüse dayanak teşkil etmemiş ise de Doğu Afrika sahillerini kendi arazisi olarak gören Osmanlı Devleti için hassas bir konu olmaya devam etmiştir.

⁷² Y. A. HUS. 222/29.

⁷³ Y.A.HUS. 222/13.

⁷⁴ Y.A.HUS. 222/13.

⁷⁵ Y.A.HUS. 222/13.

Aşınofun Kızıldeniz'de bir koloni kurmaya dönük teşebbüsleri sadece Hocabey ve Londra'da takip edilmekle kalmamış Mısır'dan konuyla ilgili toplanan bilgiler İstanbul'a aksettirilmiştir. 29 Ocak 1889'da Mısır fevkalade komiseri Gazi Ahmed Muhtar Paşa İstanbul'a bir yazı göndermiştir. Yazısında,

“Siz’e verdiğim haberdan önce tarafıma gelmiş olan Rusya’nın Mısır konsolosuyla Kazak tatifesinden Aşınof eliyle Habeş’e gitmek üzere Tacura’ya çıktıkları geçen hafta arz olunan 200 nefer Rusyalının hareketlerinin hedefi üzerine sohbet edilmiştir. Sohbet esnasında konsolos, devletinden aldığı resmi emirde bu adamların seyahatlerinin Rusya tarafından siyasi ve ticari kesinlikle bir emele ve maksada bağlı olmadığını beyan etmiştir. Konsolos ayrıca bu adamların kendi besaplarına hareket eden bir alay halktan ibaret olduğunu bildirmiştir. Bu bale göre Aşınof serseri gürubundan olmak münasebetiyle kendisine bazı işsiz güçsüz adamların dabi refakat etmiş oldukları anlaşılmıştır. Konsolos ortaya çıkan ürküntü üzerine durumu Fransa ve İngiltere konsoloslarına dabi söylemiştir. Bu kalabalık Kızıldeniz’de bulunan Obuk iskelesine çıkmak istemişlerse de öyle silahlı bir beyetin oraya çıkmasına Fransızlar mübalefet etmiş olduğundan yine Fransa işgalinde olan Tacura’ya çıktıklarının iştirildiğini hikâye etmiştir. Bu kadar halkın masrafının epeyce bir meblağa varmasından dolayı bunun nasıl temin edildiğini sormam üzerine cevaben Afrika’da bir ticaret mevki aramak zorunda olan tüccarların Moskova’da bulunan komitesi bunlara masrafça yardım etmiş ve hatta vapur ücretinden dabi bir miktar borçları kaldığını söylemiştir. Rusların maksatlarını sakalamaktaki meslek ve maharetlerine göre böyle şeylerin ebemmiyetsizliği açık ise de faydası olabileceği kabilinden bu bilgiler İstanbul’a aktarılmıştır” demiştir.⁷⁶

Aşınofun hareketi Osmanlı Devleti’ni son derece rahatsız ettiğinden ve konuyla ilgili çok fazla da bilgi olmadığından gazetelerde çıkan haberler de takibe alınmıştır. Çıkan haberlerde ilgi sadece Aşınof üzerine yoğunlaşmamış Rusya’nın hareketleri de dikkatle takip edilmiştir. 3 Şubat 1889’da Londra’da basılan “Globe” gazetesinden yapılan tercümede, Karadağ prensiyle vekillerinden Petersburg tarafından düşünülen Balkan ittifakına dair Viyana’da Ekspenç Telegraph Company’e verilen malumatta birkaç sene önce Romanya’nın şiddetli itirazıyla tehir edilen tasavvurun bu defa Rusya’nın desteği ile talep edileceği belirtilmiştir. Bu ittifaka Yunanistan ve Sırbistan Ortodoks ittifakı unvanıyla bir ittifak teşkil edeceklerdir. Bu ülkeler aralarında savaş yapmayıp herhangi bir sıkıntı olduğunda beş ülkeden oluşan hakem komisyonuna aktarmayı düşünmektedirler. Eğer bu ittifaktaki devletlerden biri Hristiyan bir devlete saldırmaz ancak kendisi bir saldırıya maruz kalır ise diğer Balkan devletleri kendisine yardım edeceklerdir. Bu devletler aralarında birleşip Rusya’nın himayesinde olmayı kabul ederlerse Avusturya ve İngiltere’nin ciddi tepkisiyle karşılaşılması muhtemeldir. Bu oluşuma Avrupa’da bulunan Osmanlı topraklarındaki Ortodoksların da desteğini kazanma ihtimali vardır.⁷⁷ Balkan meselelerinde de Rusya’nın dini hassasiyetleri ön planda tuttuğu dikkat

⁷⁶ Y.EE. 130/131.

⁷⁷ Y.PRK.TKM. 14/39.

çekmektedir. Aynı şekilde Afrika'da girişilen maceranın dini boyutu o dönem Rus siyasetinin ana merkezi hakkında bilgi vermektedir.

Benzer şekilde 6 Şubat 1889'da Daily Telegraph gazetesinde yer alan haberlerin tercümesinde, Viyana'dan 5 Şubat 1889'da alınan haberlere ve Roma'dan gelen bir telgrafa göre Aşinof ile yanındakiler Fransa müstemlekelerinden Tacura'ya çıkmışlardır. Aşinof'un yanında 200 kadar Kazak bulunmaktadır. Bu seyahatte bulunan misyonerlerden birisi gazetelere intikal eden yazısında, "*Paralarımız olmadığı halde büyük bir işe teşebbüs etmişizdir. Yalnız bir miktar peksimatımız var ise de tevekkül etmekteyiz. Ortodoks ve mukaddes Rusya'mız fedakâr evladını terk etmeyecektir*" demiştir. Aynaroz'da 8.000 kadar silahlı ruhbanla adeta bir kale teşkil olunduğu gibi Aşinof'un fikirleri dahi askeri bir mevki tesisi üzerinedir. Aynaroz'da bir kolorduya yetecek kadar mühimmat ve erzakın olduğu herkesin malumudur. Aşinof'un seferi kendi marifetiyle tertip ettiğine dair olan rivayet pek gerçek değildir. Bu sefer heyeti Rusya ile Habeş kralı arasındaki görüşmelerden sonra ortaya çıkmıştır.⁷⁸ Gerek misyonerin gazetelere düşen yazısı gerekse de ortaya çıkan beklenti Rusya'nın bu teşebbüse sahip çıkacağı üzerinedir. Ancak bekledikleri destek açık bir şekilde gelmeyecektir.

Bu gelişmeler karşısında İtalyanlar bölgede müttefik oldukları İngiltere'ye döndüler. İngilizler de Fransız makamları sıkıştırılmaya başladı. Ortaya çıkan karışıklıkla birlikte Rus hükümeti bu macerayla herhangi bir bağlantısı olmadığını açıkladı. Rus Dışişleri Bakanı Giers, Fransız elçiye yaptığı açıklamalarında bu işin Aşinof ve Paisy'nin tertiplediği bir teşebbüs olduğunu belirtti. Aşinof için tek sıkıntı Fransızlar ile ortaya çıkacak problem değildi. Bir yandan da yerlilerle uğraşması gerekti. Bunun yanında yiyecek-içecek ve benzeri malzeme tedariki noktasında bazı problemler ortaya çıktı. Ayrıca bir süre sonra Aşinof'un liderliğine karşı başkaldırmalar başladı. İki defa böyle bir hadise gerçekleşti ve bu gruplar Obuk'taki Fransızlara sığındılar. Aşinof'u ilk terk edenler onu gaddarlık ve rüşvetçilikle suçladılar. Aynı zamanda yerlilere karşı tavırlarını da eleştirdiler. İkinci grup ise Fransızlara karşı yaklaşıma karşı çıktı. Bu gruptakiler Paisy'e saldırdılar. Bu hadiseler Fransızların Aşinof'a karşı daha da açık tepki göstermesini kolaylaştırdı.⁷⁹

Sagallo'da yaşanan gelişmelerden sonra durum Fransa'ya intikal etti. Aşinof hadiselerin merkezinde yer alıyordu. Bu nedenle de Rus Dışişleri, Paisy'nin dini misyonunu da desteklememe kararı aldı. Gelişmeler üzerine bir Fransız kruvazörü ve 3 gambot Sagallo'ya doğru harekete geçti. Fransızlar 17 Şubat 1889'da Ruslara ültimatom verdiler ancak Aşinof bunu reddetti. Fransız yetkili gerekli uyarıları yaptığı halde Aşinof geri adım atmayınca Fransızlar ateşe başladılar. Fransızlar kısa bir süre ateş ettikten sonra Kazaklar mücadeleyi devam ettiremeyecek duruma geldiler. Bazı sıvası yapılmamış binalarda yangın

⁷⁸ Y.PRK.TKM. 14/39.

⁷⁹ Patrick J. Rollins, "Imperial Russia's African Colony", p. 449-450.

çıktı. Kaledeki Kazaklardan 20'si yaralandı ve 5'i de hayatını kaybetti. Bunlardan ikisi çocuk ve üçü kadındı. Hayatını kaybeden kadınlardan biri de Aşinof'un ifadesine göre doğum yapmak üzereydi. Bu hadiseden hemen sonra Fransızlar, Rus maceracıları Rusya'ya göndermeye karar verdiler. Sagallo Savaşı'yla Rusların Doğu Afrika'da bir Rus kolonisi kurma hevesi de son bulmuş oldu.⁸⁰

3. Aşinof'un Başarısız Olması ve Rusya'ya Dönüş

Aşinof ve beraberindekiler Cibuti'de bir koloni kurmayı çok istemelerine rağmen hayata geçiremediler. Fransa'nın gösterdiği direnç karşısında tutunamayınca Fransızlar tarafından yakalandılar ve Rusya'ya gönderildiler. Aşinof ve yanındakilerin Rusya'ya götürülmesi sırasında Osmanlı boğazlarından geçişle ilgili talepler Osmanlı makamlarına ulaşmaya başladı. 4 Mart 1889'da Hariciye Nazırı, Sadaret'e gönderdiği yazısında durumu açıklamıştır. Buna göre, Rus sefreti maiyetinde bulunan Pesesevaye vapurunun Çanakkale'ye giderek birkaç saat kaldıktan sonra İstanbul'a döneceği ve oradan Hocabey'e gideceği ve Hocabey'den tekrar İstanbul'a geleceği beyan edilerek boğazlardan geçişi için müsaade istenmiştir. Bunun üzerine Rus sefretine bu vapurun ne için gideceği sorulmuştur. Sefret yetkilileri söz konusu vapurun Rusya hükümetinin onayı ve malumatı olmaksızın Afrika'da müstemleke tesisi maksadıyla Obuk tarafına giden ve daha sonra Fransızlar tarafından yakalanıp Ruslara teslim edilen Aşinof'u yakınlarıyla beraber hapis oldukları Jabian adlı beylik gemisinden alarak kontrol altında Hocabey'e götürmeye memur olduğunu belirtmişlerdir.⁸¹ Durum Osmanlı Devleti için önem arz ettiğinden konuyla ilgili görüşmeler hemen başlamıştır.

Konuyla ilgili açıklamayı Hariciye Nazırı aynı gün Sadaret'e göndermiştir. 4 Mart 1889'da Sadrazam Kamil Paşa, Rus sefreti maiyetinde bulunup Çanakkale ve daha sonra Hocabey'e gideceği ve Hocabey'den tekrar buraya geleceği beyanıyla boğazlardan geçmesine ruhsat verilmesi istenen vapurun izin isteğini padişaha iletmiştir. Çok geçmeden padişah tarafından da müsaade edilmiştir.⁸² Konu gündeme geldikten sonra hadisenin gelişimi ile ilgili padişah ayrıntılı malumat sahibi olmak istemiştir. Bunun üzerine Hariciye Nazırı ve Sadrazam Kamil Paşa tarafından gelen bilgiler toplanarak Besim Bey vasıtasıyla padişaha sunulmuştur.⁸³

Rusya'nın İstanbul'daki elçilik görevlilerinin Aşinof ve beraberindekileri alma isteğiyle ilgili Hariciye Nezaretine tekrar bir bilgilendirme olmuştur. Gelen bilgileri Hariciye Nazırı 9 Mart 1889'da Sadaret'e göndermiştir. Verilen malumatla Rus sefreti maiyetindeki Pesesevaye vapurunun Aşinof'u alıp

⁸⁰ Patrick J. Rollins, "Imperial Russia's African Colony", p. 451.

⁸¹ Y.A.HUS. 223/1.

⁸² Y.A.HUS. 223/1.

⁸³ Y.A.HUS. 223/1.

Hocabey'e götürmek üzere Çanakkale'ye gideceği hakkında Rus sefaretinden verilen malumat 4 Mart 1889 tarihli tezkereyle bildirilmiştir. Görüşmeler esnasında Rusya maslahatgüzarı Mösyö Onuz, Aşinof ile beraber Salı günü Çanakkale'ye gelip adı geçen Pesesevaye vapuruna binecek silahsız şahısların 36 neferden ibaret olduğunu bildirmiştir. Aşinof'un erkek ve kadın ile yaklaşık 140 nüfusa varan yanındakilerden bazılarının dahi şimdilik silahsız olarak bu Çarşamba günü İstanbul Boğazı'ndan geçmesi lazım gelen Çihaçev adlı Rus posta vapurunda bulunacaklarını hikâyeye etmiştir.⁸⁴ Konuyla ilgili gelişmeleri Sadrazam Kamil Paşa, aynı gün yani 9 Mart 1889'da padişaha aktarmıştır. Verilen bilgilerde, sefaret maiyetindeki Pesesevaye vapuruna binecek silahsız şahısların 36 neferden ibaret olduğunu ve Aşinof'la diğer yanındakilerin dahi yine silahsız olarak Çihaçev adlı Rus posta vapurunda bulunacaklarını Rusya maslahatgüzarlığının ifade ettiğine dair Hariciye Nezareti'nin tezkeresi takdim edildi⁸⁵ denmiştir.

Söz konusu teşebbüs hadiselerine çok yakın bir yer olan Yemen'den de takip edilmiştir. 10 Mart 1889'da Yemen valisinden Yıldız Sarayı'na bir telgraf gönderilmiştir. Buna göre, Zeyla'nın kuzeyinde Tacura taraflarına bu hafta 400 Rus askerinin geldiği ve Zeyla'da şimdiye kadar bulunmakta olan İngilizler tarafından teveccühle indirilerek, muhafız olarak Mısır tarafından daha önce orada bulundurulmuş 10 nefer Sudanlı asker gönderildiği gibi sancak direğini dahi kestikleri haber alınmıştır.⁸⁶ Gelen bu bilgiler Rusların bölgedeki varlığının Osmanlı Devleti tarafından hassas bir şekilde takip edildiğini göstermektedir. Bu noktada uzun süre bölge üzerinde söz sahibi olan Yemen Vilayeti de meselenin gelişimini gözlemiştir.

Aşinof ve beraberindekilerin başarısız olmasından sonra Osmanlı Devleti durumu ilgili gelişmeleri tekrar gözden geçirmiş ve olayın mahiyeti anlaşılmaya çalışılmıştır. Buna göre Hariciye Nezareti'ne 3 Nisan 1889 tarihiyle Sivastopol şebhender vekâletinden gelen 25 numaralı tahriratın tercümesinde, Aşinof ile rahip Paisy'nin teşebbüsleri Sagallo'da Fransa hükümetinin cebir kuvvetiyle neticesiz kalmış ve Rus hükümeti dahi Aşinof ile yanındakilerin kendi hesaplarına göre hareket ettiklerini beyan etmiştir. Aşinof ile rahip Paisy'nin burada tutuldukları 29 Aralık 1888 tarihli tahriratta yer almıştır. Şöyle ki Aşinof'un teşebbüsünde Rus hükümeti tarafından epeyce yardım edildiği şüphesizdir. Zira zapt edilen silahlar Nikolayif tersanesinden alınmış ve Rus kumpanyasının Galata'da bulunan gemisinde bir müddet saklanmıştır. Amiral Şisnakof, Aşinof'un teşebbüsünde başarılı olduğu takdirde Mösyö Giers müstesna olmak üzere tüm yakınları tarafından yardımda bulunulacağını vaat etmiştir. Yalnız Mösyö Giers, Aşinof'u kabul etmek istememiştir. Hatta

⁸⁴ Y.A.HUS. 223/13

⁸⁵ Y.A.HUS. 223/13.

⁸⁶ Y.PRK.UM. 14/36.

kendiliğinden hareket ettiği Mösyö Giers tarafından beyan edilmemiştir. Ayrıca Amiral Oburi'nin Sagallo'yu topa tuttuğu haber alınmıştır. Aşinof'un gerçek durumu söylememesi için tutuklandığı iddia ediliyor. Rus hükümeti Sagallo'da meydana gelen hadise hakkında bir jandarma miralayını marifetiyle burayı tahkik ettirmiştir. Söz konusu tahkikat Paris kabinesine bir ihtar değil yeniden bu şekilde teşebbüslere karşı bir malumat edinme şeklinde olduğu sanılıyor. Aşinof resmen Kafkasya'ya ikamete mecbur edilecektir. Habeşistan kralına karşı yapılan taahhütleri yerine getirmek için tekrar Habeşistan'a kesin olarak gitmek üzere hanımı Panislawist komitelerine müracaat için Moskova'ya gitmiştir. Burada tüm kara askeri ve denizciler Amiral Oburi tarafından alınan tedbirleri yerine getirmekte ve Petersburg kabinesinin Aşinof'un teşebbüsünde tek başına olmadığını bildiklerinden hükümetin takip ettiği hareketinden dolayı memnuniyetsizliklerini ifade etmektedirler. Sonuç olarak Sagallo'nun topa tutulması hususu yeniden bir takım sevkiyat icrasından başka hiçbir neticeyi sağlamayacağı açıktır⁸⁷ diye ifade edilmiştir.

İstanbul'a gelen haberler 24 Nisan 1889'da Hariciye Nazırı tarafından Sadaret'e gönderilmiştir. Aşinof ile rahip Paisy'nin Obuk'ta Fransız arazisine yakın bir mahalde müstemleke tesis maksadıyla icra ettikleri teşebbüslerin Sagallo'da Fransa hükümetinin cebir kuvvetiyle neticesiz kalması nedeniyle Rus hükümeti bunların kendi hesaplarına hareket ettiklerini beyan etmiştir. Bu konuda bazı ifadeleri içeren Sivastopol şebender vekâletinden 3 Nisan 1889 tarihli ve 25 numaralı tahriratın tercümesi takdim edilmiştir.⁸⁸ 25 Nisan 1889'da ise Sadrazam Kamil Paşa, Aşinof ile rahibin Obuk'taki Fransız mevkiine yakın bir mahalde müstemleke tesisi maksadıyla icra ettikleri teşebbüslere dair Sivastopol şebender vekâletinden alınan tahriratın tercümesi ile Hariciye Nezareti'nin tezkeresini takdim etmiştir.⁸⁹ Bu şekilde elde edilen bilgiler ve duyumlar Hariciye Nezareti'ne ve Hariciye Nezareti'nden de Sadaret'e aktarılmaya devam etmiştir.

Gelişmeler devam ederken Almanya'nın durumu da Kızıldeniz ve Afrika'daki hesaplara etki edebilecek noktada olmasından dolayı İstanbul'da üzerinde durulan işlerden biri olmuştur. Almanya Dışişleri Bakanı Bismarck'ın Londra'ya gelmesi kraliçeyi ziyaret etmek üzere seyahat tasavvurunda bulunan Alman İmparatorunun ne yolda kabul edileceğini anlamak için sefaretten daha önce arz olunmuştur. Ancak bir dereceye kadar rivayet olunduğuna göre Bismarck'ın, Zengibar işleri hakkında dahi Lord Salisbury ile müzakerelerde bulunacağı düşünülmektedir.⁹⁰ Almanya'nın her ne kadar bu dönemde Cibuti üzerinde bir etkisi olmasa da Fransa ve Rusya ile olan ilişkisinin bölgedeki

⁸⁷ Y.A.HUS. 224/85.

⁸⁸ Y.A.HUS. 224/85.

⁸⁹ Y.A.HUS. 224/85.

⁹⁰ Y.PRK.EŞA 9/29.

gelişmelere tesir etme ihtimali söz konusudur. Zira bu dönemde Fransa'nın Rusya'ya büyük mali yardımda bulunabileceği anlaşılmış ve Rusya ile Fransa, Alman düşmanlığı karşısında birbirlerine yaklaşmışlardır. Fransa da bu dönemde Rusya'ya büyük miktarlarda borç para verecektir. İki devleti birbirine en çok yaklaştıran ise Almanya tehdididir.⁹¹ Bu nedenle Osmanlı Devleti, Almanya'nın diplomatik hareketlerini yakından takip etme ihtiyacı hissetmiştir.

Aşınof'un teşebbüsü sırasında tekrar ön plana çıkan ve Osmanlı Devleti'nin ısrarla protesto ettiği Musavva'nın işgali ve İtalyan varlığı daha nazik bir hal almıştır. 19 Mayıs 1889'da Hacı Ali Beyefendi'ye gönderilen bir yazıda, İtalyanların bazı hareketlerine dair hilafet makamına bir yazı sunulmuştur. Buna göre, Dışişleri Bakanı Mösyö Giers özel olarak İtalyanların küstahça hareketinden bahsetti. Her ne kadar sözü resmîyet dairesinden çıkaracak şekilde bulunmuş ise de durumun padişaha bildirileceğinden şüphe yoktur. Kızıldeniz sahilinde güç kazanmak ve güya Osmanlı Devleti'ni tehdiye muktendir olabileceğini ilan ile itibarını arttırıp iş görmek maksadıyla geçen sene Cidde'de yaşanan bir vukuatı tekrarlamıştır. Ayrıca İtalya'nın bölgeye savaş gemisi gönderilmesiyle mahalli hükümeti ve zımnen Osmanlı Devleti'ni tehdit etmek istemiş olduğu hikâyeleriyle uzun uzun tafsil ettikten sonra takriben hemen ardından beyanını açıklamıştır. Osmanlı Devleti sorunu çözmeye hazırdır. Fakat İtalyan savaş gemisi derhal Cidde'den çıkmadıkça böyle bir tahkikat sözünü dinlemesi bile muhtemel değildir. Savaş gemisi tarafından –velev ki ehemmiyetsiz olsun- meydana getirilecek her nevi düşmanca hareket Osmanlı Devleti nazarında bir savaş gibi muamele telakki olunur diyerek milletler ve devletler arası hukuka mugayir olan böyle bir hareket şiddetle protesto olunacak yerde bilakis desteklenmiştir. İtalya'nın İstanbul elçisi Baron Bilan bu teşebbüse iştirak etmiş ve dönüşünde büyük bir lütufla muamele görmüştür. Padişahın nezaket ve lütfunu bilmeyen yoktur. Böyle bir muameleyi müteakiben Baron Bilan'ın böyle bir iltifata tabi olması İtalya'da ve belki Avrupa'nın diğer yerlerinde bile yoktur. Sözün özü Osmanlı Devleti'ni sıkıştırmadıkça nüfuz kazanmanın mümkün olamayacağını Mösyö Crispi açıktan açığa söylemekte ve bu suretle dostluk iddia ettiği bir devletin yakınlığına dokunmaktan çekinmemiştir.⁹²

Gerçi Osmanlı Devleti barışı muhafaza etmek ve dostluğunu göstermek maksadıyla küçük meseleleri büyütme istemediğinden devletler arasındaki muameleye aykırı olsa bile tahammül etmekte olduğunu dost devletlerin takdir edeceğini düşünmüştür. Ancak her karışıklıktan fırsat kapmak fikrine düşmüş bir devlet için böyle bir cürete sebep verip Yanya olayını müteakip Cidde Olayı'nı icat ettiği gibi o biter bitmez Kandiye'de bir mesele daha çıkarmaya ve

⁹¹ Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, TTK Basımevi, Ankara, 1987, s. 362-363.

⁹² Y.PRK.EŞA. 9/68.

o da biter ise okullar için Trablusgarb'da yeni meseleler icat etmeye hazırdır. Sonuçta iyi niyete bağlı olarak gösterilen tahammüller İtalya tarafından zaaf eseri olarak görülmüştür.⁹³ Şinasi Bey tarafından gönderilen bu malumatlar Osmanlı Devleti'nin bölgede Rusların girişiminden ziyade İtalya'nın Musavva'yı işgaliyle uğraştığını göstermektedir. Osmanlı makamlarına göre bölgede Osmanlı Devleti'nin hukukunu görmezden gelerek gerçekleştirilen işgaller, başka sorunlar çıkarmakta ve Aşinof gibi maceraperestlerin iştahını kabartmaktadır. Meseleyi ortadan kaldırmak için buradaki İtalyan varlığının ortadan kaldırılması gayretleri kendisini göstermektedir.

Musavva meselesi ve İtalya'nın Doğu Afrika'ya yerleşme gayreti Osmanlı Devleti'nin uğraştığı meselelerden olmuştur. Bu başlıklarla ilgili 14 Ağustos 1889'da Hariciye Nazırı Sadaret'e bir yazı göndermiştir. Yazısında, Rusya baş tercümanı Mösyö Ivanof'un Musavva meselesi hakkında sefiri namına sözlü olarak icra ettiği tebligat açıklanmıştır. Şöyle ki Musavva'nın kesinlikle zapt edilmeyeceği Petersburg'daki İtalya elçisi tarafından Rusya kabinesine tebliğ olunmuştur. Bunun üzerine Dışişleri Bakanı Mösyö Giers Rus kabinesinin eski anlaşmaların ilanından dolayı hiçbir şekilde itirazı yoksa da bu husus asıl Musavva işine tabi tali bir mesele hükmünde cevap vermiştir. Daha önce İtalya tarafından Sudanlılara karşı Musavva'nın asayişinin temini ve tüccarlarının menfaatinin muhafazası için işgal edildiği zaman dahi Rusya bu maksadın çözümünün Mısır'a ve Osmanlı Devleti'ne ait olduğunu beyan etmiştir. Osmanlı Devleti dahi o vakit İtalyanların hareketlerini protesto ederek padişahın hukukuna vurgu yapmıştır. Gerçi o zamandan beri Osmanlı Devleti sessiz kaldığından Musavva'da hükümetin idaresini yeniden kurmak mümkün olamamıştır. Ancak bu durumdan Osmanlı Devleti'nin haklarından feragat ettiği anlamı çıkarılmamalıdır. Tanzim olunan Süveyş Mukavelenamesi'nde Kızıldeniz'in doğu sahillerindeki Osmanlı Devleti'nin varlığının açıklığa kavuşturulması düşünülmüştür. Bu mukaveleye Mösyö Crispi'nin vermek istediği hüküm ve mana gerçeğe uygun değildir. Rusya Roma'daki elçisine, Mösyö Crispi'yle yukarıdaki düşünceler etrafında görüşme yapması için yetki vermiştir. Musavva civarında olan Zula noktası dahi Osmanlı'ya ait olduğu halde ahali istiyor diye İtalya tarafından işgal edildiğinde, İtalya Dışişleri Bakanlığı Petersburg kabinesine bir nota dahi tebliğ etmiştir. Ancak Rusya buna henüz cevap vermemiştir. Mösyö Giers, Osmanlı Devleti'nin bu husus hakkındaki tebligatı ne suretle telakki ettiğini bilmek arzusundadır. Tercümanın yaptığı tebligatına cevaben Rusya'nın bu beyanatına teşekkürle beraber İtalya'nın Musavva meselesinde tuttuğu yol, devletler arasındaki hukuka mugayirdir. Bundan başka Zula'nın işgali ve zaptı dahi Berlin'de tanzim olunan konferansta Osmanlı elçisi tarafından açıklanmıştır. Bu noktada Musavva işine dair protestoyu içeren büyük devletlere verilen yazıların tümünde, Zula'nın istilası protesto edilmiştir. Musavva ile Zula arazisinin Osmanlı Devleti'ne ait olduğu

⁹³ Y.PRK.EŞA. 9/68.

beyan edilmiştir.⁹⁴ 15 Ağustos 1889'da ise Sadrazam Kamil Paşa, Musavva meselesi hakkında Rusya baş tercümanının elçisi adına yapılan tebligatını ve buna ne şekilde cevap verildiğini içeren Hariciye Nazırı'nın tezkeresini padişaha takdim etmiştir.⁹⁵

Aşınof'un teşebbüsü bir yandan da İtalyanların tepki göstermesine neden oldu. Rusya'nın bu teşebbüsü gerçekleşmiş olsaydı Mısır ve İngiltere için bağımsız bir Habeş'in kurulması en büyük tehdit olacaktı.⁹⁶ Rusya ise Habeşistan'ı son derece değerli kabul ediyordu. Aynı zamanda İngiltere'nin nüfuzunu dengeleyebileceği bir alan olarak gördü. Bu noktada birkaç defa hamlede Aşınof üzerinden üstü kapalı birkaç teşebbüste bulundu. Ancak tüm gayretlerine rağmen Aşınof'un teşebbüsü resmi Rus desteğinden mahrumdu. Bu nedenle de başarısızlıkla sonuçlandı. Ancak Rusya bundan sonra resmi yollarla II. Menelik üzerinde bir diplomatik çalışma yürütmeye devam etti. Aynı şekilde 1895 yılında bir Habeş heyeti askeri misyon kapsamında Rusya'ya ziyarette bulundu. Bu çalışmalar diplomatik sahaya da etki etti. Hatta bir Rus resmi görevli 1896 Adave Savaşı'nda II. Menelik'e askeri danışmanı olarak hizmet etti.⁹⁷ Neticede Rusların Sagallo'da bir koloni kurma teşebbüsleri başarısızlıkla sonuçlanmış olsa da Habeş ilgisi bundan sonra da devam etti.

Sonuç

Rusya'nın Osmanlı Devleti'ni ortadan kaldırmaya yönelik politikaları XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin gerilemesi ile birlikte daha da önem arz eden bir sürece girdi. Bu dönem içinde gerçekleşen Osmanlı-Rus savaşlarında Osmanlı Devleti'nin Ruslar karşısında gerilemesiyle durum daha vahim bir hal aldı. Ancak yine de Osmanlı Devleti Ruslar karşısında hemen pes etmedi. XIX. yüzyıl başında III. Selim ile başlayan ve II. Mahmud ile devam eden yenilikler Rus tehdidini etkisiz hale getirmeye

yetmese de Rusların emellerini gerçekleştirmesine mani oldu. Bu noktada zaman zaman Avrupa büyük devletlerinden destek gelse de bu destekler her zaman istenilen neticeyi vermiyordu. Rusya'nın sıcak denizlere karşı olan hevesi sadece Çarların veya Rus Sarayı'nın bir talebi olmasının ötesinde kimi zaman Rus kilisesinin ve Rus devlet erkânının istekleri ile de uyum gösteriyordu.

Rus kilisesinin ve Rus ileri gelenlerinin istekleri büyük bir Rusya'nın gelişimi üzerinedi. Bu konuda Kazak ileri gelenlerinden biri olan Aşınof'un teşebbüsü dikkat çekiciydi. İngilizlerin de bir süre kendisiyle ilgilendiği Aşınof, Mısır ve Afrika hakkında sahip olduğu bilgilerle birlikte çok geçmeden Afrika'da bir koloni kurulması için girişimlerde bulunmaya başlayacaktı. Harekete

⁹⁴ Y.A.HUS. 228/35.

⁹⁵ Y.A.HUS. 228/35.

⁹⁶ Sergius Yakobson, "Russia and Africa: II", p. 165.

⁹⁷ Harry Brind, "Soviet Policy in the Horn of Africa", *International Affairs*, Vol. 60, No. 1, Wiley, 1983-1984, p. 92.

geçmeden önce iki kez Habeşli yetkililer ile temasa geçmek üzere Doğu Afrika sahillerine gitti. Burada edindiği tecrübe ve yaptığı gözlemlerle Rusya'ya döndüğünde popüler bir isim haline geldi. İkinci ziyaretinden sonra kendisiyle beraber Rusya'ya gelen Habeşli rahiplerin de Aşinof'un Rusya'da dikkat çeken yükselişinde etkisi oldu.

Rusya'nın özellikle de Rus kilisesinin Afrika'da girişilecek koloni kurma teşebbüsüne büyük bir hevesle iştirak ettikleri görülecekti. Afrikalı Hristiyanlarla kurulacak temaslar ve Rus Ortodoks Kilisesi'nin Habeş Kilisesi ile arasında gerçekleşecek bağlantılar Rusya'daki rahipleri fazlasıyla heyecanlandırdı. Bu nedenle Rus Ortodoks Kilisesi bu teşebbüse elinden geldiği oranda destek verdi. Aynı zamanda Rusya'da önde gelen bazı devlet adamları da Aşinof'un Afrika'da gerçekleştireceği teşebbüse destek verdiler. Tüm bu desteklere rağmen Rus Dışişleri Bakanı Giers ve Çar bu konuda kesin bir destek sunmadılar. Bu durum hem Aşinof'un teşebbüsünün çok büyük hedefleri içermesinden hem Rusya'nın başta Fransa olmak üzere İngiltere ve İtalya ile ilişkilerini etkileyecek olmasından dolayı son derece riskliydi. Buna karşın Rus hükümetini zor duruma sokmayacak şekilde teşebbüsün Rusya'da gerçekleşmesine de kesin bir şekilde mani olunmadığı dikkat çekmekteydi. Bu yönüyle gerek Osmanlı Devleti gerekse bu teşebbüsten son derece rahatsız olan İngiltere ve İtalya, Rusya'nın açıkça olmasa da bir şekilde gelişmelere destek verdiği şeklinde bir kanaate sahiptiler.

Aşinof, gerek kendi imkânları gerekse de Rus Ortodoks kilisesi ve gerekse de Rus devlet adamlarından bazılarının elde ettiği tecrübelerle teşebbüsünü fiiliyata koydu. Hocabay'den hareket eden Aşinof ve adamları İstanbul ve Mısır üzerinden Afrika'ya geçtiler ve Doğu Afrika'da Sagallo adlı mevkiye ulaştılar. Bu yolculuk sırasında Osmanlı Devleti ve İngiltere Aşinof'u takip etti. Ancak İtalya bu dönemde Habeşliler ile bir savaş ortamında olduğundan Aşinof'un hareketi İtalyanlar tarafından daha büyük riskler barındırıyordu. Bu nedenle bir İtalyan gemisi Aşinof ve beraberindekileri Kızıldeniz'deki yolculuk boyunca takip etti. Ancak buna rağmen Aşinof, Sagallo'ya ulaştı. Ne var ki bu yolculuk hedefine ulaşırsa da Sagallo'ya çıkıldıktan sonraki gelişmeler hiç de beklendiği gibi olmadı. İlk başta Aşinof ve beraberinde gidenler arasında anlaşmazlıklar oldu. Ardından Fransız müstemlekelerine çok yakın bir yerde yerleşen Rusların elde ettikleri mevki, Fransızları Ruslar aleyhinde harekete geçirdi. Fransa'nın gösterdiği sert tepki sonucunda Aşinof, Fransızlar tarafından ele geçirildi ve Rusya'ya geri gönderildi. Aşinof'un teşebbüsü de kısa sürede Rus hükümeti tarafından reddedildi. Aşinof ise Rusya'da eski gücüne ve itibarına hiçbir zaman kavuşamadı. Teşebbüsün gerçekleşmemesi ile hadise kısa sürede unutulup gitse de gerçekleşmesi halinde Rusya'nın elde edeceği menfaatle kıyaslandığında çok büyük kazanımları barındırıyordu. Ne var ki Çarın bu konuda tereddütlü tavrı, gelişmeleri istenilen seviyeye getirmedi. Bunun yanında teşebbüse en fazla itiraz edenin Rus Dışişleri Bakanı'nın olması aslında bir tesadüf değildi. Çünkü bu

dönemde Rusya'nın Fransa ve Avrupa devletleri ile ilişkileri son derece hassas bir konumda bulunuyordu. Üstelik III. Alexander, daha önce öldürölen II. Alexander'ı dikkate aldığıında Rusya'daki sosyal ve iktisadi gelişmeleri de göz önünde tutması gerekiyordu. Tüm bu gelişmeler ışığında ise Aşinoğ'un teşebbüsü Rusya için hoş bir hatıra olarak akıllarda kalacaktı. Genel olarak bakıldığıında bu dönemde Rusya, Kızıldeniz'de bir nüfuz ve müstemleke konusunda isteğe sahipti ancak henüz kendi içinde tutarlı bir Kızıldeniz politikası geliştirememişti. Rusya'nın iç meseleleri ve Avrupa ile ilişkileri Kızıldeniz'deki bu teşebbüsün önünü kesecek ve tekrarı için de istenilen seviyede bir talep olmayacaktı. Bu nedenle Rusya ilgisini bu dönemde hem kendi iç işlerine hem de Avrupa'nın başlıca devletleri ile devam eden bağlantılarının devamına atfetmiştir.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

İ.HR. 313/20001.

Y.A.HUS. 224/85; 220/66; 222/13; 222/29; 223/1; 223/13; 224/85; 228/35.

Y.EE. 130/31.

Y.PRK.EŞA. 8/59; 9/29; 9/68.

Y.PRK.TKM. 14/23; 14/39; 13/5 (1305.Z.27).

Y.PRK.UM 14/36.

Araştırma İnceleme Eserler

AL-SAYYID MARSOT, Afaf Lutfi, *Mısır Tarihi Arapların Fetbinden Bugüne*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2010.

AKALIN, Durmuş-Cemil Çelik, “XIX. Yüzyılda Doğu Akdeniz’de İngiliz-Fransız Rekabeti ve Osmanlı Devleti”, *Turkish Studies*, Vol. 7/3, 2012, ss. 21-45.

AKALIN, Durmuş-Selim Parlaz, *XIX. Yüzyılda Doğu Afrika’da Osmanlılar ve İtalyanlar*, Kesit Yayınları, İstanbul, 2015.

AKALIN, Durmuş, “Aden’in İşgali ve İşgalden sonra Osmanlı Devleti’nin Kızıldeniz’de Aldığı Tedbirler”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXIX/2, 2014, ss. 357-404.

AKALIN, Durmuş-Selim Parlaz, “Nil’de İktidar Mücadelesi ve Kavalalı”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi*, 1(1), ss. 115-134.

AKALIN, Durmuş, *Süveyş Kanalı*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2015.

AKALIN, Durmuş, “Yemen’de Şeyh Said Adlı Arazi Çevresinde Osmanlı-Fransız Rekabeti (1868-1912)”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXX/1, 2015, ss. 1-44.

AKALIN, Durmuş, “Yemen’in Kuzeyinde Osmanlı İdaresinin Yeniden Tesis Edilmesi ve Mekke Şerif Muavini Kıbrıslı Tefik Paşa (1848-1851)”, *Mediterreanean Journal ve Humanities*, V/1, 2015, ss. 17-42.

AKYILDIZ, Ali-Zekeriya Kurşun, *Osmanlı Arap Coğrafyası ve Avrupa Emperyalizmi*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2015.

ARMAOĞLU, Fahir, *19 Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, TTK Basımevi, Ankara, 1999.

BRIND, Harry, “Soviet Policy in the Horn of Africa”, *International Affairs*, Vol. 60, No. 1, Wiley, 1983-1984, pp. 75-95.

CAULK, R. A., “Russians in Ethiopia”, *The Journal of African History*, Vol. 15, No. 3, Cambridge University Press, 1974, pp. 503-506.

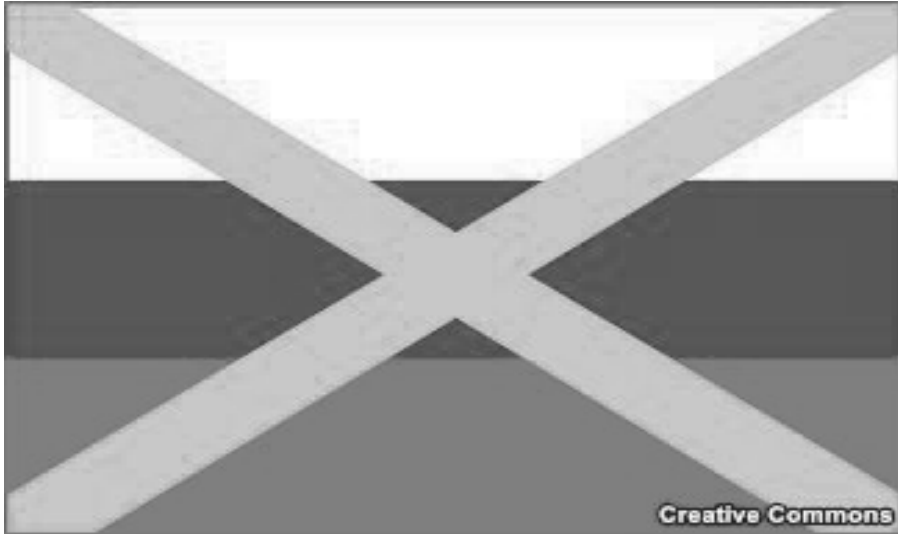
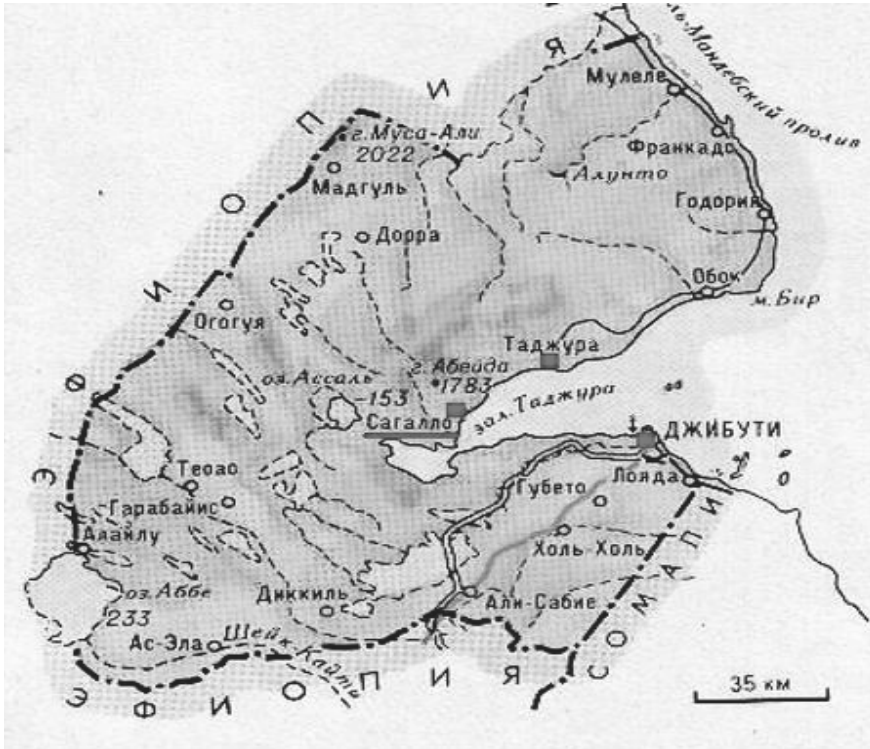
DEVLET, Nadir, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, TTK Basımevi, Ankara, 1999.

- DORPALEN, Andreas, "Tsar Alexander III and the Boulanger Crisis in France", *The Journal of Modern History*, Vol. 23, No. 2, The University of Chicago Press, 1951, pp. 122-136.
- KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, Cilt V, TTK Basımevi, Ankara, 1999.
- KIZILTOPRAK, Süleyman, *Mısır'da İngiliz İşgali Osmanlı'nın Diploması Savaşı (1882-1887)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2010.
- KURAT, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, TTK Basımevi, Ankara, 1987.
- ORHONLU, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti Habeş Eyaleti*, TTK Basımevi, Ankara, 1996.
- ÖZBARAN, Salih, *Umman'da Kapışan İmparatorluklar Osmanlı ve Portekiz*, Tarihçi Kitabevi, İstanbul, 2013.
- ROLLINS, Patrick J., "Imperial Russia's African Colony", *Russian Review*, Vol. 27, No. 4, Wiley, 1968, pp. 432-451.
- SIRMA, İhsan Süreyya, *Osmanlı Devleti'nin Yıkılışında Yemen İsyancıları*, Beyan Yayınları, İstanbul, 2008.
- TANDOĞAN, Muhammed, *Afrika'da Sömürgecilik ve Osmanlı Siyaseti*, TTK Basımevi, Ankara, 2013.
- YAKOBSON, Sergius, "Russia and Africa: II", *The Slavonic and East European Review*, Vol. 19, No. 53/54, 1939-1940, pp. 158-174.

Ekler

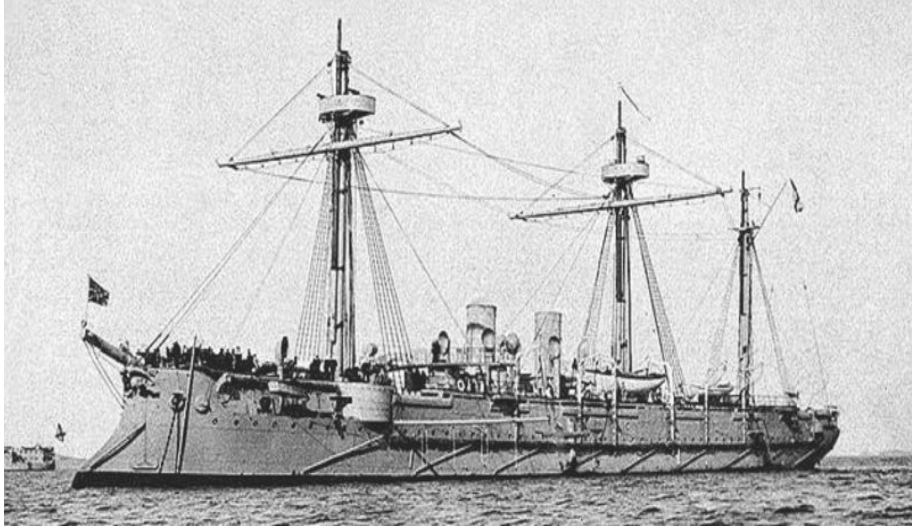
Ek 1 : Kazak Asıllı Rus General Aşinof

Ek 2: Sagallo'da Kurulan Rus Kolonisinin Bayrağı*Ek 3:* Cibuti'de Sagallo ve Çevresi

Ek 5: Aşınof ve Beraberindekilerin Kullandığı Kornilov Gemisi

Sannikov

www.delcampe.net

1893 Malatya Depremi Ve Afet Yönetimi **1893 Malatya Earthquake And Disaster Management***

*Selabattin Satılmış***

Özet

3 Mart 1893 tarihinde meydana gelen deprem, Mamuretülaziz vilayetinin tamamını ve bu vilayete komşu bazı yerleşim birimlerini etkilemekle birlikte asıl yıkıcı etkisini Malatya sancak merkezi ile bu sancağa bağlı olan Hısnımansur (Adıyaman), Kâhta, Behisni (Besni) ve Akçadağ kazaları ile köylerinde göstermiş, birçok yerleşim biriminin harap olmasına neden olmuştur. Depremde on binden fazla bina yıkılmış ya da çeşitli oranlarda hasar görmüş; 885 kişi hayatını kaybetmiş; on binden fazla büyük ve küçükbaş hayvan telef olmuştur. Depremin artçı şokları bir yıldan fazla devam etmiştir. Depremin kış aylarına denk gelmesi, belli bir süre çadırlarda ve barakalarda yaşamak zorunda kalan depremzedelerin yaşamlarını daha da güçleştirmiş, hatta hastalıkların yayılmasını hızlandırıcı bir etki yapmıştır. Açıkta kalan afetzedelerin sayısının fazla olması, barınma ihtiyaçlarının karşılanmasında bazı sıkıntıların yaşanmasına yol açmıştır.

Depremin büyüklüğü dikkate alınarak Mamuretülaziz vilayetinin yanı sıra bütün Osmanlı topraklarında afetzedeler adına yardımlar toplanmıştır. Malatya sancak merkezinde oluşturulan Komisyon-ı Mahsus aracılığıyla fakir afetzedelerin beslenme ve barınma ihtiyaçları giderilmiş, ayrıca kalıcı barınakların yapılması için paralar dağıtılmıştır. Kendilerine gösterilen ilgi ve yapılan yardımlardan memnuniyet duyan afetzedeler, her fırsata Sultan II. Abdülhamid'e hayır duada bulunmayı ihmal etmemişlerdir.

Anahtar kelimeler: Deprem, Afet, Osmanlı Devleti, Malatya, Adıyaman.

Abstract

Although the earthquake, occurred in 3th of March 1893 effected the whole province of Mamuretülaziz and some neighboring settlements,

* Bu makale, TÜBİTAK'ın desteklediği 113K146 nolu ve "19. Yüzyıl Türkiye Deprem Tarihi ve Sosyo-Ekonomik Etkileri" başlıklı SOBAG Projesi kapsamında hazırlanmıştır.

** Yrd. Doç. Dr., Akşaray Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, selabattin@aksaray.edu.tr

it took the main destructive effect in the sanjak centre of Malatya and in the towns and villages which are connected to this sanjak such as Hısnımansur (Adıyaman), Kâhta, Behisni (Besni) and Akçadağ, and caused destruction in many settlements. During the earthquake, more than ten thousand buildings were demolished or damaged in several extents; 885 people died; more than ten thousand cattle, sheep and goat perished. The aftershocks of the earthquake continued for more than a year. The earthquake occurred in winter time and this made the lives of the earthquake victims so hard, they had to live in tents and sheds for some time, moreover it accelerated the epidemics. Having the number of the victims who couldn't be accommodated very high, it caused some problems in satisfying the need for shelter.

Taking in consideration the size of the earthquake, along with Mamuretülaziz province, the government had whip-round in whole Ottoman lands in the name of the victims. By way of the "Special Commission (Komisyon-ı Mahsus)" which was established in sanjak centre Malatya, the food and shelter needs of the poor victims were satisfied, also cash was given so that they build permanent shelters. The earthquake victims, felt appreciation from the attention and help given to them, never neglected to pray for the soltan on all occasions.

Keywords: Earthquake, Disaster, Ottoman State, Malatia, Adıyaman.

Giriş

Bugünkü Malatya şehir merkezi, 1840 yılından itibaren halkın yazlık evlerinin bulunduğu Aspuzu etrafında gelişerek büyüme imkânı bulmuştu¹. Depremin yaşandığı 1893 yılında Malatya sancağı, 1878 yılında kurulan Harput merkezli Mamuretülaziz vilayetinin iki sancağından birisi idi. Malatya sancağı, 1892 yılı itibariyle sancak merkezine doğrudan bağlı 147 köyün yanı sıra Hısnımansur, Behisni, Kâhta ve Akçadağ kazalarını kapsamaktaydı. Depremin yaşandığı sırada sancakta mutasarrıf olarak Mehmed Emin Efendi görev yapmaktaydı².

¹ İsmail Aytaç, "Malatya", *Diyaret Vakfı İslam Ansiklopedisi (DVİA)*, c. 27, İstanbul 2003, s. 474; Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın, çıkardığı isyan sırasında Anadolu'ya ordu göndermesi karşısında Osmanlı umumi karargâhı 1838 yazında Elazığ'dan Malatya'ya taşınmıştı. O sırada Aspuzu'daki yazlık evlerinde bulunan halkın, ordunun ayrılmasından sonra kışık şehirdeki harap olan evlerine dönmeyerek yazlık evlerinde kalmaya devam etmesiyle modern Malatya'nın çekirdeğini Aspuzu oluşturmuştu. Göknur Gögebakan, "Malatya", *DVİA*, c. 27, İstanbul 2003, s. 471.

² *Salnâme-i Vilâyet-i Ma'mureti'l-Azîze*, H. 1310 (M. 1892), s. 78-84; Adnan Işık, *Malatya (1890-1919)*, İstanbul 1998, s. 170-171, 245, 252-259.

Malatya sancağı halkı, 1889-1893 yılları arasında birbiri ardına gelen birkaç büyük afete maruz kalarak büyük acılar çekmiştir. Önce çekirge afetine³ maruz kalan Malatya'da 1889 Kasımında çıkan yangında çarşıdaki 1000'den fazla dükkân, içindeki mal ve eşyalarla birlikte bir gecede kül olmuştur. Dükkânlar kısa süre içerisinde yeniden inşa edilerek işletmeye açılmışsa da daha bir yıl geçmeden yeni bir yangın felaketi ortaya çıkmıştır. Birincisinden daha geniş alana yayılan ikinci yangın 1200 dükkânı kül etmiştir. Bununla birlikte sancağın en önemli uğraş ve gelir kaynaklarından biri olan afyon ticaretinde durgunluk yaşanması neticesinde Malatya nerdeyse ekonomik bir felç yaşamıştır. İnsanlar eski zenginliklerinden kalan küçük miktardaki paraları ile iş yerlerini yeniden inşa ettirmişlerse⁴ de 3 Mart 1893 tarihinde ve kışın en şiddetli döneminde şehri harabeye dönüştüren, bu çalışmanın da konusunu teşkil eden yıkıcı deprem yaşanmıştır⁵. Yine 1893 yılında, depremden birkaç ay sonra yaşanan kolera salgınında 896 kişinin hayatını kaybetmesi livada yaşanan acıyı ikiye katlamıştır⁶.

Malatya-Adıyaman Bölgesinin Depremselliği

1893 depreminin yaşandığı Malatya sancağı, Doğu Anadolu Fay Zonu (DAFZ) üzerinde yer almaktadır. Bu fay zonu, doğuda Karlıova'dan başlayıp güneybatıya doğru Elazığ ve Malatya üzerinden, daha sonra Çelikhan'ın güneyinden ve Adıyaman ilinin Gölbaşı ilçe merkezinden geçer. Gölbaşı'nın batısında 4750 metrelik bir atım oluşur ve Kahramanmaraş'ın güneyinde Türkoğlu'nda çatallanır⁷.

Deprem kataloglarını taradığımızda Malatya bölgesinde 3 Mart 1893 depremi haricinde 1900 yılına kadar, miladi 240, 1156, 1158, 1514, Ocak 1544, Mart 1779, 1874, 1789, Kasım 1890, Ekim 1895, 1897, 1899 tarihlerinde toplam on iki adet depremin meydana geldiği tespit edilmiştir. Yaşanan bu depremlerin hiç biri 1893 depremi kadar şiddetli gerçekleşmemiş ve o boyutta hasar ve can kaybına sebep olmamıştır⁸.

³BOA., Y.PRK.UM., 26/63.

⁴*The Levant Herald*, Vol XIII, sayı 13.

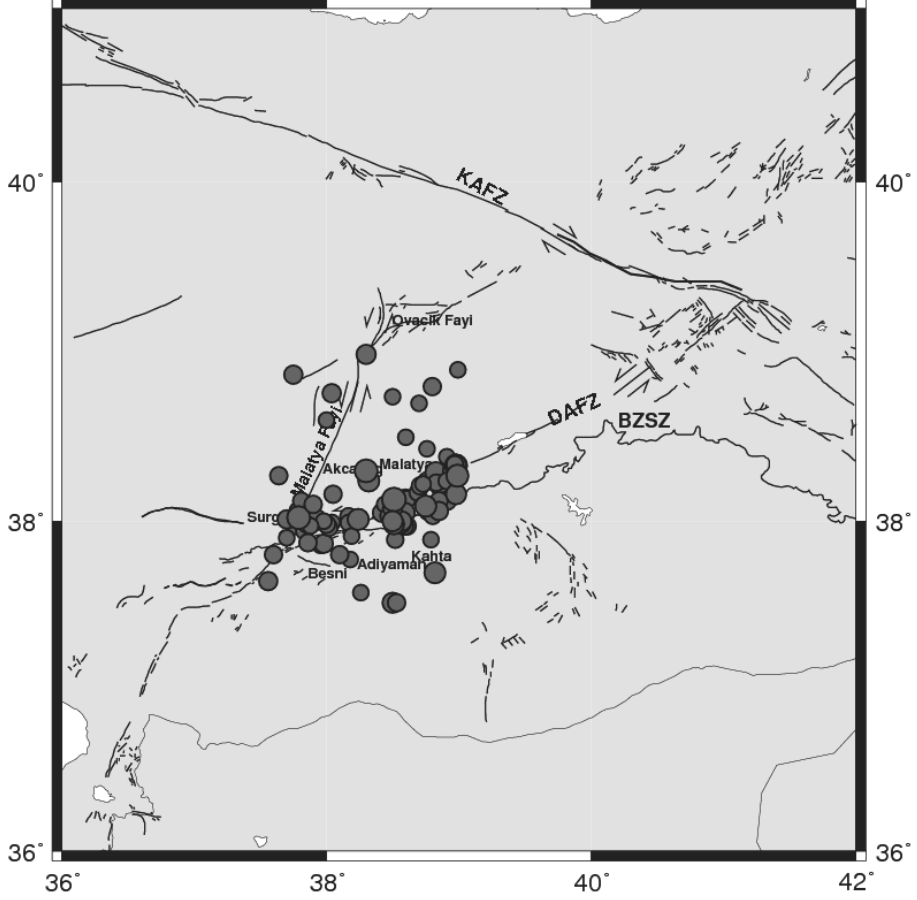
⁵BOA., Y.PRK.UM., 26/63.

⁶G. Gögebakan, a.g.m., s. 471.

⁷ Murat Aydın vd., *Adıyaman İlinin İstatiksel Deprem Risk Analizi*, Adıyaman 2013, s.12; *Kabramanmaraş Afet Veritabanı Bilgi Sistemi*, Kahramanmaraş Valiliği İl Afet ve Acil Durum Müdürlüğü, Kahramanmaraş 2012, s. 18.

⁸ Nuriye Pınar- Ervin Lahn, *Türkiye Depremleri İzahlı Katalogu*, Yapı ve İma İşleri Reisliği Yayınları, Ankara 1952; H.Soyal-Kolçak Sipahioğlu-D. Altınok, *Türkiye ve Çevresinin Tarihsel Deprem Katalogu (MÖ.2100-MS.1900)*, TÜBİTAK Yay., Ankara 1983; Esra Ayhan-Esen Alsan-Nusret Sancaklı-Balamir Üçer, *Türkiye ve Dolayları Deprem Katalogu, 1881-1980*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1988; E. Guidoboni, F. Bernardini, A. Comastri, "The 1138–1139 and 1156–1159 Destructive Seismic Crises in Syria, South-Eastern Turkey and Northern Lebanon", *Journal of Seismology*, Sayı 8, 2004, s. 114, 123; H. Gürsoy vd., "The Magnetism in Tectonically Controlled Travertine as a Palaeoseismological Tool: Examples From The Sıcak Çermik Geotermal Field,

Harita 1: Malatya ve Civarında Mevcut Tektonik Birimler ve 1900-2015 Yılları Arasında $M \geq 4.0$ Olan 96 Adet Depremi Dağılımı

Aletsel dönem deprem verilerine göre bölgede magnitudu dörtten büyük 96 adet deprem meydana gelmiştir. Hepsisi de sığ odak derinliğine sahip olup bölgede gözlemlenen en büyük deprem 6.0 büyüklüğündedir⁹.

Central Turkey”, *The Geodynamics of the Aegean and Anatolia*, Ed. Tuncay Taymaz, Yücel Yılmaz, Yıldırım Dilek, The Geological Society, London 2007, s. 302; M. Şefik İmamoğlu, Erhan Çetin, “Güneydoğu Anadolu Bölgesi ve Yakın Yöresinin Depremselliği”, *D.Ü.Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi*, Sayı 9, 2007, s. 100; Nicholas Ambraseys, *Türkiye’de ve Komşu Bölgelerde Sismik Etkinlikler (1500-1800)*, TÜBİTAK Yay., Ankara 2006, s. 37, 154, 167, 177.

⁹(Kısaltmalar: BZSZ; Bitlis Zagros Sütür Zonu, DAFZ; Doğu Anadolu Fay Zonu, KAFZS; Kuzey Anadolu Fay Zonu). Ö.Emre vd., “1/1.125.000 Ölçekli Türkiye Diri Fay Haritası”, *Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü Özel Yayınlar Serisi*, Ankara 2013; <http://www.kocri.boun.edu.tr/sismo/2/deprem-verileri/deprem-katalogu>.

Deprem Saati, Yönü ve Etki Alanı

Mamuretülaziz Valisi Enis Bey'in 2 Mart 1893 tarihli yazısında verdiği bilgilere göre ilk deprem, 2 Mart 1893 tarihinde, Perşembe saat 01.30'dan birkaç dakika sonra yaşanmış ve küçük çapta bazı hasarları beraberinde getirmiştir. Bu depremin Malatya'da verdiği hasarın sınırlı olması, ana deprem öncesinde yaşanan bir öncü şok olduğunu göstermektedir. Bu öncü şok Mamuretülaziz vilayetinin merkezi Harput'ta on saniye sürerken, asıl şiddetini gösterdiği Malatya'da on beş saniye kadar sürmüştür. İlk depremden sonra Malatya'da onar dakika ara ile altı artçı şok daha yaşanmıştır¹⁰.

Malatya Mutasarrıflığının verdiği bilgilere göre bu öncü şoklarda can kaybı yaşanmazken bazı binalarda hasar oluşmuştur. Malatya'daki evlerin bazılarının duvarları hasar görürken, bazılarının baca ve ayvan sakfı yıkılmış, çarşıdaki iki demirci dükkânı depremin etkisiyle yıkılmaya meyilli hale gelmiştir. Söğütlü Camii, öncü şoklarda hasar gören yapılardan bir diğeridir. Bu camiinin minaresinin külahındaki taşlar yerinden oynamış ve şerefesinin etrafındaki korkuluk taşları birbirinden ayrılmıştır. Ayrıca zabita koğuşunun üç duvarı çatlarken, Malatya hükümet konağının divanhane kubbesinin tuğlaları dökülmüş ve iki bacası yıkılmıştır¹¹.

Malatya sancak merkezi ve dört kazasını yerle bir eden ana deprem ise 3 Mart 1893 tarihinde perşembeyi cumaya bağlayan gece 00.59'da meydana gelmiştir. Ana depremin yönü güney batı-kuzey doğu doğrultusundadır¹². Bir belgede yer alan "*Şiddetli ve süreklî bir hareket (deprem) vukû' bulduğunu*" ifadesinden ana depremin uzun sürdüğü anlaşılmaktadır¹³. Deprem, Doğu Anadolu Fay Zonu üzerinde bulunan 54 km uzunluğundaki Çelikhan-Gölbaşı segmentinde yaşanmıştır. Deprem bilimcileri 1893 depreminin büyüklüğünü 7.1 olarak göstermektedir¹⁴. Malatya depremine ait dalgalara ait veriler Roma, Postdam ve Strazburg rasathanelerinde kaydedilmiştir ki¹⁵ bu da depremin çok şiddetli gerçekleştiğini göstermektedir. Nitekim bir misyoner Malatya depremi için

¹⁰ BOA., BEO., 164/12244.

¹¹ BOA., BEO., 164/12244.

¹² Arşiv belgelerinde depremin ezani saatle 7.30'da meydana geldiği kayıtlıdır. Ezani saatte gün akşam ezanıyla başladığından, o gün akşam ezanının okunduğu 17.29'a yedi buçuk saat eklediğimizde depremin 3 Mart Cuma gecesi saat 00.59'da meydana geldiğini söyleyebiliriz. BOA., BEO., 164/12244; Y.MTV., 75/118; Y.MTV., 76/65; *The Levant Herald* gazetesi ise depremin saat 02.00' da yaşandığını belirtmektedir. *The Levant Herald*, "Malatia and Its Misfortunes", Vol XIII, sayı 13.

¹³ BOA., BEO., 164/12244.

¹⁴ M. Aydın vd., a.g.e., s. 15.

¹⁵ Nicholas Ambraseys, *Earthquakes in the Mediterranean and Middle East A Multidisciplinary Study of Seismicity up to 1900*, Imperial College, London 2009, s. 767.

“Sarsıntının şiddeti o kadar fazlaydı ki, yataklarından insanların havaya fırladığı söyleniyor” ifadelerini kullanmıştır¹⁶.

Depremi etkilediği alan 240 km uzunluğunda ve 120 km genişliğindedir. Deprem Malatya şehri ile bu şehrin güneyindeki yerleşim birimlerinde yıkıcı etki göstermekle birlikte¹⁷ Harput merkezli Mamuretülaziz vilayetinin tamamı ile etrafındaki birçok yerleşim birimlerinde küçük çapta etkili olmuştur. Bu bağlamda Keban, Arabgir, Eğin¹⁸, Yozgat¹⁹, Urfa, Maraş²⁰, Elbistan, Antep, Birecik, Rumkale, Kilis, İskenderun, Antakya, Harim, İdlib, Halep ve Sivas depremin hissedildiği yerler arasındadır. Kısacası depremin şokları Halep’ten Sivas ve Yozgat’a kadar uzanmıştır. Adı geçen yerlerde daha hafif şiddette kendisini hissettiren ana ve artçı sarsıntılar, can kaybına yol açmamış ise de küçük çapta bazı hasarlar meydana getirmiştir. Örneğin Urfa ve Rumkale’de birçok evin yıkıldığı bilinmektedir. Birecik’te 12 ev, Elbistan’da birkaç ev ile hükümet binası yıkılmıştır²¹. Depremden zarar gören yerlerden birisi doğrudan vilayet merkezi Harput’a bağlı Şehablı köyüdür. Adı geçen köyde birkaç hane yıkılmışsa da can kaybı yaşanmamıştır. Burada evleri yıkılan afetzedeler yakındaki başka bir köye yerleştirilmiştir²². Bazı yerlerde ise deprem sadece birkaç duvarın yıkılmasıyla sonuçlanmıştır²³. Deprem asıl yıkıcı etkisini Malatya sancak merkezi ile bu sancağa bağlı olan Hisnimansur, Kâhta, Behisni ve Akçadağ kazalarında göstermiştir²⁴.

Depremi Meydana Getirdiği Hasar ve Zâyiât

Mamuretülaziz Valisi Mehmed Enis Bey, depremde meydana gelen hasar ve zayıtı her fırsatta padişahın, sadrazamın ve dâhiliye nazırının bilgisine arz etmiştir. Bu bağlamda, bazen Malatya sancağı ve kazalarından kendisine ulaşan resmi belgeleri bir üst yazıyla göndermek, bazen de bu belgeleri özetlemek suretiyle merkezi hükümeti bilgilendirmiştir²⁵.

Hasar ve zayıt konusunda birçok belge ve gazete haberi bulunmakla birlikte özellikle depremin hemen akabindeki ilk günlerde yaşanan hengâme ve can pazarı sırasında gönderilen bilgilerin çok sağlıklı olmadığını belirtmek

¹⁶ Constantia Kiskira, “Missionary Herald’dan 19. Yüzyıl Anadolu’sundaki Depremler”, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Doğal Afetler*, Girit Üniversitesi Akdeniz Araştırmaları Enstitüsü, Haz. Elizabeth Zachariadou, Çev. Gül Çağalı Güven-Saadet Öztürk, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2001, s. 142-143.

¹⁷ N. Ambraseys, a.g.e., s. 766.

¹⁸ BOA., BEO., 164/12244.

¹⁹ *The Levant Herald*, Vol XIII, sayı 11.

²⁰ BOA., Y.MTV., 75/112; *The Levant Herald*, Vol XIII, sayı 11.

²¹ N. Ambraseys, a.g.e., s. 766.

²² BOA., Y.A.HUS., 270/111.

²³ BOA., Y.MTV., 75/112; *The Levant Herald*, Vol XIII, sayı 11.

²⁴ BOA., Y.MTV., 76/81.

²⁵ BOA., Y.MTV., 76/81.

gerekir. Örneğin depremin yaşandığı gün, 3 Mart 1893 tarihinde Mamuretülaziz Valisi Enis Bey'in, Mabeyn-i Hümayun ve Sadaret makamlarına yazdığı yazılarda bu eksikliği görmek mümkündür. Bahsi geçen yazılarda sadece Malatya ve Hısnımansur kazaları hakkında kesin olmayan bazı bilgiler verilebilmiştir. Ayrıca bu bilgiler henüz enkaz kaldırma çalışmalarının devam etmesi sebebiyle eksik ve muğlâk bir haldedir. Çünkü Vali Enis Bey'in de ifade ettiği gibi hasar tespiti için kırsal kesime gönderilen memurlar yağın karın yolları kapaması nedeniyle henüz dönememişlerdir. Örneğin Enis Bey'in verdiği bu ilk bilgilere göre Malatya kent merkezinde sadece 200 bina yıkılmış ve bir haylisi de yıkılmaya meyilli hale gelmiştir. Aşağıda verilen tablolardaki bilgilerle kıyaslandığında bu bilgilerin eksik ve yanlış olduğu net bir şekilde görülebilmektedir²⁶.

Malatya Mutasarrıfı Mehmed Emin Bey'in başkanlığını yaptığı Malatya Musâbin Komisyonunun hazırlayarak, depremden 26 gün sonra, 29 Mart 1893 tarihinde vilayet merkezi Harput'a gönderdiği ayrıntılı hasar tespit tablosu ise hem hasar ve zayıata dair verilerin netleşmesi hem de içerdiği detaylı bilgiler açısından büyük önem arz etmektedir. Bu cetvelde Malatya sancağı ve buraya bağlı kazalarda deprem nedeniyle meydana gelen can kaybı, yaralı sayısı, yıkılan ve çeşitli derecelerde hasar gören evler, camiler, mescitler, kiliseler, hamamlar, dükkânlar, okullar, hükümet konakları, kışlalar, zabıta dairesi gibi binaların sayılarına dair ayrıntılı bir istatistik sunulmuştur. Ayrıca depremde çeşitli cins hayvanlardan kaç tanesinin telef olduğu yönünde bilgiler dahi paylaşılmıştır.

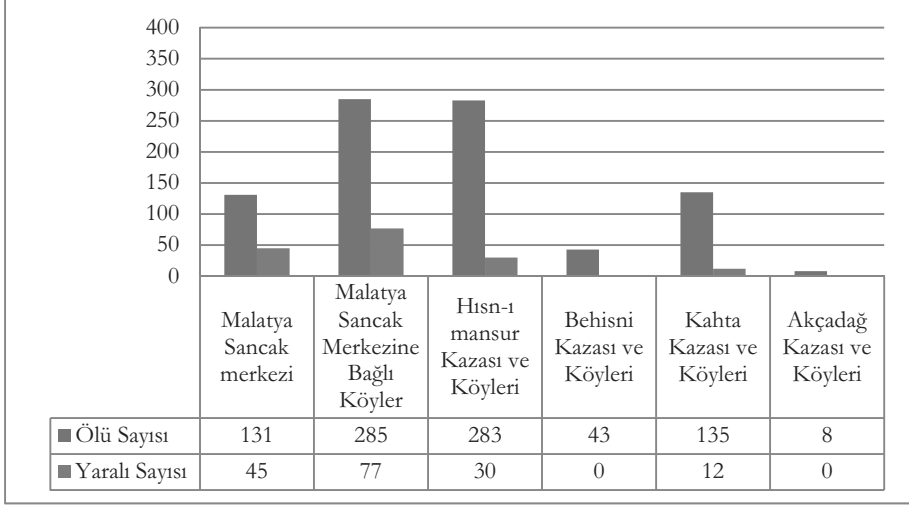
Bununla birlikte yoğun kar yağışı nedeniyle Malatya sancak merkezine bağlı köylerden bir kısmının yollarının kapalı olması hasar tespit çalışmalarını engellemiştir. Çünkü tahkikat yapmak üzere buralara giden Komisyon-ı Mahsus üyeleri Malatya'ya dönememiş, dolayısıyla bu köylerdeki hasar ve can kayıpları tabloya dâhil edilememiştir. Bununla birlikte ulaşım sağlanamayan bu köylerdeki hasar ve can kaybının diğer köylerdeki kadar olmadığı yetkililerce ifade edilmiştir. Tabloda Malatya sancak merkezi ile buraya bağlı köyler ayrı bir tasnife tabi tutulurken, Hısnımansur, Behisni, Kâhta, Akçadağ kazaları köyleriyle birlikte değerlendirilmiştir. Tabloda yer alan başka bir husus ise Malatya sancak merkezi ile köylerinde yıkılan veya hasar gören meskenler ev olarak değil oda olarak, diğerlerinde ev olarak değerlendirilmesidir²⁷. Başka kaynakların Malatya merkezi ve köylerinde yıkılan ev sayılarına dair verdiği bilgiler, bu ayrıntılı tablodan çıkardığımız tablolara ilave edilerek karışıklık önlenmeye ve daha net bilgiler ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu hususta özellikle *The Levant Herald* gazetesinin Vali Enis Paşa'nın resmi bir yazısına

²⁶ BOA., Y.MTV., 75/106.

²⁷BOA., Y.MTV., 76/81; BEO., 177/13215.

dayanarak aktardığı veriler Malatya sancak merkezindeki evlerin durumunu daha net ifade edebilmemizi sağlamaktadır²⁸

Tablo-Grafik 1: *Malatya Sancağındaki Can Kaybı ve Yaralı Sayısı*²⁹

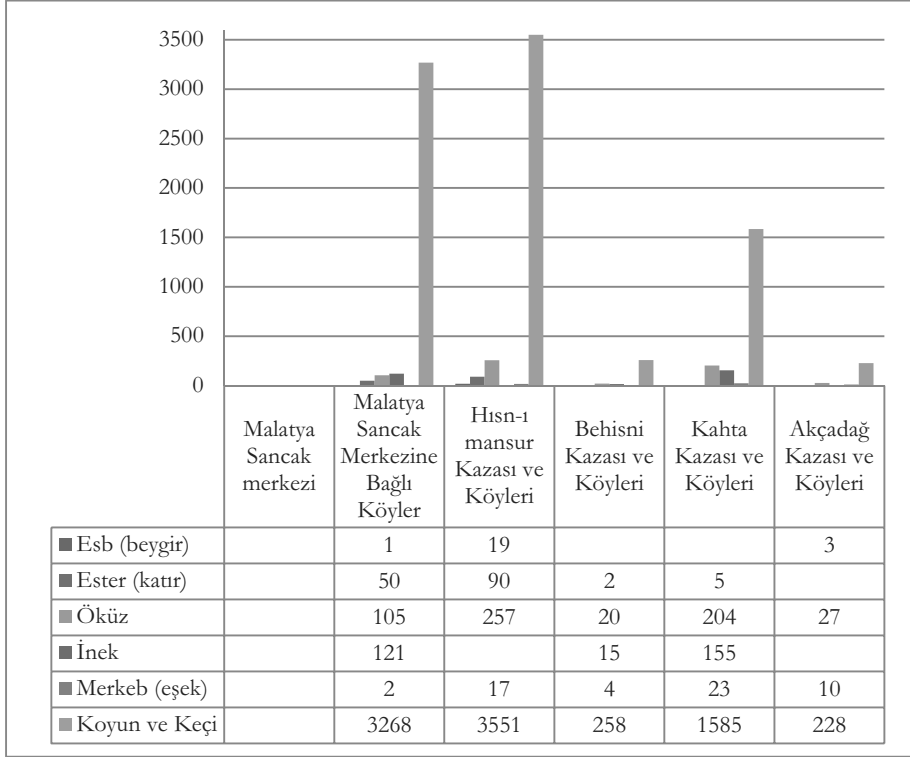
Deprem en az 885 kişinin hayatını kaybetmesine ve 164 kişinin yaralanmasına neden olmuştur. En fazla can kaybı Malatya sancak merkezi ve köylerinde yaşanmıştır. Hisnımansur ve Kâhta kazalarının da depremde ciddi kayıplar verdiği görülmektedir³⁰. Bu arada yaralı sayısının az olduğu dikkat çekmektedir. İstatistiğin hazırlandığı yirmi altı günlük süreçte yaralıların bir kısmının iyileşmesiyle yaralı sayısının azaldığı tahmin etmek mümkündür.

²⁸*The Levant Herald*, Vol XIII, sayı 16.

²⁹BOA., Y.MTV., 76/81.

³⁰*The Levant Herald* gazetesi muhabirinin, 1 Nisan'da Harput'tan aktardığı verilerde ölü sayısının tablodakinden daha fazla verildiği görülmektedir. Gazeteye göre Malatya sancak merkezinde 131, Malatya bölgesindeki köylerde 630, Hisnımansur kazası genelinde ise 285 kişi olmak üzere toplamda 1046 kişi hayatını kaybetmiştir. Ayrıca bu rakama Behisni, Kâhta ve Akçadağ kazalarındaki can kaybı dâhil değildir. Aynı gazetenin 24 Nisan tarihli nüshasında Komisyon-ı Mahsus kaynak göstererek ölü ve yaralı sayısına dair paylaştığı veriler ise tablodakilerle aynı olup, gazete bir nevi daha önce kendisinin verdiği rakamları yalanlamıştır. *The Levant Herald*, Vol XIII, sayı 16, 17.

Tablo 2: Malatya Sancakında Telef Olan Hayvan Sayısı³¹

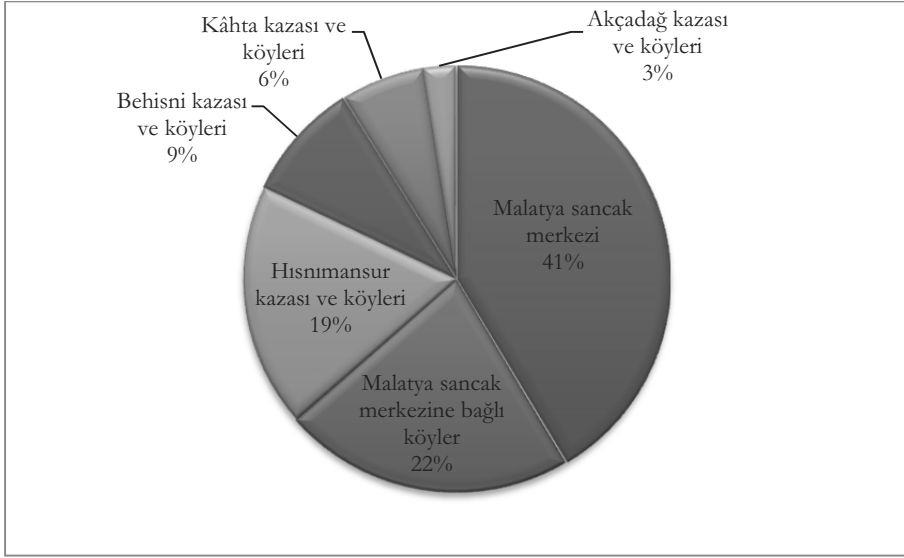
Deprem bölgesinde 23'ü beygir, 147'si katır, 613'ü öküz, 291'i inek, 56'sı eşek, 8890'nı koyun ve keçi olmak üzere toplam 10.020 hayvan telef olmuştur. Telef olan hayvanların 3547'si Malatya sancak merkezine bağlı köylere, 3934'ü Hisnımansur'a, 1972'si Kahta'ya, 299'u Behisni'ye ve 268'i Akçadağ'a aittir. Telef olan hayvan sayısının ciddi rakamlara ulaştığı görülmektedir ki, böylesi büyük bir rakamın bölge ekonomisine zararı kaçınılmazdır. Bölgenin kırsal kesiminde en önemli geçim kaynaklarından birisinin hayvancılık olması yönüyle depremin özelde afete maruz kalan halkın, genelde ise Malatya bölgesinin ekonomisini olumsuz bir şekilde etkilediği tahmin edilebilir³².

³¹BOA., Y.MTV., 76/81.

³² BOA., BEO., 177/13215.

Tablo-Grafik 3: Malatya Sancağında Bulunan Ev Sayıları³³

Malatya sancak merkezi	Malatya sancak merkezine bağlı köyler	Hısnımansur kazası	Behisni kazası	Kâhta kazası	Akçadağ kazası	Toplam
4864	2596	2175	1060	749	294	9981

Tablo 4: Malatya Sancağında Tamamen Yıkılan Bina Sayısı³⁴

Yerleşim Birimi/Bina Cinsi	Malatya sancak merkezi	Malatya sancak merkezine bağlı köyler	Hısnımansur kazası	Behisni kazası	Kâhta kazası	Akçadağ kazası	Toplam
Ev/Oda	1400/4750	1117/2512	771	1060	739	149	5236
Dükkân	126	42	86	20			274
Cami	17	2	7	4		1	31
Mescit	14					1	15
Minare	1		6				7
Kilise	1	1	1				3

³³BOA., Y.MTV., 76/81.

³⁴BOA., Y.MTV., 76/81; Malatya sancak merkezinde 1400 evin tamamen, 1485 evin kısmen yıkıldığına, geri kalanların ise tamir edilebilecek derecede hasar gördüğüne dair bilgi *The Levant Herald* gazetesinden alınmıştır. Gazete bilgi kaynağını bir resmi belgeye dayandırmıştır. *The Levant Herald*, Vol XIII, sayı 16; Bununla birlikte bir belgede ise Malatya sancak merkezinde 1271 evin tamamen yıkıldığına dair bir bilgi bulunmaktadır. BOA., BEO., 269/1271.

Müslim Okulu	6	1	2				9
G.Müslim Okulu	5						5
Han				6			6
Hamam	2			1			3
Kışla			1				1
Medrese	9			1			10
Tekye	1		1				2
Zaviye	4		1				5
Bedesten	1						1
Çeşme				1			1
Köprü				11			11
Bağçe					28		28
Kârgir Mağaza	6						6
Toplam	1593	1163	876	1104	767	151	5654

Tablo 5: Malatya Sancağında Yıkılmaya Yüz Tutan ya da Kısmen Harap Olan (Tamiri Mümkün Olmayan) Bina Sayısı³⁵

Yerleşim Birimi/ Bina Cinsi	Malatya sancak merkezi	Malatya sancak merkezine bağlı köyler	Hısnı-mansur kazası	Behisni kazası	Kâhta kazası	Akçadağ kazası	Toplam
Ev/Oda	1485/5697	1483/ 3534	1189		9	147	4313
Dükkân			64				64
Cami	1		94				95
Minare	2						2
Kilise	2	1	1				4
Müslim Okulu			2				2
Han	2		1				3
Hamam	1		1				2
Telgrafhane	1		1		1		3
Toplam	1494	1484	1353	0	10	147	4488

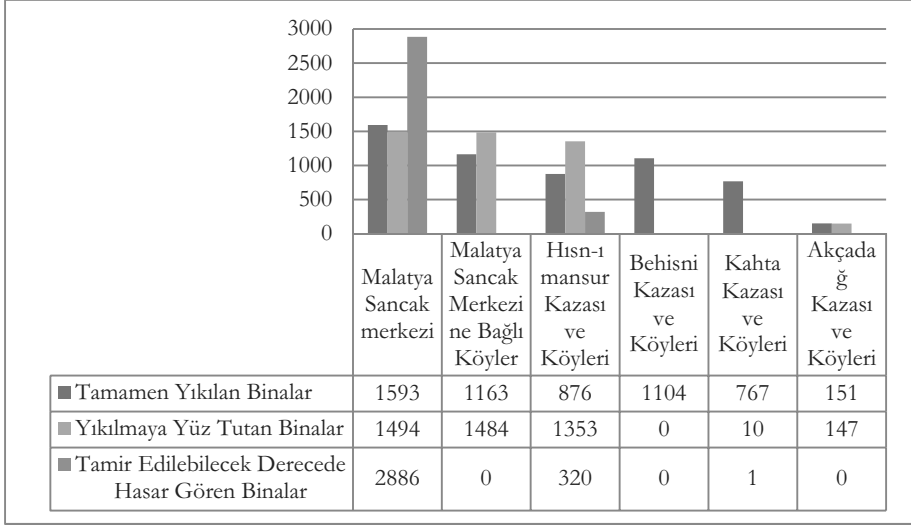
³⁵BOA., Y.MTV., 76/81.; Malatya sancak merkezinde 1485 evin yıkılmaya meyilli hale geldiğine dair bilgi *The Levant Herald* gazetesinden alınmıştır. *The Levant Herald*, Vol XIII, sayı 16; *The Levant Herald*, Vol XIII, sayı 16; Tablolardaki hasara ilave olarak Malatya'ya bağlı bulunan kazalarda iki karakol hane ciddi oranda hasar görmüş ve yıkılmaya yüz tutmuştur. Bununla birlikte bu karakol hanelerin hangi kazalarda buldukları tespit edilememiştir. BOA., Y.MTV., 76/65; BEO., 177/13215.

Tablo 6: *Malatya Sancağında Tamir Edilebilecek Durumdaki Bina Sayısı*³⁶

Yerleşim Birimi/Bina Cinsi	Malatya sancak merkezi	Malatya sancak merkezine bağlı köyler	Hısnı-mansur kazası	Behisni kazası	Kâhta kazası	Akçadağ kazası	Toplam
Ev	1979	-	215	-	1	-	2195
Dükân	834		102				936
Cami	13						13
Mescit	31						31
Minare	3						3
Kilise	2		2				4
Müslim	13		1				14
G.Müslim Okulu	2						2
Han	4						4
Hamam	1						1
Hükümet Konağı	1						1
Kışla	1						1
Redif Deposu	1						1
Zabita Dairesi	1						1
Toplam	2886	0	320	0	1	0	3207

³⁶BOA., Y.MTV., 76/81.

Tablo-Grafik 7: Malatya Sancağında Yıkılan ve Hasar Gören Binaların Genel Durumu

Malatya sancağı genelindeki binalardan 5654'ü tamamen yıkılmış, 4488'i yıkılmaya meyilli hale gelmiş ve 3207'si tamir edilebilecek derecede hasar görmüştür. Toplamda ise 13.349 bina yıkılmış ya da çeşitli şekillerde hasar görmüştür. Bu rakamın 5973'ü Malatya sancak merkezine, 2646'sı Malatya sancak merkezine bağlı köylere, 2549'u Hısnımansur kazasına, 1104'ü Behisni kazasına, 778'si Kâhta kazasına, 298'si Akçadağ kazasına aittir.

Malatya Sancak Merkezi ile Köylerinde Hasar ve Can Kaybı

Deprem Malatya sancak merkezinde 285 kişinin hayatını kaybetmesine, 77 kişinin de yaralanmasına sebep olmuştur³⁷. *The Levant Herald* gazetesinin haberine göre kent merkezinde deprem en fazla Ermenilerin oturduğu mahalleleri etkilemiştir. Habere göre depremde ölen Ermeni sayısı 123'tür ve Ermeni evlerinden 400'ü tamamen yıkılmış, 400'ü tamir edilebilir derecede hasar görmüş ve 400'ü de kısmen hasar görmüştür. Şehirdeki Türk Mahallesi ise çok ciddi oranda hasar görmemiştir³⁸. Harput'ta görev yapan Amerikan misyoneri Dr. Barnum da Malatya kentinde Ermenilerin yaşadığı kesimin daha fazla etkili olduğunu ifade etmiştir. Bununla birlikte Dr. Barnum'un depremin yaşandığı gün Malatya'daki Protestan Ermeni Cemaatinden 180 kişinin hayatını kaybettiği ve 300 kişinin yaralandığına dair verdiği bilgilerin pek gerçeği

³⁷BOA., BEO., 172/12844.

³⁸ *The Levant Herald*, "The Earthquake At Malatia", Vol XIII, sayı 14.

yansıtmadığı ve bir tahminden öteye gitmediği, yukarıda verdiğimiz resmi istatistiklerden anlaşılmaktadır³⁹.

Malatya kentinin (sancak merkezinin) deprem sonrasında tam bir harabeye döndüğünü söylemek mümkündür. Nitekim Malatya kent merkezinde deprem öncesi ev sayıları ile deprem sonrası durumu göz önüne alındığında, kentte yıkılmadık ya da hasar görmedik ev kalmadığı anlaşılır. Mamuretülaziz Valisi Enis Bey'in 21 Mart 1893 tarihinde Sadaret Makamına gönderdiği yazısına göre Malatya kentinde deprem öncesinde 10.400 küsur göz odaya sahip 4864 ev bulunmaktadır. Depremde mevcut evlerdeki odaların 2885'i tamamen harap olmuş, 5690'ı yıkılmaya meyilli hale gelmiş ve 1900 küsuru tamir edilebilecek derecede hasar görmüştür⁴⁰. Yukarıdaki rakamları topladığımızda 10.475 rakamını elde edilmektedir ki, bu da Malatya kentindeki evlerde bulunan odaların toplamına eşittir. *The Levant Herald* gazetesi muhabirinin 1 Nisan 1893 tarihinde resmi bir rapora dayanarak verdiği bilgiler de bizi aynı sonuca götürmektedir. Habere göre Malatya sancak merkezindeki evlerin 1400'ü tamamen yıkılırken, 1485'i yıkılmaya meyilli hale gelmiş, geri kalan kısmı tamir edilebilir derecede az ya da çok hasar görmüştür. Diğer bir ifadeyle Malatya kentindeki mevcut evlerin yaklaşık üçte ikisi yıkılmış ya da oturulamayacak hale gelmiş iken geri kalan kısmı tamir edilebilecek durumdadır.

Malatya sancak merkezindeki 960 dükkânın 126'sı harabeye dönmüş, geri kalanı ise az ya da çok hasar görmüştür. Kentteki bedesten, 30 dükkân ve 4 mağazasıyla birlikte kısmen yıkılan yerler arasındadır⁴¹. Kentteki 5 adet kargir cami⁴², 26 ahşap mescit tamamen yıkılırken, cami ve mescitlerden 13'ü kısmen hasar görmüştür⁴³. Kentte bulunan 6 kilise içerisinde Protestan kilisesi tamamen yıkılırken, 3 kilise yıkılmaya yüz tutar derecede tehlikeli hale, 2 kilise ise tamire muhtaç hale gelmiştir⁴⁴. Arşiv kayıtlarından anlaşıldığı üzere kâgir kiliseler yıkılmış ya da büyük hasar görmüş iken iki ahşap kilise daha az hasara uğramıştır. Kentte altısı Müslümanlara ait rüştiye ve ibtidaiye okulu, dördü gayrimüslim okulu olmak üzere 10 okul tamamen yıkılırken, Müslüman okullarından üçü, gayrimüslim okullarından ikisi çeşitli derecelerde hasar görmüştür. Ayrıca hamamlardan ikisinin tamamen, ikisinin kısmen yıkıldığını; hanlardan ikisinin kısmen harap olduğunu, dördünün de tamir edilebilecek

³⁹ C. Kiskira, a.g.m., s. 142.

⁴⁰BOA., BEO., 172/12844; Y.MTV., 76/9.

⁴¹*The Levant Herald*, Vol XIII, sayı 16.

⁴² Malatya'da hasar gören camilerden birisi Hoca Camii adıyla da anılan Hoca Hacı Yusuf Efendi Camii'dir. Daha önce, 1305 ve 1306 senelerinde meydana gelen iki büyük yangın ve depremde gördüğü hasar nedeniyle cami kullanılamaz hale gelmiştir. BOA., BEO., 411/30821.

⁴³BOA., BEO., 172/12844; Y.MTV., 76/9; *The Levant Herald* gazetesi ise 30 camiden 17'sinin yıkıldığı bilgisini vermektedir. *The Levant Herald*, Vol XIII, sayı 16.

⁴⁴*The Levant Herald*, Vol XIII, sayı 16; *The Levant Herald* gazetesinin Malatya Ermeni Katolik Piskoposuna dayanarak verdiği bilgilere göre, Ermeni kilisesi ve okulu depremden kısmen harap olan yerler arasındadır. *The Levant Herald*, Vol XIII, sayı 11.

derecede hasara uğradığını görmekteyiz⁴⁵. Depremde hasar gören yerlerden birisi de Malatya'daki hapishane idi⁴⁶.

Malatya sancak merkezine bağlı köylerin durumu kentten daha kötüdür. *The Levant Herald* gazetesi muhabirinin verdiği bilgilere göre köylerdeki hasar Malatya kentindekinden daha fazladır. Aynı gazetenin verdiği bilgilerden anlaşıldığı üzere Malatya bölgesindeki köylerin 62'si depremden çok ciddi biçimde etkilenmiştir. Sancak merkezine bağlı köylerde mevcut olan 2600 evin hepsi ya tamamen yıkılmış ya da kullanılamayacak derecede hasar görmüştür⁴⁷. Oda olarak ele aldığımızda ise yaklaşık 2600 evde bulunan odalardan 2512'si tamamen, 3534'ü kısmen olmak üzere 6046 odanın yıkıldığı ya da yıkılmaya meyilli hale geldiği görülmektedir⁴⁸. Diğer bir ifadeyle köylerde tamir edilebilecek mahiyette bir ev ya da oda dahi kalmamıştır. 285 kişinin hayatını kaybettiği ve 77 kişinin ağır bir şekilde yaralandığı Malatya sancağına doğrudan bağlı köylerde iki cami, bir kilise ve bir okul da tamamen yıkılan yerler arasındadır⁴⁹.

The Levant Herald gazetesi de bu köyler hakkında bazı bilgiler vermektedir. Türk köylerinin Ermenilerinkine nazaran daha fazla hasar gördüğünü belirten gazeteye göre Malatya'nın arkasında ve dağ eteğindeki altı ya da sekiz Türk köyü çok fazla can kaybı yaşamış ve büyük hasar görmüştür⁵⁰. Dördüncü Ordu-yı Hümayun Müşiri Zeki Paşa'nın 34. Fırka Kumandanlığından aldığı bilgilere dayanarak yazdığı 7 Mart 1893 tarihli telgraf, Malatya sancak merkezine bağlı bazı köylerin depremde gördüğü zarar hakkında ayrıntılı bilgi içermesi açısından önem arz etmektedir. Buna göre Malatya'nın Porga, بورجا Yügriti? Orta Koltikler, Aşağı Koltikler, بورصر Buraklar? ile Yukarı Kozluk köylerindeki evlerin tamamı yıkılmıştır. Bu altı köyde toplam 73 kişi hayatını kaybetmiştir. Abdülharab isimli, 70-80 evi barındıran, Malatya ve Hısnımansur'un ortasında bulunan Kürt köyü harap olan yerler arasındadır. Bu köyde sadece iki hane halkı kurtulabilmiştir. Halikan (Yaygın) köyünün ise yarısı harap olmuş ve 48 kişi hayatını kaybetmiştir⁵¹.

⁴⁵BOA., BEO., 172/12844; Y.MTV., 76/9.

⁴⁶BOA., BEO., 165/12324; BEO., 168/12554.

⁴⁷*The Levant Herald*, Vol XIII, sayı 15, 16.

⁴⁸BOA., Y.MTV., 76/81.

⁴⁹*The Levant Herald*, Vol XIII, sayı 16.

⁵⁰*The Levant Herald*, "The Earthquake At Malatia", Vol XIII, sayı 14.

⁵¹BOA., BEO., 170/12688; *The Levant Herald*, Vol XIII, sayı 14.

Tablo 8: *Malatya Sancağına Doğrudan Bağlı Bazı Köylerdeki Hasar ve Zâyiât*

Köv İsmi	Yıkılan Ev Sayısı	Ölü Sayısı
Hılan	14	-
Çermiçe	6	-
Mahmudlu	2	-
Tecirli	14	-
İpşar	27	-
Hasırclar	5	-
Boran	1	-
Selistan	21	-
Gerger	3	-
Şahnahan	10	-
Tilek	195	1
Samanköy	40	2

Hısnımansur (Adıyaman) Kazasında Hasar ve Can Kaybı

Depremi en fazla zarar verdiği yerlerden birisi Hısnımansur kazası merkezi ve köyleridir. Komisyon-ı Mahsus tarafından hazırlanan cetvele dayalı olarak çıkarılan tablolarda gösterildiği üzere, Hısnımansur kazası genelinde 283 kişi hayatını kaybetmiş, 30 kişi yaralanmış, çoğu koyun ve keçi olmak üzere 3934 hayvan telef olmuştur⁵². Hısnımansur Kaymakamlığının 6 Mart 1893 tarihli telgrafından anlaşıldığı üzere ölü sayısının 26'sı kaza merkezine aittir⁵³.

Depremi verdiği hasarı kazalar arasında kıyasladığımızda en fazla Hısnımansur kazasının hasar gördüğü anlaşılmaktadır. Nitekim kazada, tıpkı Malatya kenti gibi, bir tane dahi yıkılmadık ya da hasar görmedik ev kalmamıştır. Deprem yaşandığı sırada kaza dâhilinde bulunan 2175 evden 771 tamamen yıkılırken, 1189'u yıkılmaya meyilli hale gelmiş, geri kalan 215 tanesi ise tamir edilebilecek derecede hasar görmüştür⁵⁴. Diğer bir ifadeyle evlerin % 90'ı yıkılmış ya da oturulamayacak derecede hasar görmüştür ki, bu oran Malatya kentindeki hasardan daha büyüktür.

Diğer binaları da dâhil ettiğimizde kaza dâhilinde toplam yıkılan veya hasar gören binaların sayısı ise 2549'a ulaşmaktadır. Kaza merkezi ve köylerinde yıkılan ve ciddi oranda hasar gören camilerin sayısı oldukça kabardığı; 7 cami yıkılırken 94 caminin de yıkılmaya meyilli hale gelmesi depremin

⁵²BOA., Y.MTV., 76/81.

⁵³ BOA., BEO., 165/12324; BEO., 167/12475.

⁵⁴BOA., Y.MTV., 76/81; Vali Enis Bey'in Sadaret makamına hitaben kaleme aldığı 6 Mart 1893 tarihli yazısı ise Komisyon-ı Mahsus tablosundan farklı bilgiler içermektedir. Vali Bey'in yazısına göre 3500'e yakın eve sahip olan kaza merkezinin üçte biri harap olurken, üçte biri yıkılmaya meyilli hale gelmiş, geriye kalan üçte birlik kısım ise daha küçük derecelerde hasar görmüştür. BOA., BEO., 165/12324; BEO., 167/12475.

Hısnımansur'daki etkisini en iyi şekilde göstermektedir⁵⁵. Bölgede görev yapan bir Amerikan misyonerin verdiği bilgilere göre Hısnımansur'daki depremden en çok etkilenen camiler idi ve kentteki bütün minareler yıkılmıştı⁵⁶. Zeki Paşa'nın 4 Mart 1893 tarihli telgrafından anlaşıldığı üzere bu ibadethanelerden altısı kaza merkezindedir. Bunlardan dördü cami, ikisi mescittir. Ayrıca kentteki 9 minareden yedisi kısmen yıkılmaktan kurtulamamıştır ki, bu bilgi Amerikan misyonerinin verdiği bilgilerle kısmen çelişmektedir⁵⁷.

Hısnımansur kentinde depremden ciddi bir şekilde etkilenen kamu binalarından birisi kışladır ki binanın bir koğu su haricinde kalan bütün kısımları harap olmuştur⁵⁸. Kentte hasar gören binalardan bir diğeri telgrafhanedir. Çok ciddi bir şekilde hasar görmesi ve yıkılmaya meyilli hale gelmesinden dolayı telgrafhanenin içine girilmekten korkulmuş; hükümet konağı civarına bir çadır kurularak sancak merkeziyle iletişim sağlanmaya çalışılmıştır⁵⁹. Bunların yanı sıra kaza merkezinde 252 dükkân, 1 han, 1 hamam, 1 tekke, 1 zaviye, 4 kilise, Müslümanlara ait 5 okul yıkılmış ya da değişik oranlarda hasar görmüştür⁶⁰.

Hısnımansur kazasından dönen memurların raporlarına göre 12 Mart tarihi itibariyle kazanın 19 köyünde toplam 200 ev yıkılmış, enkaz altında kalan 19 kişi hayatını kaybederken, 7 kişi yaralanmıştır. Bununla beraber Hısnımansur kazası köylerine gönderilen memurların bir kısmı yolların karla kaplı olması, çayların taşması sonucu köprülerin yıkılması gibi zorunlu sebeplerden dolayı henüz dönemediğinden belirtilen tarih itibariyle buralardan haber alınamadığı bilinmektedir ki⁶¹ bu da kazadaki hasar ve can kaybının biraz daha yüksek olduğu gerçeğini ortaya çıkarır.

Adıyaman'ın etrafındaki dağda bulunan birçok Kürt köyü depremden ciddi biçimde etkilenerek harap olmuştur. İsmi bilinmeyen bu Kürt köyünde 140 kişiden sadece iki kişi kurtulabilmiştir⁶².

Behisni (Besni) Kazasında Hasar ve Can Kaybı

Depremi en şiddetli olarak hissedildiği yerlerden birisi Behisni kazasının olduğu görülmektedir. Kazada depremin yaşandığı sırada 1060'ı ev olmak üzere toplam 1104 bina bulunmaktaydı. Nitekim resmi kayıtlara göre mevcut binaların hepsi kullanılmayacak derecede yıkılmıştır. Behisni kazasında yaşanan can

⁵⁵BOA., Y.MTV., 76/81.

⁵⁶ C. Kiskira, a.g.m., s. 142.

⁵⁷BOA., Y.MTV., 75/118.

⁵⁸BOA., Y.MTV., 76/65; BEO., 177/13215.

⁵⁹ BOA., BEO., 164/12244.

⁶⁰BOA., Y.MTV., 76/81; Kazada bulunan kilise ve okul kısmen harap olurken, Protestan kilisesi yıkılmaya meyilli hale gelenler arasında yer almıştır. BOA., BEO., 167/12475.

⁶¹BOA., Y.A.HUS., 271/63; *The Levant Herald*, Vol XIII, sayı 12.

⁶² N. Ambraseys, a.g.e., s. 766.

kaybı ise 43 olup, yaralanan olmamıştır. Ayrıca kaza genelinde 258'i koyun ve keçi olmak üzere 299 hayvan telef olmuştur⁶³.

The Levant Herald gazetesinin verdiği bilgilere göre Behisni'de ismi verilmeyen 60 evli bir köy tamamen harap olmuş, bu köyde tek bir ev bile ayakta kalamamıştır⁶⁴. Behisni kazasında hasar gören yerlerden isimleri bilinenlerden birkaçı ise Erkenek, Kubeli ve Tut köyleridir⁶⁵.

Kâhta Kazasında Hasar ve Can Kaybı

Kâhta kaza merkezi ve köylerinde 135 can kaybı yaşanırken, 12 kişi de yaralanmış, önemli bir kısmı küçükbaş olmak üzere 1972 hayvan telef olmuştur. Kaza merkezi ve köylerinde bulunan evlerden 767'si tamamen yıkılmış, 10'u yıkılmaya meyilli hale gelmiş ve biri tamir edilebilecek derecede hasar görmüştür⁶⁶.

Arşiv kaynaklarından anlaşıldığı üzere Kâhta kazası merkezi çok fazla hasara uğramamıştır. Kaza merkezinde telgrafhane ile 3 ev yıkılırken, bazı evlerin de duvarları hasar görmüştür. Kâhta'da binası kullanılmayacak derecede yıkılan telgrafhane başka bir yere nakledilmiştir. Ayrıca kale ile etraftaki dağlık alanlardan çok sayıda taş sökülüp aşağı yuvarlanmışsa da bundan dolayı can kaybı yaşanmamıştır⁶⁷. Yukarıdaki tablolardan birinde görüldüğü üzere Kâhta'da 28 bahçe harap olmuştur. Bu olay, depremin şiddetinden dolayı dağların parçalanması sonucunda gerçekleşmiştir. Bunun neticesine dağ eteğinde bulunan bahçeler dağdan dökülen taşlarla kapanmış; ağaçlar meyveleriyle birlikte mahvolmuştur⁶⁸.

Kâhta kazasına bağlı köylerdeki hasar ve can kaybı ise kaza merkezine nispeten çok daha büyüktür⁶⁹. *The Levant Herald* gazetesinin verdiği bilgilere göre Kâhta kazasının on altı köyünde yıkılan 179 evin enkazı altından 125 insan cesedi çıkarılmıştır⁷⁰.

Akçadağ Kazasında Hasar ve Can Kaybı

Komisyon-ı Mahsus tarafından hazırlanan cetvele dayalı olarak çıkarılan tablolarda gösterildiği üzere, Akçadağ kazası genelinde 149 ev, 1 cami ve 1 mescit olmak üzere toplam 151'i bina tamamen yıkılırken, 147 ev yıkılmaya meyilli hale gelmiştir. Kaza genelindeki toplam ölü sayısı 8 olup, yaralanan

⁶³BOA., Y.MTV., 76/81.

⁶⁴*The Levant Herald*, Vol XIII, sayı 16.

⁶⁵Nicholas Ambraseys, a.g.e., s. 766.

⁶⁶BOA., Y.MTV., 76/81.

⁶⁷BOA., Y.A.HUS., 271/46; BEO., 165/12324.

⁶⁸BOA., Y.MTV., 76/65; BEO., 177/13215

⁶⁹BOA., Y.A.HUS., 271/46; BOA., BEO., 165/12324.

⁷⁰*The Levant Herald*, Vol XIII, sayı 11.

olmamıştır. Bunun yanı sıra 268 küçük ve büyük baş hayvan telef olmuştur⁷¹. Bununla birlikte Vali Enis Bey'in Sadaret makamına yazdığı 4 Mart 1893 tarihli yazıda Akçadağ'ın dağ tarafındaki iki köyünde 10 kişinin yıkılan evlerinin enkazı altında kalarak hayatını kaybettiği ve kaza merkezine komşu Aziziye Kışlasının sundurmaları ile koşullarının bir kısmının yıkılmasıyla 3 asker ve 78 hayvanın telef olduğu belirtilmiştir⁷². Dördüncü Ordu-yı Hümayun Müşiri Zeki Paşa ise 4 Mart 1893 tarihli telgrafında iki köydeki ölü sayısının 10, kışlada ölen asker sayısının 2 olduğunu ifade etmektedir⁷³. Bu rakamların tabloda yer alan rakamlardaki bilgilerle çeliştiği görülmektedir ki, cetveldekilerin daha sonra ortaya konulan rakamlar olması sebebiyle daha güvenilir olduğu söylenebilir. Diğer bir ifadeyle depremin hemen akabinde elde edilen bilgilerin daha sağlıklı olduğunu söylemek mümkündür.

Arsiv belgelerinden ve gazete haberlerinden anlaşıldığı üzere Akçadağ kazasının merkezi Erga'daki binalar depremden ciddi bir şekilde etkilenmiştir. Vali Enis Bey'in verdiği bilgilere göre, Erga'daki evlerin önemli bir kısmı yıkılmış ise de burada can kaybı yaşanmamış, sadece birkaç hayvan ahırların enkazı altında kalarak telef olmuştur⁷⁴. Zeki Paşa Erga'da yıkılan ev sayısı hakkında daha net bilgiler vermektedir. Bu bilgilere göre Erga'da yıkılan ev sayısı 40'tır⁷⁵. *The Levant Herald* gazetesi de Erga'da çok sayıda evin ya tamamen yıkıldığını ya da oturulamayacak derecede hasar gördüğünü ifade etmektedir. Akçadağ kazasına bağlı köylerin, Kâhta'da olduğu gibi, kaza merkezine nispeten daha fazla etkilendiğini söylemek mümkündür. Daha önce belirtildiği üzere yaşanan can kayıplarının tamamına yakını iki köye aittir⁷⁶.

1893 Depreminin Artçı Şokları

Mamuretülaziz Valisi Enis Bey, 3 Mart 1893 Malatya depreminin artçı şoklarıyla ilgili olarak merkezi hükümeti, özellikle de Sadaret Makamını gün be gün bilgilendirmiştir. Ana depremden sonraki ilk zamanlarda, özellikle de 1893 yılının Mart, Nisan ve Mayıs aylarında artçı şokların çok sık ve daha şiddetlice yaşandığı görülmektedir. Depremden sonraki ilk 12 günde her gün birkaç defa deprem meydana gelmiştir⁷⁷. *The Levant Herald* gazetesinin muhabirinin 14

⁷¹BOA., Y.MTV., 76/81.

⁷²BOA., Y.A.HUS., 270/111; BEO., 164/12244.

⁷³BOA., Y.MTV., 75/118.

⁷⁴BOA., Y.A.HUS., 270/111; BEO., 164/12244.

⁷⁵BOA., Y.MTV., 75/118.

⁷⁶*The Levant Herald*, Vol XIII, sayı 11.

⁷⁷Malatya Mutasarrıfının verdiği bilgilerden anlaşıldığı üzere, depremin ikinci günü, 4 Mart 1893 tarihinde, artçı şoklar yarım ya da bir saat ara ile artçı şoklar kendisini hissettirmişse de hasara yol açmamıştır. BOA., Y.A.HUS., 270/111; Artçı şoklar aynı gün Kebanmadeni'nde de hafif şiddetli olarak saatte bir kendisini hissettirmiştir. Önemli bir hasarın meydana gelmediği Kebanmadeni'nde halk, yaşadıkları korku ve endişe sebebiyle evlerini terk etmek zorunda kalarak kırlara çıkmıştır BOA., Y.A.HUS., 270/111; BEO., 164/12244; Vali Enis Bey ile Dördüncü Ordu-yı Hümayun Müşiriyetinin yazılarından anlaşıldığı üzere 10 Mart 1893 gecesi saat 22.39

Mart'ta Harput'tan aktardığı bilgilere göre sarsıntular oldukça ciddi bir şekilde Mardin'e ve 200 mil uzaklığa kadar hissedilmektedir⁷⁸. Bununla birlikte artçı sarsıntıların sayısı ve şiddetinde giderek bir azalma yaşanmıştır. Ayrıca artçı sarsıntıların 15 ay kadar devam ettiği; 1894 Haziran'ında bile yaşandığı bilinmektedir. Bu süreçte en az 72 gün, günde bir ya da birkaç deprem meydana gelmiştir. Bununla birlikte *The Levant Herald* gazetesinin 22 Mayıs ve 14 Ağustos sayılarında, Malatya bölgesinde nerdeyse her gün artçı şok yaşandığına dair telgraf alındığını ifade edilmektedir ki, bu bilgi depremin ardından aylar geçmesine rağmen sarsıntıların ardı arkasının kesilmediğini, yukarıdan bahsi geçen gün sayısının daha fazlasında deprem yaşandığını göstermektedir⁷⁹.

Artçı sarsıntıların önemli bir kısmı hafif şiddetli olup hasar meydana getirmez iken, on tanesi şiddetli derecede yaşanarak birtakım hasarlara ve ölümlere yol açmıştır. Hasar meydana getiren ilk artçı sarsıntı depremin ikinci günü olan 4 Mart gecesi yaşanmıştır. Öncekilerden daha şiddetli bir şekilde meydana gelen bu artçı şok, az ya da çok bütün binaları etkilemiştir⁸⁰. Dördüncü Ordu-yı Hümayun'un, 34. Fırka Kumandanlığına dayanarak verdiği bilgilere göre 6 Mart gecesi dört, 7 Mart sabahı bir defa olmak üzere beş deprem yaşanmıştır. Aynı gece Harput'ta da kendisini hissettiren depremler Malatya sancağında bir miktar evin yıkılmasıyla sonuçlanmıştır⁸¹.

Bir günlük aradan sonra, 8 Mart gecesi meydana gelen iki şiddetli deprem ise Akçadağ kazasında hasar meydana getirmiş ve 45 küçükbaş ile 15 büyükbaş hayvanın telef olmasına neden olmuştur. Resmî kayıtlar, aynı artçı şok sırasında Kâhta kazasının köylerinde binaların yıkıldığı ve can kaybının yaşandığı bilgisi vermekle birlikte buna dair bir rakam zikretmemiştir. Aynı gün Hısnımansur kazasında ise hem ara sıra şiddetli ve hafif derecede meydana gelen artçı şoklar hem de 24 saatten beri kesintisiz olarak devam etmekte olan yağmurlar, yıkılmaya meyilli binalar ile camilerden çoğunun tamamen yıkılmasına yol açmıştır⁸². Dâhiliye Nezaretinin 8 Mart 1893 tarihli yazısından anlaşıldığı üzere artçı şoklar bu sırada sadece Malatya sancağını değil, Urfa taraflarını da

sularında birbirini müteakip üçü hafif biri şiddetli olmak üzere dört defa deprem meydana gelmişse de hasara yol açmamıştır (BOA., BEO., 165/12324; BEO., 168/12554; Vali Enis Bey 13 Mart gecesi de Malatya ve Akçadağ kazalarında iki defa deprem yaşandığı bilgisini paylaşmaktadır. Vali Enis Bey 16 Mart 1893 tarihli yazısında Malatya'da bir gün önceki gece saat 4.00 sularında iki defa şiddetli, sabaha yakın ise hafif olarak üç deprem meydana geldiğinden bahsetmiştir. BOA., BEO., 172/12844. On üç gün kadar artçı şoklarla ilgili resmî yazılara ve gazete haberlerine ulaşılammıştır. Bununla birlikte Vali Enis Bey'in 29 Mart 1893 tarihli yazısında ana depremde yıkılmaya yüz tutan binaların göçmekte olduğunu bilgisini tekrarlaması hafif de olsa artçı şokların devam ettiğini düşündürmektedir. BOA., Y. MTV., 76/65.

⁷⁸ *The Levant Herald*, "The Earthquake At Malatia", Vol XIII, sayı 14.

⁷⁹ BOA., BEO., 177/13215; *The Levant Herald*, Vol XIV, sayı 25, 33.

⁸⁰ BOA., DH.MKT., 2058/63; BEO., 165/12324; BEO., 166/12380.

⁸¹ BOA., BEO., 170/12688.

⁸² BOA., BEO., 164/12244.

etkilemektedir⁸³. Dâhiliye Nezaretinin 9 Mart 1893 tarihli yazısında da artçı şokların deprem bölgesini etkilemeye devam ettiği bildirilmektedir⁸⁴.

Vali Enis Bey 12 Mart gecesi saat 1 sularında birbirini müteakip olarak yaşanan üç depremden bahsetmektedir ki bu artçı şoklar, daha önce Malatya'da hasar gören birçok binanın yerle bir olmasıyla sonuçlanmıştır. Daha önce Hısnımansur için belirtildiği üzere Malatya'da da önceki depremlerde hasar görek yıkılmaya meyilli hale gelen çok sayıda binanın yıkılmasının bir diğer sebebi, şiddetle yağan yağmurlardır⁸⁵. *The Levant Herald* gazetesinin haberi de yukarıdaki bilgileri doğrulamaktadır⁸⁶.

The Levant Herald gazetesinin verdiği bilgilere göre 14 Mart Salı gecesi Malatya'da iki şiddetli deprem daha meydana gelmiştir. Sarsıntılar şiddetli ve uzun sürelidir. Aynı günün sabahında da sarsıntılar meydana gelmişse de daha hafif gerçekleşmiştir. Aynı gün Akçadağ'da üç, Harput'ta bir deprem kendisini hissettirmiştir. Daha önceki depremlerde hasar gören hükümet konağı bu artçı sarsıntılar neticesinde tamamen oturulamaz hale gelmiştir. Burada görev yapan memurlar kışla içerisinde inşa edilen barakalara taşınarak vazifelerine zor şartlarda devam etmeye başlamışlardır⁸⁷.

Vali Enis Bey'in 29 Mart 1893 tarihli ifadesine göre “*sıkılıkla meydana gelen artçı şoklar ve binaların yıkılması*”, evlerini tamir ya da yeniden inşa etmek isteyen halka bu imkânı tanımamıştır⁸⁸. Bu nedenle ev yaptırmaya gücü yeten aileler de çadır ve barakalar altında yaşamaya mecbur kalmıştır. Zaten Enis Bey de artçı şokların son bulmasına kadar valilik olarak afetzedelerin temel ihtiyaçları dışında herhangi bir tedbire lüzum görmediklerini ifade etmiş ve bu nedenle mevcut yardım paraları ile toplanacak olanların tahsil edilmesinin hızlandırılması merkezi hükümetten talep edilmiştir⁸⁹.

3 Nisan gündüzünde meydana gelen artçı sarsıntının çok şiddetli olduğu ve Hısnımansur kazası ile köylerinde ciddi oranda hasara yol açtığı görülmektedir. Bahsi geçen artçı şok, can kaybına yol açmamış ise de Hısnımansur kaza merkezi ile bu kazaya bağlı Samsad nahiyesi ve üç köyünde daha önceki depremlerde hasar görmüş 40-50 ev ve samanlık ile 1 bulgur değirmeninin kısmen yıkılmasına sebep olmuştur⁹⁰.

⁸³BOA., DH.MKT., 2059/126.

⁸⁴BOA., DH.MKT., 2060/115.

⁸⁵BOA., Y.A.HUS., 271/63; DH.MKT., 1/39; Y.PRK.UM., 28/82.

⁸⁶*The Levant Herald*, Vol XIII, sayı 12.

⁸⁷*The Levant Herald*, Vol XIII, sayı 11.

⁸⁸BOA., BEO., 177/13215.

⁸⁹BOA., Y.MTV., 76/65.

⁹⁰BOA., BEO., 177/13215; *The Levant Herald*, Vol XIII, sayı 15; Vali Enis Bey, bazen de depremin meydana gelmediği zaman dilimleri hakkında Sadaret makamını bilgilendirmiştir. Örneğin 9 Nisan'dan itibaren üç gün boyunca sarsıntı yaşanmadığı bilgisini vermiştir. BOA., BEO., 177/13215.

12 Nisan'da gündüz vakitleri meydana gelen iki deprem ise çok şiddetli bir şekilde gerçekleşmiş olup, can kayıplarına ve hasara yol açmıştır. Bahsi geçen artçı şoklar, top patlama sesinden daha şiddetli olarak işitilen sesler eşliğinde meydana gelmiştir. Bu sesler, Malatya kaza merkezine altı saat yürüyüş mesafesinde ve dağ eteğinde olan Koltikler köyü üzerinde bulunan büyük bir dağın patlaması sonucu oluşmuştur. İki artçı şok sırasında Koltikler köyünde yıkılan bir evin enkazı altından 3 ölü, 2 yaralı çıkarılmıştır. Bunun yanı sıra köyde 120 kadar koyun ve keçi, 2 katır ve 1 beygir telef olmuştur. Bahsi geçen deprem Malatya kaza merkezinde de dehşet verici sesler eşliğinde ve şiddetli bir şekilde hissedilmiş, bu durum halkın korkmasına sebep olmuştur⁹¹. Bunun yanı sıra Hısnımansur'da bir ev bu artçı sarsıntılarda yıkılmış ve enkazı altından bir kişi ölü ve birkaç kişi yaralı olarak çıkarılmıştır⁹².

14 Temmuz'da Malatya'da yaşanan artçı şok oldukça şiddetli biçimde gerçekleşmiş olup, Malatya'da bir evin kısmen yıkılmasına sebep olmuştur⁹³. Hasara sebep olan artçı şoklardan bir tanesi de 12 Ağustos'ta meydana gelmiştir. Akçadağ'da etkili olan depremde can kaybı yaşanmamışsa da Eski (Atık) Caminin daha önceki depremde sağlam kalan duvarları yıkılmıştır⁹⁴. 4 Eylül tarihli *The Levant Herald* gazetesi ise son zamanlarda yaşanan bir depremde Malatya'da bir caminin kubbesi ile bazı yerlerinin ciddi biçimde zarar gördüğü bilgisini vermektedir⁹⁵.

Hasara yol açan artçı sarsıntılarla birlikte, herhangi bir hasara yol açmayan çok sayıda artçı sarsıntı meydana gelmiştir. Aşağıda tarihleri verilen günlerin bazılarında birkaç sarsıntı birbirini izlemiş, bazı artçı sarsıntılara da yer altından gelen gürültüler eşlik etmiştir. Bu artçı şoklar 4-16 Mart tarihleri arasında her gün, 29 Mart; 1, 3, 5, 9, 12, 13, 14, 21, 24, 25, 26, 27, 30 Nisan⁹⁶; 9, 10, 14, 17,

⁹¹ BOA., BEO., 168/12554; *The Levant Herald*, Vol XIII, sayı 16.

⁹² *The Levant Herald*, Vol XIII, sayı 16.

⁹³ *The Levant Herald*, Vol XIII, sayı 30.

⁹⁴ BOA., Y.A.HUS., 279/4.

⁹⁵ *The Levant Herald*, Vol XIII, sayı 36.

⁹⁶ 1 ve 5 Nisan'daki artçı şoklar Malatya ve civarında etkili olmuştur. BEO., 177/13215; 13 ve 14 Nisan'da meydana gelen üç deprem Malatya, Hısnımansur ve Akçadağ kazalarında kendini hissettirmiştir. Vali, 21 Nisan 1893 tarihli yazısında ise artçı sarsıntılarının devam ettiği yönündeki bir telgrafı Sadaret makamına bildirmiştir. 24, 25 ve 26 Nisan tarihlerinde yaşanan depremler Akçadağ, Malatya ve Hısnımansur kazalarında geceli gündüzlü olarak kendisini hissettirmiştir. BEO., 168/12554; *The Levant Herald*, Vol XIII, sayı 17, 18; 27 Nisan'da meydana gelen deprem Akçadağ'da şiddetli olarak, Malatya ve Hısnımansur'da hafif şiddetli olarak gerçekleşmiştir. Bu arada Vali Enis Bey 28 Nisan 1893 tarihli yazısında da Hısnımansur'da bazen hafif bazen şiddetli, Malatya'da ise hafif şiddetli olarak ara sıra sarsıntılar meydana geldiğinden bahsetmiştir. BEO., 168/12554; 1 Mayıs tarihli *The Levant Herald* gazetesinin haberinde Malatya ve civarında devamlı artçı şok hissedildiği bilgisini vermesi Nisan ayının sonlarında depremlerin yoğunlaştığını göstermektedir. *The Levant Herald*, Vol XIII, sayı 18.

19 Mayıs⁹⁷; 10, 11, 19 Haziran⁹⁸; 1, 3, 7, 10, 11, 14, 15 Temmuz⁹⁹; 8, 12, 14, 21, 22 Ağustos¹⁰⁰; 4, 9, 10, 16, 27, 30 Eylül¹⁰¹; 17, 22, 23, 24, 26 Ekim¹⁰²; 19, 26, 28 Kasım¹⁰³; 6, 14, 17, 18, 19, 20 Aralık 1893¹⁰⁴; 15 Ocak 1894¹⁰⁵, 9 ? ve 27 Şubat 1894¹⁰⁶ ve 28? Mart 1894¹⁰⁷, 19 Haziran 1894¹⁰⁸ tarihlerinde yaşanmıştır.

⁹⁷9, 10 ve 17 Mayıs'ta meydana gelen depremler Malatya sancak merkezinde etkili olmuştur. Bunlardan birincisinde iki artçı şok birbirini izlemiştir. Artçı şokların bazıları vilayete merkezi Harput'ta da kendisini hissettirmiştir. 14 Mayıs'ta meydana gelen deprem ise Behisni kazasında yaşanmıştır. BEO., 168/12554; Y.A.HUS., 273/170; *The Levant Herald*, Vol XIII, sayı 21; 19 Mayıs'ta ise Mir Ali köyünde bir deprem yaşanmıştır. *The Levant Herald*, Vol XIII, sayı 22.

⁹⁸10, 11 ve 19 Haziran gecesi meydana gelen depremler Hısnımansur'da kendisini hissettirmiştir. BEO., 168/12554.

⁹⁹1 Temmuz gecesinde birisi şiddetli, ikisi hafif derecede yaşanan deprem Hısnımansur'da etkili olmuştur. BEO., 172/12844; *The Levant Herald*, Vol XIII, sayı 25; *The Levant Herald* gazetesi 3 Temmuz tarihli sayısında Malatya'da yeni bir deprem olduğuna dair telgraf aldıklarından bahsetmiştir. *The Levant Herald*, Vol XIII, sayı 27; 3 Temmuz'da yaşanan depremlerden birincisi gece saat 5.30'da Behisni'de şiddetlice, ikincisi sabah vakitlerinde Malatya'da etkili olmuştur. Malatya'da üç buçuk saat arayla iki deprem meydana gelmiştir. Y.PRK.A., 8/61; Y.A.HUS., 277/86; Bu arada 10 Temmuz tarihli *The Levant Herald* gazetesi, birkaç gün önce Hısnımansur'da şiddetli üç deprem yaşandığını belirtmiştir. *The Levant Herald*, Vol XIII, sayı 28; 14 Temmuz'da meydana gelen deprem Malatya'da gerçekleşmiş ve bir dakika kadar uzunca bir süre devam etmiştir. Y.A.HUS., 278/20; 10 Temmuz tarihli *The Levant Herald* gazetesi birkaç gün önce Hısnımansur'da üç deprem meydana geldiğinden bahsetmiştir. *The Levant Herald*, Vol XIII, sayı 28; Behisni'de 10 ve 11 Temmuz'da dört defa deprem meydana gelmiştir. İkinci gün meydana gelen üç deprem birinci günkü depremden daha şiddetli gerçekleşmiştir. *The Levant Herald*, Vol XIII, sayı 29; 15 Temmuz'da meydana gelen deprem ise Malatya'yı etkilemiştir. *The Levant Herald*, Vol XIII, sayı 30.

¹⁰⁰8 Ağustos'ta Malatya'da meydana gelen deprem şiddetli olmakla birlikte uzun sürmüştür. 14 Ağustos tarihli *The Levant Herald* gazetesi de son zamanlarda Behisni'de bir deprem meydana geldiğinin haberini vermiştir. *The Levant Herald*, Vol XIII, sayı 33; 21 Ağustos'ta Behisni'de meydana gelen iki depremden birincisi hafif, ikincisi ise şiddetli olarak hissedilmiştir; Aynı gazete 22 Ağustos'ta üç tane çok şiddetli depremin meydana geldiğini bildirmektedir. *The Levant Herald*, Vol XIII, sayı 35.

¹⁰¹Behisni kazası 4 Eylül gecesinde de birincisi hafif, ikincisi şiddetli olarak depremlere maruz kalmıştır. Y.A.HUS., 279/64; Y.A.HUS., 307/59; 9 ve 10 Eylül 1893 tarihlerinde meydana gelen deprem Malatya, Harput, Arabgir ve Keban Madeni'nde şiddetli ve hafif suretlerde hissedilmiştir. Y.A.HUS., 280/13; *The Levant Herald* gazetesinden edinilen bilgilere göre aynı depremler Akçadağ'ı da etkilemiştir. 16 Eylül'de meydana gelen iki deprem Malatya ve Harput'ta hissedilmiştir. *The Levant Herald*, Vol XIII, sayı 37, 38; 27 Eylül'de meydana gelen deprem ana depremin etkilediği bütün yerlerde şiddetli bir şekilde gerçekleşmiştir. Y.A.HUS., 309/100; 30 Eylül gecesi saat 10.30'da yaşanan deprem Harput ve Çemişgezek'te hissedilmiştir. *The Levant Herald*, Vol XIII, sayı 35.

¹⁰²17 Ekim'de deprem bölgesi yeniden sarsılmıştır. *The Levant Herald*, Vol XIII, sayı 38; 22 Ekim'de meydana gelen deprem Malatya'da hafifçe bir şekilde hissedilmiştir. Y.PRK.UM., 28/82; *The Levant Herald* gazetesi ise 23 Ekim gecesi Malatya'da şiddetli, Akçadağ'da hafif bir deprem yaşandığını, ertesi akşam aynı yerlerde iki sarsıntının daha meydana geldiğini ve sonuncuların Keban'dan da hissedildiğini bildirmiştir. Aynı gazetenin verdiği bilgilere göre 26 Ekim'de Behisni'de yeni bir şiddetli deprem meydana gelmiştir. *The Levant Herald*, Vol XIII, sayı 39, 44.

¹⁰³19 Kasım'da Malatya, Akçadağ ve Behisni'de şiddetli bir deprem yaşanmışsa da hasara yol açmamıştır. Y.A.HUS., 284/96; 26 Kasım gecesi yine Behisni'de bir deprem daha yaşanmıştır.

Afet Yönetimi

Malatya sancağının tamamını harabeye çeviren 1893 depremi sonrasında dönemin padişahı Sultan II. Abdülhamid, Malatya sancağının bağlı bulunduğu Mamuretülaziz Valisi Enis Bey, Malatya Mutasarrıfı Emin Bey, Asâkir-i Şahâne Mevkii Kumandanı Binbaşı Reşad Efendi ve bölgenin diğer ileri gelenleri afet yönetimi açısından önemli görevler ifa etmişlerdir.

Depremi yaşadığı 3 Mart 1893 tarihinde Sultan II. Abdülhamid'in hususi bir irade ile yetkililere bazı talimatlar verdiği görülmektedir. Bunlardan birisi evi yıkılan depremezelerin barındırılmaları için acilen talep edilen 500 çadırın redif depolarından hemen gönderilmesi için Malatya ve Harput kumandanlıklarına verilen talimattır. İkincisi depremezeler için "*atiye-i seniyye*" olarak Hazine-i Hassa-i Şahanedan 300 lira ihsan buyrulması ve bunun acilen Malatya Mutasarrıflığına gönderilmesine yönelik talimattır¹⁰⁹. Bunun yanı sıra II. Abdülhamid, fakirler ve hastalar için daha önce İstanbul'da kurulmuş olan İâne-i Hastagân Komisyonunun kasasında bulunan paradan 500 liranın acil bir şekilde Malatya'ya gönderilmesini emretmiştir¹¹⁰. Ayrıca afetzedelerin ihtiyaçlarının giderilmesi için Mamuretülaziz vilayetinin merkezi Harput'tan acil bir şekilde yardım gönderilmesi talimatı vermiştir¹¹¹. Bu arada mahalli yetkililer tarafından yazılan yazılarda dile getirildiği üzere yapılan yardımlar karşılığında

Ayrıca Vali Enis Bey 28 Kasım tarihli yazısında depremin ara sıra hissedilmekte olduğunu bildirmiştir. Y.A.HUS., 285/55.

¹⁰⁴ Behisni'de 6 Aralık gecesinde bir deprem hissedilmiştir. Y.A.HUS., 286/11; 14 Aralık akşamı birincisi hafif, ikincisi şiddetli ve gürültüler eşliğinde olmak üzere Malatya, Behisni ve Hısnımansur kazalarında meydana gelmiştir. Y.A.HUS., 288/46; 17- 20 Aralık arasında her gün yaşanan artçı sarsıntılar Behisni kazasını etkilemiştir. 19 Aralık'taki deprem Keban Madeni kazasında da hissedilmiştir. Y.A.HUS., 286/94; *The Levant Herald*, Vol XIII, sayı 47.

¹⁰⁵15 Ocak 1894'te ise Behisni ve Hısnımansur'da şiddetli iki deprem hissedilmiştir. *The Levant Herald*, Vol XIV, sayı 4.

¹⁰⁶*The Levant Herald* gazetesinin 12 Şubat 1894 tarihli sayısındaki bilgilerden anlaşıldığı üzere Malatya ve Behisni'de bu tarihten birkaç gün önce birkaç şiddetli deprem yaşanmışsa da kayda değer bir hasara yol açmamıştır. Yer altından gelen ve birkaç topun birlikte patlamasını andıran bir gürültü sarsıntılara eşlik etmiştir. 27 Şubat 1894'te de Malatya'da hafif şiddetli bir deprem hissedilmiştir. *The Levant Herald*, Vol XIV, sayı 7, 9.

¹⁰⁷5 Mart 1894'te ise Kâhta'da hafif şiddetli bir deprem yaşanmıştır. *The Levant Herald* gazetesinin 2 Nisan 1894 tarihli sayısında ise geçen hafta Malatya'da birkaç deprem yaşandığından bahsedilmiştir. *The Levant Herald*, Vol XIV, sayı 10, 13.

¹⁰⁸19 Haziran 1894'te Malatya'da bir deprem daha hissedilmiştir. *The Levant Herald*, Vol XIV, sayı 25.

¹⁰⁹ Padişahın Hazine-i Hassa-i Şahanedan ihsan ettiği 300 liranın mahalli hükümete hemen ulaşmadığı anlaşılmaktadır. Malatya Mutasarrıflığının paraya acil ihtiyaç olduğunu belirtmesi üzerine 6 Mart 1893 tarihinde Hazine-i Hassa-i Şahane Nezaretine bir yazı yazılarak bahsi geçen paranın gönderilmesi istenmiştir. BOA., BEO., 165/12324. Hazine -i Hassa nazırının 6 Mart 1893 tarihli yazısından anlaşıldığı üzere aynı gün padişahın ihsanı olan 300 Lira Ziraat Bankasına yatırılmıştır . BOA., BEO., 166/12379.

¹¹⁰ BOA., BEO., 172/12877; *The Levant Herald*, Vol XIII, sayı 11.

¹¹¹BOA., İ.HUS., 9/63; BEO., 164/12244.

afettede halkın padişaha devamlı surette hayır duada bulunduğu ve teşekkür ettiği görülmektedir¹¹². Ayrıca merkezi hükümet de zaman zaman Mamuretülaziz vilayetinden afetzedelerin durumunu ve onlar için neler yapılmakta olduğunu sorarak bir nevi kontrol mekanizmasını çalıştırmıştır¹¹³.

Afetzedelerin yaralarının sarılması hususunda en fazla gayret gösterenlerden birisi Malatya sancağının bağlı bulunduğu Mamuretülaziz vilayeti Valisi Enis Bey'dir. Vali Enis Bey, ana sarsıntıdan hemen sonra vilayete bağlı olan bütün sancak ve kazalara telgraf çektilerinde doğrudan ve hızlı bir şekilde depremin ne derece etkili olduğunu anlamaya çalışmıştır. Ancak depremin şiddetle etkisini gösterdiği yerlerin bazısında telgrafhanelerin yıkılması ve telgraf tellerinin kopması Valinin istediği neticeyi almasını engellemiştir¹¹⁴. Depremin kış aylarına rastlaması da iletişimi olumsuz etkilemiştir. Çünkü yolların karla kaplı olması ve şiddetli yağın yağmurlar sebebiyle çayların taşması çok sayıda köprüünün yıkılmasına neden olmuştur. Bu da hasar tespiti için gönderilen memurlardan bir kısmının gittikleri yerlerden çıkamayarak kaza merkezine dönmelerini engellemiş, dolayısıyla hasar ve can kayıplarına ilişkin sağlıklı bilgi alınmasını sınırlamıştır¹¹⁵. Yukarıda geçen sebepler ve Vali Enis Bey'in 21 Mart 1893 tarihli yazısında, kazalara bağlı köylerdeki hasar ve can kaybına ilişkin tespitlerin yapılması için yeniden memurlar gönderildiğini ifade etmesi, hasar tespit çalışmalarının uzun zaman aldığı göstermektedir. Ayrıca Vali Enis Bey, depremin yaşandığı gün vilayet merkezine doğrudan bağlı bulunan köylerde bir hasar ve zayıat olup olmadığının incelenmesi amacıyla vilayet merkezi Harput'tan altı heyet görevlendirilmiştir¹¹⁶.

Bu arada Vali Enis Bey, depremin hemen akabinde Malatya'ya giderek afet (kriz) yönetimini bizzat üstlenmek istemiş ise de sağlık sebeplerinden dolayı bu ziyareti gerçekleştirememiştir. Çünkü kendi ifadesine göre Enis Bey on beş günlük hastalığın ardından sağlığına kavuşalı henüz üç beş gün olmuştur. Kış mevsiminde yapacağı yolculuk sırasında çekeceği meşakkatin hastalığını yeniden nüksettirmesinden endişelenmiştir. Bununla birlikte Enis Bey, Vilayet İdare Meclisi üyelerinden Reşid Efendi ile Alaybeyi Ahid Bey'i depremin ikinci günü deprem bölgesine göndermiştir¹¹⁷. Reşid Efendi, Vali Enis Bey'in emri üzerine 30 Mart 1893 tarihinde Mamuretülaziz vilayeti merkezine geri dönünceye kadar yaklaşık bir ay kadar Malatya'da görev yapmıştır¹¹⁸. Bu arada 16 Mart 1893 tarihli *Tercümân-ı Hakikat* gazetesinin verdiği bilgilerden Enis Bey'in tamamen

¹¹²BOA., BEO., 172/12877; Y.A.HUS., 282/80.

¹¹³ BOA., BEO., 208/15548.

¹¹⁴ BOA., BEO., 164/12244; BEO, 170/12688.

¹¹⁵BOA., Y.PRK.UM., 28/82; BEO., 177/13215.

¹¹⁶BOA., BEO, 170/12688; Y.MTV., 76/9.

¹¹⁷BOA., BEO, 170/12688.

¹¹⁸ BOA., BEO., 177/13215.

iyileştğini öğrenmekteyiz¹¹⁹. Bu sayede Vali Enis Bey, 15 Mart'ta yani depremden yaklaşık iki hafta sonra Malatya'ya giderek iki üç gün incelemelerde bulunmuştur¹²⁰.

Vali Enis Bey, Malatya Mutasarrıfı, kaza kaymakamları ile deprem bölgesinde görevlendirdiği Reşid Efendi'den her gün aldığı bilgiler doğrultusunda devletin başkentinde ilgili kurumları ve kişileri kısa zaman aralıklarıyla, hatta ilk günler günde birkaç defa bilgilendirmiştir¹²¹. Enis Bey'in aynı belge ve bilgileri doğrudan padişahı bilgilendirmek amacıyla Mabeyn-i Hümayun Baş Kitabetine, Sadaret Makamına ve Dâhiliye Nezaretine gönderdiği görülmektedir¹²².

Merkezi hükümete hitaben yazdığı yazılarda afetzedelerin yaralarının sarılması için gece ve gündüz çalışıldığını sıklıkla ifade eden Vali Enis Bey, vilayete bağlı mutasarrıflara, kaymakamlara, vilayet merkezinden görevlendirdiği Reşid Efendi'ye ve diğer memurlara afetzedelerin sefaletten kurtarılmaları ve gerekli ihtiyaçlarının sağlanması hususunda fevkalade özen göstermeleri için çok sayıda talimat göndermiştir. Bu bağlamda Vali Enis Bey'in ekmeğe ve barınmaya muhtaç afetzedeler için gerekli yardım yapılmasını ve yıkılmaya yüz tutmuş ve yıkılmaya meyilli hale gelerek tehlike arz eden binaların yıkılmasını emrettiği görülmektedir¹²³.

Vali Enis Bey'in afet yönetimi bağlamında gayret ettiği konulardan ikisi ise daha sonra ayrı başlıklar altında üzerinde durulacağı üzere açıkta kalan afetzedelerin barınmaları için çadırların temin edilmesi ve vilayet merkezi Harput ile depreme maruz kalmayan kazalardaki hayırsever halk ve memurlardan Malatya afetzedeleri için büyük miktarda yardım toplamasıdır¹²⁴.

Afetzedelerin yaralarının sarılması için en fazla gayret edenlerden birisi de Malatya sancağı Mutasarrıfı Emin Bey'dir. Emin Bey gerek bireysel olarak gerekse Komisyon-ı Mahsus aracılığıyla afetzedelerin yaralarının sarılması için ciddi gayretler göstermiştir¹²⁵.

Afet yönetiminde görev alarak depremedelerin yaralarının sarılması için gayret gösterenlerden birisi de Asâkir-i Şahâne mevkii kumandanı Binbaşı Reşad Efendi'dir. Reşad Efendi, gösterdiği gayretin yanı sıra bağlı olduğu Dördüncü

¹¹⁹ *Tercümân-ı Hakikat*, sayı 4410; *Tercümân-ı Hakikat* gazetesinin Malatya depremine ilgisiz kaldığı; depreme alakalı ilk haberini depremden beş gün sonra yaptığı ve ciddi bilgiler vermediği görülmektedir. *Tercümân-ı Hakikat*, sayı 4403.

¹²⁰BOA., Y.MTV., 76/9; BEO., 172/12844; *The Levant Herald*, Vol XIII, sayı 14.

¹²¹ BOA., BEO., 165/12324 .

¹²² BOA., Y.MTV., 76/65; DH.MKT., 1/39; Y.A.HUS., 271/63.

¹²³ BOA., BEO., 165/12324; Y.MTV., 76/65.

¹²⁴ BOA., BEO., 165/12324; BEO., 164/12244.

¹²⁵BOA., BEO, 170/12688.

Ordu-yı Hümayun Müşiriyetini de an be an bilgilendirmiştir¹²⁶. Vilayet İdare Meclisi üyesi Reşid Efendi ve Alaybeyi Ahad Bey de afet yönetimi bağlamında önemli görevler üstlenmişlerdir.

Malatya'nın Müslüman ve Hıristiyan halkı, afet yönetimi bağlamında kendilerinin yaralarını sarmaya çalışanlara karşı vefa duygusuyla hareket ederek birkaç teşekkürname kaleme almışlardır. Örneğin Malatya mutasarrıfı, belediye başkanı, tahrirat müdürü, muhasebeci, ceza mahkemesi başkanı, müdde-i umumi muavini, Malatya Sancağı İdare Meclisi üyeleri, müftü, naib, şehir uleması ve hayırseverleri birlikte 7 Mart 1893 tarihinde, dönemin padişahı Sultan II. Abdülhamid'e iletilmek üzere Mabeyn-i Hümayun Baş Kitabetine hitaben bir teşekkürname kaleme almışlardır. Yazıda öncelikle deprem ve arkasından yaşanan kesintisiz kar ve yağmur sebebiyle kırlarda sefalet içerisinde yaşayan afetzedelerin yaralarının sarılması için padişah tarafından bağışlanan 300 Lira için teşekkür ve dualarda bulunduğu beyan edilmiştir. Arkasından çadır temini ve yardım kampanyası için gayret gösteren Vali Enis Bey'e, Binbaşı Reşad Efendi'ye, Reşid Efendi'ye, Alay Beyi Ahad Bey'e gösterdikleri ciddi ve devamlı gayretlerinden dolayı minnettar oldukları beyan edilerek teşekkür edilmiştir¹²⁷. Ayrıca Malatyalı Ermeni tebaa da padişahın ihsan ve yardımlarından dolayı Ermeni Patrikhanesi vasıtasıyla Sultan II. Abdülhamid'e teşekkürlerini arz etmiştir¹²⁸.

Ayrıca Meclis-i Mahsus üyeleri ile şehrin ileri gelenlerinin Sadaret makamına hitaben kaleme aldıkları 20 Ekim 1893 tarihli başka bir teşekkürnameye rastlamaktayız. Bu yazıda depremin yol açtığı yaraların sarılması sürecinde afetzedeler için yaptıkları yardımları birer birer sayılan Mamuretülaziz Valisi Enis Bey'in büyük gayret gösterdiği, öyle ki "*mesbûka-yı 'aliyyelerine bir haylice fâ'ika olmak üzere*" ifadesiyle kendisinden önceki valilere göre çok üstün olduğu vurgulanmıştır¹²⁹.

The Levant Herald gazetesi de farklı tarih ve sayılarında başta Vali Enis Bey olmak üzere afet yönetimini üstlenen yetkililerin, sefalet içerisindeki afetzedeler için ciddi gayretler içinde olduğunu vurgulamıştır¹³⁰.

Afetzedelerin Çadırlara ve Barakalara Yerleştirilmesi

¹²⁶BOA., Y.PRK.UM., 26/63.

¹²⁷BOA., Y.PRK.UM., 26/63.

¹²⁸ *Tercümân-ı Hakikat*, sayı 4414.

¹²⁹ Teşekkürnameye göre valinin yaptığı üstün hizmetler arasında kar ve yağmur altında kalan afetzedeler için çadır getirtirilmesi ve imali, ahşab ve bezden barakalar yaptırılması, fakara afetzedelerin beslenme ihtiyaçlarının sağlanması, yaralıların tedavi ettirilmesi, vilayet dahilinde hayırsever halktan afetzedeler için yardım toplanması, yıkılan cami, mescit, evler ile yıkılmaya meyilli hale gelen binaların tespit edilmesi ve tehlikeli olanların yıkılması gibi yardımlar sayılabilir. BOA., Y.A.HUS., 282/80.

¹³⁰*The Levant Herald*, Vol XIII, sayı 11, 15.

Deprem sonrasında afetzedeler kırlarda ya da bahçelerde "*tam bir sefâlet içinde yaşamak mecbûriyetinde*" kalmışlar idi. Afetzedeleri evsiz ve açıkta bırakan depremin yanı sıra bu büyük felaketin hemen sonrasında başlayan yoğun kar, kesintisiz yağmur ve karla karışık yağmur yağışları hasar tespit ve yardım çalışmalarını engellemekle birlikte afetzedelerin durumunu da bir kat daha kötüleştirmişti¹³¹.

Mahalli yetkililer ve bölgenin önde gelenlerinin merkeze yazdıkları yazılarda sık bir şekilde meydana gelen artçı sarsıntular ve kötü iklim şartlarının afetzedelerin çektiği sıkıntıları artırdığına vurgu yapmaktaydılar. Dördüncü Ordu-yı Hümayunun 5 Mart 1893 tarihli telgrafından anlaşıldığı üzere daha depremin ilk günlerinden itibaren aralıksız bir şekilde karla karışık yağın yağmur nedeniyle afetzedeler çamur içerisinde kalmışlardı¹³². Malatya sancağı ileri gelenleri de 7 Mart 1893 tarihinde yazdıkları teşekkürnâmede "*birinci hareket-i arzın şiddeti ve kasabamız âbâlisinin mütevâliyen (aralıksız) nüzüül eden karla yağmur altında ve arsa-i hâliyelerde (boş arazilerde) kemâl-i sefâlet ve ıztırâb içinde kaldığı*" ifadesiyle halkın sefalet içinde olduğunu vurgulamaktaydılar¹³³.

Bir Protestan papazın *The Levant Herald* gazetesinin 27 Mart tarihli sayısında yayınlanan telgrafına göre ise "*her gün kar ya da yağmur yağdığından dolayı Malatya çamur içindedir. Devamlı yağın kar ve yağmur nedeniyle 50.000 insan çamur ve su içinde yaşamaktadır*". Ayrıca Protestan papazı "*Tanrı aşkına bize yardım edin. Mümkün olduğu kadar çadır, ilaç ve para gönderin*" yakarılarıyla yardım talebinde bulunmuşur¹³⁴. Komisyon-ı Mahsus üyeleri 31 Mart 1893 tarihinde kaleme aldıkları bir mazbatada afetzedelerin durumunu şu ifadelerle sunmaktaydılar:

"Otuz gündən berü devam itmekde olan hareket-i arzdan merkez livâ ve mülhakâtınca musâb ve gün be gün kesb-i şedîd iden şitânın te'siriyle karlar ve yağmurlar altında kalarak perişân ve bî-tâb olan bî-vâyegân ve bî-çâregânın buldukları hâl-i üsefâ-i iştimâleri hakikaten acınacak ve celb-i dikkat idecek bir dereceye gelmiş idüğü halde..."¹³⁵.

¹³¹ BOA., BEO., 177/13215.

¹³² BOA., BEO., 166/12380.

¹³³BOA., Y.PRK.UM., 26/63; Dördüncü Ordu-yı Hümayun'un, 34. Fırka kumandanlığından aldığı bilgilere dayanarak yazdığı 7 Mart 1893 tarihli telgrafında da belirtildiği üzere, iki gün önce akşam başlayan yağmur yazının kaleme alındığı tarihte Malatya'da kesilmeksizin devam etmektedir. BOA., BEO, 170/12688; 24 Mart 1893 tarihli yazıda belirtildiği üzere bu tarihten önce üç dört gün kesintisiz yağmur yağmıştır. Malatya'da bir ve etraf dağlarda iki ve bazen üç arşına yakın yağın karla birlikte depremlerde hafif şiddetli olmak üzere geceli gündüzlü devam etmiştir. Vali Enis Bey'in 29 Mart 1893 tarihli yazısında ifade ettiği üzere kar yağışı bu tarih itibariyle devam etmektedir. BOA., BEO., 177/13215.

¹³⁴*The Levant Herald*, "Malatia and Its Misfortunes", Vol XIII, sayı 13.

¹³⁵BOA., BEO., 172/12844.

Bu paragraftaki ifadelerden olumsuz iklim şartlarının uzun sürdüğü ve afetzedelerin yaşamlarını güçleştirdiği söylenebilir. *The Levant Herald* gazetesinin 17 Nisan tarihli sayısında, kışın çok sert geçmesi sebebiyle Malatya sancak merkezine bağlı 62 köyün depremzedelerinin çok ciddi meşakkatlere maruz kaldığını belirtmektedir. Gazetenin verdiği bilgilere göre devamlı kar yağışından dolayı Malatya civarındaki kar kalınlığı yarım ile bir metre arasındaki değerlere ulaşmıştır¹³⁶.

The Levant Herald gazetesinin verdiği bilgilere göre kış şartlarında depremden önce Malatya'da hastalık çok fazla idi. Bundan dolayı Mamuretülaziz Valiliği Harput'tan bir doktor göndermişti¹³⁷. Gazetenin Harput'taki muhabirinin 22 Mart'ta yani depremden yirmi gün sonra verdiği bilgilere göre özellikle fakir afetzedelerin çoğunun hala açık havada ve çamur içinde barınsız bir şekilde yaşamaları, hastalıkların afetzedeler arasında ciddi bir şekilde yayılmasında etkili olmaktadır¹³⁸.

Depremden sonra afetzede halk, hissettikleri korku ve endişe sebebiyle evlerinden kaçarak bahçelerine ya da kırlara sığınmak zorunda kalmışlardı. Bu nedenle deprem sonrasında afetzedelerin en fazla ihtiyaç duyduğu şey, başlarını sokabilecekleri birer çadır ya da baraka idi¹³⁹. Afet yönetimi açısından en önemli konulardan birisi afetzedelerin iskanı; onların temin edilecek çadırlara, inşa edilecek barakalara, tamir ya da yeniden inşa yoluyla kalıcı bir şekilde evlerine yerleştirilmeleridir.

Resmî yazışmalarda belirtildiği üzere, deprem bölgesinde ciddi olarak çadır sıkıntısı yaşandığı anlaşılmaktadır¹⁴⁰. Mamuretülaziz Valisi Enis Bey, afetzedeler için talep edilen çadır ihtiyacını karşılayabilmek için vilayette bulunan çadırları Malatya'ya gönderdiği gibi aynı zamanda merkezi Erzincan'da bulunan Dördüncü Ordu-yı Hümayun ile Sivas ve Diyarbakir kumandanlıklarıyla doğrudan yazışmalar yapmak suretiyle iletişime geçmiştir¹⁴¹. Bu bağlamda Dördüncü Ordu-yı Hümayun Müşiri Zeki Paşa'nın da gayretleri görülmektedir. Zeki Paşa 5 Mart 1893 tarihinde Sadaret makamına acil ibareyle çektiği telgrafında, artçı şoklarla birlikte karla karışık yağın yağmurun halkı çamur içinde bıraktığından bahisle gönderilen çadırların ve inşasına başlanılan tahta barakaların yeterli olmayacağını, dolayısıyla Sivas ve civar yerlerden acilen çok sayıda çadırın gönderilmesine şiddetli ihtiyaç olduğunu belirtmiştir¹⁴².

¹³⁶*The Levant Herald*, Vol XIII, sayı 16.

¹³⁷*The Levant Herald*, "Malatia and Its Misfortunes", Vol XIII, sayı 13.

¹³⁸*The Levant Herald*, Vol XIII, sayı 15.

¹³⁹ BOA., BEO., 164/12244.

¹⁴⁰BOA., BEO, 170/12688.

¹⁴¹ BOA., BEO., 164/12244.

¹⁴²BOA., İ.HUS., 9/70; BEO., 166/12380.

Çadır ihtiyacının had safhada olması, bu talebin karşılanmasını zorlaştırmıştı. Depremi yaşadığı gün, Malatya Mutasarrıflığı, bağlı bulunduğu Mamuretülaziz Valiliğinden, evleri yıkılan afetzedelerin yerleştirilmeleri için 200 çadırın acilen yetiştirilmesi talebinde bulunmuştu. Mutasarrıflığın talep ettiği çadır miktarı depremin ikinci günü artış göstererek, 200'den 500'e çıkmıştı¹⁴³. 6 Mart 1893 tarihinde Seraskerlik makamına yazılan bir yazıdan anlaşıldığı üzere Malatya Mutasarrıflığının 200 çadırın daha acilen gönderilmesini istemesi, talep edilen çadır miktarını 700'e çıkarmıştı¹⁴⁴.

Depremi ilk günü Malatya askeri deposunda bulunan 50 çadır ile Hısnımansur kazası redif deposunda bulunan çadırlardan 20'si ihtiyaten ayrıldıktan sonra geri kalanları ismi geçen kazalarda kırlara çıkan afetzedelere dağıtılmıştır. Ayrıca Vali Enis Bey tarafından, vilayet redif deposunda bulunan 48 çadır depremin ikinci günü (4 Mart) Malatya'ya gönderilmiştir¹⁴⁵. 6 Mart 1893 tarihinde Seraskerlik makamına yazılan bir yazıdan anlaşıldığı üzere bu tarihe kadar temin edilebilen çadır miktarı sadece 200 olup, Malatya afetzedeleri için daha 500 çadırın gönderilmesi beklenmektedir¹⁴⁶. Anlaşıldığı üzere, gerekli miktardaki çadır kısa sürede temin edilememiştir. Evleri tamamen yıkılarak açıkta kalan afetzedeler için 500 kadar çadıra daha ihtiyaç bulunmasına rağmen, vilayet merkezi Harput, Malatya ve Diyarbekir askeri depolarında bulunan 200 kadar çadırın gönderildiği ancak bunların yeterli olmadığı ifade edilmiştir¹⁴⁷. Buna benzer şekilde, artçı şokların yaşattığı korku sebebiyle evlerini terk etmek zorunda kalan Kebanmadeni halkı için kaza kaymakamı tarafından istenilen 200 çadıra ait talebin Mamuretülaziz Valiliği tarafından geri çevrildiği görülmektedir. Vali Enis Bey, bulunabilen 200 kadar çadırın Malatya afetzedelerine gönderildiğinden ve elde bir tane bile çadır bulunmadığından bahisle bu husustaki çaresizliğini ifade etmiştir. Bununla birlikte depremin yıkıcı bir etki göstermediği Kebanmadeni halkının, tıpkı aşiretlerin kullandığı gibi, evlerinin bahçelerine kazıklar çakarak etrafının kilim ve keçelerle örtülmesi suretiyle haymeler (çadırlar) yapmaları tavsiyesinde bulunmuştur¹⁴⁸. Vali Enis Bey, 22 Mart 1893 tarihli yazısında vilayet merkezi ve buraya bağlı yerlerdeki redif depolarında bulunan 250 çadırın gönderildiğini ifade etmiştir¹⁴⁹. *The Levant Herald* gazetesinin verdiği bilgilere göre Seraskerliğin talimatı doğrultusunda Dördüncü Ordu-yı Hümayun Müşirliği, Malatya, Hısnımansur ve afet bölgesindeki diğer evsiz depremzedelerin barınmaları için toplamda 600 çadır göndermiştir¹⁵⁰. Bu arada çadır temini için girişilen yollardan birisi de çadır imalatıydı ki, bu yönde de bazı girişimlerin olduğu anlaşılmaktadır¹⁵¹.

¹⁴³ BOA., BEO., 164/12244.

¹⁴⁴BOA., BEO., 165/12324.

¹⁴⁵ BOA., BEO., 164/12244.

¹⁴⁶BOA., BEO., 165/12324.

¹⁴⁷BOA., BEO, 170/12688.

¹⁴⁸BOA., Y.A.HUS., 270/111; BEO., 164/12244.

¹⁴⁹BOA., Y.MTV., 76/9.

¹⁵⁰*The Levant Herald*, Vol XIII, sayı 11.

¹⁵¹BOA., BEO., 172/12844.

Afetzedelerin barındırılmaları için gerekli çadırların kısa sürede temin edilememesi ve bu konudaki ümitsizlik Malatya Mutasarrıfı Emin Bey'i başka çareler aramaya yöneltmiştir. Bu bağlamda Emin Bey, depremin ikinci günü padişah tarafından ihсан edildiği açıklanan 300 Liranın acilen gönderilmesi durumunda barakalar inşa edilmesi suretiyle afetzedelerin barınma ihtiyacının giderilebileceğini ifade etmiştir¹⁵². Baraka inşası için başka kaynaklar da değerlendirilmeye çalışılmıştır. Örneğin Komisyon-ı Mahsus, Behisni ve Hısnımansur kazalarının tazminat karşılığı olan 70.000 kuruşun Malatya'daki afetzedelere barakalar inşası ve sair ihtiyaçlarının giderilmesi için kullanılmasını kararlaştırmıştır¹⁵³. Malatya'ya ulaşan yardım paralarından 5000 kuruşun da baraka yapımı için kullanılmasına yetki verilmiştir¹⁵⁴.

Depremden kısa bir süre sonra afetzede halk için barakaların da inşa edilmeye başlandığı görülmektedir. Nitekim Dördüncü Ordu Komutanlığından depremin ikinci günü, 5 Mart 1893 tarihinde yazılan bir yazıda barakaların inşasına başlandığı, ancak bunların da yeterli olmadığı belirtilmiştir.¹⁵⁵ Vali Enis Bey de 6 Mart 1893 tarihli yazısında Malatya kaza merkezinde açıkta kalan fakir halkın çadırların yanı sıra inşa edilmeye başlanılan barakalara yerleştirilmeye çalışıldığını ifade etmiştir¹⁵⁶.

Tahta barakaların yanı sıra bez barakalar da kullanılmıştır. Bu bağlamda Vali Enis Bey'in Sadarete hitaben yazdığı 24 Mart 1893 tarihli yazısında belirtildiği üzere Malatya'da afetzedelerine için 225 adet aşiretkâri bez baraka yapılmıştır¹⁵⁷.

Resmi yazışmalarda ifade edildiği üzere deprem sonrasındaki yirmi gün içerisinde afetzedelerin önemli bir kısmının barınma ihtiyaçlarının karşılandığı anlaşılmaktadır. Nitekim Vali Enis Bey'in 21 Mart 1893 tarihli yazısında "*âfetzedegânın çadırlara, 'aşiretkâri yerli bezinden kurdurulan çergelere ve inşâ idilen tahta barakalara yerleştirildiği'*" ifade etmiştir¹⁵⁸. Bununla birlikte *The Levant Herald* gazetesi muhabirinin vilayet merkezi Harput'tan 22 Mart'ta yazdığı bir yazıdan, bu tarih itibarıyla halkın önemli bir kısmının çadır, halı, tahta vs. ile yaptıkları barınaklara yerleştirildiğini, ancak bütün afetzedelerin bu imkânı bulamadığını öğrenmekteyiz¹⁵⁹.

Yardım Komisyonları ve Yardım Kampanyaları

3 Mart 1893 tarihinde Malatya sancağında büyük bir yıkıma neden olan deprem çok sayıda depremzedeyi başkalarının yardımına muhtaç duruma

¹⁵²BOA., BEO, 170/12688.

¹⁵³ BOA., BEO., 165/12324.

¹⁵⁴BOA., DH.MKT., 2058/63.

¹⁵⁵BOA., BEO., 166/12380.

¹⁵⁶ BOA., BEO., 165/12324 .

¹⁵⁷ BOA., BEO., 177/13215.

¹⁵⁸BOA., Y.MTV., 76/9.

¹⁵⁹*The Levant Herald*, Vol XIII, sayı 15.

getirmişti¹⁶⁰. Bu nedenle dönemin padişahı Sultan II. Abdülhamid bir taraftan afetzedeler için kendi hazinesinden 300 Lira ihsan ederken¹⁶¹, diğer taraftan depreme maruz kalan Malatya sancağının bağlı bulunduğu Mamuretülaziz Valisi Enis Bey kendi başkanlığında bir yardım toplama komisyonu kurmak için hemen teşebbüse geçmiştir. Nitekim Vali Enis Bey'in, depremden iki gün sonra, 5 Mart 1893 tarihinden itibaren vilayet merkezi ile vilayetin depreme maruz kalmayan kazalarındaki hayırsever halk ve memurlardan yardım toplamaya başladığı görülmektedir¹⁶². Toplanması kararlaştırılan yardım miktarı 150.000 kuruştur¹⁶³. Oysa merkezi hükümet tarafından kararlaştırılan miktarda Mamuretülaziz vilayetinin hissesine sadece 16.800 kuruşluk bilet düşmüştür¹⁶⁴. Vilayet matbaasında elvan kâğıtları üzerine 100, 50, 20, 10 ve 5 kuruşluk ve dipkoçanlı olarak bastırılan biletler Valinin huzurunda Komisyon-ı Mahsus mührüyle mühürlenmiş ve hisselerine düşen biletler kazalara gönderilmiştir. Güvenli bir şekilde yardım toplanabilmesi için biletlerin bir nüshası vilayet matbaasında muhafaza edilmiştir.

Depremdeki hasar ve maddi kaybın büyüklüğü nedeniyle afetzedelerin yaralarının sarılması için ihtiyaç duyulan paranın sadece Mamuretülaziz vilayetinden karşılanması mümkün değildi. Bu nedenle Sultan II. Abdülhamid'in fermanı doğrultusunda Mamuretülaziz vilayetinin yanı sıra başkent İstanbul'da, başkente doğrudan bağlı sancaklarda ve bütün Osmanlı vilayetlerinde Malatya afetzedeleri için 500.000 kuruş yardım toplaması kararlaştırılmıştır. Düzenlenen toplam bilet miktarı ise 518.600 kuruştur. İhtiyaten biraz fazla basıldığı tahmin edilebilir. Bu doğrultuda vilayetlerde valiler, sancak merkezlerinde ise mutasarrıfların başkanlığında birer yardım komisyonu kurulmuştur. Bugünkü Bakanlar Kurulu niteliğindeki Meclis-i Mahsus-ı Vükelâ, vilayetler ve bağımsız sancaklara nüfus oranlarına göre yardım bileti göndermiştir¹⁶⁵. Merkezi hükümet tarafından 9 Mart 1893 tarihinde yazılan başka bir talimatta ise vilayetlerin tamamına ne kadar yardım toplamaları gerektiği tebliğ edilmiş ve yardımların toplanarak 2 Nisan 1893 tarihine kadar gönderilmesi talep edilmiştir¹⁶⁶.

Bu arada Vali Enis Bey'in, merkezi hükümetten, Malatya afetzedeleri için ülke genelinde toplanmakta olan yardım miktarının artırılmasını talep ettiği görülmektedir. Çünkü yapılan tahkikat neticesinde sadece Malatya kent

¹⁶⁰ BOA., BEO., 168/12554

¹⁶¹ BOA., BEO., 166/12379; BEO., 167/12475.

¹⁶² BOA., BEO., 165/12324.

¹⁶³ BOA., BEO., 164/12244.

¹⁶⁴ BOA., BEO., 168/12554.

¹⁶⁵ BOA., BEO., 168/12554; DH.MKT., 173/46; *Tercümân-ı Hakîkat*, sayı 4408; Dâhiliye Nezaretinin 6 Mart 1893 tarihli yazısından anlaşıldığı üzere bu tarih itibarıyla ülkenin her tarafında Malatya afetzedeleri için yardım toplanmasına başlanıldığı görülmektedir. BOA., DH.MKT., 2058/63; *The Levant Herald*, Vol XIII, sayı 11.

¹⁶⁶BOA., BEO., 177/13215.

merkezindeki depremzedelerin evlerinin inşası ya da tamiri için 395.000'a kuruşa ihtiyaç duyulduğu anlaşılmıştır. Bu rakama Malatya sancağına bağlı köyler ile Hısnımansur, Kâhta, Besni ve Akçadağ kazaları dâhil değildir. Depremin meydana getirdiği hasarın büyüklüğü dikkate alındığında, vilayetlerden toplanması kararlaştırılan 500.000 kuruşun ihtiyaçların karşılanmasında yetmeyeceği öngörülmüştür. Vali Enis Bey'in istediği neticeye ulaşamadığı görülmektedir. 25 Ağustos 1893 tarihli zabıtnamede de belirtildiği üzere, Meclis-i Mahsus-ı Vükelâ bu isteği yerinde bulmamış, daha önce kararlaştırılan yardım paralarının idaresinde özen gösterilmesini Mamuretülaziz Valiliğine tavsiye etmiştir¹⁶⁷.

Tablo 9: *Vilayetlerde Toplanması Kararlaştırılan Yardım Miktarları*¹⁶⁸

Vilayet/Sancak İsmi	Toplanması Kararlaştırılan Miktar (kuruş)	Vilayet/Sancak İsmi	Toplanması Kararlaştırılan Miktar (kuruş)
Edirne	49.000	Suriye	47.000
İşkodra	6.000	Beyrut	47.000
Erzurum	12.000	Trabzon	13.000
Aydın	81.000	Kosova	21.000
Basra	5.000	Kastamonu	13.000
Bitlis	7.000	Manastır	26.000
Cezayir i Bahr- i Şerif	8.000	Mamuretülaziz	16.800
Hicaz	15.000	Van	14.000
Halep	13.000	Yanya	7.000
Hüdavendigâr	12.000	Çatalca	5.000
Sivas	8.000	Kudüs i Şerif	2.000
Selanik	20.000	Biga	400
TOPLAM			448,200

Yukarıdaki tabloda, Malatya afetzedeleri için yardım toplandığı bilinen İstanbul ile Diyarbekir vilayetine yer verilmediği görülmektedir¹⁶⁹.

Merkezi hükümetin yardım paralarının vilayet ve sancaklardan 2 Nisan 1893 tarihine kadar toplanarak gönderilmesi talimatına rağmen bu hedefe ulaşamadığı anlaşılmaktadır. 8 Mayıs 1893 tarihi itibarıyla vilayet ve müstakil sancakların kendi hisselerine düşen yardım paralarından ancak küçük bir kısmını toplayarak İstanbul'a gönderdikleri görülmektedir. Bu tarih itibarıyla vilayet ve sancaklarda toplanan miktarlar Aydın'da 10.227, Edirne'de 3.969, Selanik'te 1.186, Halep'te 2.000, Suriye'de 13.000, Beyrut'ta 5.410, Kosova 746,

¹⁶⁷ BOA., BEO., 269/20171; BEO., 273/20443.

¹⁶⁸ BOA., BEO., 168/12554.

¹⁶⁹ BOA., DH.MKT., 2060/124; BEO., 172/12877; BEO., 269/20171.

Manastır'da 7.388, İşkodra'da 1.084, Bitlis'te 4.160, Yanya'da 75 kuruştan ibarettir¹⁷⁰.

Merkezi hükümetin Malatya afetzedeleri yararına vilayetlerde toplanması gereken paraların acil bir şekilde toplanması için özen gösterdiği görülmektedir. Merkezi hükümet tarafından "Umûm Vilâyâta" (Vilayetlerin Geneline) hitaben sık sık yazılan yazılarda "*Malatya âfetzedegânı için gönderilmesi gereken paradan kalan miktarların hızlı bir şekilde ve ihtâra gerek kalmaksızın toplanarak gönderilmesi*" ve "*Malatya musâbini îânesi bakayâsının te'kîde mahâl bırakılmayarak tahsîl ve irsâli matlûbdur*" ifadeleri kullanılmıştır. Yardım paralarını uzun süredir göndermeyen vilayetlerin ise daha sert ifadelerle ikaz edildiği görülmektedir. Örneğin 31 Ekim 1893 tarihine kadar hiç yardım parası göndermeyen Sivas vilayetine "*Malatya musâbini îânesinden şimdiye kadar bir akçe bile gönderilmemesi ŝâyân- ı te'essîf olmakla bunun tahsîl ve irsâli ekiden (açık olarak) ihtâr olunur*" ifadesi kullanılmıştır. Merkezi hükümetin ihtarları neticesinde valilerin kendilerine bağlı mutasarrıflıkları sıkıŝtırdığı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda ihtar alan Suriye Valisinin, hissesine düşen parayı vilayete göndermeyen Hama Mutasarrıflığına birkaç defa yazı yazarak açık bir şekilde ihtarda bulunduğu söylenebilir¹⁷¹. Bu arada kış mevsiminin yaklaŝmış olması sebebiyle Mamuretülaziz Valisi Enis Bey'in vilayetlerde yardım paralarının hızlı bir şekilde toplanarak Malatya'ya gönderilmesini merkezi hükümetten istirham etmesinin¹⁷² süreci hızlandırıcı bir etki yaptığı düşünülebilir.

Bazı vilayetler yardım paralarının önemli bir kısmını kısa sürede toplayıp gönderirken, merkezi hükümetin bütün ikazlarına rağmen bazı vilayetlerin Malatya afetzedelerine yardım konusunda duyarsız kaldığı söylenebilir. 10 Şubat 1894 tarihinde Edirne vilayetinin 3.700 kuruş göndermesi, yardım toplama faaliyetinin bir yıla yakın bir süre devam ettiğini göstermektedir¹⁷³. Bu arada Sadarettin Dâhiliye Nezaretine hitaben yazılan 9 Mayıs 1894 tarihli yazıda belirtildiği üzere Manastır, İşkodra, Cezâyir-i Bahr-i Sefîd vilayetleri ve Kudüs Mutasarrıflığından değişik tarihlerde Dâhiliye Nezaretine gönderilen 25.652 kuruşun biran evvel Malatya'ya gönderilmesi talimatından bir kısım yardım paralarının Malatya'ya daha geç ulaştığı anlaşılmaktadır¹⁷⁴.

Fakirler ve hastaların ihtiyaçlarının giderilmesi için daha önce İstanbul'da Şehremaneti (Belediye Başkanlığı) bünyesinde kurulmuş olan İâne-i Hastagân Komisyonu'nun kasasındaki 500 lira, Malatya depreminin büyüklüğü dikkate alınarak, depremden hemen sonra depremedelerin acil ihtiyaçlarını karşılamak

¹⁷⁰ BOA., BEO., 399/29893; *Tercümân-ı Hakîkat*, sayı 4413.

¹⁷¹ BOA., BEO., 165/12324; BEO., 209/15641; BEO., 287/21480; BEO., 399/29893.

¹⁷² BOA., BEO., 269/20171; BEO., 273/20443.

¹⁷³ BOA., BEO., 348/26086; BEO., 351/26301; BEO., 369/27608.

¹⁷⁴ BOA., BEO., 399/29905; BEO., 404/30295.

için buraya gönderilmişti¹⁷⁵. Adı geçen yardım komitesi, Malatya afetzedelerine yardım için İstanbul'un hissesine düşen 42.400 kuruş miktarındaki paranın toplanmasıyla da görevlendirilmiş ve 6 Mart 1893 tarihi itibarıyla görevine başlamıştır. Vilayetlere yapılan uyarıların bir benzeri İâne-i Hastagân Komisyonu İkinci Başkanı Rıdvan Paşa'ya da yapılmıştır. Örneğin 2 Eylül 1893 tarihinde kaleme alınan yazıda kışın yaklaşması ve inşaat mevsiminin geçmesinden bahisle İstanbul'a ait miktarın hemen toplanarak gönderilmesi istenmiştir. İstanbul'da toplanması gereken 42.400 kuruşun tamamının Şehremaneti tarafından 9 Eylül 1893 tarihinde teslim edildiği görülmektedir¹⁷⁶.

Komisyon-ı Mahsus ve Yardım Dağıtma Faaliyetleri

Malatya'da afet krizini yönetmek amacıyla özel bir komisyon, "Komisyon-ı Mahsûs", diğer ismiyle "İâne-i Musâbîn Komisyon"u oluşturulmuştur. Mamuretülaziz vilayetinden gönderilen memurların da içinde bulunduğu bu komisyonun başlıca görevi, deprem bölgesindeki afetzedelerin barınma ve beslenme ihtiyaçlarını gidermek ve gönderilen yardım paraları ile bu paralarla satın alınan erzak ve eşyanın adaletli bir şekilde dağıtımını sağlamak idi¹⁷⁷.

Vilayetlerin Ziraat Bankası, Bank-ı Osmanî ve Postahâne vasıtasıyla başkent İstanbul'a gönderdikleri yardım paraları¹⁷⁸, merkezi hükümet tarafından Dersaadet Ziraat Bankası vasıtasıyla Malatya'ya aktarılmakta idi¹⁷⁹. İstanbul'dan peyderpey Malatya'ya gönderilen yardım paraları¹⁸⁰ burada Komisyon-ı Mahsus sandığına konularak, miktarları özel bir deftere kaydedilmekte idi¹⁸¹.

Komisyon-ı Mahsus, depremden sonra ihtiyaç içindeki afetzedelere günlük yiyecek dağıtmaya başlamıştır¹⁸². Komisyon-ı Mahsus fakir halktan yardıma ihtiyacı olan 1600 kişiye erzak verirken¹⁸³, 4000 nüfusa ise günlük yarımşar okka (1 okka=1,282 kg) ekmek dağıtmıştır¹⁸⁴.

¹⁷⁵BOA., İ.DH., 1302/35; Y.PRK.ŞH., 4/23; Y.A.HUS., 270/107; BEO., 170/12688; BEO., 172/12877; Y.MTV., 75/147; *The Levant Herald*, Vol XIII, sayı 11.

¹⁷⁶ BOA., BEO., 172/12877; BEO., 269/20171; BEO., 183/13716; BEO., 294/21993; İ.HUS., 9/70.

¹⁷⁷ BOA., BEO., 164/12244.

¹⁷⁸ BOA., BEO., 172/12877; BEO., 189/14173; BEO., 189/14174; BEO., 189/14175; BEO., 190/14177; BEO., 191/14257; BEO., 287/21480; DH.MKT., 60/35; DH.MKT., 70/17; DH.MKT., 289/43; DH.MKT 290/10; DH.MKT 309/7; DH.MKT., 309/28; DH.MKT., 2057/101; Y.MTV., 75/223; BEO., 186/13912; BEO., 189/14171; BEO., 190/14176; BEO., 190/14282; BEO., 192/14390; BOA., BEO., 194/14529; BEO., 195/14598; BEO., 196/14653; BEO., 196/14676; BEO., 196/14676; BEO., 197/14706; BEO., 197/14759; BEO., 200/14986; BEO., 201/15067; BEO., 202/15140; BEO., 204/15278; BEO., 216/16176; BEO., 216/16168; BEO., 216/16179; BEO., 216/16183.

¹⁷⁹BOA., BEO., 273/20443.

¹⁸⁰BOA., BEO., 164/12244; BEO., 168/12554.

¹⁸¹ BOA., BEO., 214/15987.

¹⁸² BOA., BEO., 165/12324.

¹⁸³ BOA., BEO., 177/13215.

¹⁸⁴BOA., Y.MTV., 76/9; BEO., 172/12844; *The Levant Herald*, Vol XIII, sayı 13.

Ağustos 1893 tarihi itibariyle Malatya'daki Komisyon-ı Mahsus sandığında 706.000 kûsur kuruş bulunmaktaydı. Bu paranın bir kısmı afetzedelerin beslenmesi ve baraka yapılması gibi çeşitli masraflara harlandıktan sonra o gün itibariyle 540.000 kuruş elde kalmıştı¹⁸⁵.

7 Kasım 1893 tarihi itibariyle Komisyon-ı Mahsus sandığında bulunan paranın miktarı, padişahın ihsanı 30.000 kuruş ile İane-i Hastagân Komisyonu kasasından aktarılan 50.000 kuruşla birlikte 740.691 kuruşa ulaşmıştır¹⁸⁶. Komisyon-ı Mahsus sandığına giren 740.691 kuruştan 1893 Kasımına kadar harcanan miktar ise 170.800 kuruş idi. Bu arada mahalli yetkililer, kışın şiddetli geçmesi hasebiyle yardım paralarının dağıtılmasına başlanmaz ise ekonomik gücü olmayan fakir ailelerin açıkta kalacaklarından endişe etmekteydiler. Diğer taraftan halk arasında mevcut yardım paralarının afetzedelere yetişmemesi gibi fısıltının dolaşmasına meydan vermek istemiyorlardı. Daha önce belirtildiği gibi sadece Malatya kent merkezindeki afetzedelerin evlerinin yeniden inşası ya da tamiri için 395.000 kuruş yardım parasının harcanması öngörülmüş ve bunun üzerine Vali Enis Bey'in ülke genelinde toplanmakta olan yardım miktarının artırılması talebinde bulunmuş, bu da Meclis-i Mahsus-ı Vükela tarafından reddedilmişti.

Neticede Meclis-i İdare-i Vilayetin kararıyla Malatya kent merkezi ve bazı köylerindeki afetzedelere dağıtılması düşünülen 395.000 kuruşun yaklaşık üçte biri olan 163.549 kuruş 1893 yılının Ekim ayı içerisinde fakir afetzedelere dağıtılmıştı.

Sandıkta kalan 569.817 kuruşun bir kısmının vakfi olup olmadığına bakılmaksızın hasar gören cami, mescit, köprü gibi yapıların tamir ve inşası için ayrıldıktan sonra diğer kısmının ise Hısnımansur, Behisni, Kâhta ve Akçadağ kazalarında gücü yetmeyen afetzedelerin evlerinin inşası ve bütün afetzedeler için hayvan tedarikinde kullanılması kararlaştırılmıştır. Bu arada Malatya afetzedelerine dağıtılan yardım miktarı, Sadarettin Dâhiliye Nezaretine hitaben yazılan 4 Ocak 1894 tarihli yazıdan anlaşıldığı üzere 1891 Adilcevaz depremi afetzedelerine dağıtılana nispeten daha azdır.

Komisyon-ı Mahsus, paraların afetzedelerce başka yerlere harcanmasının önüne geçmek amacıyla mahalli hükümetin nezaretiyle toptan inşaat malzemesi ve çift hayvanı satın alarak hisseleri oranında ihtiyaç sahibi afetzedelere dağıtma kararı almıştır. Komisyon-ı Mahsusun, 1893 kışının yaklaşması nedeniyle aynı yılın Ekim ayında inşaat malzemelerinin afetzedelere dağıtmasıyla evlerin inşasına veya tamiratına başlanmış, bu sayede onların bir kısmı daha açıkta geçirmelerine engel olunmaya çalışılmıştır. Ayrıca aynı tarihlerde harap olan cami, mescit, mektep ve köprülerin tamir ve inşası için teşebbüse geçilmiştir¹⁸⁷.

¹⁸⁵ BOA., BEO., 269/20171; BEO., 273/20443.

¹⁸⁶BOA., DH.MKT., 173/46; BEO., 312/23336.

¹⁸⁷ BOA., DH.MKT., 173/46; BEO., 269/20171; BEO., 273/20443; BEO., 312/23336; BEO., 338/25291; Y.A.HUS., 282/80.

Sadaret makamına ait 6 Haziran 1894 tarihli yazıdan anlaşıldığı üzere bu tarihe kadar 791.330 kuruş yardım toplanmış olup, 338.038 kuruş dışındaki bütün paralar afetzedelerin ihtiyaçları için kullanılmıştır. Mamuretülaziz Valiliği, 28 Nisan 1894 tarihinde geriye kalan bu paranın cami, mescit, kilise, okul vb. binaların tamiri için kullanılması hususunda merkezi hükümetten yetki istemiştir¹⁸⁸. Hicri 1312 tarihli Mamuretülaziz Vilayeti Sahnâmesi de bu hususta bilgi vermektedir. Sahnamede 1893 depreminin Malatya ve civarını ciddi bir şekilde etkilediğinden bahisle ev ve dükkânları yıkılan fakir halka padişahın ihsanlarıyla daha sağlam ev ve dükkânlar inşa edildiği belirtilmiştir. Bu sebepten dolayı Sultan II. Abdülhamid'e bazı övgülerde bulunmuştur¹⁸⁹.

Bu arada Malatya afetzedeleri için ülke genelinde toplanan yardım miktarının düşünülenden daha fazla olduğu görülmektedir. Depremden hemen sonra Meclis-i Mahsus kararıyla 50.000 kuruş yardım toplanması kararlaştırılmış iken¹⁹⁰ bu rakamın % 40'ından daha fazla yardım toplanmıştır. Padişahın ihsanı 30.000 kuruş ve İane-i Hastagân Komisyonu kasasından aktarılan 50.000 kuruş toplam rakamdan çıkarıldığında, toplanan miktarın 711.000 kuruş civarında olduğu görülür ki, bu da Mamuretülaziz vilayeti ile listede olmayan Diyarbekir vilayetinde ciddi oranlarda yardım toplanmasından kaynaklandığı söylenebilir.

Nitekim en fazla yardımın toplandığı yerlerden birisi Malatya ile sınırı bulunan Diyarbekir vilayetidir. Adı geçen vilayetin valisi ilk postada Malatya'ya 20.585 kuruş; ikinci postada 21.000 kuruş; üçüncü postada ise 5000 küsür kuruş göndermiştir¹⁹¹. Diyarbekir vilayetinde toplanarak 7-9 Mart 1893 tarihleri arasında Malatya'ya gönderilen yardım miktarının 46.000 kuruşu¹⁹², 22 Haziran 1893 itibariyle 70.000 kuruşu¹⁹³ geçtiği görülmektedir ki, Diyarbekir vilayeti hayırseverleri bağışladıkları paralar ile depremzedelerin sefalet içerisinde yaşam sürmelerine duyarsız kalmadıklarını göstermişlerdir. Mamuretülaziz vilayeti merkezince toplanan yardım miktarının ise 8 Mart 1893 tarihi itibariyle 35.000 kuruşa¹⁹⁴, 10 Mart 1893 tarihi itibariyle 55.000 kuruşa¹⁹⁵, 22 Haziran 1893 itibariyle 168.530 kuruşa¹⁹⁶ ulaştığı bilinmektedir. Para yardımlarının yanı sıra bazı vilayetlerden erzak yardımı da gönderilmiştir. Örneğin Diyarbekir Valisinin 16 Mart 1893 tarihli yazısından anlaşıldığı üzere Diyarbekir vilayetine bağlı Palu

¹⁸⁸ BOA., BEO., 415/31091; BEO., 428/32039.

¹⁸⁹ *Sahnâme-i Vilâyet-i Ma'muretü'l-Aziz*, Hicri 1312 (M.1884), Ma'muretü'l-Aziz Vilayet Matbaası, s. 221.

¹⁹⁰ BOA., BEO., 168/12554; DH.MKT 124/31.

¹⁹¹ BOA., Y.PRK.UM., 26/63; Diyarbekir'den gönderilen paraların 5.000 kuruşu Mardin sancağında, 3000 kuruşu Siverek kazasında, geri kalanları vilayet merkezi Harput yardımseverlerinden toplanmıştır. *Tercümân-ı Hakikat*, sayı 4410.

¹⁹² BOA., BEO., 168/12554; *The Levant Herald*, Vol XIII, sayı 11.

¹⁹³ BOA., ŞD., 1467/6.

¹⁹⁴ BOA., BEO., 164/12244.

¹⁹⁵ BOA., BEO., 168/12554; *The Levant Herald*, Vol XIII, sayı 11.

¹⁹⁶ BOA., ŞD., 1467/6.

kazası hayırseverleri tarafından 1000 okka (1282 kg) bulgur depremzedeler için Malatya'ya gönderilmiştir¹⁹⁷.

Alınan Bazı Tedbirler

Depremde Malatya Hapishanesinin duvarlarının yarılarak oldukça tehlikeli bir hal alması üzerine buradaki mahkûmlar depremden hemen sonra Kışla-yı Hümayunda korunaklı bir koşuşa nakledilmiş ve gerekli güvenlik tedbirleri alınmıştır¹⁹⁸. Daha sonra da mahkûmlar buradan başka hapishanelere nakledilmiştir. Bu bağlamda 30 mahkûm vilayet merkezi Harput'ta bulunan hapishaneye nakledilirken, beş yıldan fazla ceza alan mahkûmlar ise Ergani Maden sancağı hapishanesine nakledilmiştir¹⁹⁹.

Malatya'da hükümet konağı ve telgrafhanenin kısmen harap olmasından dolayı devlet memurları görevlerini, Kışla-yı Hümayun havalisiyle bahçesine yaptırılan iki üç barakada sürdürmüştür²⁰⁰.

Malatya'da mescitlerin harap olması ve havaların bir türlü düzelmemesi, beş vakit namazını açıkta eda etmek zorunda kalan Müslüman afetzedeler halkı zor durumda bırakmıştır. Özellikle depremden iki hafta sonra kutsal Ramazan ayının başlaması, teravih namazı kılmak isteyen Müslümanları namaz kılama yeri bulma konusunda sıkıntıya düşürmüştür. Bunun üzerine Malatya'da boş bir alana çatılan kerestelerin üzerleri bez örtülerle kaplanarak 500-600 cemaati alacak geçici bir cami yapılmıştır. Benzer şekilde Gayrimüslimlerin kiliseleri civarlarına barakalar inşa edilerek onların da ibadetlerini yapmalarına imkân sağlanmıştır. Köylerde de baraka ibadethaneler yapılarak afetzedelerin bu yöndeki ihtiyaçlarının giderilmeye çalışıldığı görülmektedir²⁰¹.

Yaşanan depremin büyüklüğü nedeniyle mahalli hükümetin Malatya afetzedelerinden ağnam vergisi alınmaması yönündeki talebi 15 Mart 1893 tarihinde merkezi hükümet tarafından uygun görülmüştür²⁰².

Sadaret makamının 10 Nisan 1893 tarihli yazısından anlaşıldığı üzere depremden yaklaşık bir ay sonra Malatya'da belediye idaresinde bulunan eczanede ilaç miktarı ve çeşitlerinde ciddi bir sıkıntı yaşanmıştır. Belediye kanunu gereği fakirlerin tedavisi ve işçilerinin belediyeler tarafından karşılanması gerekmektedir. Bununla birlikte ilaçların tedarik edilerek acil bir şekilde gönderilmesi gerektiğinden dolayı burada farklı bir yol tercih edilmiştir: Merkezden alınan izinle afetzedeler için toplanan yardım parasından ilaç masraflarının karşılanması uygun görülmüştür²⁰³.

¹⁹⁷ BOA., Y.MTV., 75/222.

¹⁹⁸BOA., BEO., 165/12324; BEO., 168/12554.

¹⁹⁹*Tercümân-ı Hakikat*, sayı 4410; *The Levant Herald*, Vol XIII, sayı 11.

²⁰⁰BOA., Y.MTV., 76/9; BEO., 172/12844.

²⁰¹BOA., Y.MTV., 76/9.

²⁰² BOA., BEO., 191/14283.

²⁰³ BOA., BEO., 200/14988.

Sonuç

3 Mart 1893 tarihinde meydana gelen deprem Çelikhan-Gölbaşı segmentinde gerçekleşmiş ve büyük bir alanda etkisini göstermiştir. Halep'ten Sivas ve Yozgat'a kadar kendisini hissettiren deprem, asıl yıkıcı etkisini Malatya sancak merkezi ile bu sancağa bağlı olan Hısnımansur (Adıyaman), Kâhta, Behisni (Besni) ve Akçadağ kazaları ve köylerinde göstermiştir. Adı geçen kazalar ile köylerinde hasar görmedik tek bir bina dahi kalmamıştır. Depremde, önemli bir kısmı ev olmakla birlikte toplam 13.349 bina yıkılmış, yıkılmaya yüz tutmuş ya da tamir edilebilecek derecede hasar görmüştür. Diğer bir ifadeyle çok sayıda yerleşim birimi harabeye dönmüştür. Depremde yaşanan can kaybı sayısı 885, yaralı sayısı ise 164'tür. Bunun yanı sıra 10.000'den fazla büyük ve küçükbaş hayvan telef olmuştur. Bununla birlikte can kaybı ve telef olan hayvan sayısını biraz daha yukarı çıkarmak mümkündür. Hasar ve zayıat yönüyle 1893 depremi, bölgenin tarihinde yaşandığı tespit edilebilen depremlerin en şiddetlisi ve en yıkıcı olanıdır.

Yıkılan binalar ile telef olan hayvan sayısının çok fazla olmasından dolayı depremin bölgenin ekonomisini ve sosyal yapısını olumsuz bir şekilde etkilediği söylenebilir. Bu bağlamda bütün eşyaların yıkılan binaların enkazı altında kalarak telef olduğu unutulmamalıdır. Ayrıca 1893 depreminin, bölgede yaşanan iki büyük yangın ve çekirge afetinin hemen arkasından gelmesi yaşanan acıyı ve ekonomik kaybı daha da derinleştirmiştir. 1893 yılının sonlarına doğru bölgede yayılan kolera salgınında depremden daha fazla can kaybı yaşanması ise bu acıyı ikiye katlamıştır.

Açıkta kalanların sayısının fazla olması, barınma ihtiyaçlarının karşılanmasında bazı sıkıntıların yaşanmasına yol açmış; afetzedelerin hepsi kısa süre içerisinde çadır ya da barakalara yerleştirilememiştir. Afetzedeler, kendileri için yeniden inşa ya da tamir yoluyla kalıcı evlerine yerleştirilinceye kadar, en az sekiz ay çadırlarda ve barakalarda zor şartlarda yaşamak zorunda kalmışlardır. Artçı sarsıntıların deprem sonrasındaki ilk aylarda şiddetli ve sık bir şekilde kendisini hissettirmesi ve on beş ay kadar uzun bir süre devam etmesi, depremin meydana geldiği 1893 yılının Mart ile Nisan aylarında devamlı surette yağın kar ve yağmurlar depremedelerin yaşamlarını daha da güçleştirmiş, hatta hastalıkların yayılmasını hızlandırıcı bir etki yapmıştır.

Afet yönetimi bağlamında başta Mamuretülaziz Valisi Enis Bey, Malatya Mutasarrıfı Emin Bey, 34. Fırka kumandanı Binbaşı Reşad Bey olmak üzere Sultan II. Abdülhamid, Sadrazam, Dâhiliye Nazırı ve 4. Ordu-yı Hümayun Müşiri Zeki Paşa önemli rol üstlenerek depremedelerin yaralarını sarmaya çalışmışlardır. Depremin büyüklüğü dikkate alınarak Mamuretülaziz vilayetinin yanı sıra bütün Osmanlı topraklarında afetzedeler adına 6000 Liradan fazla yardım toplanmıştır. Bunun yanı sıra İstanbul'da fakir ve hastalara yardım etmek amacıyla kurulan İâne-i Hastagân fonundan bir miktar para Malatya afetzedeleri için gönderilmiştir. Ayrıca dönemin padişahı Sultan II. Abdülhamid'in kendi hazinesinden yaptığı ihsan afetzedelerin ihtiyaçlarının giderilmesinde önemli bir katkı sağlamıştır.

Malatya sancak merkezinde oluşturulan Komisyon-ı Mahsus aracılığıyla fakir afetzedelerin beslenme ve barınma ihtiyaçları giderilmiş, ayrıca 1893 Ekim'inden itibaren kalıcı barınakların yapılması için paralar dağıtılmıştır. Kendilerine gösterilen ilgi ve yapılan yardımlardan memnuniyet duyan afetzedeler bir vefa örneği göstermiş; her fırsata padişah ve mahalli idarecilerine teşekkür ederek hayır duada bulunmuşlardır.

Kaynakça

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Bâb-ı Âli Evrâk Odası (BEO) 164/12244; 165/12324; 166/12379; 166/12380; 167/12475; 168/12554; 170/12688; 172/12844; 172/12877; 177/13215; 183/13716; 186/13912; 189/14171; 189/14173; 189/14174; 189/14175; 190/14176; 190/14177; 190/14282; 191/14257; 191/14283; 192/14390; 194/14529; 195/14598; 196/14653; 196/14676; 196/14676; 197/14706; 197/14759; 200/14986; 200/14988; 201/15067; 202/15140; 204/15278; 208/15548; 209/15641; 214/15987; 216/16176; 216/16168; 216/16179; 216/16183 269/20171; 273/20443; 278/20788; 287/21480; 294/21993; 312/23336; 338/25291; 348/26086; 351/26301; 369/27608; 399/29893; 399/29905; 411/30821; 404/30295; 415/31091; 428/32039.

Dâhiliye Nezareti Mektûbî Kalemî Evrâkı (DH.MKT) 1/39; 60/35; 70/17; 173/46; 289/43; 290/10; 309/7; 309/28; 2057/101; 2058/63; 2059/126; 2060/115; 2060/124.

İrâde Dâhiliye (İ.DH) 1302/35.

İrâde Hususiye (İ.HUS) 9/63; 9/70.

Şura-yı Devlet Evrâkı (ŞD) 1467/6.

Yıldız Hususi Evrâkı (Y.A.HUS) 270/107; 270/111; 271/46; 271/63; 273/170; 277/86; 278/20; 279/4; 279/64; 280/13; 282/80; 284/96; 285/55; 286/11; 288/46; 286/94; 309/100; 279/64; 307/59.

Yıldız Mütenevvi Maruzât Evrâkı (Y.MTV) 75/106; 75/112; 75/118; 75/147; 75/222; 75/223; 76/9; 76/65; 76/81.

Yıldız Perakende Evrâkı Sadaret Maruzatı (Y.PRK.A) 8/61.

Yıldız Perâkende Evrâkı Umumi (Y.PRK.UM) 26/63; 28/82.

Yıldız Perakende Evrâkı Şehremaneti Maruzatı (Y.PRK.ŞH) 4/23.

Süreli Yayınlar

Salnâme-i Vilâyet-i Ma'mureti'l-Azîz, H. 1310 (M. 1892), Ma'muretül-Aziz Vilayet Matbaası.

Salnâme-i Vilâyet-i Ma'mureti'l-Azîz, Hicri 1312 (M.1884), Ma'muretül-Aziz Vilayet Matbaası.

The Levant Herald, Vol XIII (1893), sayı 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 21, 22, 25, 27, 28, 29, 30, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 44, 47; Vol XIV (1894), sayı 4, 7, 9, 10, 13, 25.

Tercümân-ı Hakîkat, sayı 4403, 4408, 4410, 4413, 4414.

Tetkik Eserler

Ambraseys, Nicholas, *Earthquakes in the Mediterranean and Middle East A Multidisciplinary Study of Seismicity up to 1900*, Imperial College, 2009 London.

Ambraseys, Nicholas, *Türkiye’de ve Komşu Bölgelerde Sismik Etkinlikler (1500-1800)*, TÜBİTAK Yay., Ankara 2006.

Aydın, Murat vd., *Adıyaman İlinin İstatiksel Deprem Risk Analizi*, Adıyaman 2013.

Ayhan, Esra-Esen Alsan-Nusret Sancaklı-Balamir Üçer, *Türkiye ve Dolayları Deprem Katalogu, 1881-1980*, Boğaziçi Üniversitesi Yay., İstanbul 1988.

Aytaç, İsmail, "Malatya", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİVA)*, c. 27, İstanbul 2003, 474-477.

Emre, Ö., vd., "1.125.000 Ölçekli Türkiye Diri Fay Haritası", *Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü Özel Yayınlar Serisi*, Ankara 2013.

Gögebakan, Göknur, "Malatya", *DİVA*, c. 27, İstanbul 2003, 468-473.

Guidoboni, E., F. Bernardini, A. Comastri, "The 1138–1139 and 1156-1159 Destructive Seismic Crises in Syria, South-Eastern Turkey and Northern Lebanon", *Journal of Seismology*, Sayı 8, 2004, 105–127.

Gürsoy, H. vd., "The Magnetism in Tectonically Controlled Travertine as a Palaeoseismological Tool: Examples From The Sıcak Çermik Geotermal Field, Central Turkey", *The Geodynamics of the Aegean and Anatolia*, Ed. Tuncay Taymaz, Yücel Yılmaz, Yıldırım Dilek, The Geological Society, London 2007, s. 291-306.

Işık, Adnan, *Malatya (1890-1919)*, İstanbul 1998.

İmamoğlu, M. Şefik-Erhan Çetin, "Güneydoğu Anadolu Bölgesi ve Yakın Yöresinin Depremselliği", *D.Ü.Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi*, Sayı 9, 2007, s. 93-103.

Kabramanmaraş Afet Veritabanı Bilgi Sistemi, Kahramanmaraş Valiliği İl Afet ve Acil Durum Müdürlüğü, Kahramanmaraş 2012.

Kiskira, Constantia, "Missionary Herald'dan 19. Yüzyıl Anadolu'sundaki Depremler", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Doğal Afetler*, Girit Üniversitesi Akdeniz Araştırmaları Enstitüsü, Haz. Elizabeth Zachariadou, Çev. Gül Çağalı Güven-Saadet Öztürk, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2001, s. 142-143. 133-148.

Pınar, Nuriye-Ervin Lahn. *Türkiye Depremleri İzahlı Katalogu*, Bayındırlık Bakanlığı Yapı ve İmar İşleri Reisliği Yay., Ankara 1952.

Soysal, H-Kolçak Sipahioğlu-D.Altınok. *Türkiye ve Çevresinin Tarihsel Deprem Katalogu (MÖ.2100-MS. 1900)*, TÜBİTAK Yay., Ankara 1983.

Sugar Production In The Ottoman Empire (1840-1908)

Osmanlı Devleti'nde Şeker Üretimi (1840-1908)

*Fatih Damlıbağ**

Abstract

Historically only sugar source plant was sugar cane. For the Ottoman Empire, this situation did not also differ. Especially sugar cane cultivator southern provinces were main sugar providing areas of the Ottoman Empire. But with 17th century, strong American competition considerably diminished Ottoman sugar production. Hereafter, sugar became imported goods for Ottoman people. But invention of sugar extraction from beet took attention of many entrepreneurs to this sector. Primarily sugar had already great market in the Ottoman Empire. Moreover sugar beet cultivation has much more advantages than sugar cane. Beet requires less irrigation and it was resistant to lower temperatures. That means many regions of the Ottoman Empire could be opened sugar production. In this article, time period was held quite a long; because sugar manufacturing was not very common activity in the Ottoman Empire in this period. In general, sugar production entrepreneurs could be divided in to two parts. In the beginning, Dimitri Efendi, Davutoğlu Karabet and Monsieur Michel planned to establish their factories in İstanbul and İzmir for transportation facilities and closeness to main consumption centers. But after 1890's, new entrepreneurs took into account raw material needs in their investment plans. All newly chosen places were either former cultivation centers or very convenient places for sugar cane or beet agriculture. This attitude was very important, because sugar production was completely dependent to rapid raw material flow in that time and also today. The Ottoman Empire granted every possible facility to sugar producers to decrease trade deficit. As to entrepreneurs, some of them remained on paper. But Monsieur Michel founded a factory for experimentation. Rauf Pasha started beet cultivation and sent them to analyze for learning sugar

* Assi. Prof., Gümüşhane University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Economics, e-mail: fdamlibag@gumushane.edu.tr.

content. But in general, sugar production entrepreneurs were not successful. Because sugar remained an important part of import, up to end of the Ottoman Empire.

Keywords: sugar, sugar cane, sugar beet, factory, agriculture.

Özet

Tarihsel olarak şeker kaynağı olan tek bitki şeker kamışıydı. Osmanlı Devleti için de bu durum farklı değildi. Özellikle şeker kamışı yetiştiren güney eyaletler, Osmanlı Devleti'nin ana şeker sağlayıcı bölgeleriydi. Fakat XVII. Yüzyılla birlikte, güçlü Amerikan rekabeti Osmanlı şeker üretimini önemli ölçüde azaltmıştır. Bundan sonra şeker Osmanlı halkı için, ithal bir ürün haline geldi. Fakat pancardan şeker çıkarılmasının keşfi, pek çok girişimcinin dikkatini bu sektöre çekmiştir. Öncelikle şeker Osmanlı Devleti'nde önemli bir pazara sahipti. Üstelik şeker pancarının yetiştirilmesi şeker kamışına göre pek çok avantaja sahipti. Pancar daha az sulamaya ihtiyaç duyarken, daha düşük sıcaklıklara da dayanıklıydı. Bu Osmanlı Devleti'nin pek çok bölgesinin şeker üretimine açılabilmesi demekti. Bu makalede zaman dilimi biraz uzun tutulmuştur, çünkü Osmanlı Devleti'nde şeker üretimi bu dönemde çok yaygın bir faaliyet değildi. Genel olarak şeker üretimi girişimcileri iki parçaya ayrılabilir. Başlangıçta ulaşım kolaylığı ve ana tüketim merkezlerine yakınlık dolayısıyla; Dimitri Efendi, Davutoğlu Karabet ve Monsieur Michel fabrikalarını İstanbul ve İzmir'e kurmayı planlamışlardır. Fakat 1890'lardan sonra, yeni girişimciler yatırım planlarında hammadde ihtiyacını dikkate almaya başlamışlardır. Yeni seçilen bütün yerler ya eski üretim merkezleri, ya da şeker kamışı veya pancarı tarımına çok uygun yerlerdi. Bu tutum çok önemlidir, çünkü şeker üretimi hem o zaman hem de günümüzde, hızlı hammadde akışına tamamen bağımlıdır. Osmanlı Devleti mümkün olan her türlü imkânı şeker üreticilerine bağışlayarak, ticaret açığını azaltmaya çalışmıştır. Girişimcilere gelince bazıları kâğıt üstünde kalmıştır. Fakat Monsieur Michel deneme amaçlı bir fabrika kurmuştur. Rauf Paşa pancar üretimine başlamış ve şeker içeriğini öğrenmek için onları analize göndermiştir. Fakat genel olarak şeker üretimi girişimcileri başarılı değillerdir. Çünkü şeker ithalatın önemli bir parçası olarak Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar kalmıştır.

Anahtar Kelimeler: şeker, şeker kamışı, şeker pancarı, fabrika, tarım.

Introduction

Sugar cane and sugar beet are the two most important sources of processed sucrose of the refined carbohydrate product the people consume and call sugar. Sugar beet was not economically important as a source of sucrose, until the middle of the nineteenth century. But sugar cane has been the prime

source of sucrose for more than a millennium and perhaps for much longer. ¹ Sugar beet stores sugar in its long, tapering, silvery-white roots. An average beet weighs about two pounds. Beet matures in six to nine months. Thus beet is adapted to those climates in which crops must be produced between the last frosts of spring and the onset of the following winter. At harvest time beet is lifted from the ground and the leafy top is cut off. Sugar cane is a tall perennial grass. Its stalk is divided into sections by joints and each joint contains a bud which will sprout when planted. Sections of the stalk are carefully selected for planting and dropped lengthwise into furrows. Cane is a thirsty plant and irrigation is practiced in areas in which average rainfall is insufficient to produce successful crops. ²

The steps by which sugar is obtained from sugar cane and sugar beet differ in some respects but the principal operations are similar. In short, they are: to extract the sugar containing juice from the plant, to remove impurities in the juice, to concentrate it by boiling until crystals form, to separate the crystals from syrup and finally to wash crystals. The sugar obtained is a water-white crystalline solid and consists of 99.9% sucrose. ³

Sugar cane production began in India. Firstly sugar pith could only convert as pellet which had name of (Gur). But later production skills developed within time and then granular type of sugar commenced to produce. After Indians, Chinese and Iranian people also started sugar production. In BC 327, the soldiers of Alexander the Great became the first Europeans to see sugar cane. Egypt had been conquered by Arabs in 641 and sugar cane entered Mediterranean domain. Umayyad ruler Abdurrahman I brought sugar cane to Spain in approximately 755. During Umayyad administration a highly developed sugar industry founded in Iberian Peninsula. The peninsula and near Mediterranean islands had continued their importance in sugar production, up until the collapse of Umayyad administration. After that event sugar production began to slide to New World. ⁴

After Mediterranean basin and before New World, sugar industry shifted for a short period to the Atlantic islands. In their search for favorable sugar production places; Portugal seized Sao Tomé and other islands, Spain captured the Canaries. But situation changed when the American industries began to grow. Sugar cane was first carried to the New World by Columbus in his

¹ Sidney Wilfred Mintz, *Sweetness and Power: The Place of Sugar in Modern History*, Penguin Books, New York 1986, p. 19.

², *Sugar: An Illustrated Story of the Production and Processing of a Natural Food and Useful Chemical*, Sugar Research Foundation, New York 1948, p. 4-5.

³ Ibid, p. 3.

⁴ Noel Deerr, *Kamış Şekerî*, tra. Baha Esat Karova, Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş. Yayınları, İstanbul 1946, p. 305 and 532-533.

second voyage. He brought cane there from Spanish Canary Islands in 1493. Sugar cane was first grown in the New World in Spanish Santa Domingo. In around 1516, Santa Domingo's sugar exported to Europe. Spain formed African slave labor and plantations also in the other Caribbean Islands. By 1526, Brazil was shipping sugar to Lisbon in commercial quantities. 16th century became Brazilian century for sugar production. Developments on the mainland left behind Spanish sugar production activities. After the success of Portuguese in Brazil, French people entered sugar production sector and became accomplished within a century. British people followed French in sugar production. Both of them organized sugar plantations in Caribbean islands during 17th century. Sugar cane production increased rapidly, because of continuously growing demand. In the middle of 19th century, Cuba and Brazil were the major production centers for cane sugar.⁵

As to beet sugar, it was discovered by Andraeas Sigismond Marggraf in 1747. Marggraf was an eminent chemist that he showed beet sugar is as identical as cane sugar in his discovery. Although Marggraf's discovery, sugar could not produce commercially in Germany. For the late coming of this industry, there were two reasons. Firstly sugar could still be bought more cheaply from the tropics, because with the available techniques sugar production from beet required much more expenditures. Secondly Marggraf recommended the beet as a source of syrups for cooking, not as the basis of industry. This situation changed with the Napoleonic Wars, because military conflicts blocked cane sugar transportation. On the other hand, investigations were lasted about beet sugar; although it could not gain a commercial importance. Marggraf's student and successor began a systematic study of beet sugar in 1786 at Causldorf. Thus, by the time of the Napoleonic Wars, sugar shortages could be overcame with the availability of beet sugar technology.⁶

In 1799 Achard presented Frederick William III of Prussia with a loaf of beet sugar prepared at a Berlin refinery. With royal assistance, Achard set up a sugar works. But this work was failed, mainly due to his lack of business skill, although insufficient research and development may have played a part as well. Achard applied France with his results, because of French investigations about getting sugar from grapes. But nothing had happened. Meanwhile a Königsaal refinery in Bohemia produced beet sugar in 1797, and also another beet sugar factory opened at Horowitz in 1800. France maintained their researches to carry out systematic tests of new plants. They also crossed various strains of beet. The factory of Freiherr Moritz von Koppy started production in 1806. His (White Silesian) beetroot has provided all of the modern strains of sugar beet. Achard also told with Russian Tsar of his work and opened a factory in

⁵ S. W. Mintz, *Sweetness and Power*, p. 31-32.

⁶ Peter Macinnis, *Bittersweet the Story of Sugar*, Allen & Unwin, Sydney 2002, p. 131, 134.

here. In 1809 there were eight factories in Russia. Napoleon ordered an expansion of the French beet sugar enterprise. By the time of 1813, France had 334 factories producing nearly 4000 tons of sugar. But this beet sugar industry boom came nearly to the end. As Napoleon's armies began to retreat, Europe opened up again to English trade and to sugar from the British colonies. After the peace which was signed in 1815, British cane and French beet sugar competition had deepened for the other part of the century.⁷

For the competition, sugar beet gained an advantage within time over sugar cane. In 1836 the best beet sugar yield was about 5.5 % by weight, but this ingredient reached 16.7 % in 1936. This increase came partly from improved plants, but more came from better methods of extraction. In 1866 Jules Robert developed a new diffusion technique. With Robert's new method, beet sugar effectively competed with cane sugar after 1880's. Even in 1885, the world produced more beet sugar than cane sugar. Beet sugar had also two more advantages. Growing sugar beet provided important amount of discount in transportation fee. Even in about 1850s, sugar beet commenced to grow in places like Utah which is in the middle of the USA. Second advantage of beet sugar was its superior storage simplicity. Because beet sugar could be produced as white granules; thus it did not lose weight in transit, something the wholesalers appreciated. But beet sugar was not free from drawback. In order to whiten color of sugar, a small amount of sulfuric acid added to it in 1890s. Although sugar had a strong chemical smell, traders claim that they had no choice. They said that, with its original brownish yellow color, this sugar could not be sold.⁸

Historical Background of Sugar in the Ottoman Empire

In the time, sugar gained an important place in Ottoman court. In weddings and some other entertainments, there was a great demand to sugar by imperial family. Cyprus and Egypt were the main suppliers of this demand. But imperial palace also gained sugar from some European sources, mostly from Venice. But this total dependence of importation changed with the conquest of Syria, Egypt and Cyprus in 16th century. From this time, the Ottoman Empire became not just consumer but also producer. Newly captured regions strictly evaluated to consider their sugar producing potential. Mostly these regions were taken under the control of state. Sugar trade also attracted many local and foreign traders. Because sugar provided considerable profit and endured much more than from other food products.⁹

Cyprus was an important sugar production place of the Ottoman Empire. Even before Ottoman conquest, sugar had been produced in here for more

⁷ Ibid, p. 134-136.

⁸ P. Macinnis, *Bittersweet*, p. 140-141.

⁹ Zafer Karademir, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Şeker Üretim ve Tüketimi (1500-1700)", *OTAM*, No:35, Ankara 2015, p. 183-185.

than three centuries. Cypriot sugars were whiter than Cairo and Damascus products, but they had less quality. Paphos (Baf) and Limassol were the main production centers in Cyprus.¹⁰ But small part of produced sugar was sold in Cyprus. The bulk of sugar was sent to İstanbul for the consumption of palaces. Although the existence of Cypriot sugar refineries were noticed by many historians; production techniques, prices, way of transportation to İstanbul palaces and smuggling of sugar were not known.¹¹

Towards to the end of 16th century, Ottoman sugar producers encountered strong competition. Especially American sugar began to control European markets. American products had two advantages that it was cheaper than local product and it had much more quality. When sugar had risen in Atlantic, sugar industry of Mediterranean rapidly deteriorated from Sicily to Cyprus. In Mediterranean region, industrial raw materials gained much more importance. In Southern Germany linen, in Italy hemp and in the Ottoman Empire cotton were begun to cultivate in a larger extent.¹²

Price competition was a big problem for Ottoman sugar producers. But some other problems were also happened in manufacturing. Production facilities and techniques of the Ottoman Empire could not improve as fast as European and American ones. Ottoman sugar had lower purity than its rivals. Except technical difficulties, there was some agricultural infrastructure problems occurred mostly in Cyprus. Irrigation could not maintain as strongly as Venetian times. The Ottomans monopolistic excessive interferences also caused some difficulties in sugar production. In Mediterranean many sugar plantations abandoned production, because of decreasing prices. Olive and cotton cultivation or sheep raising provided much more profit. Although sugar production lasted in Egypt, Ottoman sugar production lost its former importance in 17th and 18th centuries.¹³

Position of Sugar as Consumer Goods in the Ottoman Empire

Sugar was an import commodity in the Ottoman Empire during 19th century. According to the first statistical yearbook of the Ottoman Empire and for the financial year of 1894, raw sugar was totally imported and its value was 157,582,667 piasters.¹⁴ When manufactured sugar considered a bit of export

¹⁰ Halil Sahillioğlu, "Osmanlı İdaresinde Kıbrıs'ın İlk Yılı Bütçesi", *Belgeler*, V: 4, No: 7/8, TTK, 1967, p. 11.

¹¹ Mehmet Akif Erdoğan, "Osmanlı Döneminde Kıbrıs Şekerhaneleri (1571-1607)", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, No:12, İstanbul 1998, p. 71-72.

¹² Faruk Tabak, *Solan Akdeniz 1550-1870, Coğrafi-Tarihsel Bir Yaklaşım*, tra. Nurettin Elhüseyni, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010, p. 96.

¹³ Z. Karademir, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Şeker Üretim ve Tüketimi", p. 185-186.

¹⁴ According to 1893-1894 (1309) financial year budget, state expenditure totaled 2.142.220.051 piasters. As to amount of money to spend for sugar imports, it consisted

existed, but imports had reached a level nearly 3.5 times more than to exports. The bill of confectionery imports priced 2,200,838 piasters; whereas export gains reached only 644,966 piasters.¹⁵ In Ottoman sugar imports, there were two important countries. Austria was the most important sugar exporter to the Ottomans. Its share was steadily increased in the Ottoman imports; in years between 1891-93 %17.4, 1900-02 %31.9 and 1910-12 %29.2. Russia was the second important country in this trade. Its share was %10.1 in 1900-02 and %18 in 1910-12.¹⁶

Table.1. Import Values of Sugar and Its Share in Ottoman Import (Golden Liras)

Years	Value	%	Years	Value	%	Years	Value	%
1878	1.027.894	5,1	1888	1.259.513	6,5	1898	1.927.736	7,2
1879	958.260	4,9	1889	1.537.857	7,3	1899	2.155.909	8,8
1880	1.108.806	6,2	1890	1.514.076	6,6	1900	1.762.046	7,4
1881	1.167.864	6,0	1891	1.299.505	5,3	1905	2.580.878	8,3
1882	1.469.408	7,3	1892	1.645.222	6,7	1907	2.264.612	9,6
1883	1.381.486	7,0	1893	1.765.407	7,3	1908	2.621.598	8,4
1884	1.320.142	6,4	1894	1.575.827	6,5	1909	3.045.407	8,8
1885	1.100.163	5,5	1895	1.395.391	6,8	1910	3.573.200	8,4
1886	1.473.227	7,1	1896	1.605.923	7,5	1911	3.258.731	7,2
1887	1.136.174	5,7	1897	1.608.427	6,9	1913	2.730.304	6,5

Source: Şevket Pamuk, *19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti*, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 2011, p. 55.

In this article, there were two questions to investigate about sugar: industry and agriculture. Firstly, industrial attempts of sugar production were mainly evaluated. Within historical perspective, activities of every entrepreneur were thoroughly described. But sugar production was not just an industrial business. For its raw material needs, it requires continuous agricultural support; because raw material, especially sugar beet, cannot be waited too much for transportation and processing. Every lost minutes means decrease in sugar content of these plants. During storage time in silos waiting for processing, one ton sugar beet loss daily half pound pure sugar.¹⁷ Due to this reason,

of 7.35% of state budget. This shows that sugar had a great market in the Ottoman Empire. Tevfik Güran, *Osmanlı Malî İstatistikleri Bütçeler 1841-1918*, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 2003, p. 124

¹⁵ Tevfik Güran, *Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı 1897*, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 2011, p.202.

¹⁶ Şevket Pamuk, *19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti*, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 2011, p.66-67.

¹⁷ R. H. Cottrell, *Pancar Şekeri Ekonomisi*, tra. Ziya Kütevin, Türkiye Şeker Fabrikaları A. Ş. Neşriyatı, Ankara 1962, p. 175

agriculture was also an important subject in this article. Other than sugar cane and beet, some different plants were tried for sugar production.

Table.2. Wholesale Sugar Prices in İstanbul between 1884-1914 (piaster/kantar=54.5 kg)

1884	145,0	1895	93,5	1906	82,9
1885	160,0	1896	89,5	1907	91,0
1886	137,5	1897	84,5	1908	107,5
1887	141,0	1898	86,5	1909	101,5
1888	145,8	1899	86,5	1910	109,0
1889	155,0	1900	85,0	1911	118,0
1890	125,0	1901	78,5	1912	119,5
1891	102,5	1902	70,0	1913	93,0
1892	116,5	1903	76,8	1914	77,5
1893	122,0	1904	100,0		
1894	96,3	1905	93,0		

Source: Şevket Pamuk, *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler, 1469-1998*, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 2000, p. 172.

In this article, time period was held quite a long; because sugar manufacturing was not very common activity in the Ottoman Empire in this period. Periodization started in 1840 with Dimitri Efendi who was first entrepreneur in sugar manufacturing. It ended with 1908 that Ottoman economic perspective was completely changed in that time. In Tanzimat era, the Ottoman Empire maintained liberal economic policies. State limited his intervention to economic activity, due to liberal thought. But after 1908, politics and economics intermingled, partly from conscious policies and partly from financial difficulties of World War I.¹⁸

After periodization, scope of article was another problem. In this article eight entrepreneurs were evaluated. First three entrepreneurs targeted to operate in İstanbul. Remaining five ventures aimed to work in four different places. Rauf Pasha in Edirne and Ahmet Refik Pasha in Syria had their own farms to cultivate sugar beet. They planned to establish factories in their farms. Yusuf Bey wanted to work in Afyonkarahisar. He did not have a farm, but he claimed that local beet cultivation was sufficient to meet raw material needs of new factory. With fertile soils of Çukurova, fourth location for sugar manufacturing was Adana. Two associates requested licenses for establishment of sugar factories. But contrary to other entrepreneurs, sugar cane was more important than sugar beet in their region.

Other than these eight enterprises, there were some different attempts in sugar manufacturing. They are excluded from this article that either they stayed

¹⁸ Zafer Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat, 1908-1918*, Doğan Kitap, İstanbul 2012, p. 31-32.

in proposal level, or there was not enough knowledge about their future. But for the sake of integrity, they will be mentioned here with a few sentences. First, Kirkoryan Sergiz Efendi wanted to establish a sugar factory in Samsun. Sugar cane and beet would be cultivated in Canik Sanjak.¹⁹ Second, Henry Gruold named British citizen handled sugar cane in Bursa to produce sugar, alcohol and beverage. But he also requested to process sugar beet.²⁰ Third, Vanderi Solet wanted to produce sugar from beet. He demanded to be allocated to himself free lands from state. But he turned to Europe; his petition was shelved by Council of State (Şura-yı Devlet).²¹ Fourth, Monsieur de Lenjevil was retired from French embassy. He gave a petition to government for establishment of sugar factories and refineries. But he did not come back to İstanbul.²² Fifth, Vitalis Pasha and his foreign citizen associates had a farm in Rumeli Kavağı near İstanbul. They planned to found a sugar factory in this farm. But state did not tolerate this attempt, because of possible security risks for İstanbul.²³ Sixth, Monsieur Gablac and his associates' had a sugar manufacturing facility in Beirut. But it was plundered. For their losses, the French embassy demanded compensation from the Porte (Sadaret). But in that point, there was an ambiguity that this facility was producing raw sugar or confectionary.²⁴

Dimitri Efendi's Sugar Beet Factory Attempt

The earliest sugar beet industry attempt in the Ottoman Empire was practiced by Dimitri Efendi. He was one of the traders of İstanbul. He wanted to establish a sugar factory in the outer part of İstanbul's city walls. His request was met in Assembly of Public Works (Nafia Meclisi). After the meeting, Government granted a ten year privilege to Dimitri Efendi on 11 March 1840. According to this privilege document, government gave four facilities to Dimitri Efendi. Firstly, because locally cultivated beets were not suitable to sugar production, Dimitri Efendi would import required beet seeds from abroad. Secondly, Dimitri Efendi could plant sugar beet both in Rumelia and Anatolia. He could cultivate it either in his own fields or in rented lands. Thirdly, if he would pay the tithe of these sugar beets, he could process them in his factory. Finally, government would not grant privilege to any other person in this sector for ten years. Except these facilities, government wanted three demands about taxation. First of all, if cultivated beets would be exported as raw material, Dimitri Efendi must pay custom duty. Secondly he must pay

¹⁹ BOA ŞD 1825/40. 21 Receb 1286, 27 October 1869.

²⁰ BOA ŞD 1173-A/20. 6 Şevval 1289, 7 December 1872.

²¹ BOA ŞD 2405/31. 8 Zilkade 1290, 28 December 1873.

²² BOA Y.PRK.AZJ 12/62. 12 Rebiülevvel 1305, 15 Teşrinisani 1303, 27 November 1887.

²³ BOA A.MKT.MHM 502/68. 22 Receb 1309, 9 Şubat 1307, 21 February 1892.

²⁴ BOA BEO 2384/178790. 20 Cemaziyevvel 1322, 21 Temmuz 1320, 3 August 1904.

manufacturing tax according to the quality of his product. Best quality 20, medium quality 15 and low quality 10 piasters would be paid for every 45 kilogram sugar. Thirdly if his production would be imported, he must also pay custom tax.²⁵

Davutoğlu Karabet's Sugar Factory Attempt

Davutoğlu Karabet was the second entrepreneur in sugar factory establishment of the Ottoman Empire. Like Dimitri Efendi, he also wanted to establish factory in İstanbul Yenibahçe. But he also planned to found another one in İzmir. There were no available knowledge about negotiations in between state and Davutoğlu Karabet. Only available document was a privilege contract that it was signed by him and Minister of Public Works (Umur-ı Nafia Nazırı) on 31 May 1866. This contract consisted of nine articles. First article was written for the main conditions of privilege. Davutoğlu Karabet had own plot in Yenibahçe, he would found İstanbul factory in here. For İzmir factory, he would choose a place that it was free from any handicap. He was granted a privilege of twenty years long. For raw material needs, he could either import them or obtain from local sources. He planned to produce sugar from familiar plants of sugar cane and beet. But he also wanted to use sorghum which was totally unknown plant for Ottoman peasants.²⁶

Sorghum is a large grass, somewhat similar to sugar cane. But it is propagated by seed not by cuttings. It is used for sorghum syrup chiefly in North America. Sorghum was introduced to the USA from China approximately in 1850's. Although it has considerable amount of sucrose, sorghum has been some difficulties for sugar industry. Sorghum juice is unsuitable for refined granule sugar. It contains high percentage of gummy constituents. In addition these, it also includes starch which forms dextrin that all of them make filtration difficult and impede crystallization of sucrose. These two substances often cause sorghum syrup to jelly.²⁷

Second and third articles were organized the health and environmental conditions of production. Ministry of Public Works demanded the usage of copper or copper like healthy material in machines and syrup cauldrons. In addition for the pretty look of sugar and its package, usages of zinc white or Prussian blue like paints were prohibited. Before the invention of lime application for condensation of sugar, animal blood and bones were used for this aim. For example, Rauf Pasha, who will be mentioned later, would plan to use lime 24 years later. But the conditions of 1866 were required to usage of

²⁵ Turan Veldet, *30. Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, Türkiye Şeker Fabrikaları A. Ş. Neşriyatı, Ankara 1958, p. 21.

²⁶ BOA A.DVN.MKL 5/12. 16 Muharrem 1283, 31 May 1866.

²⁷ Geoffrey Fairrie, *Sugar*, Fairrie and Company Limited, Liverpool 1925, p. 188.

some animal materials. The State demanded that only cow or sheep blood must be used for the refinery of sugar syrup. In addition to blood, powder of bones was used to crystallization of sugar. Again only same animals' bones could be used. For the preparation of bones, they must be free from any flesh and fat. After this cleaning, they could be dried in large ovens. In this point, an environmentalist point of look came into play. State wanted that these operations must be made out of the city walls, because of the danger of air pollution. But if Davutoğlu Karabet would build at least 68 meter long factory chimney or find another way to exterminate all harmful gasses, he could operate within city walls.

According to fourth article, Davutoğlu Karabet guaranteed to sell sugar 20 paras lower than market prices to all official institutions like barracks, hospitals and almshouses. In fifth article, state permitted to be founded a steam engine in Karabet's factory. But he could not use steam engine except sugar production. In sixth article, state underlined that Davutoğlu Karabet must accept all the rules and taxes of sugar production and commerce which was either in force or declared later. In contrary to Karabet, following entrepreneurs will obtain many tax exemptions.²⁸

According to seventh article, Davutoğlu Karabet must start to build factories within a year and to produce sugar within two years. Otherwise Karabet's privilege would lose its formal existence. He would also not have permission to sell privilege for third parties. If any sale would happen, privilege became invalid. In eighth article, state granted some conveniences for raw material. Required animal bones from kitchens of official institutions were allocated to his factory. In the final article, conditions of privilege would be supervised by Ministry of Public Works. For expenses of this inspection, Davutoğlu Karabet would have to pay 3000 piasters yearly to the ministry.²⁹

Davutoğlu Karabet could not achieve to found sugar factories. On 29 May 1870, Osman Remzi Efendi gave a petition to Ministry of Public Works to describe this situation. Osman Remzi Efendi aspired to obtain Karabet's privilege with same conditions, except five years long period.³⁰

Activities of Lighthouses Director Monsieur Michel

Monsieur Michel wanted to obtain sugar production privilege in the Ottoman Empire both from beet and cane for 50 years. His translated petition

²⁸ BOA A.DVN.MKL 5/12. 16 Muharrem 1283, 31 May 1866.

²⁹ BOA A.DVN.MKL 5/12. 16 Muharrem 1283, 31 May 1866.

³⁰ "Şeker mamulâtı hakkında Davud oğlu Karabete... virilmiş olan imtiyaz ferman-ı alisinin hükmünü infaza muvaffak olamamış ve müddet-i imtiyazı tamam olalı hayli zaman olduğundan hükmi kalmamış olmağla..." BOA ŞD 2858/20. 27 Safer 1287, 29 May 1870.

had been evaluated in Council of Ministers (Meclis-i Vükela). After negotiations, attained result would be presented to Sultan via the Porte. ³¹ After seven months later, Monsieur Michel submitted a new petition to government. In this petition, he declared that he did not want to lose time. He planned to start first experiments in sugar production. First of all, he wanted to found an experimental sugar factory and refinery in between the towns of Darıca and Hereke. He chose for the place of these facilities, among the shore and Haydar Pasha railways for transportation simplicity. Because he would commence to cultivate sugar beet; he demanded to consider his request speedily, before the end of plantation time. Monsieur Michel will go to Paris in nearby to order new machines for factories. Before this trip, he also wishes to prepare their places and buildings. ³²

Monsieur Michel demands were considered beneficial to country's economic development. Due to this reason, they were accepted by the state. But Council of State would thoroughly evaluate his sugar production privilege request later. Pre-requisitions of Monsieur Michel were granted, because of four reasons. Firstly initial facilities would be founded for experimentation. Secondly proper time of sugar beet plantation could be missed. Thirdly many difficulties would also happen in factory construction during winter. Factory buildings should be finished before the onset of winter. Finally in order not to delay the coming of newly ordering machines from Europe, the petition and requested license were confirmed. The Porte considered that this enterprise could be a good example to the sugar beet and cane cultivable regions of the Ottoman Empire. Thus peasants would attain a new income source and country's trade would also expand. ³³

³¹ "Memalik-i şahanede kamyş ve pancardan şeker imali imtiyazının elli sene müddetle kendüsine itası istidasına dair fenerler sahib-i imtiyazı mösyö Mişel tarafından..." BOA İ.DH 799/64786. 13 Safer 1296, 6 February 1879.

³² "Yakında Parise azimet ideceğim cihetle memalik-i şahane sevahilinde şeker fabrikası ve tasfiye hanesi küşadı hakkında hükümet-i seniyyeden istida eylediğim fermanın sudurına intizaran Darıca ile Hereke beyninde vaki arazinin sahil ile Haydar Paşa timur yolu hattı üzerindeki bir mahallinde li-eclit-tecrübe bir küçük şeker fabrikası ile bir küçük tasfiye hane inşa itmekliğim hususına müsaade-yi celile-yi vekaletpenahilerini istirham ider ve mezkûr arazide pancar zer itdireceğimden vakt-i gaib itmeksizin işe mübaşeret idebileceğim için işbu istida-yı acizanemin... alınmasını rica eylerim mezkûr fabrikalara vaz olunacak makineleri Avrupaya sipariş ideceğimden bunlar yapılub gelinceye kadar burada yerlerini inşa itdireceğimi arz eylerim..." BOA HR.TO 465/53. 19 September 1879.

³³ "...tezyid-i servet ve mamuriyet-i memlekete vesile olacak bu misüllü tesisat-ı nafianın vücudundaki fevaid ve muhsenat derkar olduğundan mumailiyhimin sair şeker fabrikaları imtiyazı için dermeyan eylediği şerait Şura-yı Devletde badel-tedkik neticesi başkaca arz ve istizan olunmak üzere şimdilik bir numune olmak ve mevsim-i ziraat ve inşaat güzeran ve Avrupaya sipariş olunacak makinelerin celbini tehir itmemek için işbu

Monsieur Michel gained a license for experimentation, but this was not enough for his further plans. He wanted country wide extent and considerably long period which would be lasted 50 years, sugar production privilege. His privilege request was evaluated in Council of State Public Works Section (Nafia Dairesi) on 3 December 1879. Public Works Section firstly defined the size of Ottoman sugar market. Sugar was a consumer commodity that it was a great local demand. Approximately 122 million piasters paid yearly to Europe for its import bill. Beside this huge demand, lands of the Ottoman Empire were capable of both sugar cane and sugar beet plantation. Although these convenient conditions, there was no sugar factory in the Ottoman Empire. Naturally foundation of this type of industrial facilities would provide so many benefits to Ottoman Economy.³⁴

Up until this point, Monsieur Michel request was met very nicely. But Public Works Section had some reservations against demanding privilege. In general, granting privilege is accepted as a contradiction to normal operation of economy. Privileges establish some sort of monopoly and they prevent internal competition. As to lack of competition, it harms country's economy. Public Works Section opposed the idea of privilege, but they were aware of the Ottoman Empire's current conditions. Even with granting privilege, supporting Monsieur Michel demands would provide three benefits. First of all, foundation of sugar factories would revive many fields and country's agriculture. Secondly these factories would diminish trade deficit. Thirdly new local factories would decrease the price of sugar. In addition to these benefits, Monsieur Michel was the only available entrepreneur in sugar production. In the near future, any eager person would not be seen who wished to found a sugar factory. Although some damages of privilege, huge capital required factories could not found without it. Expectation of any entrepreneur who would confine only with license, in real, was not a probable event. Public Works Section wanted to be started sugar production in the Ottoman Empire with available means. Privilege bore some sort of monopoly, but Public Works Section thought that it did not cause any real problem. They offered answers to two likely questions. Firstly,

istidanın terveciyle ruhsat-ı matlubenin itasını tezkire kılınması da ve bu fabrika ve tasfiye hane vücuda geldiği halde memalik-i mahrusa-i şahanenin arazisi şeker imaline kabil mahsulat zerine elverişli olan sair mahallerinde dahi bir menba-ı servet ve ticaret açılmasına numune olacağı bedihi bulunmuş olmağla..." BOA İ.MMS 64/3020. 2 Şevval 1296, 19 September 1879.

³⁴ "...Memalik-i şahanenin azam sarfiyatından biri şeker olduğu ve arazimizin pancar ve şeker kamışı ziraasına pek ziyade kabiliyet ve istidadı bulunduğu halde bunun imaliçün... fabrikalar yapılamaması hasebiyle her sene yüz yirmi iki milyon guruşu müteceviz akçe Avrupaya gitmekte olduğuna nazaran bu fabrikaların tesis ve inşası hususunun müstelzim olacağı muhsenat muhtacı tarif olmayub..." BOA İ.MMS 65/3054. 18 Zilhicce 1296, 21 Teşrinisani 1295, 3 December 1879.

demanding monopoly did not establish state monopoly (yedd-i vahid) ³⁵ over sugar sales. It banned only foundation of new sugar factories by other people. Thus this type of monopoly was practiced just in production. Secondly implementation of privilege was a necessity to support local industry against European competition. Due to commerce agreements with Europe, the Ottoman Empire could not levy heavy custom tax over import sugar. Granting production monopoly was the solely tool for this aim. ³⁶

After the evaluation of Monsieur Michel demands within the perspective of industrial development, Public Works Section asserted two more arguments to support him. Firstly, increasing sugar cane and beet cultivation provided much more tithe (aşar vergisi) to state budget. Secondly, newly founding factories increased employment and many people worked in there. Public Works Section was persuaded for the importance of Monsieur Michel demands. But they objected in three points about the conditions of privilege. First point was directed to validity period of privilege. It was considered too long to accept. Second objection point was the geographical extent of privilege. Extension of privilege to whole country was not accepted. Some sort of limitation must be practiced and privilege must allocate only some provinces. Third objection was oriented the governmental share of factory's profit.

³⁵ Yedd-i Vahid was a kind of state monopoly that it was practiced only in commercial areas. The Ottoman Empire founded trade monopoly over some goods, during the reign of Mahmud II. State banned free trade of these goods to the public. But state was not producer of these goods in Yedd-i Vahid system. System was abolished with sign of 1838 Baltalimanı Trade Agreement. Ahmet Kala, *İstanbul Esnaf Tarihi Tablileri İstanbul Esnaf Birlikleri ve Nizamları 1*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 1998, p.145-147.

³⁶ "...vakıa o misüllü şeylerin imtiyaz ve inhisar altına alınması maksadı aslı olan rekabet-i dâhiliyenin husuline mani olageldiği mülâhazasınca memleket için bir dereceye kadar mazarr ve usul ve kaide-i cariyeye mugayir ise de velev imtiyaz ile olsun bu fabrikaların inşası birçok arazinin imarıyla beraber harice çıkan mebalîğ-i külliyyeden bir kısmının dâhil-i memleketde kalmasını ve şekerin tehvin-i fiyatını mucib olacağından... hususıyla şimdiye kadar memalik-i şahanede şeker fabrikaları tesisi zımında hiç kimse tarafından rağbet-i izhar olunmadığı gibi kariben dahi bu babda talibler zuhur ideceği ve cesim sermayelere muhtac olan bu fabrikaları bila-imtiyaz küşad eyleyeceği malum olmadığından atide yalnız ruhsatla şeker fabrikaları inşa idilerek rekabet hâsil ve halk daha ziyade müstefid olur mütalaasına binaen memleketin gayr-i mahdud bir müddetle şeker imali faidesinden mahrum idilmesi tecviz olunamayacağına ve talep olunan inhisardan arza şeker fûruhtu maddesinin yed-i vahide virilmesi hususî olmayub yalnız başkalarının şeker imaline mahsus fabrika inşasına salahiyeti olmaması maddesinden ibaret olduğu ve hasbel-uhud Avrupadan şeker idhalini mene medar olur ağır resim vazı mümkün olamayacağı cihetle sanayi-i dâhiliye mahsulatı ecnebiyenin rekabetine tayanabilmek için behemal teşvikat ve teshilat-ı fevkalade ve böyle bir muamele-i istisnaiye görmeğe muhtaç olduğu..." BOA İ.MMS 65/3054. 18 Zilhicce 1296, 21 Teşrinisani 1295, 3 December 1879.

Monsieur Michel offered 20% of the net profit to government. But for the sake of simplicity, Public Works Section demanded this share should be given from gross profit. After the interview with Monsieur Michel, all problematic points were settled. For the privilege period, 37 years were decided after the approval of Sultan. Two years were allocated as construction period. For the area of privilege, İstanbul, Edirne, Thessaloniki, Erzurum, Trabzon, Samsun, Kastamonu, Aydın, Damascus, Baghdad, Adana and Aleppo provinces were determined. Other than these twelve provinces, Monsieur Michel had a priority to any probable entrepreneurs for sugar production. If anyone would want to take a privilege in other than twelve provinces, his offer must be better than Monsieur Michel one's. However the Ottoman Empire excluded Mümtaz Vilayetler, Hejaz, Tripoli, Yemen, Crete and Archipelago provinces from this privilege agreement. For the third point, governmental share would be paid from gross profit; but the ratio was diminished to 8% from 20%. At the end, Monsieur Michel accepted that he must complete sugar factories in at least five provinces within two years. Otherwise privilege lost its formal existence.³⁷

Main frame of the privilege were settled, but Public Works Section specified some reservations. If these factories would open, sugar import and hereupon it's custom duty would decrease. Naturally these factories production would become free from internal custom duty. This situation would cause to diminish in an income source of the state, but given 8% share would compensate this loss. In addition to this share, if factories could start to import their products, state would acquire an extra income source. Taxation affairs

³⁷ "...pancar ve şeker kamışı aşarından hazine-i celile istifade edeceği gibi birçok nüfusun fabrikalarda istihdamıyla tayişleri temin idilmiş olacağına binaen esas istidanın kabulü muvafık-ı maslahat görünmüşdür şerait-i imtiyaziyeye gelince imtiyazın kâffe-i memalik-i şahaneye şümüli olması ve elli sene müddet itası ve hasılat-ı safiyeden yüzde yirmisinin hükümet-i seniyyeye aid olması maddelerinden ibaret olub bu kadar müddet ise istikrar olduğundan bunun tenkısı ve kâffe-i memalik-i şahanenin taht-ı imtiyaza alınması münasib olamayacağı cihetle inhisarın yalnız bazı vilayata hasrı ve hükümete aid hisse-i temettüanın muameletce mucib-i suhulet olmak üzere hasılat-ı gayr-i safiyeden virilmesi lazım geleceği hakkında Michel Paşa ile birçok mübahasat cereyanından sonra fabrikaların tesisi için Dersaadet Edirne Selanik Erzurum Trabzon Samsun Kastamoni Aydın Şam Bağdad Atana ve Haleb vilayetlerinin tahsisi ve vilayat-ı mümtaze ile Hicaz ve Trablus ve Yemen ve Cezair-i Bahr-i Sefid ve Girid müstesna olmak üzere vilayat-ı saire için dahi şerait-i müstaviye ile hak-kı rüchan ita olunması ve müddet-i imtiyaziyenin iki sene tayin olunan inşaat müddeti dâhil olmadığı halde otuz beş yani tarih-i ferman-ı aliden itibaren otuz yedi seneye tenziliyle beraber hasılat-ı gayr-i safiden yalnız yüzde sekizinin hükümet-i seniyyeye aid olması ve ferman-ı ali tarihinden iki seneye kadar tadad olunan vilayattan la-ekall beşinde şeker fabrikaları inşa olunmaz ise imtiyazın fesh olunması hususlarına paşa-yı mümaileyh muvafakat itmiş ve bundan ziyade tadilatı kabul idemeyeceğini tahriren beyan eylemiştir..." BOA İ.MMS 65/3054. 18 Zilhicce 1296, 21 Teşrinisani 1295, 3 December 1879.

were not seen as a problem, but geographical area of privilege was still accepted as too much. Monsieur Michel was subjected to some limitations in the extent of privilege area. But Public Works Section thought that these limitations did not have any real effect in sugar production. Monsieur Michel obtained a privilege that it was covered twelve provinces. In addition to this, he had a priority for other provinces. Although there were some exceptional regions, their ability to be grown sugar cane and beet was not known. Granting privilege in this way would result that whole country could enter the privilege of Monsieur Michel for a long time. ³⁸

After the territorial extent of privilege, Public Works Section criticized the general conditions of Monsieur Michel by comparing with European producers. They thought that Monsieur Michel obtained too many advantages. He would pay 8% to government from his profit. This ratio was equal to current custom duty rate. But in Europe, especially in France, sugar producers experienced much more difficult conditions. In there, land values and worker wages were so high. Every entrepreneur started his work without privilege, because industry was freely practiced. Sugar producers also had to pay 26 francs for every 100 kg sugar as a production tax. In addition, import sugar was exposed heavy custom tax. Sugar was exposed in France such a treatment that similar procedure was practiced to salt ³⁹ in the Ottoman Empire. Whereas both land values and worker wages in the Ottoman Empire were much cheaper than Europe. Over these convenient conditions, Monsieur Michel also obtained a privilege. As a response of production monopoly, Public Works Section found appropriate that he should pay more than 8%. They also thought that Monsieur Michel's work was capable of doing it. But he completely rejected any further changes. In front of this rejection, Public Works Section transferred the

³⁸ "...bu fabrikaların tesisi husule geldiği takdirde şeker idhalatı ve binaenaleyh gümrük rüsumatı tenakıs idecek ve bittabi bu fabrikaların mamulâtı dâhili gümrük resminden muaf olacak ise de bunların temettüundan devlete virilecek resmin bu noksana tekabül itmesi memul olub ihracat vukuunda dahi alınacak resimden başkaca istifade dilediçeğine mebni burası cay-ı tereddüd olmayub ancak Michel Paşa on iki vilayâtı taht-ı imtiyaza almak arzusunda ve küsurı için dahi hak-kı rüchan talebinde olduğundan ve istisna idilen vilayâtın pancar ve şeker kamışı zerine salih olub olmadığı mechul idüğinden ve buna müsaade olundığı halde kâffe-i memalik-i şahanenin müddet-i medide inhisar altına alınmış olması mahzurı varid-i hatır olmuş..." BOA İ.MMS 65/3054. 18 Zilhicce 1296, 21 Teşrinisani 1295, 3 December 1879.

³⁹ Public Works Section mentioned about Rüsum-ı Sitte administration. This administration was founded in 22 November 1879; to transfer salt, silk, alcohol, fishing, tobacco and stamp taxes to creditors of the Ottoman Empire. Taxes were directly collected by creditors instead of state. Salt and tobacco monopolies were ceded to creditors. Naturally creditors applied strict discipline in production and taxation of salt to extract their loans. Mehmet Hakan Sağlam, *Osmanlı Devleti'nde Moratoryum 1875-1881, Rüsum-ı Sitte'den Düyyûn-ı Umumiyye'ye*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2013, p.54-55.

demand of Monsieur Michel to Ministry of Commerce for preparation of privilege draft. Although some reservations, Public Works Section accepted his request beneficial to country.⁴⁰

The Porte maintained his former positive opinion about the foundation of sugar factories. But he had some reservations about the operation of Monsieur Michel's privilege in six subjects. Firstly, the Porte repeated the obligation of factory construction for remaining in force of privilege. At least five or six factories must be finished within two years. The Porte thought that 15 or 20 years appropriate for the length of privilege. The Porte also demanded that Monsieur Michel should only have priority in other provinces, after the construction of primary factories. Secondly, the Porte wanted some changes in taxation affairs. In the privilege areas, peasants must pay tithe for their cultivation of beet and sugar cane. When referring tithe, the Porte mentioned turnip instead of beet. This ambiguity probably resulted from no recognition of beet in the country. The Porte ordered to repeal profit sharing. Instead of this, Monsieur Michel would have to pay custom duty of his factories' products if they would transfer by the sea. Fourthly, up until to the end of privilege, factories' product would be exempt from all taxes. In addition all the tools and machines of factories would also be free from custom tax within same period. Final demand of the Porte was about the underlining of the Ottoman Empire's administrative rights. All the probable jurisdictional problems would be settled in Ottoman courts. If import custom duty would be abolished and a new tax would have been put in to effect, privilege contract would change according to new conditions.⁴¹

⁴⁰ "...hasılatdan hükümet-i seniyyeye virilecek olan yüzde sekiz elyevm istifa oluna gelen gümrük resmi derecesinde olup hâlbuki Avrupada ve ezcümle Fransada arazi kıymeti ve amele ücreti pek fahiş olmasından kat-ı nazar serbest-i sanayi hasebiyle herkes bila-ımtiyaz fabrika küşad itmekde iken beher yüz kilogram şeker için resm-i imaliye olarak hükümete yirmi altı frank virilmekte ve haricden getirilen şeker için dahi ağır resim vazıyla tuz hakkında olunan muameleye karib bir muamele icra olunmakta olduğundan ve memalik-i şahanede gerek arazinin gerek amele ücretinin ehveniyeti memalik-i saireye miqyas olamayub birde imtiyaz virileceğinden bu inhisara mukabil yüzde sekizden ziyade bir şey virilmesinin kaideten lüzumu ve işin buna tahmili derkar bulunmuş olmağla tafsilat-ı maruzaya Michel Paşanın daha ziyade tadilat icrasına muvafakat idemeyeceğini katiyen beyan eylesine nazaran esas ve teferruat maslahat-ı karin-i kabul-i ali olduğu halde şerait-i meşruha dairesinde iktiza iden mukavele layihasının tanzimi hususunun Ticaret Nezaretine havale buyurulması..." BOA İMMS 65/3054. 18 Zilhicce 1296, 21 Teşrinisani 1295, 3 December 1879.

⁴¹ "...işbu istenilen imtiyazın itası esasen makbul ise de şerait-i esasiyenin bazı cihetleri muhtac-ı tadil görünmesiyle olbabda cereyan iden müzakeratın neticesinde evvela vilayet-i mahruseden nihayet beş altı vilayetde ve iki sene zarfında fabrikalar inşa edilmediği halde imtiyaz münfesh olmak ve müddet-i imtiyaz on beş nihayet yirmi seneye tenzil idilmek saniyen ber-vechi meşruh beş altı vilayetde ve iki sene müddetde

Ministry of Commerce evaluated the presented conditions. In general, they were accepted as negotiable demands. But validity period became an objection point. Monsieur Michel mentioned that he could not organize administrative structure, if his period was shortened to 15 to 20 years. Any insistence for this curtailment enforced him to finish his attempts of privilege obtaining.⁴²

During the privilege negotiations, Monsieur Michel prepared a contract draft on 25 July 1881. This draft contained ten articles. First two articles contained same conditions with the Porte. Twelve provinces and 37 years were offered for the validity of privilege. In third and fourth articles, Monsieur Michel tried to narrow his construction responsibilities. Whereas the Porte demanded two years and at least five factories to be constructed, in order to maintain privilege; he offered one factory building in these provinces within three years. In addition all twelve provinces were remained under the control of Monsieur Michel's privilege, up to ten years. If he could not finish a factory within this period in any of these provinces, this part of privilege would be excluded from main contract. Fifth article was written for underlining of experimentation. For the first three years, no one could attain sugar production privilege. Only after gaining enough experience in this sector by him, government could grant privileges for the remaining part of the Ottoman Empire. But Monsieur Michel had priority over probable new entrepreneurs, if he accepted same conditions which were proposed by them.⁴³

Sixth and seventh articles were written about taxation. Factory construction and machinery were exempt from any duty. In that point, Monsieur Michel made clear that he planned to refine raw sugar instead of production. Because in his draft, he claimed that farmers would pay tithe and

fabrikalar tesis ider ise andan başka mahaller için şerait-i müstaviye ile hak-kı rüchani bulunmak salisen taht-ı imtiyaza virilecek mahallerde husule getirilecek şalgam ve şeker kamışının öşri ita olunub fakat hasılat-ı gayr-i safiden teklif idilen yüzde sekizin ahzından sarf-ı nazarla fabrikalar imalatından bahren vuku bulacak nakliyatdan lazım gelen gümrük resmi alınmak rabian fabrikalar müddet-i imtiyaziyenin hitamına değin virgüden ve fabrikalar edevatı dahi müddet-i muayyenesi zarfında gümrük resminden muaf tutulmak hamisen fabrikalarca bir gûne müşkilat ve münazaat vukuunda mahkeme-i Osmaniyece hal ve fasl idilmek sadisen ihracat resm-i gümrüğü lağv idilür ve buna mukabil devletce bir resim tahsis olunur ise tediye olunmak üzere tadilat ve tashihat icrasıyla bir mukavelename tanzimi zımında..." BOA ŞD 1187/9. 14 Muharrem 1297, 16 Kânunuevvel 1295, 28 December 1879.

⁴² "...Michel Paşa celb ile tebliğ-i keyfiyet olundukda şerait-i esasiyeden ekserisi hakkında muvafakat idebilmesi melhuz ise de müddet-i imtiyaziyenin on beş ve nihayet yirmi seneye tenzili halinde teşkil-i idareye muvaffak olamayacağından müddet-i imtiyaziye istidası vechiyle otuz yedi sene olarak ihsanı buyurulmaz ise imtiyaz-ı mezkûradan sarf-ı nazar itmesi lazım geleceğini bil-beyan..." BOA ŞD 1187/9. 5 Rebiülahir 1297, 4 Mart 1296, 16 March 1880.

⁴³ BOA ŞD 1187/9. 13 Temmuz 1296, 25 July 1881.

then he demanded tax simplicity in his industrial production. For import duty, he wanted to pay only 1%. In addition, every sale within the Ottoman Empire which was transferred either in land or via sea must be free from any tax. If he planned to obtain raw material from local sources, he would specify some requests for tithes. Subsequent entrepreneurs, except Yusuf Bey, would not neglect this detail.

In eighth article, Monsieur Michel requested a regular demand source from state. If there were no price and quality differences; sugar needs of military, hospitals and other governmental offices should be met from local production. In ninth and last article, there were references to administrative rights of the Ottoman Empire which was also mentioned by the Porte. Any probable jurisdictional problem was litigated in Ottoman courts. In addition, if privilege owner would found a company, it became an Ottoman corporation. The company could not be transferred to third party without the consent of Ottoman government.⁴⁴

In front of Monsieur Michel's determined attitude, the Porte did not urge him about the length of privilege period. Privilege request was sent to Council of State Reorganization Section (Tanzimat Dairesi), in order to be discussed the remaining topics.⁴⁵ Monsieur Michel's attempt did not go further from this point. He could not succeed to produce sugar. But his starting point was an interesting location. He started experimentation in between the towns of Darica and Hereke. They were very close to İstanbul. This situation could be explained by transportation facilities both railway and sea carriage. Additionally İstanbul was an important sugar consumer point. But in that location, there was not an enough sugar beet production to successfully operate a factory. Even in republican era, this region was not an important beet cultivation area. At the end, they wanted to import cheap raw sugar from West Indies, with excuse of lack of sufficient raw material. Monsieur Michel venture resembled commercial activity rather than production business.⁴⁶

Rauf Pasha's Sugar Production Activities in Edirne and İstanbul

Rauf Pasha wanted to establish a sugar factory in Edirne Uzunköprü. In this region, he had two farms that in the name of Salarlı and Çatalkırı. For the raw material needs, Rauf Pasha would cultivate sugar beets in his both farms. But he decided to found the factory in Salarlı farm. For the decreasing of management costs of the factory, he wanted four facilities from state. His demands were conveyed by Ministry of Commerce and Public Works (Ticaret ve Nafia Nezareti) to the discussion of Council of State Reorganization Section

⁴⁴ Same document.

⁴⁵ BOA ŞD 1187/9. 7 Şevval 1297, 31 Ağustos 1296, 12 September 1880.

⁴⁶ T. Veldet, *30. Yılında Türkiye Şeker*, p.33.

on 7 October 1891. His first demand was tithe exemption in the cultivation of sugar beets for ten years. Secondly, newly constructing factory should be exempt from all taxes. Thirdly, all the necessary technical equipment for factory foundation and sugar beet seeds should be imported free from custom tax. Rauf Pasha's last demand was acceptance of newly establishing factory as sugar provider of army and navy. To confirm this demand, he offered five per cent discount in sugar price. Officially recognition provided a prestigious position to the factory. Except prestige, retaining an official position of sugar provider of army and navy provided a regular source of demand to the factory.⁴⁷

Members of Reorganization Section began to consider Rauf Pasha's demands. In general factory foundation was accepted beneficial for country. As to details, majority of the members approved the exemption of tithe in sugar beet cultivation. For the second request, factory was not received full tax exemption. Cancellation of property tax was not found suitable for factory, because of contradiction to implementing practice of other entrepreneurs. For the third request, except fuel all of the demands were accepted. For the final request, state showed an objection. All the state needs had been bought with auction. After auction, an obligation of additional five per cent discount did not find appropriate by Reorganization Section. This request was withdrawn from the talks. In this meeting Rauf Pasha accepted all offers, but he insisted that factory's coal needs must be immune from custom tax. He declared that 100 tons of coal met his need. This amount approved, but Reorganization Section finally wanted to apply a control mechanism. Necessary technical equipment of factory foundation and beet seeds records must be controlled by the Porte. At the end of the meeting in Reorganization Section, a joint resolution was reached between the members and Rauf Pasha.⁴⁸

⁴⁷ "Edirne vilayetinde vaki Cisir-i Ergene kazası dâhilinde mutasarrıf olduğu Salarlı ve Çatalkırı çiftliklerinde şeker imali için ziraa olunacak pancar on sene müddet öşürden muaf olmak şartı ve şerait-i saire ile mezbur Salarlı çiftliğinde bir şeker fabrikası tesis ve inşası için ruhsat itası hakkında... Rauf Paşa hazretleri tarafından vuku bulan istida üzerine Ticaret ve Nafia Nezareti...ba-tezkire takdim olunub Şura-yı Devlete havale buyunlan müzekkire melfufatıyla beraber Tanzimat Dairesinde kıraat olundu...inşa olunacak fabrikanın virgüden istisnası ve inşaat-ı ibtidaiyesi için celb olunacak makine ve alât ve edevat ile ziraa olunacak pancar tohumunun bila resm-i gümrük imrarına müsaade itası...ve müşarünileyh canibinden askeriye ve bahriye için alınacak şekerin yüzde beş tenziliyle itasına muvafakat" BOA A.DVNSMKLT.d.6, p.78.

⁴⁸ "...fabrikanın tesis ve inşası memleketce menafi-i kesireyi müstelzim olacağı cihetle esasen şayan-ı kabul olub... mezkûr fabrikanın ihdas ve işledilmesini teminen müddet-i mezkûra zarfında ziraa olunacak pancarın öşürden afvı... ve fabrikanın birinci defa tesisi için haricden celb olunacak mahrukattan maada alât ve edevatın ve fabrika mamulâtının gümrük resminden muafiyeti dahi nizamına ve mukteza-yı maslahata muvafık olarak ancak fabrikanın emlak virgüsünden istisnası emsaline mugayir olmagla mezkur fabrikanın emlak virgüsüyle mükellef tutulması ve fakat bilumum levazım-ı

One week later topic was brought to Council of Ministers. The Council accepted all details, because they considered that foundation of this type of industrial facilities was beneficial to country. The following day, foundation of Rauf Pasha's factory received Sultan's consent.⁴⁹ On 16 November 1891, Ministry of Interior (Dahiliye Nezareti) informed the Edirne governorship about Rauf Pasha's attempt of factory foundation.⁵⁰

In order to enlarge his initial rights, Rauf Pasha gave a new petition to Ministry of Commerce and Public Works. In this petition first demand was extension of the period from ten to twenty years. Later Rauf Pasha wanted an extra assurance to his venture. If sugar beet production of his farm devastated, he had to provide sugar beet from outside to continue sugar production. In this case, situation was firstly researched by state. Later all raw material needs would be brought to factory without paying custom tax. Council of State Reorganization Section considered new demands of Rauf Pasha on 21 May 1892. Both of demands were accepted. First factory's period extended from ten to twenty years. As to second demand Reorganization Section wanted a guarantee. Prior to any type of probable disasters, sufficient amount of beet must be planted in Rauf Pasha's farms. After that if any problem had experienced, state officials investigated the situation. Later he had right to tax exemption for his factory's raw material needs.⁵¹

On 1 June 1892, Rauf Pasha's confirmed demands were presented to council of ministers. Here all the former reconciliation was totally accepted.

emiriye münakasa tarikiyle iştır olundığı cihetle bedel-i münakasadan yüzde beş noksanıyla şeker itasına müşarüniylehin mecburiyeti münasib olamayacağından bu şartın tard idilmesi lazımeden görölerek... cümlesine muvafakati hâsıl olub fakat fabrikanın işledilmesi için haricden celb olunacak senevi nihayet yüz tonalito maden kömürinin dahi resm-i gümrükden istisnasını taleb idüb... fabrikanın birinci defa tesisi için celb olunacak alât ve edevat ile pancar tohumını alel-usul defteri Bab-ı Alice tasdik olundıktan sonra bila resm-i gümrük imrar olunmak..." BOA İ.MMS 126/5396. 3 Rebiülevvel 1309, 25 Eylül 1307, 7 October 1891.

⁴⁹ BOA A.DVNSMKLT.d.6, p.79.

⁵⁰ BOA DH.MKT 1890/52. 14 Rebiülahir 1309, 4 Teşrinisani 1307, 16 November 1891.

⁵¹ "...Rauf Paşa hazretlerinin ...bir şeker fabrikası tesis ve küşadı için ba-irade-i seniyye mukaddema irae olunan müsadaatın bazı mertebe-i tevsii olunmasına dair müşarüniyleh tarafından ahiren nezarete virilen istidanamede salifüzzıkr on sene müddetin yirmi seneye temdidi ve müddet esnasında pancar mezruatının hasardı olduğu devletce bit-tahkik anlaşıldığı takdirde memalik-i mütecevireden celbine mecburiyet hâsıl olacak ham mevad-ı esasıyenin resm-i gümrükden muafiyeti... ruhsat müddeti olan on senenin yirmi seneye iblağı ve fabrikanın istihlakına kafi miktarda pancar zıraa olunub da afât-ı semaviye ve araziyyeden tolayı hasar-dide olduğu hükümetce bit-tahkik tebeyyün eylediği halde fabrika için memalik-i mütecevireden celb olunacak ham mevad-ı asliyenin bila-resim idhali..." BOA A.DVNSMKLT.d.6, p.148.

After two days, Rauf Pasha's demands of time extension and tax exemption were confirmed by the Sultan.⁵² Four days later subject steered to Ministry of Interior, Ministry of Commerce and Public Works and Customs Administration (Rüsumat Emaneti).⁵³ When it came to date of 22 June 1892, Ministry of Interior informed the Edirne governorship about the changes of Rauf Pasha's attempt of factory foundation.⁵⁴

Although Rauf Pasha had taken a license (ruhsat) to found a sugar factory, he could not achieve this target because of European competition. Approximately seven years later, he renewed his efforts. He founded a company to organize his works. His demands were considered in Yıldız Palace Head Clerical Office (Yıldız Sarayı Baş Kitabet Dairesi) and found appropriate; because of a probable increase in beet cultivation and foundation of a new factory were seen beneficial to country. In addition, this venture had formerly taken Sultan's approval.⁵⁵ For the beginning of negotiations, subject directed to Ministry of Commerce and Public Works on 23 February 1899.⁵⁶

Rauf Pasha gave a petition to Ministry of Commerce and Public Works on 3 April 1899. In his petition, he mentioned the process of his venture. First of all, he imported sugar beet seeds from Europe. These seeds were planted in Salarlı and Çatalkırı farms for experiment. In these farms, successful crops were harvested. In order to check the quality of cultivated sugar beets, some examples were sent to analysis both European and Ottoman laboratories. After tests, satisfactory results were taken. This situation showed that harvested beets as successful as European examples, because of fertile fields of farms. After this point, Rauf Pasha repeated former details of factory foundation. Then he began to mention his new activities. His first action was the foundation of a company to conduct the works of factory. He chose his business partners from Belgium. Before the commencement of factory foundation, Rauf Pasha wanted to underline subvention needs by giving an example from Europe. In European countries, governments granted ten to twelve francs prim to every 100 kilograms locally produced sugar. For the healthy operation of newly establishing factory, it must be supported by the state. Otherwise European competition prepared the end of the factory. But Rauf Pasha's demand was quite a bit different from European example. He did not want direct payment;

⁵² BOA İ.MMS 131/5613. 8 Zilkade 1309, 22 Mayıs 1308, 3 June 1892.

⁵³ BOA BEO 15/1122. 26 Mayıs 1308, 7 June 1892.

⁵⁴ BOA DH.MKT 1965/46. 27 Zilkade 1309, 10 Haziran 1308, 22 June 1892.

⁵⁵ "...pancar zeriyle şeker fabrikası tesisi için teşkil iden Osmanlı şirketi tarafından talep olunan imtiyazın itası... istida idilmiş ve pancar ziraatının teksiriyle böyle bir fabrikanın tesisindeki menafî ve fevaid meydanda olub bu babda vaktiyle de müsaade-i seniyye-i mülukane şayan buyurulmuş olduğundan..." BOA İ.HUS 73/29. 10 Şevval 1316, 9 Şubat 1314, 21 February 1899.

⁵⁶ BOA BEO 1270/95223. 12 Şevval 1316, 11 Şubat 1314, 23 February 1899.

instead of this, he requested demand support from government. For the needs of Hazine-i Hassa, military offices and pious foundations directorates (Evkaf-ı Hümayun müdürlükleri); his production must be preferred to purchase over foreign goods. He also demanded official recognition of this preference.⁵⁷

Every factory's success is dependent to decrease running costs and obtain some additional sources of income. Rauf Pasha was also aware of this reality. He took firstly attention to reduce costs for fuel and transportation necessities of factory. He demanded lignite mining privilege; but up until the completion of this, he requested tax exemption in coal importation. This exemption requisition also existed in his former meetings, but demanding quantity was considerably increased. In seven years earlier, he accepted 100 tons coal as a yearly fuel need. But he had increased this amount 40 times higher to 4000 tons coal. With his new partners, he wanted enlarge his production capacity. In this petition he declared his production target as 4000 ton white sugar as a yearly basis. For diminishing cost, his second demand was about transportation. Rauf Pasha wanted to establish a railway connection from Ergene train station via his factory to nearby lignite mine.⁵⁸

Maintaining cheap production was an important point for the achievement of any factory, but successful competition with Europe might require additional sources of income. He wanted to obtain new income sources to his factory other than beet sugar production. Firstly, Rauf Pasha wanted to gain a permission to found supplementary factory. After sugar production, there were remained some residues from beets. From these beet residues, he planned to produce spirit. He also planned to found a sugar refinery in İstanbul. In

⁵⁷ "...Salarlı ve Çatalkırı çiftliklerinde mukaddema Avrupadan şeker pancarı tohumu celb ile li-eclit-tecrübe zer olunub ve hâsıl olan pancarın Avrupada ve burada hin-i tahlilde çiftlikan-ı mezkûra arazisinin kuvve-yi inbaniyesi hasebiyle Avrupa mahsulüne faik olduğu tebeyyün ve tahkik iderek ol-vakit bazı müsaadatin ihsanı... tebaa-i Osmaniye ve Belçika muteberanından mürekkeb bir Osmanlı anonim şirketi teşkil olunarak işe mübaşeret kılınmak üzere ise de arz ve beyan-ı hacet olduğu vechiyle Avrupa memalikinde şeker ihracında revac virmek maksadiyla hükümetler tarafından beher yüz kilogram şeker için on on iki frank raddesinde prim namıyla şeker fabrikalarına muavenetde bulduklarından...burada şeker imaline mübaşeretde Avrupalıların rekabet-i cesimiyle fabrikanın tatili için idecekleri teşebbüse meydan virilmemek için...fabrika mamulâtı şekerin ecnebi şekerler yerine tercihen Hazine-i Hassa-i Şahane ve devair-i askeriye ve evkaf-ı hümayun müdürlükleri için mubayaasının taht-ı karara alınması..." BOA ŞD 1213/29. 22 Mart 1315, 3 April 1899.

⁵⁸ "...ayruca ihsanı istirham olunan linyit madenin imtiyazının itasına değin fabrika-i mezkûra senevi lüzümü olacak dört bin tonalito maden ve kok kömürinin idhalinde resm-i gümrükden muafiyeti Ergene şimendüfer istasyonundan çiftliğe ve oradan imtiyaza binaen ihsanı... istirham olunan linyit madenine kadar bir timur yolunun temdidine müsaade ve mezuniyet ihsanı..." BOA ŞD 1213/29. 22 Mart 1315, 3 April 1899.

Paşabahçe district of Bosphorus, he decided to refine raw sugar from two sources. He claimed that in his beet sugar production, there were remained some raw sugar. Primarily he processed this material, but only later he imported raw sugar from outside. For his third factory, he demanded duty free machine importation and five year long custom tax exemption. He wanted to import annually 5000 ton raw sugar and 2000 ton coal.⁵⁹

Factory's company had already started its operations and demanded some mining privileges from Ministry of Forestry, Mining and Agriculture (Orman ve Maden ve Ziraat Nezareti) via prime ministry. Rauf Pasha claimed that to cope with European competition, it was necessary to control these nearby sources of lime, stone and coal mines.⁶⁰

Minister of Commerce and Public Works evaluated the petition of Rauf Pasha on 30 April 1899. The minister confirmed the foundation of new facilities. But he rejected tax demands, due to these topics must be considered by the Porte.⁶¹ At the end, demands about taxation were considered by Customs Administration. An expansion in tax exemption of coal did not accepted, because no local factory had this privilege. Rauf Pasha should find enough his first annual allocation of 100 ton coal. As to duty exemption request of raw sugar, Customs Administration also denied this demand. The administration found that it was important to support local industry, but sugar refining was so simple manufacturing activity. It did not deserve governmental help.⁶²

⁵⁹ "...pancardan şeker imalinden sonra kalacak posadan ispirto imaliçün muktezi fabrikanın inşasına müsaade buyurulması fabrika-i mezkûra da imali mukarrer olan kırk bin çuval yani dört bin tonalito mikdarı beyaz şekerden sonra bir mikdarda ham şeker zuhur ideceğinden bunun tasfiyesi ve memalik-i saireden de celb ile tasfiye idilerek memalik-i şahanede satılmak üzere Boğaziçinde Paşabağçesinde inşası münasib olan arazinin rafini yani kelle şeker imaline mahsus bir tasfiye fabrikasının tesis ve inşasına müsaade buyurulması ve işbu tasfiye fabrikasının tesisat-ı ibtdaiyesichün celb olunacak alât ve edevatın gümrükden bila resim imrarıyla beraber haricden celb olunacak senevi beş bin tonalito mikdarı ham şekerin ve ihrak olunacak iki bin tonalito mikdarı maden ve kok kömürünün yalnız beş sene kadar bir müddet için resm-i gümrükden muafiyet ihsanına..." BOA ŞD 1213/29. 22 Mart 1315, 3 April 1899.

⁶⁰ "...çiftliklerinde şeker pancarı yetiştirilmek üzere bir Osmanlı anonim şirketi teşkil ve işe mübaşeret olundığından bahisle Avrupalıların rekabetine mahal kalmamak için mezkûr çiftlikler civarında bulunan bazı maden imtiyazının ve şeker imaline muktezi kireç ocağına... taş ocaklarının bir yahud ikisinin itası hakkında..." BOA BEO 1296/97130. 5 Zilhicce 1316, 3 Nisan 1315, 15 April 1899.

⁶¹ BOA ŞD 1213/29. 19 Zilhicce 1316, 18 Nisan 1315, 30 April 1899.

⁶² "...dâhili fabrikalarda sarf idilen kömürler alelumum resm-i gümrüğe tabi olub bunlardan hiçbirine şimdiye kadar muafiyet virilmediğinden emsali olmadığına... sanayii ve menafi-i dâhiliyenin tevsii ve terakkisini temin için bu gibi dâhili fabrikalar hakkında

After taking the opinion of Customs Administration, Ministry of Commerce and Public Works informed Rauf Pasha on 19 October 1899. Foundation of a sugar refinery became main problem according to Customs Administration. Ottoman government supported Rauf Pasha's attempt, because of not only establishment of a new industry, but also cultivation of a new product. Importation of raw sugar supported other countries farmers such as from Hungary, Bulgaria and Romania. Only if Ottoman peasants started sugar beet agriculture, factory could obtain its need from local sources. But in his petition, Rauf Pasha argued that his demands must be considered within the perspective of trade balance. In Europe, especially Austria became specialist in sugar production. Austria granted prims to her producers and tried to simplified exportation. Because of this support, Austrian producers' sales to the Ottoman Empire reached yearly 2-2.5 million liras. For achieving import substitution in sugar, every possible permissions and exemptions must be granted. Thus many factories and companies began to operate in this field. At the end, Rauf Pasha repeated his requests to be allocated and he claimed that they were beneficial to country. ⁶³

The last reachable knowledge about Rauf Pasha's sugar factory attempt was dated on 24 March 1901. In this document, Council of State Reorganization Section ordered to arrange a new license which was regulated old and new permissions on 7 February 1901. But after the objection of Customs Administration, there was no available knowledge about which demands were accepted or rejected. During the preparation of new license document, Rauf Pasha informed Ministry of Commerce and Public Works about his company. The company was not officially founded yet. He requested to obtain a permission regarding this topic. Newly preparing document should

müsaadat-ı mümkün... Avrupa'dan getirilecek ham şekerlerin basit bir surette tasfiyesiyle kelle şeker haline ifrağ idilmesinden ibaret olarak bundan ne sanatca ne de memleketce bir faide ve menfaat husuli tasvire imkân olmadığından..." BOA ŞD 1213/29. 20 Safer 1317, 19 Haziran 1315, 1 July 1899.

⁶³ "...ziraatın hasar-dide olduğu hükümetce tebeyün eylediği halde memalik-i mütecevireden yani Macaristan Bulgaristan ve Romanyadan... pancar ziraatına mübaşeret olunur ise vilayat-ı şahaneden celb olunacağı derkardır... memalik-i mahrusa-i şahanede böyle şeker ve rafine fabrikalarının inşa ve tesisine ve pancar zerine henüz mübaşeret olunmamış Avrupalılar ve hususıyla Avusturyalılar bundan bil-istifade bu gibi tesisatlarına muavenet ve ihracatlarını teşhil ile ve prim namıyla muafiyetler vermekte ve memalik-i şahaneden senevi iki iki buçuk milyona karib liralarımızı memleketlerine yağdırmaktadırlar...her dürlü müsaadat ve muafiyet itasıyla ve bu yolda birçok şirketler teşkiliyle fabrikaların inşa ve tesisi esbabının istihsaliyle memalik-i ecnebiyeye olan ihtiyacdan beri olmak...menafi-i memlekete müstelzim olacak müstedayat-ı acizaneme..." BOA ŞD 1213/29. 20 Şaban 1317, 11 Kânunuevvel 1315, 23 December 1899.

also contain this allowance. Due to this demand, the ministry placed it to first article of draft. Then the prepared document was sent to Council of State. ⁶⁴

Sugar Production Activities of Ahmet Refik Pasha in Syria

Ahmet Refik Pasha wanted to found a sugar factory in Duma district of Syria. In Şeba named farm, Ahmet Refik Pasha would establish this factory with same conditions of Rauf Pasha. He would plan to use steam engine and spare 15.000-20.000 Ottoman gold as a budget with French partner. His demand was discussed at Council of State Reorganization Section on 3 July 1894. The Section found positive this petition, because they would like to see foundation of this type factories in the Ottoman Empire. Only fuel request was rejected. Rauf Pasha could import annually 100 tons coal free from custom tax. But Reorganization Section totally opposed to widen this exemption to other entrepreneurs. This opposition was also accepted by Ahmet Refik Pasha. After this acceptance, a license document was written with the example of Rauf Pasha's one, by excluding fuel article. Reorganization Section appreciated Ahmet Refik Pasha, because he did not want to obtain a privilege. He just requested some facilities to operate his venture, instead of production monopoly. In addition to this attitude, importance of supporting local industry caused to allocate sufficient assistance to his enterprise. Reorganization Section transferred the subject Council of Ministers for further approval. ⁶⁵

⁶⁴ "...eski ve yeni müsaadat-ı cami olmak üzere yeniden bir ruhsatname tanzim ve irsali luzumını mütezammın 25 Kânunusani 1316 tarihli... tezkire-i aliyye-i riyasetpenahileri üzerine... müşarünileyden alınan izahatdan müsteban olduğu üzere bu teşebbüstan dolaylı henüz şirket teşkil edilmiş olmayub maksadı virilecek ruhsatnamenin şirket teşkiline dahi müsaadeyi şamil olmasından ibaret bulunmuş ve binaenaleyh layiha-i mezkûranın birinci maddesi o maksadı temin edecek suretde yazılmış olmağla..." BOA ŞD 1213/29. 4 Zilhicce 1318, 11 Mart 1317, 24 March 1901.

⁶⁵ "...Rauf Paşa hazretlerine ita buyurılan ruhsatnamede muharrer şeraite tabi olmak ve buharla işledilmek üzere on beş binden yirmi bin Osmanlı altunına kadar akçe sarfıyla Suriye vilayeti dâhilinde Duma kazasında vaki Şeba nam çiftlikte bir şeker fabrikası tesis ve inşası için ruhsat itası Şam-ı Şerif mutebaranından Şemizade saadetlü Ahmed Refik Paşa hazretleriyle Fransız... taraflarından istida olunmuş ve Memalik-i Mahrusa-i Şahanede bu misillü fabrikaların ihdası fevaid-i azimeye müstelzim olacağı derkar bulunmuş olmasıyla istida-yı vakıanın terfici münasib olub ancak müşarünileyh Rauf Paşanın inşa edeceği fabrika için senevi celb olunacak yüz tonalito maden kömürünün gümrük resminden muafiyeti maddesi saire emsal olmamakla meşrut bulunduğına ve buna dair olan fıkranın ihracına talibi müşar ve mumailiyhima taraflarından dahi muvafakat idildiği ledel-muhabere Suriye vilayetinden işar olunduğuna binaen bundan maada ahkam-ı müşarünileyh Rauf Paşanın haiz olduğu ruhsatname münderecatına muvafık olarak kaleme alınan... ruhsatname mucibince icra-yı icabı istizan kılınmıştır... mezkûr fabrikanın inşası için imtiyaz istenilmeyüb yalnız ber-vechi muharrer bazı müsaadat iraei taleb olunmasına ve sanayi-i dâhiliyenin terficine mucib olan bu misillü

Council of Ministers confirmed this demand on 8 January 1895. The Porte presented topic to Sultan at same day. At last, Sultan approved this license for factory foundation on 15 January 1895.⁶⁶ This license consisted of four articles that all of them regulated taxation. In first article, sugar beet harvest of Şeba farm was immune to tithe for twenty years. But in this farm, enough amount of beet must be planted for raw material needs of factory. Although this was done; if harvest destroyed due to a disaster of any kind, factory could provide its raw material needs free from taxation. But this need must be controlled by state. According to second article, all machines and tools requirements of newly establishing factory and beet seeds would be imported without taxation. But the Porte would control this importation by checking factory's registers. In third article, factory's production and importation would be exempt from custom tax. According to final article, factory would only be subjected to property tax.⁶⁷

The Porte informed Ministry of Commerce and Public Works and Customs Administration about Ahmet Refik Pasha's venture on 24 January 1895. The Porte sent to each of them an approved copy of Pasha's license.⁶⁸ There was not any knowledge about success or failure of this enterprise, after this point.

Beet Sugar Factory Attempt of Yusuf Bey in Afyonkarahisar

Yusuf Bey wanted to open a sugar factory in Afyonkarahisar. He demanded 30 years long privilege in his petition. The Porte confirmed the petition in principle, because of two reasons. Firstly important amount of beet was cultivated in Afyonkarahisar. If this factory was established, beet cultivation would be considerably increased. Secondly factory would also make enormous contribution to the expansion of sugar trade.⁶⁹ The Porte transferred demand of Yusuf Bey to Ministry of Commerce and Public Works, for preparation of draft of privilege contract.⁷⁰

tesisat hakkında teshilat-ı münasibe iraesı lazımeden bulunmasına binaen..." BOA A.DVNSMKLT.d.7, p.244, 29 Zilhicce 1311, 21 Haziran 1310, 3 July 1894.

⁶⁶ BOA İ.İMT 1/16. 18 Receb 1312, 3 Kânunusani 1310, 15 January 1895.

⁶⁷ BOA A.DVNSMKLT.d.7, p.244, 29 Zilhicce 1311, 21 Haziran 1310, 3 July 1894.

⁶⁸ BOA 558/41791. 27 Receb 1312, 12 Kânunusani 1310, 24 January 1895.

⁶⁹ "...Karahisar-ı Sahib sancağının münasib mahallinde bir şeker fabrikası inşası zımında otuz sene müddetle imtiyaz itası Yusuf Bey tarafından istida olunmuş olduğına ve liva-yı mezkûrda pek çok pancar yetişmekte olduğu cihetle böyle bir fabrikanın küşadı mahsulat-ı mebhuse ile şeker ticaretinin tevsi ve terakkisine mucib olacağına binaen..." BOA İ.TNF 6/52. 20 Şaban 1315, 1 Kânunusani 1313, 13 January 1898.

⁷⁰ BOA BEO 1075/80561. 7 Ramazan 1315, 17 Kânunusani 1313, 29 January 1898.

Minister of Commerce and Public Works replied the Porte's order on 22 February 1898. He found important this factory foundation attempt, because of its support to expansion of local industry. Prepared contract draft was served in this response.⁷¹ This draft was discussed at Council of State Reorganization Section on 31 March 1898. The Section found appropriate the prepared draft, for the fulfillment of all requirements.⁷²

In this point a change was happened in the transition of privilege meetings. In the former practice; after the consent of Reorganization Section, privilege request was directed to Council of Ministers. But according to 15 January 1897 dated decree, if a taken decision in Reorganization Section was accepted to need more evaluation, it was double checked in Civil Service Section (Mülkiye Dairesi).⁷³ This office controlled the demand of Yusuf Bey on 4 June 1898 and they also approved the privilege request like Reorganization Section.⁷⁴

Council of Ministers negotiated the subject on 11 December 1898. Because of their positive opinions, privilege gained formal existence with approval of Sultan on 5 January 1899.⁷⁵ Yusuf Bey obtained privilege, but state wanted an extra condition. During the period of privilege, its owner must pay yearly 30 Ottoman gold to Darülaceze⁷⁶ foundation.⁷⁷

Privilege contract was signed in between Minister of Commerce and Public Works Zihni Pasha and Yusuf Bey. This contract was consisted of twelve articles. In first article, geographical position of privilege was described. Yusuf Bey's factory would establish in Afyonkarahisar district of Hüdavendigâr

⁷¹ "...imtiyaz itası Yusuf Bey tarafından istida olunmasına ve bu ise sanayi-i dâhiliyenin tenevvü ve teksiri maksad-ı mühimmesine muvafık görünmesine mebnî..." BOA ŞD 1211/20. 30 Ramazan 1315, 10 Şubat 1313, 22 February 1898.

⁷² "...olbabda tanzim olunan mukavelename layihası münderecatı dahi bit-tedkik maslahatı ehemmiyetiyle münasib ve icabı hale muvafık bulunduğundan..." BOA İ.TNF 8/3. 8 Zilkade 1315, 19 Mart 1314, 31 March 1898.

⁷³ Mehmet Canatar, Yaşar Baş, "Şura-yı Devlet Teşkilatı ve Tarihi Gelişimi", *OTAM*, No:9, Ankara 1998, p. 132-133.

⁷⁴ BOA İ.TNF 8/3. 14 Muharrem 1316, 23 Mayıs 1314, 4 June 1898.

⁷⁵ BOA A.DVNSMKLT.d.10, p.109-110.

⁷⁶ Darülaceze was a pious foundation that it was founded to help orphans and disabled men and women in İstanbul. This foundation started its operation on 2 February 1896 with purpose of helping every needed people, without any racial and religious discrimination. Hidayet Yavuz Nuhoglu, "Darülaceze", *DİA*, V: 8, İstanbul 1993, p.512-513.

⁷⁷ "Karahisar-ı Sahib sancağının münasib bir mahallinde bir şeker fabrikası tesisi ile işledilmesi için müddet-i imtiyaziye zarfında sahib-i imtiyaz tarafından Darülacezeye her sene otuz Osmanlı altını ita olunmak şartı..." BOA BEO 1258/94333. 6 Ramazan 1316, 6 Kânunusani 1314, 18 January 1899.

province. Second article specified the period of privilege. Yusuf Bey's privilege gained its formal existence with approval of Sultan on 27 January 1898. From this date it would last for 30 years. According to third article, Yusuf Bey must found an Ottoman joint stock company within 18 months. In fourth article, state held responsible Yusuf Bey about start of construction and production. Yusuf Bey must begin factory construction in one year and production in two years. According to fifth article, state promised that no one would attain sugar production privilege within borders of Afyonkarahisar district up to the end of this privilege.⁷⁸

In sixth article, taxation was organized. All necessary machines and tools for the establishment of factory could be obtained free from custom tax, regardless of their sources. In addition state also granted this exemption in abroad sales. But all transactions of privilege were obliged to stamp law. According to seventh article, factory land could be obtained only with the consent of its owner. So, state did not allocate free plot for Yusuf Bey. In eighth article, there was a verdict that it obliged to complete privilege requirements within specified time. If privilege owner could not start factory construction or could not establish a company, privilege would lose its formal existence. According to ninth article, factory and its outbuildings were subject to taxation. Although there was not a sign, this taxation should be property tax.⁷⁹

According to tenth article, explanation of this privilege was a duty of Council of State. In addition, all probable jurisdictional problems would be settled in relevant Ottoman courts. This article was written against capitulations. In eleventh article, post-privilege period was arranged. After the end of privilege time, this factory would be operated like other factories without privilege. But if state wanted to reallocate a privilege for this factory, privilege owner would have a priority to obtain it with same conditions of probable entrepreneurs. In the final twelfth article, there was an obligation to help Darülaceze. Privilege owner must pay 30 Ottoman gold yearly for this foundation.⁸⁰

Yusuf Bey could not fulfill requirements of his privilege. In order not to be abolished his privilege, he declared an excuse and demanded some ease. Firstly, Yusuf Bey requested five year time extension for factory construction and company establishment. Secondly, he demanded an exemption of support obligation to Darülaceze. If this was not possible, he wanted to reduce 30 liras to ten liras.⁸¹ Minister of Commerce and Public Works evaluated the demands

⁷⁸ BOA A.DVN.MKL 40/23. 27 Şevval 1316, 25 Şubat 1314, 9 March 1899.

⁷⁹ BOA A.DVN.MKL 40/23. 27 Şevval 1316, 25 Şubat 1314, 9 March 1899.

⁸⁰ BOA A.DVN.MKL 40/23. 27 Şevval 1316, 25 Şubat 1314, 9 March 1899.

⁸¹ "...şirket teşkili ve fabrika inşası müddetlerinin beş sene temdidı ve Darülacezeye itası mukarrer olan otuz liranın afvı ve yahud on liraya tenzili hakkında..." BOA BEO 1591/119321. 11 Şaban 1318, 21 Teşrinisani 1316, 4 December 1900.

of Yusuf Bey on 14 April 1901. But ministry did not want to tolerate Yusuf Bey's further requests. Lack of any activity to start sugar factory building showed that Yusuf Bey was not an industrial entrepreneur. Former privilege owners practiced some sort of efforts. Monsieur Michel founded a factory in the level of experimentation. Rauf Pasha cultivated some sugar beets and sent them to analyze for their sugar content. Whereas Yusuf Bey resembled that he was waiting for customer to sell his privilege rights. Minister of Commerce and Public Works ended the venture of Yusuf Bey in that point.⁸²

Sugar Production Attempts in Adana

Adana has warm climate and fertile lands. Other than many plants, sugar cane could be also cultivated successfully in here. Sugar cane cultivation learnt from Egypt and its production was rapidly increased in Adana. Adana County Council (Adana Vilayet Meclisi) requested an expert from Ministry of Interior, in order to teach sugar production from sugar cane to Adana people. But the ministry did not find appropriate this demand. Required expert should be hired by local sources.⁸³ Although its production did not reach an economically important level, sugar cane production lasted up to republican era in Adana. In 1930's Turkey, approximately 1000 hectares area used for sugar cane cultivation in Çukurova region.⁸⁴

This suitable environment took attention of two enterprises. Firstly, Şakir Pasha and Abdülkadir Efendi named two associates wanted to found a sugar factory in Adana. They planned to cultivate sugar cane and beet in a field of 10.000 decars, for their raw material needs. For the production of this area, they requested ten years tithe exemption. They demanded a license for building of a sugar factory. In this point, a quite different interference was happened. Evaluation and inspection of factories was the responsibility of Ministry of Commerce and Public Works. Among all sugar factory ventures this was only example that Minister of Forestry, Mining and Agriculture showed special interest to this enterprise. He accepted sugar production as an important part of agricultural industry. Due to this reason, partners deserved every source of easiness. Moreover they did not request privilege. They just demanded tithe exemption within a restricted area. If requested license would be given, this

⁸² "...eğerce müddet-i muayyene-i imtiyaziye zarfında teşebbüsât-ı lazımeyle ibtidar ile bazı muameleyi ikmal olunamadığı halde temdid-i müddet olunması mesbuk-ı bila misal ise de müstedi teşebbüsât-ı cedideye delalet idecek bir eser ibraz itmemiş olmasına ve böyle imtiyaz alanların müşteri buluncaya değin her bar-ı tervici müstediyyatla iştigale lüzum ve mecburiyet görülemeyub..." BOA ŞD 3006/55. 24 Zilhicce 1318, 1 Nisan 1317, 14 April 1901.

⁸³ BOA DH.MKT 1313/47. 27 Şevval 1287, 7 Kanunusani 1286, 19 January 1871.

⁸⁴ İhsan Abidin Akıncı, *Şeker Yetirmeden Bitirmeye Kadar Türkiye-Dış Memleketter*, Akşam Matbaası, İstanbul 1934, p.12-13.

would provide two benefits. In the region sugar cane could be easily cultivated. Presence of a factory would revive sugar production from sugar cane. This revival would also provide an important source of income for state budget. The license should be granted to themselves.⁸⁵ The Porte transferred this positive opinion of Minister of Forestry, Mining and Agriculture to Ministry of Commerce and Public Works on 12 December 1897.⁸⁶ Directorates of Commerce and Public Works and Industry evaluated this demand and decided that it should be supported. They thought that sugar was important consumer merchandise. For the sake of locally produce sugar, associates' request stayed so little. Twenty days later, the minister also approved this venture.⁸⁷

Council of State Reorganization Section discussed license demand of Şakir Pasha and Abdülkadir Efendi on 14 April 1898. In this meeting, associates' request was evaluated from taxation perspective. Reorganization Section thought that granting tithe exemption to associates would not cause any loss in income of state budget. As contrary to European examples, ten years tithe exemption would be so little advantage to them. In foreign countries much more were allocated to producers. In order to increase sugar production, German and Russian governments made cash payments to producers. In this point, members of Reorganization Section mentioned about prim system. Similar examples had been given in Rauf Pasha's meetings. After affirmative opinion, Reorganization Section transferred subject to the Porte.⁸⁸ The Porte

⁸⁵ "Atanada on bin dönüm arazide yetişdirecekleri şeker kamışıyla pancardan on sene müddetle öşür alınmamak şartıyla şeker imal olunmak üzere bir fabrika inşasına ruhsat itası... Şakir Paşa hazretleriyle Bağdadi... Abdülkadir Efendi hazretleri tarafından istida olundığı beyanıyla... sanayi-i ziraiyenin aksam-ı mühimmesinden olan şeker imali sanatının memalik-i şahanede temin-i terakkisi zımında... teshilat iraeisi lazımeden olub müşarünileyhüma ise imtiyaz talebinde bulunmayarak yalnız mahdud-ül mikdar arazide yetişdirecekleri şeker kamışıyla pancarın on sene müddetle öşürden muaf tutulması gibi bir müsaade-yi cüziye ile bir şeker fabrikası inşasına ruhsat itası istidasında olduklarına... ruhsat verilmesi oralarda kemal-i suhulet ve muvaffakiyetle yetişen şeker kamışından şeker istihali usulünün tamimine mucib ve bu da hazine-i devlet için mühim bir menba-i varidat husuli..." BOA ŞD 1211/17. 11 Receb 1315, 24 Teşrinisani 1313, 6 December 1897.

⁸⁶ BOA BEO 1052/78827. 17 Receb 1315, 30 Teşrinisani 1313, 12 December 1897.

⁸⁷ "...vesait-i ticaretin en mühimlerinden sayılan şeker imali sanatının memalik-i şahanede dahi ihdasından hâsıl olacak fevaid ve menafia nisbeten istenilen muafiyete diriğ olacak şeylerden görilmemiş idüğinden..." BOA ŞD 1211/17. 27 Şaban 1315, 9 Kânunusani 1313, 20 January 1898.

⁸⁸ "...bu babda istenilen muafiyet varidat-ı hazineden bir şey terki demek olmayub inşa olunacak fabrika için husule getirilecek şeker kamışıyla pancardan on sene müddet öşür alınmamasından ibaret olduğu ve memalik-i ecnebiyede bu misillü şeker fabrikalarının tesisi ile şeker imali yolunda pek çok fedakârlıklar ihtiyar idilmekte olub hatta Almanya ve Rusya hükümetleri şeker imalatını tezyid ve teksir idecek fabrikalar

also joint this decision and presented license demand to Sultan on 30 April 1898. Sultan approved it four days later.⁸⁹ As a last point for this venture, the Porte informed Ministry of Commerce and Public Works and Finance about the approval of license of associates.⁹⁰

Second sugar production venture in the region was practiced by Ahmet Pashazade Musa Kazım and Muzaffer Pashazade Fuat Zafer named two associates. They gave a petition to government for establishment of a sugar factory in Adana. They would plan to cultivate sugar cane and beet in Çukurova region. They requested three demands that firstly tithe exemption of their cultivation for ten years. Secondly they would not want to pay any tax for factory, either production or property tax. Thirdly they also demanded custom tax exemption for technology transfer. They requested to be transferred their petition to Council of State.⁹¹ The Porte requested the opinion of Ministry of Commerce and Public Works about associates' venture on 25 May 1898.⁹²

The minister reported his opinion on 30 June 1898. Attempt of associates were jointly evaluated by directorates of Commerce and Public Works and Industry. After evaluation, two out of three demands were accepted by the ministry. Tithe exemption was approved, because of similar practices. Custom tax free technology transfer was also accepted. But a checking mechanism was adopted. Their imports of machines and tools would be registered in a book by associates. After controlling this book, state would permit them not to pay custom tax. Contrary to first two demands, tax exemption of factory did not approved. The minister did not find appropriate this demand.⁹³

eshabına mükâfat-ı nakdiye dahi ita ide geldiklerine binaen..." BOA A.DVNSMKLT.d.10, p. 11. 22 Zilkade 1315, 2 Nisan 1314, 14 April 1898.

⁸⁹ BOA İ.TNF 7/18. 13 Zilhicce1315, 22 Nisan 1314, 4 May 1898.

⁹⁰ BOA BEO 1120/83982. 29 Nisan 1314, 11 May 1898.

⁹¹ "Atana vilayeti dâhilinde Çukurova nam arazi-i haliyede şeker kamışı veya pancar yetiştirerek bir şeker fabrikası ihdas ideceğimizden zira ideceğimiz şeker kamışı ve pancarın emsali misillü on sene müddetle aşardan ve fabrikanın virgüden muafiyetiyle fabrika için Avrupadan celb ideceğimiz makine ve alâtın gümrük resminden afvı zımında işbu istidamızın Şura-yı Devlete havale buyurulması babında..." BOA ŞD 1212/22. 25 Zilhicce 1315, 5 Mayıs 1314, 17 May 1898.

⁹² BOA BEO 1129/84675. 4 Muharrem 1316, 13 Mayıs 1314, 25 May 1898.

⁹³ "...bu defaki istidaları Ticaret ve Nafia ve Sanayi müdiriyetlerince tedkik itdirilerek... mumailiyhumanın yapacakları fabrikada şeker imal olunmak üzere ekecekleri şeker kamışı ile pancarın emsali vechiyle on sene öşürden ve fabrikanın ilk defa tesisine mahsus olmak üzere getirilecek alât ve edevatın taraflarından virilecek defteri üzerine usul ve emsali vechiyle muamele-i lazimesi ifa olunmak üzere gümrük resminden istisnasına müsaade buyurulması münasib olub ancak fabrikanın virgüden afvı muvafık-ı hal ve maslahat olamayacağıнын cevaben arz ve işarı..." BOA ŞD 1212/22. 11 Safer 1316, 18 Haziran 1314, 30 June 1898.

Approximately two years later, a new development was happened. This was also last reachable knowledge about this enterprise. Customs Administration requested approved register for controlling import of machine park of factory. From this demand could be understood that Musa Kazım and Fuat Zafer Beys purchased some machines and tools for their factory. The Porte demanded these registers from Ministry of Commerce and Public Works. But they learnt that these registers were not present. They demanded to be obtained this book by minister, in order to bring it to Customs Administration.⁹⁴

Conclusion

Sugar was important consumer goods with a great market in the Ottoman Empire, during 19th century. Historically strong American competition diminished Ottoman sugar production in a large extent. Throughout long years, sugar could be obtained only by importation for Ottoman consumers. Except American competition, natural conditions also limited Ottoman sugar production. Sugar cane cultivation requires very special conditions, tropic climate and enormous rainfall. But invention of sugar extraction from beet provided a new plant for sugar production. Contrary to sugar cane, sugar beet could be easily cultivated in a most part of the Ottoman Empire. With this new plant, many entrepreneurs were eager to enter sugar production sector.

The Ottoman Empire supported these new entrepreneurs, because of three reasons. Reduction in trade deficit, development of local industry and revival of agriculture were main motives of the Ottoman Empire. Firstly, sugar was an import goods and its bill reached nearly 7-8% of state budget. Secondly state found important to establishment of new factories. Other than decrease in trade deficit, new factories would also reduce sugar price. Revival of agriculture was third motive of the Ottoman Empire, because sugar industry had very close relations with agriculture. Raw materials could not be waited too much to operate. They must be obtained from nearby sources. Thus, newly establishing factories would also improve agriculture.

As to entrepreneurs, considerably large market attracted them. They demanded some tax exemptions. In the beginning the Ottoman Empire behaved reluctant to grant these exemptions. But from 1880's, state endowed them in technology transfer, raw material and production. Entrepreneurs were mostly aware from foreign examples; some had already foreign origin, to present them for their advantages. Granting prim was important way of

⁹⁴ "...alât ve edevat hakkında gümrükce iktiza iden muamele ifa olunmak üzere musaddak defterinin irsali lüzumı rüsumat emanet-i celilesinden 15 Muharrem 1318 tarihli... istenilen defterin mevcut olmadığı ifade-i vakıadan anlaşılmiş olmağla mezkûr defterin bir suret-i musaddakasının emanet-i müşarünileyhaya gönderilmek üzere irsiline..." BOA BEO 1488/111559. 18 Muharrem1318, 4 Mayıs 1316, 17 Mayıs 1900.

subvention for European governments. They also demanded some subventions by showing this. However the Ottoman Empire did not mostly prefer this practice. The Empire confined only with production monopoly of privilege. Again after 1880's, entrepreneurs began to consider raw material needs, in their investment plans.

Finally, most entrepreneurs remained on paper. Some of them did not also have an intention for production. Ministry of Commerce and Public Works ended privilege of Yusuf Bey, because he did not show any effort in the way of production. But all of them did not think similarly. Monsieur Michel founded a small factory for experimentation. Rauf Pasha started to cultivate sugar beets in his farms. In order to learn their sugar content, he sent them to analyze to European and Ottoman laboratories. But in general, entrepreneurs of sugar production were not successful; because the Ottoman Empire lasted to allocate a large sum of money to pay sugar imports bill.

References

Archival Materials

- Prime Ministry Ottoman Archive (Başbakanlık Osmanlı Arşivi) BOA A.DVN.MKL 5/12, 40/23.
- A.DVNSMKLT.d.6, 7, 10.
- A.MKT.MHM 502/68.
- BEO 15/1122, 558/41791, 1052/78827, 1075/80561, 1120/83982, 1129/84675, 1258/94333, 1270/95223, 1296/97130, 1488/111559, 1591/119321, 2384/178790.
- DH.MKT 1313/47, 1890/52, 1965/46.
- HR.TO 465/53.
- İ.DH 799/64786.
- İ.HUS 73/29.
- İ.İMT 1/16.
- İ.MMS 64/3020, 65/3054, 126/5396, 131/5613.
- İ.TNF 6/52, 7/18, 8/3.
- ŞD 1173-A/20, 1187/9, 1211/17, 1211/20, 1212/22, 1213/29, 1825/40, 2405/31, 2858/20, 3006/55.
- Y.PRK.AZJ 12/62.

Books and Articles

- AKINCI, İhsan Abidin, *Şeker Yetirmeden Bitirmeye Kadar Türkiye-Dış Memleketler*, Akşam Matbaası, İstanbul 1934.
- CANATAR, Mehmet, Yaşar Baş, “Şura-yı Devlet Teşkilatı ve Tarihi Gelişimi”, *OTAM*, No: 9, Ankara 1998, p. 111-148.
- COTTRELL, R. H., *Pancar Şekeri Ekonomisi*, tra. Ziya Kütevin, Türkiye Şeker Fabrikaları A. Ş. Neşriyatı, Ankara 1962.
- DEERR, Noel, *Kamış Şekeri*, tra. Baha Esat Karova, Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş. Yayınları, İstanbul 1946.
- ERDOĞRU, Mehmet Akif, “Osmanlı Döneminde Kıbrıs Şekerhaneleri (1571-1607)”, *Günedyoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, No: 12, İstanbul 1998, p. 71-82.
- FAIRRIE, Geoffrey, *Sugar*, Fairrie and Company Limited, Liverpool 1925.
- GÜRAN, Tevfik, *Osmanlı Malî İstatistikleri Bütçeler 1841-1918*, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 2003.
- GÜRAN, Tevfik, *Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı 1897*, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 2011.

- KALA, Ahmet, *İstanbul Esnaf Tarihi Tablilleri İstanbul Esnaf Birlikleri ve Nizamları 1*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 1998.
- KARADEMİR, Zafer, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Şeker Üretim ve Tüketimi (1500-1700)”, *OTAM*, No:35, Ankara 2015, p. 181-218.
- MACINNIS, Peter, *Bittersweet the Story of Sugar*, Allen & Unwin, Sydney 2002.
- MINTZ, Sidney Wilfred, *Sweetness and Power: The Place of Sugar in Modern History*, Penguin Books, New York 1986.
- NUHOĞLU, Hidayet Yavuz, “Darülaceze”, *DİA*, V: VIII, İstanbul 1993, p. 512-514.
- PAMUK, Şevket, *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler, 1469-1998*, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 2000.
- PAMUK, Şevket, *19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti*, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 2011.
- SAĞLAM, Mehmet Hakan, *Osmanlı Devleti’nde Moratoryum 1875-1881, Rüsüm-ı Sitte’den Diyyün-ı Umumiyye’ye*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2013.
- SAHİLLİOĞLU, Halil, “Osmanlı İdaresinde Kıbrıs’ın İlk Yılı Bütçesi”, *Belgeler*, V: 4, No: 7/8, TTK, 1967, p. 1-33.
-, *Sugar: An Illustrated Story of the Production and Processing of a Natural Food and Useful Chemical*, Sugar Research Foundation, New York 1948.
- TABAK, Faruk *Solan Akdeniz 1550-1870, Coğrafi-Tarihsel Bir Yaklaşım*, tra. Nurettin Elhüseyni, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010.
- TOPRAK, Zafer, *Türkiye’de Milli İktisat, 1908-1918*, Doğan Kitap, İstanbul 2012.
- VELDET, Turan, *30. Yılda Türkiye Şeker Sanayii*, Türkiye Şeker Fabrikaları A. Ş. Neşriyatı, Ankara 1958.

Osmanlı Devleti'nde Veba-i Bakarı(Sığır Vebası) The Rinderpest in the Ottoman State

*Mehmet Ak**

Özet

Sığır vebası, sığır türü büyükbaş hayvanlarda görülen ve etken maddesi virüs olan bir hastalıktır. Mikropla temas etmiş her türlü araç ile bulaşabilen hastalık kısa sürede büyük çaplı sığır ölümlerine neden olmuştur. Avrupa'da 18. yüzyılın başlarından itibaren belirli aralıklarla salgınlar halinde seyretmiş ve bu yüzyıl içerisinde milyonlarca hayvanı öldürmüştür. Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyılda, özellikle Doksanüç Harbi'nden sonra, etkili olmaya başlamış ve bu yüzyılın son çeyreğinden itibaren görülme sıklığı arttığı gibi büyük çaplı sığır ölümlerine yol açmıştır. Avrupa'da ve Osmanlı Devleti'nde, veterinerlik kurumunun oluşturulmasına ve fenni mücadele yollarının seçilerek hayvan sağlığı alanındaki gelişmelere ivme kazandırmıştır. Sığır vebası ile ilgili çalışmalar, Avrupa'da 18. yüzyılda büyük çaplı sığır ölümleri üzerine başlamış, ancak Osmanlı Devleti'nde salgınların artması üzerine İstanbul'da Bakteriyolojihane'de görevli bilim adamları tarafından, 19. yüzyılın sonlarında, hem hastalığın etkeninin bir virüs olduğu belirlenmiş hem de hastalığa karşı serum olarak bahsedilen aşı keşfedilmiştir. Aşıdan kısa vadede yararlanılmış ancak maddi yetersizlikler nedeniyle uzun vadede aşı geliştirilememiştir. İçeride bilgisizlik, yetersizlik, duyarsızlık ve ihmallerle hastalık belirli aralıklarla tekrarlayıp yayılırken uluslararası boyutta ticaret, savaşlar ve göçlerle taşınıp bulaşmıştır. Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren savaşlar ve ekonomik sıkıntılar içerisinde hastalığa karşı sıhhi tedbirler alınmaya çalışılmış ancak mali kaynak yetersizliği ve yetişmiş eleman eksikliği hastalıkla mücadelede verimli sonuçlar alınmasını engellemiştir. Hukuken de etkili bir mücadele yapılamamıştır. Sığır vebası salgınları çok fazla büyükbaş hayvan ölümüyle sonuçlandığı için tarım ve hayvancılığı doğrudan etkileyip devleti ve ahaliyi işgücü ve gelir kaybına uğratmıştır.

Anahtar Kelimeler: Veba, Salgın, Sığır Vebası, Veba-i Bakarı, Hayvan Hastalığı, Salgın Hastalık.

Abstract

Rinderpest is a disease, the main factor of which is virus and be seen among the cattle, such as beef. The disease led to the death of cattle in a great amount, in a short period, due to the any tools contacted to the virus. The disease went on its spreading process starting from the beginning of 18th century, with the epidemics, and killed millions of animals in the century. In the Ottoman State in the 19th century, the disease

* Doç. Dr., MEB-Antalya, mehmetak_07@hotmail.com

started to be effective especially after the war of Ninety-three, and while increasing the frequency of being observed, led to great cattle death. The disease also led to the institution of veterinary being formed and led to the acceleration of progress and the scientific ways' being chosen in the field of animal health. The studies on the rinderpest, started due to the cattle death in great amount in the 18th century; however, after the increase of the epidemics, in the Ottoman State until the end of the 19th century, both the actives of the disease being a virus was detected and also the vaccine which is mentioned as a serum for the disease was found by the scientists in the bacteriology in İstanbul. The vaccine was used in the short term; but due to financial deficiencies, the vaccine couldn't be developed in the long term. While the disease was repeating and spreading due to the facts of ignorance, inefficiency, insensitivity, and neglect, in the country, it went on spreading because of war, trade and migrations in international aspect. Beginning from the final quarter of the 19th century, there some precautions started to be taken; but, the lack of budget and the inadequacy of qualified staff, prevented the effective results being got, in the Ottoman State. Legally, effective struggle could not be done. As the rinderpest epidemics, led to the death of lots of cattle, it directly affected agriculture and livestock, and led to the loss of work power and income.

Keywords: Plague, Epidemics, Rinderpest, Animal Disease, Epidemic Disease.

Giriş

Hayvancılığın önemli bir işgücü ve gelir kaynağı olduğu Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyıldan itibaren salgınlar halinde seyreden hayvan hastalıkları içerisinde en çok yaygınlık gösteren ve belirli aralıklarla ortaya çıkan hastalık arşiv belgelerinde veba-i bakarı olarak geçen sığır vebasıdır. Halk arasında sığır öleti, malkıran, mal ağrısı veya çor olarak bilinmektedir. Büyükbaş hayvanlardan sığır, öküz ve mandalarda görülen hastalığın etken maddesi virüstür. Bulaşıcı ve ölüm oranı yüksek olan hastalık kısa sürede yayılıp büyük çaplı hayvan ölümlerine yol açmaktadır.¹

Veba-i bakarı virüsü hayvanın vücuduna girer girmez hayvan hemen hastalanmaz. Kuru yerlerde birkaç gün, yaş ve nemli yerlerde bir aya kadar

¹ Hüseyin K. Urman, H. Cahit Özcan, Mustafa Arda, Namık Buharalılar, Fikret Tanzer, "Sığır Vebasının Klinik ve Patolojik Yönleri Üzerinde Araştırmalar", *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, 20/4, (1973), s. 588-590; Selahattin Gürtürk, E. Finci, İ. Burgu, "Yurdumuz Sığırlarında Sığır Vebasısı Üzerine Araştırmalar", *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, 21/1-2, (1974), s. 103; Hastalığın adlandırılması için bkz. MMZC., İ. 10/C. 1, (2 Teşrinisâni 1334/2 Kasım 1918); Nihal Erk, "Tarihte Önemli Sığır Vebasısı Salgınları ve 1920'ye Kadar Memleketimizdeki Durumu", *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, 10/3-4, (1963), s. 222; Osman Nuri, "İlel-i Sâriye'yi Dünya Yüzünden Kaldırmanın Çaresi", *Mecmûa-i Fünûn-ı Baytariye*, 1/7, (1 Kanunievvel 1324/14 Aralık 1908), s. 205-206; Sığır vebasısı virüsü için bkz. Simon Küçükof, "Veba-i Bakarı Hakkında Muallim Arluan'ın Bir Raporu", *Mecmûa-i Fünûn-ı Baytariye*, 1/12, (15 Şubat 1324/28 Şubat 1909), s. 378-379.

yaşayabilen virüs, kan ve bağırsaklarda ürerken hastalık ilk belirtilerini üç ile dokuz gün arasında gösterir. İlk belirti vücut ısısının yükselmesi olup ısı 42 dereceye kadar çıkar. İştah kesikliği, susuzluk, tüylerde ürperme, geviş getirmeme, diş gıcırdatma, titreme, hızlı nefes, sık öksürük, burun akıntısı, ağızda köpüklü salya, inleme, gözlerde kızarma ve akıntı, dudakların iç tarafında ve diş etlerinde morarma ve yara oluşumu, sıkça ıkınma ile seyreden pis kokulu, kanlı ve sulu ishal hastalığın belli başlı belirtileridir. Hızla zayıflayıp güçten düşen hayvanların gözleri, göz çukurlarına batmış vaziyettedir. Hasta ineklerin önce sütü azalıp bir süre sonra tamamıyla kesilirken buzalacı inekler yavrularını atarlar. Hastalık dört ile yedi gün arasında sürerken iki haftayı geçmez. Bazı hayvanlar ishalin arkasından hastalığın ikinci veya üçüncü gününde, çoğu beşinci veya altıncı gününden sonra ölürler. Veba-i bakarı virüsü hasta hayvanların ağız, mide, bağırsak, kan, gözyaşı, burun akıntısı, salya, idrar, et ve derisine temas eden her türlü araç ile ot, saman, gübre ve su vasıtasıyla bulaşır. Hasta veya hastalıktan yeni kurtulan hayvanlar hastalığın asıl taşıyıcılarından olup hasta hayvanlara bakanların mikrop lu elleri, elbiseleri ve ayakkabıları ile hasta hayvanlarda kullanılan çul, ip ve yular bulaşma aracıdır. Hatta mikrop lu gübre üzerinde dolaşan güvercinler ve tavuklar, ayakları ile mikrobu ot ve samana bulaştırıp hastalığın sağ lamlara geçmesine yol açarlar. Yine köpekler hastalıktan ölmüş hayvanların leşlerini karıştırıp yerken ayakları ve ağızları ile taşıdıkları mikrobu samanlık veya otlığa bulaştırırlar.²

Salgınların Coğrafi Dağılımı ve Tabiratı ile Yaşanan Gelişmeler

Veba-i bakarı hastalığı Asya, Avrupa ve Afrika'da savaşlar sırasında ortaya çıkıp birçok kayba yol açtığı gibi ilk büyük istila 1709 ile 1717 yılları arasında yaşanmıştır. Hastalık Tataristan'dan, Don ve Volga nehirleri boyunca yayılıp Moskova'ya ulaştıktan sonra Lehistan, Macaristan, Prusya, Avusturya, Güney Almanya, İsviçre, İtalya, Fransa, Hollanda ve İngiltere'ye bulaşıp 1711 ile 1714 yılları arasında 1.500.000 hayvanın ölümüne neden olmuştur. Bu salgında sadece Roma havalisinde 35.000 sığır ölmüştür. Aynı salgının arkasından 1714 yılında İngiltere'de alınan önlemlerle kayıp 6.000 civarında iken Hollanda'da 300.000 sığır ölmüştür. Yeterli önlemler alınmadığı için 17. yüzyılın sonlarından itibaren izleyen elli yıl içerisinde abartılı rakamlar değilse veba-i bakarı'den telef olan hayvan miktarı sadece Almanya'da 30.000.000 iken bunlar dahil bütün Avrupa'da 200.000.000'a ulaşmıştır. Yine Avrupa'da 1740 ile 1750 yılları arasında hastalıktan 3.000.000 hayvan telef olurken yalnız Danimarka'da 1745 ile 1753 yılları arasında 2.000.000'dan fazla hayvan ölmüştür. İngiltere'de 1745 ile 1757 yılları arasında yaşanan veba-i bakarı salgını sırasında hastalığa maruz kalan 80.000 hayvan itlaf edilirken 3.000.000 sığır yok olmuştur.³

² Zeynel Özlü, "XIX. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devleti'nde Hazırlanan İki Risale: Vebâ-yı Bakarı ve Zâtülcenb", *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, 12/23, (2014), s. 102-103; "Sığır Vebası ve Hakkında İttihazı Lazım Gelen Tedabir (Veba-i Bakarı)", *Ticaret ve Ziraat Nezâreti Mecmûası*, 7/61-63, (31 Mayıs 1332/13 Haziran 1916), s. 62-66, 74.

³ "Sığır Vebası ve Hakkında İttihazı Lazım Gelen Tedabir (Veba-i Bakarı)", s. 59-60; N. Erk, "Tarihte Önemli Sığır Vebası Salgınları", s. 226-227.

Salgınlar 19. yüzyılda da devam etmiş 1828 ile 1842 yılları arasında Macaristan'da 30.000 sığır ölmüştür. Mısır'da 1841 yılında 500.000 hayvan telef olurken 1844-1845 yıllarında Rusya'da 1.000.000 hayvan kaybedilmiştir. Hastalık Avusturya'ya da bulaşıp 1848 ile 1864 yılları arasında 75.000'den fazla hayvanın ölümüne neden olmuştur. Macaristan'da 1849'da tekrar görülen salgın 1865 yılına kadar 350.000 sığırı yok etmiştir. Aynı süreçte İtalya'da 50.000 sığır telef olmuştur. Veba-i bakarı 27 Temmuz 1865'de Baltık sahilindeki Reval şehrinde İngiltere'ye bulaştığı gibi 278.943 hayvan hastalığa maruz kalırken bu hayvanların 100.180'i itlaf edilmiş, 138.578'i ölmüş, 40.185'i de iyileşmiştir. Buradan da Hollanda'ya bulaşan hastalıktan 156.600 hayvanın 68.550'si ölümlerine 36.485'i itlaf edilmiş, 51.565'i iyileşmiştir. Fransa'da 1870-1871 yıllarında 100.000 hayvan telef olmuştur. Macaristan'da tekrar görülen hastalık 1873'e kadar 166.000 sığırın ölümüne neden olmuştur. Rusya'da 1885 ile 1893 yılları arasında hemen hemen her yıl tekrarlayan salgında 1.793.032 sığır telef olmuştur. Japonya'da 1892'de ortaya çıkan hastalıktan iki yıl içinde 10.000 hayvan ölmüş, 1908'de tekrar görüldüğü gibi 3.000'den fazla hayvan hastalığa yakalanmıştır. Güney Afrika'da Kab ve Transvaal'de 1897-1898 yıllarında 2.280.000 hayvan hastalıktan zayi olmuştur. Kafkasya'da 1890 ile 1898 yılları arasında 500.000 hayvan telef olmuştur. Mısır'da 1903'de yedi ay zarfında 70.000 sığır, veba-i bakarı'den telef olurken bu sayı 1906'ya kadar 500.000'e ulaşmış hatta 1903 ile 1910 yılları arasında toplamda 3.000.000 sığır ve 183.332 manda kaybedilmiştir. Birinci Dünya savaşı sırasında Kafkasya'dan, Karadeniz yoluyla Rusya'nın batısını saran hastalık komşu ülkelere de geçip 6.000.000 civarında sığırın ölümüyle sonuçlanmıştır.⁴

Veba-i bakarı salgınları çok eski dönemlerden beri var olup belirli dönemlerde, farklı coğrafyalarda ve toplumlarda büyükbaş hayvanlarda ciddi tahribatlara yol açmıştır. Baytarlık kurumu gelişmediği için hastalık ve etkeni yeterince tanımlanamamış ancak hastalıkla ilgili ilk eserler, 18. yüzyılın başında Avrupa'da yaşanan ilk büyük çaplı kırimdan sonra ortaya konulmaya başlanmıştır. Hastalık 18. yüzyılın başlarından 19. yüzyılın sonlarına kadar Avrupa'da yerleşmiş ve birçok büyükbaş hayvanın ölümüne neden olmuştur. Bu süreçte dışarıdan hayvan ithal etmeyen İsviçre ve İspanya bir nebze de olsa hastalıktan korunabilmiş ancak hastalık Asya ve Afrika kıtalarında uzun süre devam etmiştir.⁵ Bu tür salgınlarla mücadelede ilkçağlardan beri birçok toplumda baytarlık tababeti vardır ancak 18. yüzyılın başlarından itibaren Avrupa'yı kasıp kavuran sığır vebası ile baş etmek için modern anlamda ilk veteriner okulu 1762 yılında Fransa'nın Lyon kentinde açılmış ve böylece okullaşma süreci hız kazanmıştır. Bundan bir yüz yıl sonra İngiltere'nin Edinburg Veteriner Koleji Profesörü John Gamfgee, Avrupa'yı sığır vebası

⁴ "Sığır Vebası ve Hakkında İttihazı Lazım Gelen Tedabir (Veba-i Bakarı)", s. 60-61; N. Erk, "Tarihte Önemli Sığır Vebası Salgınları", s. 228-229.

⁵ "Sığır Vebası ve Hakkında İttihazı Lazım Gelen Tedabir (Veba-i Bakarı)", s. 59-61; N. Erk, "Tarihte Önemli Sığır Vebası Salgınları", s. 221-222.

salgınlarından korumak düşüncesiyle bir kongre toplanmasını teklif edince 14-18 Temmuz 1863'te Hamburg'da ilk milletlerarası veteriner kongresi toplanmıştır. Veba-i bakarî ile ilgili çalışmalar öncelikle Avrupa'da başlamış ancak hastalığın etkenine dair kesin bir sonuç elde edilememiştir. Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyılın sonunda, İstanbul'da Bakteriyolojihane'de, Nikol ve Adil Bey tarafından yapılan çalışmalar neticesinde 1902 yılında hastalığa süzgeçleri geçen bir virüsün yol açtığı belirlenip önemli bir aşama katedilmiştir.⁶

Osmanlı Devleti'nde Salgınlar ve Etkileri ile Alınan Tedbirler

Dünyanın büyük bir bölümünde veba-i bakarî salgınları yaşanırken Osmanlı Devleti'nde salgına dair 19. yüzyıla kadar herhangi bir bilgi yoktur. Tanzimat'tan sonra 1847'den itibaren veba-i bakarî salgınları belirli aralıklarla görülmeye başlanmıştır. Tanin gazetesi yazarı Ahmet Şerif, sığır vebasını, Osmanlı Devleti topraklarına Doksanüç Harbi'nden sonra muhacirler tarafından getirilen bir felaket olarak nitelendirmektedir. Gerçekten de 1877-1878 Osmanlı-Rus harbinden sonra Osmanlı Devleti'nin doğu illerinde büyük çaplı kayıplara sebep olan salgın, yurdun birçok yerine yayılmış ve bundan sonra ülke genelinde görülme sıklığı artmıştır. Böylece veba-i bakarî başta olmak üzere salgın hayvan hastalıkları ile mücadele için sivil baytarlara ihtiyaç duyulunca 1842'de faaliyete geçen Askeri Baytar Mektebine bir süre sonra sivil öğrenci de alınmaya başlanmış ancak bu uygulama ile ihtiyaç karşılanamayınca 1889 yılında Mülkiye Baytar Mektebi açılmıştır.⁷

19. yüzyılda belirli aralıklarla salgınlarla seyreden veba-i bakarî hastalığı bazen birkaç yıl sürüp, geniş çaplı hayvan kırımlarına neden olduğu gibi devleti ve ahaliyi ciddi anlamda gelir kaybına uğratmıştır. Hastalık 1887 yılında

⁶ Nihal Erk, "Veteriner Tababeti Tarihine Kısa Bir Bakış", *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, 4/3-4, (1957), s. 139-143; N. Erk, "Tarihte Önemli Sığır Vebası Salgınları", s. 221, 227, 231; Nihal Erk, "A Short History of Rinderpest in Turkey", *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, 22/3-4, (1975), s. 76; Nihal Erk, "Türkiye'de Veteriner Hekimlik Öğretiminin Başlangıcı ve Bugüne Kadar Geçirdiği Safhalar Üzerine Yeni Araştırmalar I", *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, 6/1-2, (1959), s. 81-83; Lyon Baytar Mektebi için bkz. Subhi Edhem, *Nevsâl-i Baytari*, Agob Matyosyan Matbaası, Dersaadet 1334, s. 100.

⁷ N. Erk, "Tarihte Önemli Sığır Vebası Salgınları", s. 230; Nihal Erk, "Türkiye'de Veteriner Hekimlik Öğretiminin Başlangıcı ve Bugüne Kadar Geçirdiği Safhalar Üzerine Yeni Araştırmalar II", *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, 6/3-4, (1959), s. 284-285; Ferruh Dinçer, "Türkiye'de Askeri Veteriner Hekimlik Tarihi Üzerinde Araştırmalar", *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, 26/3-4, (1979), s. 4; Osmanlı Devleti'nde askeri ve sivil baytar mektepleri için bkz. Subhi Edhem, *Nevsâl-i Baytari*, s. 21-28; Ahmet Şerif, *Anadolu'da Tanin*, Haz. Mehmet Çetin Börekçi, TTK Yayınları, Ankara 1999, s. 112; Zeynel Özlü, "19. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devleti'nde Veterinerlik Mesleği ile İlgili Bir Değerlendirme", *Belleten*, LXXVI/275, (2012), s. 242-243; Kasım Kırbıyık, "Baytarlık", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 5, (1992), s. 281-282.

İstanbul'da Kâğıthane semtinde ortaya çıkarken⁸ İstanbul'da görülen salgın Rusya'dan getirilen hayvanlardan bulaşmıştır. Bunun üzerine Karadeniz'den İstanbul'a gelecek her türlü hayvanın muayenesi için Karadeniz Boğazı Tahaffüzhanesinde bir baytar bulundurulması zorunluluğu doğmuş ancak bütün sınır kapılarında baytar istihdam edilemediği için sağlıklı bir kontrol mekanizması oluşturulamamıştır. Salgınlar nedeniyle Anadolu'da hayvan sayısı azalıp, fiyatlar artınca Rusya'dan hayvan ithal edilmeye başlanmış ancak muayene işlemleri sağlıklı yapılamadığı için hastalık sınırlardan kolayca taşınmıştır.⁹ Aynı yıllardaki salgın, Çifteler Harasındaki sığır varlığını da önemli ölçüde etkilemiştir.¹⁰ Dönem içerisinde Ankara, İzmir ve Diyarbakır'de ortaya çıkan salgını önlemek için 1889 yılında askeri ve mülkiye baytarlarından oluşan bir komisyon teşkil edilip gerekli önlemler alınmaya çalışılmıştır.¹¹ Veba-i bakarı, zatülceb hastalığı ile teşhis yönünden karıştırılınca doğru teşhis için bu hastalıklar hakkında birer risale hazırlanıp askeri ve mülkiye baytarlarına verilmesi gündeme gelmiştir.¹² Bu çerçevede Saruhan'dan gelen sığırlardan, Senirkent ahalisinin hayvanlarına bulaşıp bir hayli telefata yol açan hastalık önce zatülceb zannedilmiş ancak daha sonra veba-i bakarı olduğu anlaşılmıştır.¹³ Hastalık, 1891 yılında Antalya'da salgınla seyrederken sancağa hayvan giriş ve çıkışı yasaklanmıştır.¹⁴

Veba-i bakarı salgınları sığırlarda büyük çaplı kıyımlara yol açtığı gibi 1889 yılında Karahisarısahib sancağının Sandıklı kazasında görülen salgında birkaç gün içinde 1.000 baştan fazla hayvan telef olmuştur.¹⁵ Hastalık sığırlarda görülmesine rağmen 1890'da Keçiborlu'da, veba-i bakarı'den iki gün içinde 55 karasığır, 20 çift öküzü, 300 keçi ve 75 koyun telef olmuştur.¹⁶ Hastalığın Keçiborlu'da yaptığı tahribat %60'a ulaşmış ancak gönderilen baytar ve alınan

⁸ BOA., DH.MKT., 1389/122, (9 Rebi'ü'l-âhir 1304/5 Ocak 1887).

⁹ BOA., DH.MKT., 1399/84, (20 Cemâzi-yel-evvel 1304/14 Şubat 1887); Gümrüklerde baytar olmadığı için Rusya'dan gelen hayvanlar, ya gelişigüzel muayene edilmekte ya da serbestçe geçmektedir ki bu durum hastalığın bulaşmasına zemin hazırlamaktadır. "Erzurum Vilayeti Hayvanat-ı Bakariyesinin Islah ve Teksiri", *Ticaret ve Ziraat Nezâreti Mecmûası*, 4/29-30, (31 Ağustos 1329/13 Eylül 1913), s. 497.

¹⁰ Osman Köksal, "Osmanlı Dönüşüm Sürecinde Bir Devlet Teşebbüsü Olarak Çifteler Hâra-yı Hümayunu ve Türk Atçılığına Katkıları", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10/2, (2009), s. 348.

¹¹ BOA., DH.MKT., 1590/75, (2 Cemâzi-yel-âhir 1306/3 Şubat 1889).

¹² BOA., DH.MKT., 1672/31, (12 Rebi'ü'l-evvel 1307/6 Kasım 1889).

¹³ BOA., DH.MKT., 1653/36, (6 Muharrem 1307/2 Eylül 1889); BOA., DH.MKT., 1667/108, (21 Safer 1307/17 Ekim 1889); BOA., DH.MKT., 1674/46, (21 Rebi'ü'l-evvel 1307/15 Kasım 1889).

¹⁴ BOA., DH.MKT., 1840/40, (29 Şevvâl 1308/7 Haziran 1891).

¹⁵ BOA., Y.PRK.TNF., 2/50, (6 Zilhicce 1306/3 Ağustos 1889).

¹⁶ BOA., DH.MKT., 1750/121, (27 Zilhicce 1307/14 Ağustos 1890).

tedbirler neticesinde bir süre sonra yavaşladığı gibi %30'a düşmüştür.¹⁷ Aynı dönemde hastalık Isparta yöresinde yayılmış ve çoğu çift hayvanı olmak üzere 4.000'e yakın hayvan telef olmuştur. Buradan çevreye de bulaşmış ve Konya havalisinde de hayvan kırımı başlamıştır. Bunun üzerine, vilayette bulunan baytar Isparta'ya görevlendirildiği için en yakın yerden iki üç baytar gönderilmesi istenmiştir.¹⁸ Bir süre sonra Yozgat'ta görülen veba-i bakari, Sorgun ve Maden'deki hayvanların %60'ının ölümüne neden olmuş ve kayıp miktarı 3.000'i geçmiştir.¹⁹ Yozgat genelinde bu salgında ölen hayvan miktarı 30.000 civarındadır. Aynı dönemde Aydın'da görülen salgında 1896 ile 1898 yılları arasında 58.500 baş hayvan ölmüştür.²⁰

Veba-i bakari salgınları Osmanlı Devleti topraklarında belirli aralıklarla devam etmekle²¹ birlikte Anadolu ve İstanbul çevresinde 1906 yılında salgına yol açmış ve üç dört yıl zarfında 180.000 baş hayvan telef olmuştur.²² Yine aynı tarihte Halep vilayet baytarlığından bildirildiğine göre Cisreşsuur kazasında ahali tarafından zamanında haber verilmediği için salgından 1.293 baş hayvan ölmüştür.²³ Veba-i bakari, 1910 yılında Adana, Erzurum, Hüdavendigar, Konya ve Mamûretü'l-aziz vilayetleri ile Biga, İzmid ve Karesi sancaklarında salgına yol açmıştır. Baytar heyeti raporuna göre uygulanan sıkı kordon sayesinde eski salgınlara göre %80 hafifleyen hastalığın telefât miktarı %10'a kadar düşmüştür. Meclisi Mebusan'da geçen bir tartışmada ülke genelinde 1910 yılında veba-i bakari'den telef olan hayvan miktarını Halep mebusu Ali Cenani Bey 90.000 olarak ifade etmiş ancak Ziraat nazırı vekili ve Umur-ı Baytariye Müdürü Mehmet Ali Bey, 5.900 olduğunu söylemiştir. Bir başka kaynakta da bu salgın sırasında ölen hayvan sayısının 22.101 olduğu ifade edilmektedir ancak sadece Adana yöresindeki baytarların Tanin gazetesine verdikleri bilgiye göre Ceyhan'da 17.000, Kadiri'de 2.000 hayvan telef olmuştur. Baytarlar kayıtlara geçmeyen hayvan ölümlerinden de bahsetmektedirler ki bunlar da göz önünde bulundurulduğu zaman, nazır vekilinin belirttiği rakamlar politik ve çok azdır. Hatta bu süreçte Anadolu'da salgın artınca hudutlardan geçip hayvanlarına bulaşma ihtimaline karşı Rus hükümeti hududa baytar göndermeyi teklif

¹⁷ BOA., DH.MKT., 1758/65, (23 Muharrem 1308/8 Eylül 1890); BOA., DH.MKT., 1775/113, (14 Rebi'ül-evvel 1308/28 Ekim 1890).

¹⁸ BOA., DH.MKT., 1674/46, (5 Cemâzi-yel-evvel 1308/17 Aralık 1890); BOA., DH.MKT., 1793/154, (8 Cemâzi-yel-evvel 1308/20 Aralık 1890); BOA., DH.MKT., 1800/87, (18 Cemâzi-yel-âhîr 1308/29 Ocak 1891).

¹⁹ BOA., İ.OM., 5/1316Ca-3, (24 Cemâzi-yel-evvel 1316/10 Ekim 1898).

²⁰ N. Erk, "Tarihte Önemli Sığır Vebası Salgınları", s. 232.

²¹ Osmanlı Devleti'nde, 1893, 1894, 1898, 1899 ve 1905 yıllarında da sığır vebası salgınları yaşanmıştır. N. Erk, "Tarihte Önemli Sığır Vebası Salgınları", s. 230; N. Erk, "A Short History of Rinderpest in Turkey", s. 76.

²² BOA., BEO., 2829/212118, (22 Rebi'ül-evvel 1324/16 Mayıs 1906).

²³ BOA., DH.MKT., 1083/17, (30 Rebi'ül-evvel 1324/24 Mayıs 1906).

etmiştir.²⁴ Telefat miktarı Meclisi Mebusan'da 1911 yılında geçen başka bir tartışmada Muş mebusu Keygam Efendi tarafından 500.000 olarak ifade edilmiştir. Bu sırada Van, Bitlis ve Erzurum'u kasıp kavuran salgın, Musul'a da bulaşmış ve bu dört vilayeti mahvetmiştir.²⁵ Bitlis, Muş ve Genç'te etkili olan veba-i bakari'den dolayı çift hayvanı başta olmak üzere büyükbaş hayvanın çoğu kırılmıştır. Muş ve kazalarındaki hayvanların üçte ikisi telef olmuştur. Bitlis genelinde 29.367 baş inek, tosun, öküz ve mandanın salgından öldüğü vali vekili tarafından merkeze bildirilmiştir. Yine telef olan bu hayvanların toplam değeri 6.608.270 kuruş olarak belirlenmiştir. Eğer tedbir alınmazsa kalan hayvanların da telef olacağı ve ziraatın atıl kalacağı ifade edilmektedir. Bilhassa salgının yol açtığı telefat yüzünden ziraat ehli mahrum kalmıştır. Dönem içerisinde çift sürme, ekim, dikim, hasat ve taşıma yanında et, süt, yoğurt, peynir ve deri üretimi açısından bakıldığı zaman hayvanların kırılması yöre ahalisini ekonomik olarak oldukça yıpratmıştır. Hastalık başladıktan sonra bölgeye baytar gönderilmiş ancak bunlar ulaşana kadar salgın yayılmış ve zayıf miktarı artmıştır. Tedbir olarak kordon uygulaması ile zararın azaltılabileceği düşünülmüş ve bölgede sürekli baytar bulundurmanın gerekli tedbirlerin alınması açısından yararlı olacağı ifade edilmiştir.²⁶

Biga mutasarrıfının deyişiyle “*Hesapsız hayvanat-ı bakariyenin zayıflığına sebebiyet veren ve ehl-i ziraatı çift sürerken öküzle merkep koşmaya mecbur kalan*” veba-i bakari'den dolayı 1913 yılına gelene kadar son beş altı yıl içinde 600.000'e yakın hayvan telef olduğu gibi salgın hâlâ birçok yerde devam etmektedir.²⁷ Yine Balkan Harbi sırasında Bulgaristan'a da sıçrayan salgından Trakya bölgesinde 1912 ile 1914 yılları arasında 28.591 hayvan ölmüştür.²⁸ Birinci Cihan Harbi sırasında da salgın etkili olup Ziraat Nazırı Mustafa Şeref Beyin 1918 yılında Meclisi Mebusan'da verdiği bilgiye göre veba-i bakari'ye maruz kalan 1914'de 50.000 hayvanın 4.300'ü, 1915'de 218.000 hayvanın 33.000'i, 1916'da 147.000 hayvanın 18.000'i telef olmuştur. Diğerleri serum ile aşılama ve alınan sıhhi tedbirler sayesinde kurtulmuştur. Ayrıca 1917 yılında hastalığa maruz kalan hayvan 77.000 olup bunlardan 15.000'ine hastalık bulaşmış ve 5.990'ı telef olmuş, 48.000 hayvan ise serum ile aşılanmıştır. Yine aşı yapılmak üzere hastalık baş gösteren yerlere 2.498 litre serum gönderilmiştir. Seferberlikten sonra 1915'den itibaren hastalığın artmasının çeşitli nedenleri bulunmaktadır. Bunlardan biri hayvanlarla harp levazımatı ve işe nakliyatı yapıldığı için hastalık yayılma imkanı bulmuştur. Yine asker alma merkezlerinde hayvanlar toplanıp

²⁴ MMZC., İ. 71/C. 1, (30 Mart 1326/12 Nisan 1910); N. Erk, “Tarihte Önemli Sığır Vebası Salgınları”, s. 233; Ahmet Şerif, *Anadolu'da Tanın*, s. 132, 172-173.

²⁵ MMZC., İ. 87/C. 1, (16 Nisan 1327/29 Nisan 1911).

²⁶ BOA., DH.İD., 106/7, (18 Cemâzi-yel-evvel 1329/17 Mayıs 1911).

²⁷ BOA., DH.İD., 106/11, (12 Cemâzi-yel-âhir 1331/9 Mayıs 1913).

²⁸ “Sığır Vebası ve Hakkında İttihazı Lazım Gelen Tedabir (Veba-i Bakari)”, s. 62; N. Erk, “Tarihte Önemli Sığır Vebası Salgınları”, s. 233.

muayene edilirken herhangi bir yerden bulaşık bir hayvan gelmişse mikrop diğerlerine de bulaşmıştır. Seferberlik nedeniyle mülkiye baytarları silahlı hale alınca taşrada hastalıklara anında müdahale edecek baytar kalmamıştır. Kordon uygulaması için gerekli zabita ve jandarma seferberlikten dolayı istihdam edilememiş ve kalıcı güvenlik önlemleri alınamamıştır. Bir defa korunma tedbirlerini içeren kanun etkili bir şekilde uygulanamamıştır. Bunlar savaş ortamında hastalığın artma nedenleri arasında sayılabilir.²⁹

Öte yandan hastalığa karşı direnç sığırların ırki özelliklerine göre değişmektedir. En hassas Kırım, Odesa, Kars, Halep ve Mısır ırklarıdır. Bunlar ve melezleri hastalığa çabuk tutulup çoğu telef olurken Rumeli'nin yoz sığır ırkları nispeten, Anadolu'daki karasığırlar ise çok dirençlidir. Sığırların cinsine göre telefata miktarları da değişmektedir. Ölüm oranı Kırım ineklerinde %80'i aşarken Rumeli sığırlarında %60, Anadolu sığırlarında ise %40 civarındadır. Hastalığa karşı direnç gösteren mandalar olup bunlarda telefata %30'a kadar inerken %70'i hastalıktan kurtulduğu gibi telef olanlar genellikle malaklardır.³⁰

Veba-i bakari'nin yayılmasında duyarlı davranışlar da etkilidir. Mesela Tüccar Hafız Mehmet ve Hacı İbrahim, satın aldıkları 980 baş karasığır ile 80 balya deriyi hastalık bulunan yerlerden geçirip İzmir yoluyla getirmişler ve açıkça sıhhi kuralları ihlal etmişlerdir.³¹ Yine Çatalca'ya bağlı Dedeler ve Hadımköy, veba-i bakari salgını nedeniyle kordon altına alınmış ancak celeplere ait hayvanlar, yasak olmasına rağmen Hadımköy polis komiseri tarafından jandarma ve muhtarların da yardımı ile kordon dışına çıkarılmıştır.³² Benzer bir olayda, Bandırma'da görev yapan hayvan muayene memuru İshak Efendi, veba-i bakari'ye tutulmuş bir kısım hayvanı iskeleden geçirtmek suretiyle hastalığın yayılmasına sebep olduğu gerekçesiyle şikayet edilmiştir.³³ Hayvan tüccarları hastalığın taşınmasında ve bulaşmasında etkili olup Suriye havalisinde sıklıkla görülen veba-i bakari salgınları hayvan tüccarları vasıtasıyla bulaştırılmıştır.³⁴

Hastalığa karşı ahalî de yeterince duyarlı değildi. Veba-i bakari salgını bulunan yerlerde uygulanan kordonlardan gizlice hayvan kaçıranlar, hasta hayvan etinden pastırma ve sucuk imal edip satanlar ile sıhhi kurallara uymayanlar vardı.³⁵ Hastalık ile mücadele için gerekli masrafları karşılamak üzere bir yerden bir başka yere sevk edilen hayvanlardan alınan muayene

²⁹ MMZC., İ. 63/C. 1, (5 Mart 1334/5 Mart 1918).

³⁰ Baytar Nikolaki, "Veba-i Bakari Serumu ve Tedavi-i Bi-l-masl", *Mecmûa-i Fîmûn-ı Baytariye*, 1/3, (1 Teşrinievvel 1324/14 Ekim 1908), s. 85; "Sığır Vebası ve Hakkında İttihazı Lazım Gelen Tedabir (Veba-i Bakari)", s. 64; Mandalardaki telefata oranı için bkz. Z. Özlü, "Vebâ-yı Bakari ve Zâtülceb", s. 103.

³¹ BOA., DH.MKT., 1755/100, (12 Muharrem 1308/28 Ağustos 1890).

³² BOA., DH.MKT., 1083/17, (30 Rebi'ül-evvel 1324/24 Mayıs 1906).

³³ BOA., DH.MKT., 1144/42, (20 Zilhicce 1324/4 Şubat 1907).

³⁴ "Suriye Vilayetinin Emval-i Umumiye-i Hayvaniyesi", *Ticaret ve Ziraat Nezareti Mecmûası*, 4/28, (30 Haziran 1329/13 Temmuz 1913), s. 380

³⁵ BOA., DH.MKT., 1773/23, (5 Rebi'ül-evvel 1308/19 Ekim 1890).

resminden dolayı hayvan sahipleri hayvanlarını muayene ettirmeden kaçırmakta ve hastalığın yayılmasına neden olmaktadır.³⁶ Yine hastalık sonunda ahırlar temizlenip arındırılmadığı için mikrop uygun ortamda tekrar üremekte ve salgına yol açmaktadır.³⁷ Salgınlar sırasında ahali sıhhi kurallara uymadığı gibi hayvanların derileri yüzüldükten sonra leşlerinin ortada bırakılması hastalığı daha geniş bir alana yaymaktadır.³⁸ Ayrıca Birinci Dünya Savaşının başlarında, 1914 yılında, Lapseki, Karesi ve Irak'ta salgın başlayınca Irak'tan çevreye hastalığın yayılmasına karşı Urfa, Nusaybin ve Musul'da tesis edilen güvenlik noktalarına rağmen Kürt Süleyman Ağanın kaçırdığı veba-i bakarîli hayvanlarla hastalık Halep vilayetine bulaşmıştır. Ne yazık ki mülkiye baytarları seferberlik nedeniyle askere alındıkları için hastalığa zamanında müdahale edilememiş ve Halep'te telefata bir hayli artmıştır.³⁹

Yanlış politikalar da salgınlarda etkili olup Anadolu'da geçit yerleri ile pazar ve panayırlarda bulunan muayene memurlarının kaldırılarak Rumeli'ye gönderilmeleri kontrol aksadığı için hastalığın Anadolu coğrafyasında yayılmasında etkili olmuştur.⁴⁰ Taşradaki devlet görevlilerinin veba-i bakarî salgınlarına karşı duyarsız kalıp salgının yayılmasına ve hayvanların telef olmasına neden oldukları durumlar da vardır. Halep mebusu Mehmet Bahaeddin Beyin, Meclisi Mebusan'daki ifadesine göre 1908 yılında Halep vilayetine bağlı bir kazada çıkan salgın üzerine kaza kaymakamı salgını vilayete bildirmiş ancak vali ne bir cevap vermiş, ne de bir baytar göndermiştir. Salgın nedeniyle büyükbaş hayvanların tamamı telef olmuştur. Hastalık 1909 yılında kazada tekrar zuhur edince bu defa kaymakam vilayete bildirmemiştir. Sebebi sorulunca da vilayete yazdım yazdım cevap verilmedi ve baytar gönderilmedi, onun için beyhudedir demiştir.⁴¹ Yine Basra mebusu Mehmet Hilmi Efendi Meclisi Mebusan'da, ismini belirtmediği, bir vali vekilinin hastalığa karşı vurdumduymazlığını dile getirmektedir. İaşe için bir sancaktan buğday taşıtmak isteyen vali vekiline, sancak mutasarrıfı, sancakta veba-i bakarî olduğunu bildirip buğdayın denizyolu veya demiryolu ile taşınmasını tavsiye etmiş ancak vali vekili bunu dikkate almadığı gibi 30.000 hayvanın telef olmasına neden olmuştur. Bu tür duyarsızlıklar ülkede ziraatı tehdit etmekte ve halkı açlık tehlikesi ile karşı karşıya bırakmaktadır. Çünkü veba-i bakarî salgınlarından dolayı çift hayvanı telef olduğu için bir çift öküzün fiyatı 300 liraya kadar çıkmıştır. Eğer böyle devam ederse bunlar da satılacak ve satılınca da çift sürecek, hasat edecek, kağını çekecek hayvan bulunamayacağı için ziraat ehli zor durumda kalacaktır.⁴²

³⁶ BOA., DH.MKT., 1299/78, (25 Şa'bân 1326/22 Eylül 1908).

³⁷ MMZC., İ. 71/C. 1, (30 Mart 1326/12 Nisan 1910).

³⁸ BOA., DH.MB.HPŞ.M., 8/86, (13 Zilka'de 1331/14 Ekim 1913).

³⁹ MMZC., İ. 73/C. 1, (21 Mart 1334/21 Mart 1918).

⁴⁰ MMZC., İ. 71/C. 1, (30 Mart 1326/12 Nisan 1910).

⁴¹ MMZC., İ. 35/C. 1, (22 Kânunusani 1326/14 Şubat 1911).

⁴² MMZC., İ. 73/C. 1, (21 Mart 1334/21 Mart 1918).

Vebe-i bakarî hastalığı, yaylak ve kışlak arasında hareketli bir yapıya sahip olan konargöçerlerin hayvanlarıyla da yayıldığı gibi Konya havalisinde 1912'de görülen salgını yöredeki Keçili Yörükleri ile diğer konargöçerler bulaştırmıştır. Yine 1916 yılında Tekeli Yörükleri, 5.000'den fazla hayvan ile Karahisarısahib çevresinde yayladıktan sonra kışlamak üzere Ödemiş ve Tire yoluyla Burgaz ovası, Torbalı ve Selçuk çevresine dağılıp bu mıntıkada vebe-i bakarî'nin yayılmasına neden olmuşlardır. Bunların, Ahmetli köyü arazisinde bıraktıkları hayvan leşleri ile bulaşan hastalıktan 2 sığır Zabıta-i Sıhhiye Komisyonunca itlaf edilirken köyün diğer 377 baş sığırının aşılınıp hastalığa karşı korunması için serum istenmiştir. Bu şekilde zirai ve iktisadi durum zarar görünce hastalığın yayılmasını engellemek için konargöçerlerin münasip yerlere iskanı gündeme gelmiştir.⁴³

Vebe-i bakarî salgınları taşradaki halkı ekonomik olarak oldukça sarsmıştır. Konya havalisinde 1893 yılında vebe-i bakarî salgını ile birlikte yaşanan kuraklıktan dolayı ahalinin hem hayvanı telef olmuş hem de tarım üretimi düşmüştür. Özellikle hayvanı telef olan köylüler iskelelere götürmekle yükümlü oldukları zahirenin yarısının affını istemişlerdir.⁴⁴ Yine vebe-i bakarî'den çift hayvanı tamamen telef olan Ankara'nın Hisar köyünden 34 haneye devlet tarafından kefalet-i müteselsile ile Ziraat Bankası'ndan verilmek üzere 10.200 kuruş para ayrılmıştır.⁴⁵ Develi'nin Sindelhöyük köyü muhtarı, vebe-i bakarî salgınında hayvanlarının büyük bir kısmı telef olunca fakir düştüklerini ifade edip telef olan hayvanların vergisinin yarısı için indirim talep etmiştir.⁴⁶ Bolu'nun Gerede kazasında vebe-i bakarî'den dolayı çift hayvanı telef olunca muhtaç konuma düşen ahali için kefalet-i müteselsile ile Ziraat Bankası'ndan verilmek üzere 8.000 kuruş ayrılmıştır.⁴⁷ Ayrıca Muş mebusu İlyas Sami Efendi ve arkadaşları Bitlis'te vebe-i bakarî salgını nedeniyle zarar gören kişilere Ziraat Bankası'ndan kefalet-i müteselsile ile faizsiz para verilmesi için Meclisi Mebusan'da kanun teklifi vermişlerdir.⁴⁸

Suriye ve Musul çevresinde 1908 yılında geniş bir alanda salgına yol açan vebe-i bakarî'den dolayı hayvan sayısı azalınca bölgede hem et üretimi düşmüş hem de ziraat atıl kalmıştır.⁴⁹ Vebe-i bakarî birçok yerde hayvan kırımına neden olunca toprağı işleyecek hayvan kalmadığı için ziraat ülke genelinde büyük oranda zarar görmüş ve halk yoksullaşmıştır. Hayvan sayısı azalınca üretim düşmüş, hayvanların ve hayvan ürünlerinin fiyatları da artmıştır. Ülkede yaşanan salgın ve uzun süreli telefathat hayvan cinslerini de bozmuştur. Mesela boy,

⁴³ BOA., DH.İD., 85/30, (22 Rebî'ül-evvel 1330/11 Mart 1912); BOA., DH.İ.UM.EK., 81/24, (23 Safer 1335/19 Aralık 1916).

⁴⁴ BOA., DH.MKT., 2038/49, (14 Cemâzi-yel-âhir 1310/3 Ocak 1893).

⁴⁵ BOA., BEO., 2317/173730, (5 Safer 1322/21 Nisan 1904).

⁴⁶ BOA., BEO., 2490/186731, (18 Zilka'de 1322/24 Ocak 1905).

⁴⁷ BOA., BEO., 2784/208772, (22 Muharrem 1324/18 Mart 1906).

⁴⁸ MMZC., İ. 71/C. 1, (21 Mart 1327/3 Nisan 1911).

⁴⁹ BOA., DH.MKT., 2648/85, (10 Şevvâl 1326/5 Kasım 1908).

ağırılık, güç, süt ve yağ verimi bakımından dünyaca beğenilen Suriye yöresinin Beledi, Halep, Bâliye ve Rumeli'nin Selvi gibi yerli sığır ırkları veba-i bakarî'den kırılıp sayıları azalmış, boyları da kısalmıştır. Bu çerçevede Ziraat nezaretinin hayvancılığa yeterince önem vermediği dile getirilmekte ve nezaret eleştirilmektedir. Saruhan mebusu Ali Haydar Bey, meşrutiyetin ilanını müteakip Ziraat nezaretinin birinci vazifesinin salgınların önünü almak olduğu halde nezaretin bu işe ehemmiyet vermediğini ve veba-i bakarî'nin olanca dehşetiyle devam edip milyonlarca hayvanı telef ettiğini dile getirmektedir. Hastalıkla mücadele edilmeden ülkede açılan hara ve hayvan depolarının da ölü yatırım olduğunu ve bir işe yaramayacağını ifade etmektedir. Yine Selanik mebusu Velahof Efendi 1911 yılında Meclisi Mebusan'daki konuşmasında ülkenin %72'sinin ziraatla uğraştığını ve devlet gelirlerinin %80'inin ziraatla uğraşan ahali tarafından karşılandığını söylemektedir ki bu durumda ziraatın en önemli aracının hayvancılık olduğu daha iyi anlaşılmaktadır.⁵⁰

Mamûretü'l-aziz vilayetinde yaşanan veba-i bakarî salgını nedeniyle öküzlerin çektiği kağnılardan istifade edilemediği için hububat ve levazimat, merkeplerle taşınmıştır.⁵¹ Salgınlar nedeniyle hayvan sayısı azalıp, ziraat zarar görünce iki buçuk yaşına kadar işe yarar tüm büyükbaş hayvanlar ile iki buçuk yaşından on yaşına kadar damızlığa elverişli inekler, on iki yaşına kadar çifte elverişli öküzler ve beş yaşına kadar boğaların kesimi yasaklanmıştır.⁵²

Hayvan hastalıklarına karşı alınacak tedbirleri belirlemek ve hastalığı ortadan kaldırmak için 1889 yılında Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye idaresinde bir komisyon oluşturulmuş ve bu komisyon her pazartesi günü Tıbbiyede toplanmaya başlamıştır. Bazen hastalıkların teşhisinde sorunlar yaşandığı için tedbirler hususunda bu komisyonun alacağı karara göre hareket edilecektir.⁵³ Ancak bu komisyonda bulunan baytar üye sayısı azdır. Diğer ülkelerde aynı komisyonda 10 ile 12 baytar bulunurken Osmanlı Devleti'nde 3 baytar yer almaktadır. Bu duruma baytarlar tepki gösterince, 1910 yılında komisyonun baytar üye sayısı 12 kişiye çıkarılmıştır.⁵⁴

Veba-i bakarî hastalığının yayılmasını engellemek için çeşitli tedbirler alınmış, salgın mahallinde hastalık tamamen geçse bile Sıhhiye nezaretinden izin

⁵⁰ MMZC., İ. 71/C. 1, (30 Mart 1326/12 Nisan 1910); MMZC., İ. 87/C. 1, (16 Nisan 1327/29 Nisan 1911); MMZC., İ. 87/C. 2, (16 Nisan 1327/29 Nisan 1911); Veba-i bakarî nedeniyle yozlaşan sığır ırkları için bkz. Ahmet Şerif, *Anadolu'da Tanın*, s. 112.

⁵¹ BOA., DH.İ.UM.EK., 72/67, (14 Zilka'de 1332/4 Ekim 1914); BOA., DH.İ.UM.EK., 73/47, (14 Zilhicce 1332/3 Kasım 1914).

⁵² BOA., DH.İ.UM.EK., 13/65, (22 Cemâzi-yel-evvel 1334/27 Mart 1916).

⁵³ BOA., DH.MKT., 1604/21, (10 Receb 1306/12 Mart 1889); BOA., DH.MKT., 1609/20, (22 Receb 1306/24 Mart 1889); BOA., DH.MKT., 1619/70, (24 Şa'bân 1306/25 Nisan 1889); BOA., DH.MKT., 1625/15, (26 Ramazan 1306/26 Mayıs 1889).

⁵⁴ MMZC., İ. 71/C. 1, (30 Mart 1326/12 Nisan 1910).

verilmedikçe deri, boynuz ve yün başta olmak üzere her türlü hayvan ürününün dışarıya ihracı da içeride işlettirilmesi de yasaklanmıştır. Hastalık olmayan yerlerden de hem canlı hayvanlar hem hayvan ürünleri için temiz şahadetnamesi alma zorunluluğu getirilmiştir. Belirli noktalarda baytar muayenesine tabi tutulan hayvanlar ile her türlü hayvan ürünü hastalık şüphesi taşııyorsa geçişlerine izin verilir, şahadetnameleri yoksa kabul edilmezdi. Veba-i bakarî salgını bulunan yerlerden her türlü hayvan ve ürününün dışarıya çıkarılması yasak olup şahadetnameler üzerine hastalık mutlaka yazılır ve bunların çıkışını engellemek üzere bir sıhhiye kordonu teşkil edilirdi.⁵⁵ Mesela Ankara havalisinden Avrupa'ya ihraç edilecek tiftik ve yapağının veba-i bakarî olmayan yerlerden toplanıp temiz olduğuna dair şahadetname alınması şartıyla ihracına izin verilmiştir. Çünkü bu endişenin temelinde veba-i bakarî mikrobunun taşınarak bulaşma ihtimali vardır.⁵⁶ Yine Bulgaristan ve Doğu Rumeli Kapıkethüdalığı ile yapılan yazışmalardan anlaşıldığı üzere sığır, koyun, yün, deri, içyağı, boynuz ve turnak gibi ürünlerin çıkarıldığı yerlerde 30 kilometre mesafede 40 gün içerisinde hastalık görülmemişse temiz kabul edilmekte ve buna göre görevli memurlar veya baytarlar tarafından temiz şahadetnamesi verilmektedir. İthalatta da sığır ve koyun gibi hayvanların geçtikleri yerlerde hiçbir hastalığın bulunmadığının şahadetnamelere işlenmesi gerekmektedir. Tüccarlar, taşıma sırasında görevli memurlardan aldıkları bu şahadetnameleri mutlaka yanlarında bulundurmak zorundadır.⁵⁷

Veba-i bakarî salgınlarına karşı sıhhi tedbirleri almak üzere baytar görevlendirmek sıkça başvurulmuş bir yöntem olup Adana ve Halep'te 1886'da patlak veren ve beş altı aydır devam eden veba-i bakarî salgını ile mücadele için görevlendirilen baytarların aldıkları tedbirler sonucunda salgın Adana'da önemli ölçüde yavaşlamış ancak Halep'te salgının önüne tam olarak geçilememiştir.⁵⁸

Veba-i bakarî salgını ile mücadele mülkiye baytarlarının görevi iken taşranın ihtiyacını karşılayacak yeterli baytar bulunmamaktadır. Bu nedenle ihtiyaç duyulan mülkiye baytarı yetiştirilinceye kadar bazı salgın yerlerine askeri baytarlar gönderilmiştir.⁵⁹ Hayvan hastalıklarına karşı vilayetlerde askeri ve

⁵⁵ BOA., DH.MKT., 1567/46, (18 Rebî'ül-evvel 1306/22 Kasım 1888); BOA., DH.MKT., 1572/54, (5 Rebî'ül-âhîr 1306/9 Aralık 1888); BOA., DH.MKT., 1597/91, (22 Cemâzi-yel-âhîr 1306/23 Şubat 1889); BOA., DH.MKT., 1609/116, (24 Receb 1306/26 Mart 1889); BOA., DH.MKT., 1685/96, (7 Cemâzi-yel-evvel 1307/30 Aralık 1889).

⁵⁶ BOA., DH.MKT., 1717/6, (20 Şa'bân 1307/11 Nisan 1890); BOA., DH.MKT., 1726/56, (8 Şevvâl 1307/ 28 Mayıs 1890).

⁵⁷ BOA., DH.MKT., 1984/45, (15 Muharrem 1310/9 Ağustos 1892); BOA., DH.MKT., 33/46, (22 Şevvâl 1310/9 Mayıs 1893).

⁵⁸ BOA., DH.MKT., 1580/70, (28 Rebî'ül-evvel 1306/25 Aralık 1886).

⁵⁹ BOA., DH.MKT., 1663/104, (8 Safer 1307/4 Ekim 1889).

mülkiye baytarı bulundurulması gerekmesine rağmen bunların maaş ve harcırahlarının ödenmesi hususu sorun olduğu gibi hazine tarafından, Ticaret ve Nafia nezareti bütçesine eklenmesi uygun görülmemiştir. Çözüm vekaletler bütçesinden Ticaret ve Nafia nezareti bütçesine aktarılarak bulunmuştur. Veba-i bakarı salgını devam eden yerlere acilen baytar gönderilmesi gerektiği için tayin olunan baytarların maaş ve harcırahlarının bir an önce ödenmesi istenmiştir.⁶⁰ Bir süre sonra baytarların maaş ve harcırahları Ticaret ve Nafia nezaretinden tahsis edilmiştir.⁶¹ Hüdavendigâr vilayetinde çıkan hayvan hastalıkları ile mücadele için merkez vilayette bulunan Umumi Baytar Müfettişinden başka her liva merkezi ile dışarıdan getirilen hayvanların geçiş noktalarında birer baytar istihdamıyla toplam sekiz baytarın görevlendirilmesi kararlaştırılmıştır. Gerek bunların maaşlarına ve gerek yapılacak Tahaffuzhaneler masrafına harcanmak üzere ticaret hayvanlarından alınan muayene harçlarının karşılık gösterilmesi talep edilmiştir.⁶² Yozgat ve Aydın'da veba-i bakarı'ye karşı hayvanlara yapılacak serum için gönderilecek baytar heyeti ile beraber komisyon azasından Harbiye Baytar Sınıfı Muallimi ve Baytar Ameliyat Mektebi Müdürü Galip Beyin maaş ve harcırahının hayvan muayene rüsumundan ödenmesi istenmiştir.⁶³ Yine ihraç edilecek hayvanlar ile ürünlerinin muayenesi amacıyla İnebolu, Samsun, Sinop, Trabzon ve diğer Anadolu sahillerinde birer baytar bulundurulması gerekli ise de maaşlarına karşılık para bulunmadığı için tayin işlemi gerçekleşmemiştir.⁶⁴

Veba-i bakarı hastalığı ile mücadelede maddi kaynak sıkıntısı olup çare arayışları içerisinde gerekli masrafları belediye gelirlerinden ve mal sandıklarından ödenmesi talimatı verilmiştir. Mesela Eskişehir'de görülen hastalıkla mücadele için gerekli olan meblağın mal sandığından ödenmesi istenmiştir.⁶⁵ Bir süre sonra hayvan hastalıkları ile mücadele için gerekli masrafların orman ve maadin hasılatından karşılanması gündeme gelmiştir.⁶⁶ Dönem içerisinde hastalıklarla mücadele etmek adına her türlü masrafı karşılamak üzere bir türlü bütçeden yeterli ödenek ayrılamamıştır. Mesela 1910 yılında Tanin gazetesinin haberine göre bulaşıcı hayvan hastalıkları ve özellikle sığır vebası ile mücadele için Mısır'da 7.000.000 lira, Rusya'da 17.000.000 lira harcanırken Osmanlı Devleti'nde sadece 150.000 kuruş ayrılabilmektedir.⁶⁷

⁶⁰ BOA., Y.PRK.TNF., 3/8, (8 Şa'bân 1308/19 Mart 1891); BOA., DH.MKT., 1820/40, (8 Şa'bân 1308/19 Mart 1891).

⁶¹ BOA., DH.MKT., 1879/84, (15 Rebî'ü'l-evvel 1309/19 Ekim 1891).

⁶² BOA., BEO., 216/16175, (23 Zilka'de 1310/8 Haziran 1893); BOA., BEO., 525/39374, (3 Cemâzi-yel-âhir 1312/2 Aralık 1894).

⁶³ BOA., İ.O.M., 5/1316B-4, (12 Receb 1316/26 Kasım 1898).

⁶⁴ BOA., DH.MKT., 2188/13, (29 Zilka'de 1316/10 Nisan 1899).

⁶⁵ BOA., DH.MKT., 1912/19, (16 Cemâzi-yel-âhir 1309/17 Ocak 1892); BOA., DH.MKT., 1912/121, (16 Cemâzi-yel-âhir 1309/17 Ocak 1892).

⁶⁶ BOA., BEO., 520/38978, (25 Cemâzi-yel-evvel 1312/24 Kasım 1894).

⁶⁷ MMZC., İ. 71/C. 1, (30 Mart 1326/12 Nisan 1910); MMZC., İ. 88/C. 2, (18 Nisan 1327/1 Mayıs 1911); Ahmet Şerif, *Anadolu'da Tanin*, s. 116-117, 124.

Baytar maaş ve harcırahı için ödenek yetersizliği yanında ülkede yeterli baytar da yoktur. Osmanlı Devleti'nde, 1910 yılına gelindiğinde toplam mülkiye baytarı sayısı 180'dir. Bunların hemen hemen yarısı Rumeli ve İstanbul'da görevli olduklarından Anadolu'da birçok vilayette baytar bulunmamaktadır. Baytar sayısı az olunca salgınlara zamanında müdahale edilememekte ve hastalık kısa sürede yayılmaktadır. Ülke genelinde ihtiyaç duyulan toplam baytar sayısı 1911 yılında 518 olarak belirlenmiştir. Bu nedenle baytar sayısını arttırmak gerekmektedir. Dönem içerisinde Baytar Mektebinden yılda 10 veya 12 baytar mezun olmaktadır. Mektepte yapılacak ıslahatla yıllık 24 ile 30 arasında baytar mezun edilip ihtiyaç karşılanmaya çalışılmaktadır. Her yere baytar gönderilemediği için kısa vadede yararlanmak amacıyla bir de Baytar Tatbikat Mektebi açılmıştır. Eğitim süresi iki yıl olan okuldan yıllık 40 ile 50 arasında eleman yetiştirmek hedeflenmektedir. Bunlar baytarlara yardım etmek, sıhhi kuralları uygulamak ve aşı yapmak üzere taşrada görevlendirilecektir. Bu çalışmalar üzerine 1916 yılında Osmanlı Devleti'nde baytar sayısı 250'ye ulaşmış ancak başka ülkelerle kıyaslandığı zaman bu yetersizdir. Mesela aynı tarihte Almanya'da bulunan baytar sayısı 6.000'dir. Bu şartlarda ülkede bulunan 47.000.000 baş sığır, beygir, katır, merkep, koyun ve keçiye 250 baytarla hizmet götürmek çok güçtür.⁶⁸

Veba-i bakarî'ye karşı herhangi bir ilaç olmadığı için çoğu zaman baytar göndermek de bir işe yaramamaktadır ancak hastalığa karşı Bakteriyolojihane müdürü Doktor Nikol tarafından bir serum keşfedilmiş ve ilk defa Halkalı Ziraat Mektebi çiftliğinde zuhur eden veba-i bakarîye karşı Doktor Refik ve Baytar Refik Beyler tarafından tatbik edilip olumlu sonuçlar alınmıştır. Serumun masrafları devlet tarafından karşılanıp, hastalık mikrobu taşıyan hayvanlardan alınan virüslü kan ile hastalıktan kurtulan hayvanlardan alınan kandan elde edilen serum, karma usulde deri altına şırınga ile zerk edilmiştir. Nitekim Doktor Nikol, Adil Bey ve Doktor Refik Beyin ekip çalışmaları neticesinde Bakteriyolojihane'de serum üretimine başlanmıştır. Hatta bu serumun Orman Maadin ve Ziraat nezaretinin teşvikiyle hastalık çıkan başka bir yerde uygulanması kararlaştırılmıştır. Bakteriyolojihane'de 500 şişeden fazla serum hazırlandığı gibi 1898 yılında Aydın ve Yozgat'ta görülen veba-i bakarî salgını sırasında Beşinci Şube Baytar Müfettişi Abdullah Efendi, Miralay Galip Bey ve Doktor Refik Beylerden oluşturulan bir komisyon yeteri kadar şişe serum ile hastalığın şiddetle hüküm sürdüğü Yozgat'a gönderilmiştir. Komisyon tarafından burada serum uygulanmış ve elde edilen verilere göre uygulamadan önce %45 olan telefat miktarı uygulamadan sonra %0,28'e düşmüştür.⁶⁹

⁶⁸ MMZC., İ. 71/C. 1, (30 Mart 1326/12 Nisan 1910); MMZC., İ. 87/C. 1, (16 Nisan 1327/29 Nisan 1911); MMZC., İ. 88/C. 1, (18 Nisan 1327/1 Mayıs 1911); "Sığır Vebası ve Hakkında İttihazı Lazım Gelen Tedabir (Veba-i Bakarî)", s. 62.

⁶⁹ BOA., BEO., 1176/88157, (26 Rebi'ül-evvel 1316/14 Ağustos 1898); BOA., İ.O.M., 5/1316Ca-4, (22 Cemâzi-yel-evvel 1316/8 Ekim 1898); BOA., İ.O.M., 5/1316Ca-3, (24

Bakteriyolojihane’de serum üretimi devam etmiş ve veba-i bakarî salgını olan yerlere 2.000 şişe serum daha gönderilmiştir.⁷⁰ Serum üretimini arttırmak için nakit sıkıntısı yaşanmış ancak gerekli masrafın, Bakteriyolojihane’ye tahsisi hususu Orman Maadin ve Ziraat nezaretinden talep edilmiştir.⁷¹ Aydın’da 1904 yılında salgına yol açan veba-i bakarî’nin aşırı derecede telefata yol açmaması için 3.000 doz serum istenmiş ancak 1.500 doz gönderilebilmiştir. Tekrar 2.000 doz istenmiş ancak bu defa 1.000 doz gönderilmiştir. Çünkü son üç ayda çeşitli yerlere 35.000 doz serum gönderildiği için serum yetiştirmekte sıkıntı çekilmektedir.⁷² Aynı tarihte Karahisarısahib sancağında salgına neden olan veba-i bakarî, Konya vilayetinden bulaşmakla birlikte hastalığın yayılmasını engellemek için fenni tedbirleri uygulamak ve aşı yapmak üzere serum ile baytar gönderilmiştir.⁷³ Serum ihtiyacı ve talep artınca yeterli üretimi sağlamak amacıyla Mülkiye Baytar Mektebi arsası üzerinde bir Bakteriyolojihane tesisi yapılması zorunluluğu da doğmuştur.⁷⁴ Bunun yanında 1911 yılında Van ve Bitlis’teki veba-i bakarî salgını ile mücadele için gönderilen serum şişelerinden birçoğu yolda kırılmış, büyük bir kısmı da donmuş ve yerine ulaşmamıştır. Devlet, Musul’a serum gönderemediği gibi baytar göndermekten ve sıhhi kuralları icra ettirmekten başka çare bulamamıştır. Ancak Erzincan serum laboratuvarı tamamlanırsa Musul’a serum gönderilebilecektir.⁷⁵ İstanbul’dan gönderilen

Cemâzi-yel-evvel 1316/10 Ekim 1898); *BOA., BEO.*, 1209/90669, (26 Cemâzi-yel-evvel 1316/12 Ekim 1898); Serumun hazırlanışı, uygulama yöntem ve miktarı ile Yozgat’taki sonuçlar için bkz. Baytar Nikolaki, “Veba-i Bakarî Serum ve Tedavi-i Bi-l-masl”, s. 80-84; Veba-i bakarî serumundan, yurtiçinde ve yurtdışında yapılan uygulamalardan da olumlu sonuçlar alınmış olup, 1901 yılında ortalama telefat miktarı %95,3 iken, karma usulde yapılan aşılama sonrası bu oran %1,5’e düşmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz. Osman Nuri, “Veba-i Bakarîye Dair Neşrolunan Taharriyat”, *Mecmûa-i Fümûn-ı Baytariye*, 1/6, (1 Teşrinievvel 1324/14 Kasım 1908), s. 172-182; Veba-i bakarî serumunun uygulanışı ve tesiri için bkz. Doktor Nicolle, “Veba-i Bakarî Serum”, *Ceride-i Baytariye ve Ziraiye*, 1/1, (1 Teşrinisani 1315/13 Kasım 1899), s. 9-11; Baytar Armenak, “Veba-i Bakarî Serumü Müessir’dir”, *Mecmûa-i Fümûn-ı Baytariye*, 1/10, (15 Kanunısani 1324/28 Ocak 1909), s. 302-304; “Sığır Vebası ve Hakkında İttihazı Lazım Gelen Tedabir (Veba-i Bakarî)”, s. 67-69; İlk Bakteriyolojihane, Nikol’un İstanbul’a geldiği 1894 yılında İstanbul’da açıldığı gibi müdürü Nikol, yardımcısı Mustafa Adil olup bunlar, veba-i bakarî ve serum alanında önemli çalışmalar yapmışlardır. Nihal Erk, “İlk Türk Bakteriyologlarından Adil Mustafa”, *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, 15/1, (1968), s. 25-26; Sığır vebası serumu için ayrıca bkz. Esin Karlıkaya, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Uygulanan Aşı ve Serumlar ile Bunların Üretildiği Kuruluşlar”, *Trakya Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi*, 16/3, (1999), s. 175.

⁷⁰ *BOA., BEO.*, 1216/91177, (13 Cemâzi-yel-âhîr 1316/29 Ekim 1898).

⁷¹ *BOA., BEO.*, 1437/107760, (6 Şevvâl 1317/7 Şubat 1900).

⁷² *BOA., BEO.*, 2456/184135, (21 Ramazan 1322/29 Kasım 1904).

⁷³ *BOA., BEO.*, 2456/184159, (22 Ramazan 1322/30 Kasım 1904).

⁷⁴ *BOA., BEO.*, 2705/202844, (21 Ramazan 1323/19 Kasım 1905).

⁷⁵ *MMZC.*, İ. 87/C. 1, (16 Nisan 1327/29 Nisan 1911).

serumun yolda donarak bozulması nedeniyle işe yaramaması üzerine Ankara mebusu Mehmet Talat Bey Meclisi Mebusan'da yaptığı konuşmada Halep ve Diyarbakır'de de birer serum üretim laboratuvarının açılması gerektiğini öne sürmüştür. Serum olmadan bir yere sadece baytar göndermek yeterli değildir. Çünkü hayvanlar salgından kılınırlık için denetimden öteye bir şey yapmak oldukça zordur. Bu nedenle serum ve baytar, hastalıkla mücadele için önemli iki husustur.⁷⁶ Yine Birinci Dünya savaşının başlarında Adana, Konya, Edirne, Halep, Suriye, Mamûretü'l-aziz, Diyarbakır, İzmîd, Karesi, Beyrut ve Kalaisultanîye'deki veba-i bakari salgınlarının seferberlik nedeniyle toplanan hayvanlardan orduya ait hayvanlara bulaşma ihtimaline karşı 5.000 doz serum talep edilmiştir.⁷⁷

Hastalığın herhangi bir ilacı olmamakla birlikte salgın çıkmadan önce aşılama yöntemiyle hastalığa karşı bağışıklık kazandırmak en önemli yöntemdi. Bunun yolu serum olarak bahsedilen aşı olup, serum üretimi için mevcut Bakteriyojihaneye yetersizdi ve yıllık üretim 1.000 litre idi. Oysa ülkenin yıllık 10.000 litre serum ihtiyacı vardı. Buna binaen 1910 yılında bütçeden ayrılan kaynak ile Erzincan'da yapımına başlanan Bakteriyojihanenin 1911 yılı Haziran veya Temmuz ayı içerisinde bitirilip, 2.000 litre serum üretimi hedeflenmekteydi. Ayrıca İstanbul'daki Bakteriyojihaneye için ayrılan tahsisat ile burası genişletilip 1912 yılından itibaren burada da 8.000 litreye kadar serum üretilebilecek ve böylece ülkenin ihtiyacı karşılanabilecekti.⁷⁸ Erzincan Bakteriyojihanesi 1912 yılında faaliyete geçtiği gibi İstanbul ile birlikte bu iki Bakteriyojihanede 1913'e kadar serum üretimi için 70 civarında hayvan bulunurken bundan sonra hayvan sayısı 320'ye çıkarılmış hatta Eskişehir'de de bir Bakteriyojihaneye yapılıp 1915 yılında serum üretimi başlamıştır. Bu Bakteriyojihanelerde 1912'de İstanbul'da 1.735 litre, Erzincan'da 1.188 litre olmak üzere toplam 2.923 litre; 1913'de İstanbul'da 2.110 litre, Erzincan'da 1.782 litre olmak üzere toplam 3.892 litre; 1914'de İstanbul'da 3.849 litre, Erzincan'da 1.714 litre olmak üzere toplam 5.563 litre; 1915'de İstanbul'da 2.143 litre, Erzincan'da 3.217 litre ve yeni devreye giren Eskişehir'de 3.267 litre olmak üzere toplam 8.627 litre serum üretimi gerçekleştirilmiştir. Hayvan başına ortalama 50 gram serum uygulanıp 1912'de 58.460 baş, 1913'de 77.840 baş, 1914'de 111.260 baş, 1915'de 152.540 baş hayvan aşılanmıştır.⁷⁹

Veba-i bakari'ye karşı Nikol'un serumu keşfi önemli bir gelişme olup aşılama yöntemiyle uygulanan serumun yararı anlaşılınca Paris Pasteur Enstitüsü tarafından da onaylanmıştır. Çevre ülkeler bundan faydalanıp hastalığı önemli

⁷⁶ MMZC., İ. 88/C. 1, (18 Nisan 1327/1 Mayıs 1911); MMZC., İ. 88/C. 2, (18 Nisan 1327/ 1 Mayıs 1911).

⁷⁷ BOA., DH.İD., 102/41, (12 Şevvâl 1332/3 Eylül 1914); BOA., DH.İD., 102/42, (7 Zilka'de 1332/27 Eylül 1914).

⁷⁸ MMZC., İ. 87/C. 1, (16 Nisan 1327/29 Nisan 1911).

⁷⁹ "Siğir Vebası ve Hakkında İttihazı Lazım Gelen Tedabir (Veba-i Bakari)", s. 68.

ölçüde bertaraf ederken aşının geliştirilmesi ve uygulama işine yeterince önem verilmediği için Osmanlı Devleti topraklarında hastalık ve telefat devam etmiştir. İngiltere, Osmanlı Devleti'nden serum alıp Hindistan'a ve Mısır'a göndermiş, buralardaki uygulamalardan başarılı sonuçlar elde edilmiş hatta bu usul üzerinde çalışmalarını ve aşılamaı devam ettirmişlerdir. Yine Ruslar, serum ile aşılama usulünü Osmanlı Devleti'nden öğrenmiş ve bunu geliştirmişler hatta önemli bir aşama kaydedip 1908 yılına gelindiğinde hastalığı ciddi ölçüde söndürmüşlerdir. Oysa serum, Osmanlı Devleti'nde tesir bakımından geliştirilememiştir. Hatta serum devlet tarafından verilmesi gerekirken sahtesini yapan, suyu serum diye satıp ahaliyi dolandıran devlet memurları olmuş ancak bunlara karşı Meclisi Mebusan'da da ifade edildiği gibi herhangi bir yaptırım uygulanmamıştır.⁸⁰

Baytar gönderme ve serum ile aşılama dışında hastalığı önlemeye yönelik çeşitli tedbirler bulunmaktadır. Taşradaki bütün idari birimlere 1889 yılında gönderilen yazıda salgın hayvan hastalıklarında silsile yoluyla bilginin taşradan merkeze aktarılması istenmektedir. Hastalık durumunda mahalle ve köy muhtarları ile ihtiyar meclisleri nahiye müdürlerine, müdürler kaza kaymakamlarına, kaymakamlar liva'ya, liva mutasarrıfları da 24 saat içerisinde vilayete bildirmekle yükümlüdürler. Buradan da nezarete bildirilecek ve hastalığın çıktığı yere en yakın mülkiye ve askeri baytarlarına bilgi verilerek bunlar tarafından hastalığın türü belirlenip gerekli tedbir en kısa sürede alınacaktır.⁸¹ Bir defa hastalığa zamanında müdahale etmek ve yayılmasını engellemek için hem salgın mahallindeki ahalinin hem de taşradaki idarecilerin durumu acilen merkeze bildirmeleri gerekmektedir.⁸² Baytar, hastalık mahalline ulaşip hastalığı teşhis ettikten sonra hazırladığı mazbataları bağlı olduğu baytar müfettişliği aracılığı ile nezarete bildirmek zorundadır.⁸³ Hatta ahalden hayvan hastalıklarını zamanında bildirmeyenler, adliyyeye çıkarılıp sorgulanacaklar ve 25 kuruş nakit ceza ile cezalandırılacaklardır ancak bu ceza caydırıcı değildir.⁸⁴ İhbar hususunda, hükümete haber verilirse birtakım tedbirler alınıp alım satımın yasaklanacağını düşünen ahali, fenni tedbirlerden çekinmektedir ki uygulamalar hakkında ikna edici ve yeterli bilgi sahibi değildir. Yine Ticaret ve Ziraat nazırı

⁸⁰ Baytar Nikolaki, "Veba-i Bakarı Serumı ve Tedavi-i Bi-l-masl", s. 80-84; *MMZC.*, İ. 71/C. 1, (30 Mart 1326/12 Nisan 1910).

⁸¹ *BOA.*, *DH.MKT.*, 1679/5, (10 Rebî'ü'l-âhir 1307/4 Aralık 1889).

⁸² *BOA.*, *DH.MKT.*, 2586/34, (1 Zilka'de 1319/9 Şubat 1902); *BOA.*, *DH.MKT.*, 2586/50, (1 Zilka'de 1319/9 Şubat 1902).

⁸³ "Emraz-ı Sâriye Zuhurunda Mazbata ve Cedvelin Suret-i Tanzim İrsaline ve Marazın Zuhur ve İndifat ve Tarz-ı İhbarına Dair Tarifnamedir", *Ticaret ve Ziraat Nezareti Mecmûası*, 6/49-51, (31 Mayıs 1331/13 Haziran 1915), s. 78.

⁸⁴ *BOA.*, *DH.HMŞ.*, 21/51, (7 Zilka'de 1327/20 Kasım 1909); *BOA.*, *DH.MUİ.*, 114/6, (11 Receb 1328/19 Temmuz 1910); *BOA.*, *DH.HMŞ.*, 19/77, (4 Muharrem 1330/25 Aralık 1911); *BOA.*, *DH.MB.HPS.*, 144/5, (9 Muharrem 1330/30 Aralık 1911).

Mustafa Şeref Bey, 5 Mart 1918'de Meclisi Mebusan'da yaptığı konuşmada ahalinin ihbar hususuna yeterince önem vermemesinin nedenini hayvan fiyatları artmasına rağmen itlaf edilen hayvanlar için ödenen tazminatın yetersizliğine bağlamaktadır.⁸⁵

Vebe-i bakarî salgınları ile mücadele etmek üzere hastalığa karşı alınacak tedbirleri içeren bir risale, baytar komisyonu tarafından hazırlanmış, bütün vilayetlere ve müstakil mutasarrıflıklara gönderilmiştir.⁸⁶ Yine vebe-i bakarî ve diğer hayvan hastalıklarının yayılmasına karşı Avrupa'da uygulanan sıhhi şartların Osmanlı Devleti topraklarında çıkan salgınlara karşı da uygulanması için Avrupa'da neşredilen fenni bir baytar gazetesinin her ay sonunda tercüme edilmesi kararlaştırılmıştır.⁸⁷ Hastalıkla etkili bir şekilde mücadele etmek için 1893 yılında Zabıta-i Sıhhiye-i Hayvaniye Talimatnamesi hazırlanıp ilk önce Bursa'da uygulamaya konulmuştur.⁸⁸

Baytarlar, taşradaki hayvan hastalıklarıyla ilgili cetvelleri düzenleyip, sıhhiye dairesine göndermekle de yükümlüdürler ancak genellikle köylere gidemedikleri için buralarda hayvan hastalıklarından anlayan kişilerden alınan malumata göre gerekli cetvelleri, belediyeler hazırlayıp onaylamaktadır.⁸⁹ Yine köylerde devriye görevi yürüten jandarmalar, hayvan hastalıkları hakkında bilgi toplamak ve idari birimlere bilgi vermekle sorumlu tutulmuştur.⁹⁰

Vebe-i bakarî salgınlarının yayılmasını önlemek için hastalığa tutulmuş hayvanların, baytar raporu doğrultusunda değerlerinin üçte biri, yarısı veya üçte ikisine kadar değışen oranlarda bedelleri sahiplerine ödenip hayvanlar itlaf edilmiştir.⁹¹ Ayrıca salgın mahalli, belirli sınırlar içerisinde kordon altına alınıp giriş ve çıkışlar yasaklamak suretiyle hastalığın yayılması engellenmeye çalışılmıştır. Mesela 1889 yılında İzmir ve çevresinde salgın nedeniyle şimendifer ve denizyolu hattı kontrol altında iken karayolu Hereke tarafından sıhhi kordon ile çevrilip çeşitli hayvan ürünlerinin giriş ve çıkışı yasaklanmıştır.⁹²

⁸⁵ Ahmet Şerif, *Anadolu'da Tanın*, s. 131-132; MMZC., İ. 63/C. 1, (5 Mart 1334/5 Mart 1918).

⁸⁶ BOA., DH.MKT., 1715/79, (17 Şa'bân 1307/8 Nisan 1890); Ayrıca bkz. Z. Özlü, "Vebâ-yı Bakarî ve Zâtülceb", s. 103-109.

⁸⁷ BOA., BEO., 66/4906, (16 Safer 1310/9 Eylül 1892).

⁸⁸ N. Erk, "Tarihte Önemli Sığır Vebası Salgınları", s. 230.

⁸⁹ BOA., DH.MKT., 1692/68, (3 Cemâzi-yel-âhir 1307/25 Ocak 1890); Mesela Çatalca ve Büyükçekmece'de hayvan hastalıkları hakkında araştırma yapmak ve köylerden bilgi toplamak üzere Çatalca belediye çavuşu Mehmet Efendi görevlendirilmiştir. BOA., DH.MKT., 308/55, (19 Cemâzi-yel-evvel 1312/18 Kasım 1894).

⁹⁰ BOA., DH.HMŞ., 21/51, (7 Zilka'de 1327/20 Kasım 1909); BOA., DH.HMŞ., 19/77, (4 Muharrem 1330/25 Aralık 1911); BOA., DH.MB.HPS., 144/5, (9 Muharrem 1330/30 Aralık 1911).

⁹¹ BOA., DH.MKT., 1386/59, (24 Rebî'ü'l-evvel 1304/21 Aralık 1886).

⁹² BOA., DH.MKT., 1598/82, (25 Cemâzi-yel-âhir 1306/26 Şubat 1889).

Hastalıktan telef olan hayvanlar ile deri ve kırıntılarının sıhhi şartlara göre gömülmesi gerektiği gibi bu durum matbuat idaresine yazılıp gazeteler aracılığı ile de ilan ettirilmiştir.⁹³ Veba-i bakarı'ye tutulan hayvanları kordon uygulamasına göre daha dar bir alanda bir yere kapatıp karantina altına alarak sağlamlarla karıştırmamak da alınan önemli bir tedbirdir.⁹⁴ Bu çerçevede Sandıklı kazasının Kızık ve Kargın köyleri ile İçil sancağının Barcın yaylağında 1893 yılında baş gösteren veba-i bakarı salgınında bir hayli hayvan telef olmuştur. Öncelikle kordon uygulamasına gidilip giriş ve çıkışlar kontrol altına alınmıştır. Baytar komisyonunun hazırladığı tedbirler çerçevesinde hastalığa tutulan hayvanların değeri belirlenip bunun üçte biri sahiplerine ödenmek suretiyle hayvanlar itlaf edilip leşleri derin çukurlara gömülerek üzerlerine kireç dökülmüştür. Ayrıca hasta hayvanların bakımını yapanların üstü tütsülenip ayakkabıları bakır mahlûlüyle temizlenmiştir. Aynı dönemde Adana, İçil, Kozan, Osmaniye ve Payas'da görülen salgına karşı uygulanan benzer fenni tedbirlerle hastalık önemli ölçüde kontrol altına alınmıştır.⁹⁵ Aydın ve Yozgat'ta 1898 yılında görülen salgın sırasında baytarlarla serum gönderilip birçok tedbir alındığı gibi hastalığa tutulan hayvanlar, diğerlerinden ayrılıp karantinaya alınmıştır. Sağlam hayvanların hastalık olmayan yerlere, kırlara ve meralara çıkarılıp hastalıklı hayvanlarla karıştırılmaması istenmiştir. Yine ölenlerin, üç metre derinlikte çukurlar kazılarak gömülüp üzerlerine kireç dökülmesi ve çukurların yakınına hayvan yaklaştırılmaması bildirilmiştir.⁹⁶

Veba-i bakarı, 1906 yılında Anadolu ve İstanbul çevresinde salgına yol açıp geniş bir alana yayıldığı zaman derhal baytar gönderilip bulaşık olan yerler kordon altına alınmış ve kordon içerisinde fenni temizlik tedbirleri uygulamaya konulmuştur. Kordon uygulaması sırasında en önemli hususlardan birisi kordon güvenliğinin sağlanmasıydı ki çevreye hastalığın yayılmasını önlemek açısından önemlidir. Bu nedenle kordon uygulamasının olduğu yerlere bayrak veya levhalar dikilip kordon mevkiinde bekçi veya jandarmalar bulundurulmuştur. Yine hastalık tehdidi altındaki hayvanlara serum ile aşı yapmak koruyucu bir önlem olup hastalıkla mücadelede en etkili yollardan birisidir ancak hastalık olmadığı dönemlerde tüm ülkedeki hayvanların aşılansak bağışıklığın sağlanması gerekmektedir. Veba-i bakarı salgınları ilgili birimlere ne kadar erken haber verilirse o kadar kısa sürede baytar gönderme ve tedbir alma imkanı vardır. Hastalıktan ölen hayvanlar yanında baytar kararı ile itlaf edilen hayvan

⁹³ BOA., *DH.MKT.*, 1652/139, (4 Muharrem 1307/31 Ağustos 1889).

⁹⁴ BOA., *DH.MKT.*, 1879/20, (1 Cemâzi-yel-evvel 1309/3 Aralık 1891).

⁹⁵ BOA., *DH.MKT.*, 2040/30, (19 Cemâzi-yel-âhir 1310/8 Ocak 1893); BOA., *DH.MKT.*, 7/45, (5 Muharrem 1311/19 Temmuz 1893).

⁹⁶ BOA., *BEO.*, 1209/90669, (26 Cemâzi-yel-evvel 1316/12 Ekim 1898); Mısır'da çıkan salgın sırasında da Umur-ı Baytariye Reisi tarafından benzer tedbirler alınmıştı. "Veba-i Bakarıye Karşı Tedabir", *Mecmûa-i Fünûn-ı Baytariye*, 1/4, (15 Teşrinievvel 1324/28 Ekim 1908), s. 115.

leşlerinin derin çukurlara gömülüp üzerine sönmemiş kireç dökmek hastalık mikrobunun yayılmasını engellemek açısından önemli bir sıhhi tedbirdir. Hasta hayvanların, hastalık olmayan yerlere sevki engellenirken hasta hayvanlar sağlamlardan ayrılıp karantina altına alınmıştır. Mikrop taşıma ihtimaline karşı tavuklar kümese kapatılıp, köpekler bağlanmıştır. Kordon içerisinden dışarıya her türlü hayvan ile hastalık taşıyabilecek eşyanın çıkarılması yasaklanmıştır. Hastalıkla mücadele için kıl, yaprağı, tiftik, deri, boynuz, tırnak, kemik ve her türlü hayvan ürünleri ile ot ve saman gibi taşınabilecek maddelerin pazarlanması engellenmiştir. Özellikle hastalık şüphesi ile itlaf edilen ve hastalıktan ölen hayvanların derileri parçalanarak gömülmüştür ki böylece bu hayvanların derilerinin satılması ve hastalığı taşınması önlenmiştir. Hatta ot ve saman gibi maddeler yakılmıştır. Çünkü hastalık olsa bile insanlar hayvanlarını veya bu tür ürünleri satmakta ve hasta hayvanlar ucuz pahalı elden çıkarılmaktadır. Yine hasta veya hastalık şüphesi bulunan hayvanların etlerinin satılmasına, gömülen hayvanların çıkarılmasına, derilerinin yüzülmesine ve satılmasına müsaade edilmemektedir. Pazar ve panayırlar, hasta hayvanlar satıldığı için veba-i bakarî'nin yayılmasında etkilidir. Hastalık olan yerlerde pazar ve panayırların kurdurulmaması ve hasta hayvan ile temasta bulunan kişilerin sağlam hayvanların yanına gitmemesi, gidecekleri zaman elbise ve ayakkabılarının temizlenmesi hatalığın yayılmasını önlemeye yönelik önemli tedbirlerdendir. Veba-i bakarîli hayvanlar ile temasta bulunanların hamamda, elbiselerinin ise kaynar su ile yıkanması mikrobun yayılmasını engellemek için yapılan uygulamalardandır. Salgın yerlerinde gübrelerin tarlalarda kullanılması kesinlikle yasaklanmış, dışarıdan kaldırılan gübreler yakılmış veya derin çukurlara gömülmüştür. Yakma, tütsüleme, kireçleme ve badana yanında asit, kükürt, klor ve soda gibi çeşitli kimyevi karışımlarla ahırlar, yemlikler ve su kapları sıhhi temizlik işlemlerine tabi tutulup mikroptan arındırılmaya çalışılmıştır. Bütün bunların ahaliye ilan edilip, emre aykırı hareket eden olursa 100 kuruştan 1.000 kuruşa kadar veya altın bazında belirlenen nakit ceza ile beraber üç aydan bir yıla kadar hapis cezası ile cezalandırılmaları, taşradaki idarecilerin baytarlara gerekli yardımı yapmaları ve kordonların muhafazası için yeteri kadar zabıta memuru bulundurulması zorunludur.⁹⁷

⁹⁷ BOA., DH.MKT., 1762/73, (4 Safer 1308/19 Eylül 1890); BOA., BEO., 2829/212118, (22 Rebî'ül-evvel 1324/16 Mayıs 1906); BOA., BEO., 2829/212119, (22 Rebî'ül-evvel 1324/16 Mayıs 1906); BOA., DH.MKT., 1083/17, (30 Rebî'ül-evvel 1324/24 Mayıs 1906); BOA., BEO., 2835/212623, (2 Ramazan 1326/17 Ekim 1908); Osman Nuri, "İle-i Sâriye'yi Dünya Yüzünden Kaldırmanın Çaresi", *Mecmûa-i Fünûn-ı Baytariye*, 1/7, (1 Kanunievvel 1324/14 Aralık 1908), s. 207; MMZC., İ. 71/C. 1, (30 Mart 1326/12 Nisan 1910); BOA., DH.İD., 106/11, (12 Cemâzi-yel-âhir 1331/19 Mayıs 1913); "Veba-i Bakarîye Karşı İttihazı Lazım Gelen Tedabire Dair", *Ticaret ve Ziraat Nezâreti Mecmûası*, 6/58-60, (29 Şubat 1331/13 Mart 1916), s. 564-565; "Siğir Vebası ve Hakkında İttihazı

Bu tür tedbirler yanında veba-i bakarî salgınlarına karşı etkili bir kanun çıkarılamamış ve sıhhi güvenlik tedbirleri tamamen uygulanamamıştır. Bu nedenle kapsamlı bir kanun hazırlanıp şurayı devlete müzakereye sunulmuştur.⁹⁸ Yine Osmanlı Devleti ile sınırı olan veya ticaret yapılan bir ülkede veba-i bakarî salgınının ortaya çıktığı durumlarda, içeriği Zabıta-i Sıhhiye-i Hayvaniye Kanununda da yer alan, her türlü hayvan ve ürünlerinin ülkeye girişinde uygulanacak tedbirleri içeren 19 maddelik bir talimatname hazırlanıp Ticaret ve Ziraat nazırının imzasıyla 19 Mart 1914'de yürürlüğe konulmuştur.⁹⁹ Her şeye rağmen uzunca bir süre salgınların önüne geçilememesi ve her fırsatta bir yerde çıkması üzerine tedbirler açısından uygulamada yetersizlikler olduğu görülmüştür. Belirli aralıklarla Zabıta-i Sıhhiye-i Hayvaniye Kanun-ı Muvakkati gündeme gelmiş, tedbirler ve cezalandırma usulü bakımından müzakere edilmiş, madde sayısı değişse bile etkili ve uygulanabilir bir kanun çıkarılmak istenmiştir. Bu kanun layıhası 1914 yılında 45 madde olarak hazırlanıp meclise sunulmuş fakat muhtemelen savaş ortamında mecliste görüşme fırsatı olmamıştır. Nihayet 1918 yılında Meclisi Mebusan'da, bu zamana kadar alınan her türlü tedbir, uygulama ve yaptırımlar da gözönünde bulundurularak, 29 maddelik Zabıta-i Sıhhiye-i Hayvaniye Kanun-ı Muvakkati maddeler halinde görüşülüp oylanarak kabul edilmiştir. Böylece 19. yüzyılın ikinci yarısından kanunun çıkarıldığı 1918 yılı sonlarına kadar ülkede çok sayıda hayvan, veba-i bakarî salgınları nedeniyle telef olmuş, devlet ve ahali ekonomik olarak büyük bir zarara uğramıştır.¹⁰⁰

Sonuç

Osmanlı Devleti topraklarında 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren yoğunlaşan veba-i bakarî salgınlarına karşı çeşitli sıhhi tedbirler alınmış ancak duyarsızlık ve ihmaller, ülke içinde hastalığın yayılmasını etkilerken salgınlarla mücadelede başarısızlığın başlıca nedenleri maddi imkansızlıklar, yetişmiş eleman eksikliği ve etkili bir kanunun uygulanamamasıdır. Hastalığın uluslararası boyutta taşınıp bulaşması ve yaygınlık göstermesinde geçmişte savaş ve göçler etkili olurken 19. yüzyılda bunların yanında ulaşım imkanlarının gelişmesi üzerine uluslararası boyutta yapılan ticaret ve taşımacılık aracılığı ile bulaşma süreci hız kazanmıştır.

Lazım Gelen Tedabir (Veba-i Bakarî)", s. 74-83; Ahmet Şerif, *Anadolu'da Tanîn*, s. 114-115; Tedbirler için ayrıca bkz. Z. Özlü, "Vebâ-yı Bakarî ve Zâtülcenb", s. 103-109.

⁹⁸ Ahmet Şerif, *Anadolu'da Tanîn*, s. 115; *MMZC.*, İ. 87/C. 1, (16 Nisan 1327/29 Nisan 1911).

⁹⁹ "Veba-i Bakarî Hudud Zabıta-i Sıhhiyesi", *Ticaret ve Ziraat Nezareti Mecmûası*, 4/35-36, (28 Şubat 1329/13 Mart 1914), s. 841-846.

¹⁰⁰ "Zabıta-i Sıhhiye-i Hayvaniye Kanun-ı Muvakkati", *Ticaret ve Ziraat Nezareti Mecmûası*, 4/33-34, (31 Kanunievvel 1329/13 Ocak 1914), s. 730-745; *MMZC.*, İ. 10/C. 1, (2 Teşrinisâni 1334/2 Kasım 1918).

Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu tüm olumsuzluklara rağmen özverili çalışmalar ile hastalığın etkeni ve aşı keşfedilmiş ancak mali kaynak yetersizliği çalışmaların önündeki en büyük engel olmuştur. Büyük çaplı sığır ölümleri üzerine et, süt, peynir, deri ve boynuz gibi ürünlerin üretimi düşerken tarım üretimi de olumsuz etkilenmiştir. Özellikle tarım ile bütünleşmiş öküzlerin ölümü üzerine ahali, çift ve düven sürececek, kağnıyı çekecek asıl güç unsurunu bu salgınlarda yitirmiş ve işgücü kaybına uğramıştır. Üretimdeki düşüş, hayvanlar ve ürünleri ile tarım ürünlerinin fiyatlarının yükselmesine neden olduğu gibi tarım ve hayvancılık ağırlıklı bir gelire sahip olan ahali ile devleti ekonomik açıdan oldukça yıpratmış ve enflasyonu tetiklemiştir. Aynı zamanda salgınlar, hayvan cinslerini de doğrudan etkileyip bunların bozulmasına ve yozlaşmasına neden olmuştur.

Hayvancılık sektörü, bütün dünyada, her dönemde olduğu gibi günümüzde de insanların beslenmesi ve giyim kuşamı açısından gerekli bir üretim alanıdır. Bunun için ulusal ve uluslararası alanda hayvan sağlığının korunması önemli olup 18. yüzyılda yoğunlaşan veba-i bakarî salgınları, açılan okullarla çağdaş veterinerlik kurumunun oluşturulmasına ve bundan bir asır sonra uluslararası hayvan sağlığı kongrelerinin toplanıp hastalıkla mücadelede bilgilerin paylaşılması ve hayvan sağlığının korunması alanındaki gelişmelere ivme kazandırmıştır.

Kaynakça

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.) Kaynakları

Babialı Evrak Odası Evrakı (BEO.), (Dosya No/Gömlek No): 66/4906; 216/16175; 520/38978; 525/39374; 1176/88157; 1209/90669; 1216/91177; 1437/107760; 2317/173730; 2456/184135; 2456/184159; 2490/186731; 2705/202844; 2784/208772; 2829/212118; 2829/212119; 2835/212623.

Dahiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği Evrakı (DH.HMŞ.), (Dosya No/Gömlek No): 19/77; 21/51.

Dahiliye Nezareti İdare Evrakı (DH.İD.), (Dosya No/Gömlek No): 85/30; 102/41; 102/42; 106/7; 106/11.

Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı Ekleri (DH.İ.UM.EK.), (Dosya No/Gömlek No): 13/65; 72/67; 73/47; 81/24.

Dahiliye Nezareti Mebânî-i Emîriye-Hapishaneler Müdüriyeti Evrakı (DH.MB.HPS.), (Dosya No/Gömlek No): 144/5.

Dahiliye Nezareti Mebânî-i Emîriye-Hapishaneler Müdüriyeti Müteferrik Evrakı (DH.MB.HPS.M.), (Dosya No/Gömlek No): 8/86.

Dahiliye Mektubi Kalemî (DH.MKT.), (Dosya No/Gömlek No): 7/45; 33/46; 308/55; 1083/17; 1144/42; 1299/78; 1386/59; 1389/122; 1399/84; 1567/46; 1572/54; 1580/70; 1590/75; 1597/91; 1598/82; 1604/21; 1609/20; 1609/116; 1619/70; 1625/15; 1652/139; 1653/36; 1663/104; 1667/108; 1672/31; 1674/46; 1679/5; 1685/96; 1692/68; 1715/79; 1717/6; 1726/56; 1750/121; 1755/100; 1758/65; 1762/73; 1773/23; 1775/113; 1793/154; 1800/87; 1820/40; 1840/40; 1879/20; 1879/84; 1912/19; 1912/121; 1984/45; 2038/49; 2040/30; 2188/13; 2586/34; 2586/50; 2632/13; 2648/85.

Dahiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye İdaresi Evrakı (DH.MUİ.), (Dosya No/Gömlek No): 114/6.

İrade Orman ve Maadin (İ.OM.), (Dosya No/Gömlek No): 5/1316Ca-3; 5/1316Ca-4; 5/1316B-4.

Yıldız Perakende Evrakı Ticaret ve Nafia Nezareti Maruzatı (Y.PRK.TNF.), (Dosya No/Gömlek No): 2/50; 3/8.

Meclisi Mebusan Zabıt Cerideleri

Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi (MMZC.), *İnikad/Celse (İ./C.)*: 10/1, (2 Teşrinisâni 1334); 35/1, (22 Kânunusani 1326); 63/1, (5 Mart 1334); 71/1, (30 Mart 1326); 73/1, (21 Mart 1334); 87/1, (16 Nisan 1327); 87/2, (16 Nisan 1327); 88/1, (18 Nisan 1327); 88/2, (18 Nisan 1327).

Araştırma ve İnceleme Eserler

- Ahmet Şerif, *Anadolu'da Tanın*, Haz. Mehmet Çetin Börekçi, TTK Yayınları, Ankara 1999.
- Baytar Armenak, “Veba-i Bakarî Serumü Müessir’dir”, *Mecmûa-i Fünûn-ı Baytariye*, 1/10, (15 Kanunısani 1324/28 Ocak 1909), s. 302-304.
- Baytar Nikolaki, “Veba-i Bakarî Serumü ve Tedavi-i Bi-l-masl”, *Mecmûa-i Fünûn-ı Baytariye*, 1/3, (1 Teşrinievvel 1324), s. 79-85.
- DİNÇER, Ferruh, “Türkiye’de Askeri Veteriner Hekimlik Tarihi Üzerinde Araştırmalar”, *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, 26/3-4, (1979), s. 1-13.
- Doktor Nicolle, “Veba-i Bakarî Serumü”, *Ceride-i Baytariye ve Ziraiye*, 1/1, (1 Teşrinısani 1315/13 Kasım 1899), s. 9-11.
- “Emraz-ı Sâriye Zuhurunda Mazbata ve Cedvelin Suret-i Tanzim İrsaline ve Marazın Zuhur ve İndifai ve Tarz-ı İhbarına Dair Tarifnamedir”, *Ticaret ve Ziraat Nezâreti Mecmûası*, 6/49-51, (31 Mayıs 1331/13 Haziran 1915), s. 78-80.
- ERK, Nihal, “Veteriner Tababeti Tarihine Kısa Bir Bakış”, *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, 4/3-4, (1957), s. 139-144.
- ERK, Nihal, “Türkiye’de Veteriner Hekimlik Öğretiminin Başlangıcı ve Bugüne Kadar Geçirdiği Safhalar Üzerine Yeni Araştırmalar I”, *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, 6/1-2, (1959), s. 80-85.
- ERK, Nihal, “Türkiye’de Veteriner Hekimlik Öğretiminin Başlangıcı ve Bugüne Kadar Geçirdiği Safhalar Üzerine Yeni Araştırmalar II”, *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, 6/3-4, (1959), s. 281-287.
- ERK, Nihal, “Tarihte Önemli Sığır Vebası Salgınları ve 1920’ye Kadar Memleketimizdeki Durumu”, *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, 10/3-4, (1963), s. 221-237.
- ERK, Nihal, “İlk Türk Bakteriyologlarından Adil Mustafa”, *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, 15/1, (1968), s. 24-28.
- ERK, Nihal, “A Short History of Rinderpest in Turkey”, *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, 22/3-4, (1975), s. 75-78.
- “Erzurum Vilayeti Hayvanat-ı Bakarîyesinin Islah ve Teksiri”, *Ticaret ve Ziraat Nezâreti Mecmûası*, 4/29-30, (31 Ağustos 1329/13 Eylül 1913), s. 495-502.
- GÜRTÜRK, Selahattin-FİNCİ, E.-BURGU, İ., “Yurdumuz Sığırlarında Sığır Vebası Üzerine Araştırmalar”, *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, 21/1-2, (1974), s. 102-113.

- KARLIKAYA, Esin, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Uygulanan Aşı ve Serumlar ile Bunların Üretildiği Kuruluşlar”, *Trakya Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi*, 16/3, (1999), s. 167-178.
- KIRBIYIK, Kasım, “Baytarlık”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 5, (1992), s. 278-282.
- KÖKSAL, Osman, “Osmanlı Dönüşüm Sürecinde Bir Devlet Teşebbüsü Olarak Çifteler Hâra-yı Hümayunu ve Türk Atçılığına Katkıları”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10/2, (2009), s. 333-363.
- Osman Nuri, “Veba-i Bakariye Dair Neşrolunan Taharriyat”, *Mecmûa-i Fünûn-ı Baytariye*, 1/6, (1 Teşrinievvel 1324/14 Kasım 1908), s. 172-182.
- Osman Nuri, “İlel-i Sâriye’yi Dünya Yüzünden Kaldırmanın Çaresi”, *Mecmûa-i Fünûn-ı Baytariye*, 1/7, (1 Kanunievvel 1324/14 Aralık 1908), s. 193-207.
- ÖZLÜ, Zeynel, “19. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devleti’nde Veterinerlik Mesleği ile İlgili Bir Değerlendirme”, *Belleten*, LXXVI/275, (2012), s. 239-260.
- ÖZLÜ, Zeynel, “XIX. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devleti’nde Hazırlanan İki Risale: Vebâ-yı Bakari ve Zâtülcenb”, *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, 12/23, (2014), s. 99-114.
- “Sığır Vebası ve Hakkında İttihazı Lazım Gelen Tedabir (Veba-i Bakari)”, *Ticaret ve Ziraat Nezâreti Mecmûası*, 7/61-63, (31 Mayıs 1332/13 Haziran 1916), s. 59-83.
- Simon Küçükof, “Veba-i Bakari Hakkında Muallim Arluan’ın Bir Raporu”, *Mecmûa-i Fünûn-ı Baytariye*, 1/12, (15 Şubat 1324/28 Şubat 1909), s. 378-379.
- Subhi Edhem, *Nevsâl-i Baytari*, Agob Matyosyan Matbaası, Dersaadet 1334.
- “Suriye Vilayetinin Emval-i Umumiye-i Hayvaniyesi”, *Ticaret ve Ziraat Nezâreti Mecmûası*, 4/28, (30 Haziran 1329/13 Temmuz 1913), s. 373-383.
- URMAN, Hüseyin K.-ÖZCAN, H. Cahit-ARDA, Mustafa-BUHARALILAR, Namık-TANZER, Fikret, “Sığır Vebasının Klinik ve Patolojik Yönleri Üzerinde Araştırmalar”, *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, 20/4, (1973), s. 586-611.
- “Veba-i Bakariye Karşı Tedabir”, *Mecmûa-i Fünûn-ı Baytariye*, 1/4, (15 Teşrinievvel 1324/28 Ekim 1908), s. 115.
- “Veba-i Bakari Hudud Zabita-i Sihhiyesi”, *Ticaret ve Ziraat Nezâreti Mecmûası*, 4/35-36, (28 Şubat 1329/13 Mart 1914), s. 841-846.
- “Veba-i Bakariye Karşı İttihazı Lazım Gelen Tedabire Dair”, *Ticaret ve Ziraat Nezâreti Mecmûası*, 6/58-60, (29 Şubat 1331/13 Mart 1916), s. 563-565.
- “Zabita-i Sihhiye-i Hayvaniye Kanun-ı Muvakkati”, *Ticaret ve Ziraat Nezâreti Mecmûası*, 4/33-34, (31 Kanunievvel 1329/13 Ocak 1914), s. 730-745.

Birinci Dünya Savaşı'nda Mustafa Kemal Paşa'nın Osmanlı Ordusu'ndaki Alman Subaylarına Bakışı*

Views of the Mustafa Kemal Pasha, on the German Officers in the Ottoman Army During the First World War

*Uğur Üçüncü***

Özet

Birinci Dünya Savaşı uluslararası alanda, sonuçları itibariyle 20. Yüzyılın en etkili ilk küresel savaşıdır. Osmanlı Devleti bu Savaş'a Almanya, Avusturya ve Macaristan'ın yer aldığı İttifak Devletleri ile birlikte iştirak etmiştir. İttifak Devletlerinin en güçlüsü ise Almanya İmparatorluğu idi. Yapılan anlaşma ve sözleşmeler gereğince Birinci Dünya Savaşı sürecinde Osmanlı ordusunda, Alman subayları askerlik, sağlık, mühendislik gibi farklı görevler yapmışlardır. Alman ve Osmanlı orduları Birinci Dünya Savaşı'nda İtilaf Devletlerine karşı Osmanlı topraklarının değişik cephelerinde beraberce savaşmışlardır. Bununla beraber bazen Türk subaylarıyla anlaşmazlıklar yaşamışlardır. Birinci Dünya Savaşı'nda diğer İttifak devletler gibi Osmanlı Devleti de yenilgiye uğramıştı. 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesinden sonra Alman subayları bir ay içerisinde memleketlerine dönmüşlerdi.

Birinci Dünya Savaşı'nda Türk subaylarının Alman subayları hakkındaki düşünceleri önemlidir. Savaş'ta bulunmuş önemli Türk subaylardan biri de Mustafa Kemal Paşa'dır. Onun en önemli özelliği Alman subaylarını en fazla eleştiren Türk subayı olmasıdır. Bu çalışmada Mustafa Kemal Paşa'nın Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı ordusunda hizmet eden Alman subaylarına bakışı devrin özellikle arşiv kaynakları, basını ve hatıraları merkezinde ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Birinci Dünya Savaşı, Alman Subayları, Osmanlı Devleti, Mustafa Kemal Paşa.

* Bu makale, 114K309 nolu "Birinci Dünya Savaşı'nda(1914-1918) Osmanlı Hizmetindeki Alman Subayları ve Savaş Sürecine Etkileri" başlıklı TÜBİTAK 1001 projesi desteğinde hazırlanmıştır. Katkılarından dolayı teşekkür ederiz.

** Doç.Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü/Trabzon, elmek:uucuncu@ktu.edu.tr.

Abstract

The First World War was the most effective first global war at the end of the 20th century in the international arena. The Ottoman Empire participated with the Central Powers consisted of Germany, Austria and Hungary in in this war. The most powerful of the Central Powers was the Germany Empire. German officers served the different fields such as military, health care and engineering, according to the Ottoman Empire and the German Empire's treaties and agreements in the Ottoman Army during the First World War. The German and Ottoman armies fought together against the Allied Powers on the different fronts of the Ottoman territories in the First World War. However, sometimes they disagreed with the Turkish officers. The Ottoman Empire was defeated like other Central states in this war. After The Armistice of Mudros on October 30, 1918, German officers returned to their homeland within a month.

The thoughts of the Turkish officers were important about the German officers in the First World War. Mustafa Kemal Pasha was one of the important Turkish officers in the war. The most important feature of Mustafa Kemal Pasha was the most criticized the German officers. In this study, views of the Mustafa Kemal Pasha, on the role of the German officers served in the Ottoman Army in the First World War, will be enlightened according to the main sources such as especially the archival documents, the newspapers, memories of the period.

Keywords: The First World War, the German Officers, the Ottoman Empire, Mustafa Kemal Pasha.

Giriş

Balkan Savaşı'nda hezimetle uğramış olan Osmanlı Devleti 20. yüzyılın ilk dünya savaşına iştirak etmişti. Bu süreci Enver, Talat, Cemal Paşaların liderliğindeki İttihat ve Terakki Hükümeti yönetmişti. Osmanlı Kabinesi Savaş öncesinde harbe kimin yanında girileceği konusunda tam anlamıyla fikir birliği içerisinde olmamıştı. Enver Paşa ve Talat Bey Almanya'nın yanında Savaş'a girme düşüncesindeyken Kabinenin diğer vekilleri ve İttihat ve Terakki Fırkasının Genel Merkez üyelerinin bir kısmı aynı fikri taşımamıştı.¹ İlk temaslar Fransa, İngiltere ve Rusya ile yapılmıştı.² Fakat olumlu sonuç alınamamıştı. Öte yandan İngiltere, Osmanlı Devleti'nin parasını ödemediği Sultan Reşat ve Sultan Osman adlı 1850 tonluluk iki torpido destroyerini de teslim etmeyi reddetmişti.³ Osmanlı Devleti'nin İtilaf Devletleri blokuna katılmak için yaptığı

¹ Kadir Kon, *Birinci Dünya Savaşı'nda Almanya'nın İslam Stratejisi*, Küre Yay., İstanbul 2013, s. 39.

² Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa*, C.3, Remzi Kitapevi, İstanbul 2003, s. 27.

³ BOA, HR.MA, 1105/41.

teşebbüslerin gerçekleşmemiş olması Osmanlı Hükümetini ister istemez Almanya tarafına sürüklemişti.⁴ Osmanlı Hükümeti, 22 Temmuz 1914'te ittifak için Almanya'ya başvurmuş ve II. Wilhelm'in isteği üzerine iki devlet arasında görüşmeler 27 Temmuz'da İstanbul'da başlamıştı.⁵ Görüşmeler sürerken önce Sırbistan ve Avusturya ardından, İtilaf ve İttifak Devletlerinin birbirlerine harp ilanlarıyla Birinci Dünya Savaşı başlamıştı. Savaş devam ederken 2 Ağustos 1914'te Almanya-Türkiye İttifak Antlaşması⁶ Tarabya'da Türk tarafından Said Halim Paşa, Alman tarafından Hans Freiherr von Wangenheim tarafından imzalanmıştı⁷.

Antlaşma gereği Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya savaş ilan etmiş olan Almanya'nın yanında harbe girmesi gerekmektedir. Osmanlı Hükümeti, bunu yapmamış, sadece antlaşmayı imzaladığı gün genel seferberlik kararı almış⁸, 17 Ağustos 1918'de ise tarafsızlığını ilan etmişti.⁹ Bununla beraber Ağustos'un ilk haftasından itibaren vuku bulan gelişmeler ve Almanya'nın çabaları Osmanlı Devleti'ni Savaş'a sürüklemişti. Akdeniz'de İngiliz Donanmasının takibine uğrayan SMS Goeben ve SMS Breslau adlı iki Alman savaş gemisi 10 Ağustos'ta Çanakkale'ye sığınmıştı. Tarafsız olan Osmanlı Devleti'nin bu iki geminin silahlarını sökmesi ve personelini de gözaltına alması gerekmişti. Fakat böyle olmamış, Osmanlı Devleti gemileri satın aldığını ilan etmiş, gemilere Türk bayrağı çekerek tayfalara fes giydirmişti. Goeben'e Yavuz ve Breslau'ya Midilli adları vererek Osmanlı Donanmasına katmıştı.¹⁰

Almanya, bu gelişmelerden sonra Osmanlı Hükümetine bir an önce Savaş'a girmesi için baskı yapmaya başladı. Oysa Osmanlı Hükümeti üyelerinin büyük çoğunluğu Osmanlı Devleti'nin hazırlıklarını tamamlamadan Savaş'a girmesini istememişlerdi. Bu nedenle çeşitli askerî ve malî bahanelerle süreç uzatılmaktaydı. Eylül ayına gelindiğinde Almanya Fransa'da Marn Cephesini yaramamıştı. Bu nedenle Osmanlı Devleti'nin Savaş'a girmesi için Alman baskıları daha artmıştı.¹¹

Donanma Kumandanlığına getirilmiş olan Amiral Wilhelm Souchon askeri talim gerekçesiyle Osmanlı Donanmasını Karadeniz'e çıkarmak için tekliflerde

⁴Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarih*, Alkım Yay.,12. Baskı, Ankara(Tarihsiz) s.108.

⁵*A.g.e.*, s. 108.

⁶ Antlaşma maddeleri için bkz. Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, C.2, K.4, Ankara 1952, s.642-643; Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih*, Der Yay., 9. Baskı, İstanbul 2013, s. 597.

⁷ Klaus Wolf, Gelibolu 1915, *Birinci Dünya Harbi'nde Alman-Türk Askeri İttifakı*, Çev.Eşref Bengi Özbilen, İş Bankası Yay., İstanbul 2014, s. 67-68.

⁸ *BOA*, HR.SYS, 2097/1.8, lef. 28-29.

⁹ *BOA*, DH.ŞFR, 44/29.

¹⁰ Armaoğlu, *20.Yüzyıl Siyasi Tarih*, s. 109-110.

¹¹ *A.g.e.*, s. 110.

bulunmuştu. Onun Karadeniz'e çıkmak ısrarı gerek Başkumandan Vekili Enver Paşa gerek Bahriye Nazırı Ahmet Cemal Paşa tarafından birkaç defa reddedilmişti.¹² Özellikle Cemal Paşa, Amiral Souchon'un Karadeniz'de Osmanlı Devleti'ni Savaş'a sokabilecek girişimlerde bulunabileceği endişesi taşımıştı.¹³ Endişesini, bildirdiğinde Enver Paşa, iki geminin Karadeniz'e çıkmasını engellemeye devam edemeyeceğini, Amiral'in birçok haklı askeri sebepler ileri sürdüğünü ifade etmişti.¹⁴

Amiral Souchon'un Osmanlı Devleti'ni Birinci Dünya Savaşı'na götüren eylemi şöyle gelişmişti: Amiral Souchon 14 Eylül 1914'den itibaren talim yapma gerekçesiyle Karadeniz'e çıkma emrini Bahriye Nezaretinden talep etmişti. Yavuz zırhlısından Bahriye Nezaretine çektiği 14 Eylül 1914 tarihli telgrafında 28 Eylül 1914 akşamı talim için Karadeniz'e çıkmak istediğini bildirmişti.¹⁵ Bahriye Nazırı Cemal Paşa, aynı gün verdiği yanıtta 28 Eylül'de Karadeniz'e çıkılmasının uygun olmadığını belirtmişti. Donanmanın Karadeniz'e çıkmasının siyasi bir girişim olduğunu, buna ancak Kabinenin karar verebileceğini ifade etmişti. Bu noktada gerek Bahriye Nezaretinin gerek Başkumandanlık Vekâletinin yetkisinin olmadığını belirterek yanlış bir harekete meydan verilmemesi tavsiyesinde bulunmuştu.¹⁶ Cemal Paşa, böylece Souchon'un talebinin izin makamının kendisi ve Enver Paşa değil, Hükümet olduğunu ifade ederek Almanlar açısından işi zorlaştırmıştı. Hal böyle iken Başkumandanlık Erkan-ı Harbiyesi 14 Eylül 1914'te Yavuz'da Donanma Kumandanı Souchon'a Donanmanın, Perşembe günü Padişahın huzurunda gerçekleştirilecek resmî geçitten sonra Karadeniz'e çıkabileceğini belirtmişti.¹⁷ Kısa süre sonra Cemal Paşa geri adım atmıştı. 24 Eylül 1914'te Amiral Souchon'a çektiği şifreli telgrafta resmî geçitin 30 Eylül 1914 Perşembe günü gerçekleştirileceğini, ondan sonra askerî talim için Karadeniz'e çıkabileceğini ifade etmişti.¹⁸ Enver Paşa ise Souchon'a 6 Ekim 1914 tarihinde bütün donanmanın Karadeniz'e çıkması emrini vermişti. Fakat 10 Ekim 1914 tarihli yeni emriyle bütün gemilerin değil, ancak eskisi gibi birkaç geminin talim için Karadeniz'e çıkabileceği şeklinde emrini yenilemişti. Bu emir gereği Osmanlı Donanması 12 Ekim 1914 sabahı Karadeniz'e çıkıp geri dönmüştü.¹⁹

Rus savaş gemilerinin Karadeniz'de faaliyet göstermeleri, Osmanlı Devleti'ne karşı saldırı yapılacağı algısını oluşturmuştu. Bu algının doğmasında Almanların ve Enver Paşa'nın önemli rolü olmuştu. Enver Paşa, 10 Ekim

¹² *ATASE*, 87/528, f. 1-4.

¹³ Cemal Paşa, Hatıralar, Hz.Alpay Kabacalı, İş Bankası Yay., İstanbul 2015, s. 159.

¹⁴ *A.g.e.*, s. 158.

¹⁵ *ATASE*, 88/871, f. 2-1.

¹⁶ *ATASE*, 87/528, f. 1.

¹⁷ *ATASE*, 88/871, f. 2-2.

¹⁸ *ATASE*, 88/871, f. 2.

¹⁹ *ATASE*, 87/528, f. 1.

1914'te Bahriye Nezaretine gönderdiği telgrafta 23 gemiden ibaret bir Rus filosunun 10 Ekim 1914'te Köstence önünden güneye doğru geçtiğinin haber alındığını bildirmişti.²⁰ Neticede Enver Paşa, Donanma Kumandanı Souchon'a 22 Ekim 1914'te Rus filosuna taarruzu emreden Almanca ve Osmanlıca emiri yazmıştı. Enver Paşa'nın kısa fakat sonucu bakımından çok etkili emri şöyle idi:

"Donanma Kumandanı Amiral Souchon Paşa'ya

*Donanma-i Hümayun Karadeniz'de bâkimiyet-i bahriyeyi kazanacaktır. Bunun için Rus filosunu arayarak Sinop'ta bulursanız ilan-ı harp etmeden ona hücum ediniz.9.8.30"*²¹

Donanma Kumandanı Amiral Souchon, Bahriye Nezaretine çektiği telgrafta 27 Ekim'de Birinci ve İkinci Fırkaların Karadeniz'e çıkacağını bildirmişti.²² 27 Ekim 1914'te bahriye talimi için Donanma Kumandanı Amiral Souchon'un emriyle Osmanlı Donanması Karadeniz'e hareket etmişti. Öğleden sonra Yavuz, Midilli, Hamidiye, Berk-i Sultan, Samsun gibi gemiler Boğazların Rumeli sahiline Kısırkaya önünde demirlemişler. Bütün Türk ve Alman gemi subayları süratle kumandan gemisi Yavuz'a gelmişlerdi. Amiral Souchon gemi kumandanlarına yarınki harekâtı emretmiş, kendilerine hangi görevleri yapacaklarını bildirmişti.²³ Türk kumandanlar, toplantı sonrasında gemilerine döndüklerinde Karadeniz harekâtına katılacak gemilerdeki Alman subaylar, Türk gemi kumandanlarına içerisinde kapalı iki zarf olan bir zarf vermişlerdi. Birincisi 24 Ekim 1914 tarihli olup Cemal Paşa tarafından imzalanmıştı. Mektupta Amiral Souchon tarafından askeri talim için Karadeniz'de bulunduğu sırada vereceği her türlü emre itaat edilmesi istenmişti.²⁴ İkinci zarf Amiral Souchon'a aitti. Gemilerde bulunan Alman zabitanı tarafından verilen her direktife riayet edilmesi emredilmişti.²⁵ Bunlardan başka Alman Süvari Vekillerine, Donanma Kumandanının imzasını taşıyan birer Almanca talimatname verilmiş idi. Talimatnamede Yavuz'un ve diğer gemilerin yapacakları görevler açık şekilde yazılmıştı.²⁶

Amiral Souchon komutasında Osmanlı Donanması Karadeniz'e açılmış, 28/29 Ekim gecesi Rusya'nın Karadeniz sahillerini bombardıman etmişti.²⁷ 29

²⁰ ATASE, 87/528, f. 1-1.

²¹ ATASE, 2663/123, f. 123-8.

²² ATASE, 87/528, f. 1.

²³ ATASE, 87/528, f. 1-5.

²⁴ ATASE, 87/528, f. 1-5.

²⁵ ATASE, 87/528, f.1-4; ATASE, 87/528, f. 1-5.

²⁶ ATASE, 87/528, f. 1-6a.

²⁷ *Hafız Hakkı Paşa'nın Sarıkamış Günlüğü*, Haz. Murat Bardakçı, İş Bankası Yay., İstanbul 2014, s. 42; Edward J.Erickson, *Sizce Ölmeyi Emrediyorum*, Kitap Yay., İstanbul 2011, s. 59-60; Mustafa Çolak, *Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası(1914-1918)*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2006, s. 53; Uçarol, *Siyasi Tarih*, s. 601.

Ekim 1914'te Donanma Kumandanı Souchon, Yavuz Zırhlısından Bahriye Nezaretine çektiği telgrafla Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na girişine sebep olan gelişmeyi bildirmişti. Onun bildirdiğine göre Rus filosu, o gün savaşa başlamıştı. Rus mayın gemisi Pravda ve üç torpido gemisi ile bir kömür gemisi saldırı düşüncesiyle Karadeniz Boğazına doğru hareket etmişti. Bunu fark eden Yavuz, karşı saldırıya geçerek bir mayın gemisini batırmış, kömür gemisine el koymuş, bir gemiyi de önemli derecede hasara uğratmasının ardından Sivastopole limanını bombalamıştı. Ele geçirilen esirler 30 Ekim 1914'te İstanbul'a getirilmişti. Esirlerin ifadesinden Rusların amacının boğazlara mayın dökerek Osmanlı donanmasını mahvetmek olduğu anlaşılmıştı. Ayrıca Novovoriski ve Odesa'da da Ruslara önemli zayıat verilmişti.²⁸

Bahriye Nazırı Cemal Paşa, 29/30 Ekim 1914'te Amiral Souchon'un gönderdiği rapora verdiği yanıtın²⁹ derkenarında Rusları ilk saldıran olarak göstermenin çok iyi olacağını, İtilaf Devletlerine Rusların harekâtını protesto etmek üzere bir resmi yazı dahi gönderilmesi gerektiğini belirtmişti.³⁰ Neticede Osmanlı Devleti hazırlıklarını henüz tamamlamamışken Birinci Dünya Savaşı'na Almanlarla birlikte girmişti. Nitekim bu olay üzerine Rusya 2 Kasım'da, İngiltere ve Fransa 5 Kasım'da, Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmişlerdi. Osmanlı Devleti de 11 Kasım 1914'te onlara karşı resmen savaş açmıştı.³¹

1. Mustafa Kemal'in Osmanlı Devleti'nin Savaş'a Girmesine ve Osmanlı-Alman İttifakı'na Bakışı

Mustafa Kemal'in Osmanlı Hükümetinin Birinci Dünya Savaşı'na girme kararına ve Almanlarla ittifak kurmasına nasıl baktığı tartışmalıdır. Hatırı sayılır derecede kaynak Mustafa Kemal Paşa'nın, Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na girmesine ve Almanlarla ittifak kurmasına karşı olduğu iddiasında bulunmuştur. Şevket Süreyya(Aydemir), *Tek Adam* adlı eserinde, Savaş öncesinde Sofya Ateşemiliterliği görevini yürüten Mustafa Kemal'in Osmanlı Devleti'nin Almanya ile ittifakına daha başlangıçta itiraz ettiğini belirtmiştir.³² Salih Bozok ise Mustafa Kemal Paşa'nın Alman-Türk ittifakı gereği Osmanlı Devleti'nin seferberlik ilanını eleştirdiğini, Almanların Savaş'ı kazanacağına kesinlikle inanmadığını ifade etmiştir.³³ Falih Rıfki(Atay) ise Mustafa Kemal

²⁸ ATASE, 87/528, f. 1-1.

²⁹ ATASE, 87/528, f. 1-4.

³⁰ ATASE, 87/528, f. 1-1.

³¹ Erik J. Zürcher, *Turkey A Modern History*, I.B.Tauris pub. Newyork, 2007, p.113; Ayrıntılı bilgi için bkz. Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Osmanlı İmparatorluğunun Siyasî ve Askerî Hazırlıkları ve Harbe Girişi*, C.1, Ankara 1970, s. 81-108.

³² Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam*, C.1, Remzi Kitapevi, İstanbul 1999, s. 200-201.

³³ *Milliyet*, 23 Kasım 1979, s. 5; Salih Bozok, Cemil S.Bozok, *Hep Atatürk'ün Yanında*, Çağdaş Yay., İstanbul 1985, s. 174.

Paşa'nın Osmanlı Devleti'nin Savaş'a girmesini eleştirmesinin yanı sıra Almanlar ve Almanlarla beraber hareket edeceklerin mağlup olacaklarını da iddia ettiğini ileri sürmüştür.³⁴

Mustafa Kemal Paşa, 1927'de Cumhuriyet Halk Fırkasının ikinci büyük kurultayında okuduğu Büyük Nutuk'unun hemen başında şu ifadeleri kullanmıştı:

"1919 senesi Mayısının 19 uncu günü Samsun'a çıktım. Vaziyet ve manzara-i umumîye:

*Osmanlı Devleti'nin dâbil bulunduğu grup, Harb-i Umumîde mağlûp olmuş, Osmanlı ordusu her tarafta zedelenmiş, şeraiti ağır bir mütarekenâme imzalanmış, Büyük Harbin uzun seneleri zarfında, millet, yorgun ve fakir bir balde. Millet ve memleketi Harb-i Umumîye sevk edenler, kendi hayatları endişesine düşerek, memleketten firar etmişler..."*³⁵

Bu kaynaklar gerçekten Mustafa Kemal Paşa'nın Osmanlı Hükümetinin Savaş'a girmesi ve Almanlarla ittifak yapılmasına karşı olduğunu gösterir mi? Bu kaynaklara göre büyük anlamda evet, bununla beraber söylemlerin tamamı Birinci Dünya Savaşı sürecinden yıllar sonra 1927'den itibaren ileri sürülmüştü. O yıldan önce Mustafa Kemal Paşa'nın Osmanlı Devleti'nin Savaş'a sokulması veya Almanlarla 2 Ağustos 1914 tarihli ittifakın yapılmasına dair kesin bir eleştirisini ortaya koyan veriye rast gelinmemiştir. Bununla beraber Birinci Dünya Savaşı'nın ilerleyen günlerinde Mustafa Kemal Paşa'nın, Almanların Osmanlı ordusuna hâkimiyet kurmaya çalıştıklarına inandığına ve Alman subaylara karşı şiddetle karşı çıkmasına ve bu konuda Osmanlı makamlarını defaten uyardığına dair bizzat Mustafa Kemal Paşa'nın telgrafları, raporları bulunmuştur.

Birinci Dünya Savaşı'nın hemen sonrasında 2 Kasım 1918'de İttihat ve Terakki Hükümetinin lider kadrosu bir Alman denizaltısıyla yurt dışına çıkmak zorunda kalmıştı.³⁶ Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasının hemen ardından Türkiye'nin pek çok noktası İtilaf Devletleri tarafından işgal edilmişti.³⁷ İtilaf Devletleri, ilerleyen günlerde İstanbul Hükümeti nezdinde İttihat ve Terakki yöneticilerinin, Osmanlı Devleti'ni Birinci Dünya Savaşı'na soktukları gerekçesiyle harp mesulleri olarak yargılanmaları için baskı kurmuşlardı. Özellikle baskı altına aldıkları Damat Ferit Paşa'nın Hükümeti döneminde, çok sayıda İttihatçı, Ermeni olaylarında suistimalleri oldukları gerekçesiyle Divan-ı

³⁴ Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, Pozitif Yay., İstanbul(Tarihsiz), s. 94; *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, C.3, Kaynak Yay, İstanbul 2011, s. 57-58.

³⁵ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1997, s. 1.

³⁶ Hasan Babacan, *Mehmet Talât Paşa*, TTK Yay., Ankara 2005, s. 194.

³⁷ Mustafa Budak, "Mütareke Döneminde İtilaf Devletlerinin Müdahaleleri", *İlmi Araştırmalar*, 5(1997), s. 84-89.

Harb-i Örfî'de yargılatılmış, bir kısmı idama çarptırılmıştı.³⁸ Damat Ferit Hükümeti sonrasındaki Ali Rıza Paşa Hükümeti zamanında da İttihatçıların harp mesulleri olarak yargılanıp cezalandırılmalarına yönelik baskı devam etmişti. Öyle ki Erzurum Kongresi'nde Mustafa Kemal Paşa liderliğinde kurulan Temsil Heyeti, bu yöndeki baskılar nedeniyle Sivas Kongresi'nde İttihatçı olmadığını ispatlama babasına girmişti. Kongre'ye katılan delegeler İttihatçı olmadıklarına dair yemin etmek zorunda kalmışlardı.³⁹ Kongre'nin sonunda Ali Rıza Paşa Hükümetinden, Temsil Heyetinin yeni adımlar atmasına yönelik çağrılar yapılmıştı. Harbiye Nazırı Mehmet Cemal(Mersinli) Paşa, 9 Ekim 1919'da Temsil Heyeti Başkanı Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği telgrafta, Sivas Kongresi'nin beyannamesinin kendilerine önceden gönderilmemesi nedeniyle beyanname üzerinde değişikliğe gidilemediğini eleştirel bir şekilde hatırlatmıştı. Aşağıdaki dört maddenin değişik vasıtalarla yayımlanmasını istemişti. Zira bu maddelerin yayımlanmasının memleketin yüksek çıkarlarına hizmet edeceğini, içerde ve dışarda bir takım yanlış anlamaların ortadan kalkabileceğini belirtmişti. Temsil Heyetinden yayımlanması istenilen dört madde şunlardı:⁴⁰

1- İttihatçılıkla ilişki bulunmadığı

2- Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na katılmasının doğru olmadığı ve sorumlularının aleyhinde isimlerinin belirtilerek bazı neşriyatın yayımlanması ve haklarında kanuni ceza ve takibat uygulanması

3- Birinci Dünya Savaşı sırasında yapılan her çeşit suçların faillerinin kanuni cezadan kurtulmayacakları

4- Seçimlerin serbest yapılması.

Mustafa Kemal Paşa, talepler değerlendirildiğinde Ali Rıza Paşa Hükümetinin, Damat Ferit'in düşüncelerini sürdürdüğünün anlaşılacağını ifade etmişti.⁴¹ Cemal Paşa'nın teklifini Temsil Heyetiyle görüşmüş, çıkan sonucu 10 Ekim 1919'da Cemal Paşa'ya bildirmişti. Dört maddeye verilen yanıtların ilk üçünden, Mustafa Kemal Paşa'nın Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na girmesi ve Almanlarla ittifak kurması konusundaki görüşlerine ulaşılabilmektedir. Mustafa Kemal Paşa'nın Temsil Heyeti adına gönderdiği telgrafta birinci maddeye verdiği cevapta, Rumlar, Ermeniler ve İngilizler başta olmak üzere İtilaf Devletlerinin ve onların siyasetlerine alet olan eski Ferit Paşa Kabinesinin milli birliğe yönelik her meşru ve milli girişimleri İttihatçılıkla

³⁸ Uğur Üçüncü, *Milli Mücadele Yıllarında Trabzon'da İttihatçı Bir Sima Kâhya Yahya*, Serander Yay., Temmuz 2015, s. 93.

³⁹ Mahmut Goloğlu, *Sivas Kongresi*, İş Bankası Yay., İstanbul 2008, s. 86.

⁴⁰ Atatürk, *Nutuk*, s.150; Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk, Vesikalar*, C.3., Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yay., İstanbul 1969, s. 1078-1079.

⁴¹ Atatürk, *Nutuk*, s. 150-151.

suçlamayı bir ilke edinmiş olduklarının herkesçe bilindiğini belirtmişti. Mustafa Kemal Paşa, Temsil Heyetinin, milli girişimlerinin ve teşkilatının İttihatçılıkla hiçbir alaka ve ilişkisi olmadığı, kötü niyetliler dışında gerek millet ve gerekse temasta olunan yabancılarca anlaşılmasına rağmen, sırf yanlış anlamaları ve söylentileri ortadan kaldırmak amacıyla Sivas Kongresi'nin birinci oturumunda daha müzakerelere başlanmadan önce bütün delegelere İttihat ve Terakki Fırkasının canlandırılmasına çalışılmayacağına dair yemin ettirildiğini, hatta yemin suretinin de her tarafa yayımlanıp ilan olduğunu ifade etmişti. Bundan başka her fırsatta, özellikle yabancılarla temaslarda bu noktaya özel önem verilerek gerekli beyanat ve açıklamalarda bulunulduğunu ve bulunulmaya devam edileceğini belirtmişti. Mustafa Kemal Paşa, meselenin özel öneme sahip bulunduğunu belirtmiş ve Temsil Heyetinin görüşünü arz etmişti. Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlığındaki Temsil Heyetine göre: Gayrimüslim unsurlar ile İtilaf Devletlerinin siyasi maksatlar altında körükledikleri gelişigüzel İttihatçılık düşmanlığı doğru değildir. İttihatçılar arasında kötü idare ve suiistimalleri ile memleketi harabeye sürükleyen küçük bir hizbin olduğu doğrudur. İşte asıl millet ve Temsil Heyetinin gözünde suçlular bunlardır. İttihat ve Terakki Fırkası mensuplarından tarafsızlığını muhafaza etmiş, kötülöklere alet olmamış namuslu kişilerin kötü zan altında kalması ve özellikle her millette olduğu gibi iyiyi kötüyü gereği gibi ayırt edemeyen bütün avam kısmının töhmet altında kalması doğru değildir. Ayrıca bu durum memleketin iç asayışı, düzeni ve geleceği itibarıyla da tehlikelidir. Mustafa Kemal Paşa, Ali Rıza Paşa Hükümetinden bu maddeden ne amaçlandığının izah edilmesini istemişti.⁴²

Mustafa Kemal Paşa, ikinci maddeye verdiği cevapta kendisinin ve Temsil Heyetinin meseleye dair şu düşüncelerde olduğunu belirtmişti: Telafisi mümkün olmayan felâketlere ve acı sonuçlara yol açmış olduğundan, Birinci Dünya Savaşı'na katılmamak son derece arzu edilirdi. Bununla beraber buna imkân yoktu. Çünkü Birinci Dünya Savaşı'na katılmamak silahlı bir tarafsızlığı yani Boğazların kapalı bulundurulmasını gerektirmekteydi. Hâlbuki Türkiye'nin coğrafi konumu, İstanbul'un stratejik vaziyeti, Rusların İtilâf Hükümetleri yanında yer almış olması, Osmanlı Devleti'nin gelişmelere seyirci kalmasına asla uygun değildi. Bundan başka silahlı bir tarafsızlığın devam ettirilmesi için gerekli olan para, silah ve sanayi mevcut değildi. Ayrıca Osmanlı Devleti, İngiltere ve Fransa'yla ittifak kurmak istese dahi kabul edilme imkânı yoktu. Zira onların gözünde Osmanlı Devleti, Balkan Harbi yenilgisiyle hiçbir askeri kıymetinin olmadığını ispatlamıştı. Bunun için Rusya ile ittifak kurmayı seçerek karşılığında İstanbul'u vaat etmeyi seçmişlerdi. Savaş'a girmeyi bir suç olarak kabul etmek, Türk Milletini dört-beş kişinin oyuncağı halinde saymak, Türkiye lehinde bir fayda sağlamayacaktır. Bunun yerine mert bir şekilde gerçeği söylemek ve kahramanca savaşan Türk Milletinin mağlûbiyetin zorunlu neticelerine katlanmakla beraber hareketinin suç olarak görülmesine ve bu yüzden

⁴² Atatürk, *Nutuk, Vesikalar*, s. 1079-1080.

cezalandırılmasını kabul etmemek en hayırlı bir prensip kabul olunmalıdır. Mustafa Kemal Paşa, Savaş'ın sorumluları hakkında Divan-ı Âli'nin incelemesinden geçmeden Savaş ilanıyla ilgili olarak şu veya bunun aleyhinde suçlamalara kalkışmanın doğru olmayacağını belirtmişti.⁴³

Mustafa Kemal Paşa, üçüncü maddeye verdiği cevapta kendisinin ve Temsil Heyetinin meseleye dair şu düşüncede olduğunu belirtmişti: Savaş sırasındaki kötü idare ortaya çıkarılıp sorumlular cezalandırılmalı, kanunlar herkese eşit, tam bir adalet ve hakkaniyetle olmalıdır. Bunu birçok tartışmalara neden olacak olan kâğıt üzerinde reklâm şeklinde yayınlamaktan ziyade bilfiil tatbik etmek, dosta düşmana göstermek daha uygundur.⁴⁴

Mustafa Kemal Paşa düşüncelerini Osmanlı Devleti'ni Birinci Dünya Savaşı'na sokmak ve Almanlarla ittifak kurmakla suçlanan eski İttihat ve Terakki Hükümeti mensuplarından Talat Paşa ile paylaşmıştı. Talat Paşa, 22 Aralık 1919'da Almanya'dan Mustafa Kemal Paşa'ya bir mektup yazmıştı. Mektubunda, Mustafa Kemal Paşa önderliğindeki Temsil Heyetinin ülke dışında faaliyet gösteren eski İttihat Terakki Hükümetinin liderleriyle açıktan ilişki kurmamasının, gizli münasebeti sürdürmesinin uygun olacağını belirtmişti. Öte yandan harp sorumlularının mahkemesi için bir Divan-ı Âli kurulması gerektiğini önermişti. Talat Paşa, bu ifadeyle İtilaf Devletlerinin ve İstanbul Hükümetinin o yöndeki ısrarlı taleplerinin yerine getirilmesiyle⁴⁵ Anadolu hareketinin güçlenmesi adına kendilerinin harp sorumluları olarak yargılanmayı göze almıştı. Mustafa Kemal Paşa ise 20 Şubat 1920'de Talat Paşa'ya yazdığı cevabi mektubunda, Birinci Dünya Savaşı'na girmenin hatta Almanlarla birlikte hareket etmenin zorunlu olduğu görüşünü yinelemişti. Bundan dolayı İstanbul Hükümetinin harp sorumlusu aramasının mantıksız olduğunu ifade etmişti. İstanbul Hükümetinin kendisinden Birinci Dünya Savaşı'na Osmanlı Devleti'ni sokan İttihat ve Terakki Hükümeti ve Alman taraftarlığı aleyhinde resmen beyanatta bulunmasını talep ettiğini bildirmişti. İstanbul Hükümetine verdiği yanıtta düşüncelerini savunarak talebi reddettiğini ifade etmişti. Hatta o yöndeki görüşlerini yabancılara da aktardığını belirtmişti.⁴⁶

Mustafa Kemal Paşa, düşüncelerini ilerleyen yıllarda da savunmuştu. 22 Nisan 1921'de TBMM'nin açılışının yıl dönümü nedeniyle bir gazeteciye verdiği demeçte Birinci Dünya Savaşı'na girilmesi ve Almanlarla ittifak kurulmasına dair düşüncelerini aktarmıştı: Mustafa Kemal Paşa, verdiği demeçte Türk Milletini esir etmek isteyen herhangi bir milletin bu arzusundan ayrılincaya kadar amansız düşmanı olduğunu söylemişti. Bu ifadesini Birinci Dünya Savaşı'nda Almanlar örneğiyle somutlaştırmıştı:

⁴³ *A.g.e.*, s. 1080-1081.

⁴⁴ *A.g.e.*, s. 1082.

⁴⁵ İlhan Tekeli, Selim İlkin, "Kurtuluş Savaşında Talat Paşa İle Mustafa Kemal'in Mektuplaşmaları", *Bellekten*, XLIV/174(1980), s. 318.

⁴⁶ *A.g.m.*, s. 327-328.

“Meselâ: Harb-i Umûmî küre-i arz üzerinde infilâk ettiği zaman vaziyet-i coğrafîye, vekayi-i tarihiye ve muvazenet-i siyasiyenin icbarları karşısında muhafaza-i bitarafîye adem-i imkân yüzünden Almanların bulunduğu zümreye dahil olduk; Almanlarla dost olduk. Almanlar memleketimize, ordumuza ve hükümetimize kadar girdiler: Bunların bepsini boş gördük; Fakat Almanlardan bâzıları haysiyet ve isiklâlimizi muhil vaz u tavur almaya başladıkları dakikadan en evvel ve hemen, hiçbir kayıt ve şarta bakmaksızın ruban ve battâ fiilen isyan ettim. Bu isyanım yüzünden idi ki Harb-i Umûminin cereyanı içinde bir seneye yakın bir zaman bu hareketimin mürevvici olmayanlarla mubalif ve mubasım vaziyette kaldım...⁴⁷.”

Görüleceği üzere ilk zamanlarda Mustafa Kemal Paşa Osmanlı Hükümetinin Birinci Dünya Savaşı'na girişinin ve Almanlarla ittifak yapılmasının zaruretine inanmıştı. Bununla beraber ilerleyen yıllarda 1927'den itibaren Mustafa Kemal Paşa, rakibi olarak görmeye başladığı İttihatçıları itibarsızlaştırma adına İttihat Terakki Hükümetinin Osmanlı Devleti'ni Almanlarla birlikte Birinci Dünya Savaşı'na soktukları ve Savaş sonrasında vatani bırakıp kaçtıkları yönünde politik söylemde bulunmuştu. Onun bu söylemi, Falih Rıfki, Salih Bozok, Şevket Süreyya gibi çağdaşı veya sonraki dönem yazarlarının kaynaklarında yinelenerek zikredilmişti. Mustafa Kemal Paşa'nın Birinci Dünya Savaşı'na girilmesi ve Almanlarla ittifak kurulması hakkındaki düşünce karmaşasına yanıt bulduktan sonra Birinci Dünya Savaşı sürecinde Alman subaylarıyla ilişkisi nasıl olmuştur? Onlarla sorun yaşamış mıdır? Almanların Birinci Dünya Savaşı sürecindeki rollerini nasıl değerlendirmiştir? Bu soruların cevaplarını aramak için Birinci Dünya Savaşı'nda Mustafa Kemal Paşa takip edilmeye çalışılacaktır.

2. Mustafa Kemal'in Çanakkale Cephesinde Alman Subaylarına Bakışı

Savaşın başlamasıyla birlikte Mustafa Kemal Paşa'nın Alman ordusuna ve Alman subaylarına bakışının netleştiği görülmektedir. O, Enver Paşa'nın aksine daha Savaşın başlangıcında Alman ordusunun harbi kazanabileceğine şüpheyle bakmıştı. Sofya Ateşemiliteri iken 4 Eylül 1914'te Bulgaristan'dan Tevfik Rüştü(Aras) Bey'e gönderdiği mektupta Alman ordusunun Batı ve Doğu Cephelerinde Fransa ve Rusya ile savaşmak zorunda kalmasının Alman ordusunun durumunu zorlaştıracağını yazmıştı.⁴⁸ Almanların Batı Cephesinde Fransız Cephesini bir türlü yaramaması onun Almanya'nın Savaş'ı kaybedeceği endişesini artırmıştı.

⁴⁷ *Hâkimiyet-i Milliye*, 24 Nisan 1337/24 Nisan 1921, No: 167, s. 1, *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, C.3, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1997, s. 31.

⁴⁸ Aydemir, *Tek Adam*, C.1, s. 181-182.

Mustafa Kemal, Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte askeri görev talebinde bulunmuştu. Bu talebi kabul görmüş önce Birinci Tümen Kumandanlığına tayin edilmişse de görülen lüzum üzerine ardından 19 Tümen Kumandanlığına getirilmişti.⁴⁹ Görevine başlamadan hemen önce, 5. Ordu Kumandanı Liman von Sanders Paşa ile bir görüşme yapmıştı. Bu görüşmede Sanders Paşa, Mustafa Kemal'e hala Bulgarlar Savaşı'na girmeyecekler mi? Sorusunu yöneltmişti. Mustafa Kemal, Bulgarların Alman ordusunun başarılı olacağına kanaat getirecek deliller görmedikçe veya harp kendi topraklarına temas etmedikçe Savaşı'na girmeyeceklerini belirtmişti. Bu cevap üzerine Sanders sinirlenmiş, sağ yumruğunu sıkıp yukarı kaldırarak, Bulgarlar hala Alman ordusunun başarısına güvenmiyorlar mı? Sorusunu yöneltmişti. Mustafa Kemal Paşa hayır yanıtını vermişti. Sanders, bu konuda kendisinin hangi fikirde olduğunu sorduğunda Mustafa Kemal, Bulgarları haklı bulduğunu söyleme cesaretini göstermişti.⁵⁰ Sanders Paşa ile yaşadığı bu ilk anlaşmazlığa ilerleyen günlerde yenileri eklenmişti.

Mustafa Kemal, Çanakkale Cephesinde 19. Tümen Kumandanı olarak görev yapmıştı. 18 Mart 1915 deniz zaferinden sonra düşmanın karadan saldıracağı haber alınmıştı. 5. Ordu Kumandanı Liman von Sanders Paşa, düşmanın Bolayır civarından saldıracağı kanaatiyle büyük kuvvetleri orada toplatmıştı. Mustafa Kemal ise düşmanın ya Kabatepe ya da Seddülbahir'den karaya çıkacağını düşünmüştü. Gerçekten de düşman 25 Nisan 1915'te Seddülbahir ile Arıburnu'ndan saldırıya geçmişti. Arıburnu civarında onları ilk karşılayan ve durduran Mustafa Kemal kuvvetleri olmuştu.⁵¹ Mustafa Kemal, Çanakkale Cephesinde düşmanın karaya çıktığı yeri tespit edemeyen Liman von Sanders'i eleştirmişti. 3 Mayıs 1915'te Başkumandan Vekili Enver Paşa'ya gönderdiği mektupta, Sander Paşa'nın "*bizi, bizim ordularını, bizim memleketimizi tanımadığı ve layığıyla araştırmada bulunacak kadar bir zamana sahip olmadığını*" savunmuş, sahilde çıkarma noktalarını tamamen açık bırakacak tertibat aldığını belirtmişti. Sanders'in böylece düşmanın karaya asker çıkarmasını kolaylaştırdığını ifade etmişti. Mustafa Kemal, buna rağmen denizden karaya çıkan düşman kuvvetlerini art arda püskürtmeyi başardığını haber vermişti. Enver Paşa'ya Alman subaylar hakkında şu uyarıda bulunmuştu:

"Vatanımızın müdafasında kalp ve vicdanları bizim kadar çarpınmayacağına şüpheli olmayan başta von Sanders olmak üzere bütün Almanların fikirlerinin üstünlüğüne itimat etmemenizi kati surette temin ederim. Bizzet buraya

⁴⁹ BOA, İ.HB, 163/1333; BOA, BEO, 4323/324225; BOA, BEO, 4324/324280; BOA, İ.HB, 165/1333; BOA, BEO, 4333/324934.

⁵⁰ Atay, *Çankaya*, s. 98-99; Aydemir, *Tek Adam*, C.1, s. 211; *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, C.3, s. 60-61.

⁵¹ Atay, *Çankaya*, s. 101.

*teşrif eder, umumi vaziyetimizün icaplarına göre bizzât sevk ve idare etmeniz münasip olur kardeşim.*⁵²

Mustafa Kemal, mahiyetindeki Alman subaylarını⁵³ da eleştirmişti. Bunlardan biri Kurmay Binbaşı Reimond'dur. Reimond, 5. Ordu Kumandanı Sanders tarafından 19. Tümen Kurmay Başkanı olarak gönderilmişse de Mustafa Kemal tarafından kabul edilmemişti. Mustafa Kemal, Kurmay Başkanı olarak İzzettin Bey'le çalışmaya devam etmişti. Buna rağmen 27 Nisan 1915'te Tümene katılan Reimond'dan başka alanlarda istifade etmeye çalışmıştı. Mustafa Kemal, verdiği emirlerin hiçbirini layıkıyla yerine getiremeyen Reimond'un hiçbir işe yaramayacağını ve kendisinin başka bir göreve tayin edilmesini Kolordu Kumandanlığına bildirmişti. Reimond bir süre daha gündüzleri gelip geceleri gitmek suretiyle birlikte kaldıktan sonra, Genel Karargâh tarafından kendisine Asya Grubunda vazife verilerek 19. Tümenen uzaklaştırılmıştı.⁵⁴

Mustafa Kemal, Çanakkale Cephesindeki başarılarının mükâfatı olarak yarbaylıktan albaylığa terfi etmişti.⁵⁵ Liman von Sanders Paşa, cepheyi bölerek kuzey kısmı Anafartalar Grubu olarak adlandırmış, kumandanlığına Mustafa Kemal'i getirmişti.⁵⁶ Mustafa Kemal, bu görevi, Sanders Paşa'nın isteksiz ve alaycı bir şekilde kendisine verdiğini iddia etmişti.⁵⁷

Öte yandan Mustafa Kemal'in Kurmay Başkanı İzzettin(Çalışlar) Bey'in günlüklerinden anlaşıldığına göre Çanakkale Cephesinde Mustafa Kemal ile Liman von Sanders Paşa arasında başka ciddi anlaşmazlıklar da yaşanmıştı. Bunlardan biri 11. Tümen'de Topçu Binbaşı Hamdi Bey ile Grup Topçu Komutanı von Berg arasında yaşanan bir münazaa üzerinedir. Hamdi, von Berg'in emirlerini reddetmesi üzerine Divan-ı Harbe verilmişti. Mustafa Kemal, buna izin vermemiş ve Hamdi'yi himaye etmişti. Öyle ki 4 Kasım 1915'te Liman von Sanders Paşa Hamdi'yi talep etmesine rağmen Mustafa Kemal, onu göndermemişti.⁵⁸ Bir diğer anlaşmazlık Mustafa Kemal'in 11. Tümen ve 16.

⁵² İsmet Görgülü, "Atatürk'ün 'Arıburnu Muharebeleri Raporu' ve 'Anafartalar Muharebatına Ait Tarihçe' Adlı Eserlerinde Yer Almayan Emir ve Raporlarından Bir Demet, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, VII/19(1990), s.96-97; Mektubun orijinali ve çevirisi için bkz. Aydemir, *Enver Paşa*, C.3, s. 238-241.

⁵³ Öyle ki Mustafa Kemal'in, bir süre sonra kumandanlığına getirileceği Anafartalar Grubunda 51 Alman subay Türklerle silah arkadaşlığı yapmıştı. Bu Gruptaki Almanların toplam sayısı yaklaşık 700'ü bulmuştu. Bkz. Carl Mühlman, *Çanakkale Savaşı, Bir Alman Subayının Notları*, Çev. Sedat Umran, Timaş Yay., İstanbul 1998, s. 140.

⁵⁴ *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, C.1, Kaynak Yay, İstanbul 2011, s. 232.

⁵⁵ Aydemir, *Enver Paşa*, C.3, s. 242.

⁵⁶ Mühlman, *Çanakkale Savaşı*, s. 137.

⁵⁷ *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, C.3, s. 61-62; Atay, *Çankaya*, s. 104; Aydemir, *Tek Adam*, C.1, s. 227.

⁵⁸ Ahmet Esenkaya, "Binbaşı İzzettin Bey'in Günlüğü ve Mustafa Kemal Bey", *Çanakkale Muharebelerinin İdaresi, Komutanlar ve Stratejiler*, Ed. Lokman Erdemir, Kürşat Solak, Çanakkale 2015, s. 152.

Kolordu karargâhlarında bulunan Alman subaylarının fazla olduğunu gerekçe göstererek Holman'ı 11. Tümen'den uzaklaştırmasıdır. Liman von Sanders Paşa, bundan gücenerik bir daha Anafartalar Grubu'na Alman subay göndermeyeceğini resmen bildirmişti.⁵⁹ Mustafa Kemal ile Liman von Sanders ve üst komutanlar arasındaki bir anlaşmazlık da Çanakkale Savaşı'nın son zamanlarında yaşanmıştı. Çanakkale Cephesinde savaşlar taarruzlardan siperlere dönmüştü. Mustafa Kemal, düşmanın çekileceğinden şüphe etmemekteydi. Bu nedenle genel bir saldırı ile düşmanı denize dökmeyi teklif etmişse de talebi kabul görmemişti.⁶⁰ Kurmay Başkanı İzzettin Bey'in günlüklerine göre Mustafa Kemal, İngiliz kuvvetlerini tespit etmek üzere keşif taarruzları yapılmasını emrettiği ve Grupça icrasına teşebbüs edildiği halde Liman von Sanders Paşa birinci emre muhalif olmuştu. İkinci emre de karşı çıkarak Grubun hareketini tenkit etmişti. Mustafa Kemal buna karşılık Mareşal Liman von Sanders'in davranışını kabul etmemişti. İzzettin Bey bu gelişme üzerine Liman von Sanders Paşa'nın Mustafa Kemal'in karargâhına gelerek onu dolaylı yönden eleştirdiği bilgisini not etmiştir:⁶¹

"Müşir Paşa bugün bizim karargâh önüne kadar geldi. Yanına Pertev gitti. Pertev'e yolların düzensizliğinden şikâyet etti, dedi ki "Kemal Bey villa yapacağına yolları yaptırsaydı."

İzzettin Bey, Liman von Sanders Paşa'nın bu sözleriyle yine "küçüklük" gösterdiğini ifade etmiş, bu gelişmelerin iki komutan arasında büyük bir yanlış anlama ve soğukluk doğurduğunu ve Mustafa Kemal'in raporlu olarak İstanbul'a gitmesine sebebiyet verdiğini ifade etmişti.⁶² Mustafa Kemal'in İstanbul'a dönmesinin bir sebebi de Enver Paşa, Çanakkale'ye geldiğinde Mustafa Kemal'i ziyaret etmemesi idi. Bu durum Mustafa Kemal'i ziyadesiyle üzmüş, 10 Aralık 1915'te görevinden istifa etmişti. Liman von Sanders Paşa, Mustafa Kemal'e saygı göstererek istifayı hava değişimine çevirmişti.⁶³ Liman Paşa, Enver Paşa'ya çektiği telgrafta Mustafa Kemal'in çok başarılı bir kumandan olduğunu belirtmişti. İstifasına gerekçe olarak Enver Paşa'nın kendisini ziyaret etmemesini gösterdiğini bildirmişti. Bunun üzerine Enver Paşa, Mustafa Kemal Paşa'ya telgraf çekerek yanlış anlamayı gidermeye çalışmıştı.⁶⁴

3. Mustafa Kemal'in Doğu Cephesinde Alman Subaylarına Bakışı

Mustafa Kemal, Çanakkale Cephesinden sonra Doğu Cephesinde görevlendirilmişti. Doğu Cephesinde, önce 15. Kolordu, ardından 16. Kolordu

⁵⁹ A.g.m., s. 152.

⁶⁰ Aydemir, *Tek Adam*, C.1, s. 248.

⁶¹ Esenkaya, "Çanakkale Muharebesinin İdaresi", s. 152

⁶² A.g.m., s. 152.

⁶³ Atay, *Çanakkale*, s. 107.

⁶⁴ Aydemir, *Tek Adam*, C.1, s. 239-241; Aydemir, *Enver Paşa*, C.3, s. 246-247

ve nihayet 2. Ordu Kumandanlığı vazifelerini deruhte etmişti.⁶⁵ Doğu Cephesinde Mustafa Kemal'in Alman subaylarına bakışını ortaya koyan bir gelişme Mart 1916'da Diyarbakır'da yaşanmıştı. Mustafa Kemal'in komutasında bulunan 16. Kolordu karargâhında görevli Topçu Kaymakamı von Berg Bey, Başkumandanlıktan birkaç Alman zabiti ve bir Alman doktor istemişti. Başkumandan Vekili adına Erkan-ı Harbiye Reisi (Genelkurmay Başkanı) General Friedrich Bronsart von Schellendorff, 2. Ordu Kumandanlığına 26 Mart 1916'da gönderdiği bir yazıda, talep edilen Alman zabitlerinin ve doktorun gerekli olup olmadıklarını ve ne amaçla istenildiklerinin kendilerince bilinmediğini ifade ederek durum hakkında uygun araştırmanın yapılmasını istemişti.⁶⁶ Bunun üzerine 27 Mart 1916'da "gayet mahremdir" kaydıyla 2. Ordu Kumandanlığından Şevket imzasıyla Diyarbakır'da 16. Kolordu Kumandanı Mustafa Kemal Bey'e bir telgraf çekilmişti. Telgrafta, Mustafa Kemal'den, Topçu Kaymakamı von Berg'in taleplerinin gerekli olup olmadığı ve ne amaçla Alman subaylarının ve doktorun istenildiği hakkındaki düşünceleri sorulmuştu.⁶⁷ 16. Kolordu Kumandanı Mustafa Kemal'in Diyarbakır'dan 27 Mart 1916'da verdiği yanıt değerlidir. Mustafa Kemal, Kaymakam von Berg'in yanında Süvari Binbaşısı Welsch Bey olduğu halde henüz Halep'ten teçhizatıyla Resulayn'a hareket ettiğini, Kolordudaki ihtiyaçları tespit edebilecek konuma sahip bulunmadığını ifade etmişti. Kolordusunda Alman subaylara ihtiyaç olmadığını, hatta von Berg ve Welsch'in kendileri için yük olduğunu belirtmiş, von Berg'in Alman subayları talebindeki amacının o muhitte kendi ortaklarını çoğaltmak olduğunu yazmıştı:

*"Ve Bence Alman zabitine katiyen lüzum yoktur. Hatta von Berg ve Welsch Beyler dahi katiyetle ve gayrinafi' birer yük olmaktan başka bir hizmete yaramadıkları von Berg Bey'in Alman zabitii talep etmekteki maksadı bu muhitte kendi müşâriklerini çoğaltmak olacaktır."*⁶⁸

Mustafa Kemal devamında, gelecekteki askeri harekâta Alman subaylarının rolünün ve sayısının artırılarak ordunun yönetimine daha fazla karışmak istediklerini belirtmiş, doktoru da sadece kendi şahısları için talep etmiş oldukları görüşünü savunmuştu.⁶⁹ 2. Ordu Kumandanlığı, Mustafa Kemal'in düşüncelerini 16 Mart 1916'da Başkumandanlık Makamına iletmişti. Ayrıca Alman zabitine gerek olup olmadığının mahallinde yapılacak incelemelere göre bildireceği ifade edilmişti.⁷⁰

⁶⁵ BOA, İ.HB., 171/1333; BOA, BEO, 4366/327424; BOA, İ.HB., 173/1333; BOA, BEO, 4370/327705; BOA, İ.DUİT, 154/40

⁶⁶ ATASE, 2663/123, f. 6.

⁶⁷ ATASE, 2663/123, f. 123-6a.

⁶⁸ ATASE, 2663/123, f. 7.

⁶⁹ ATASE, 2663/123, f. 7.

⁷⁰ ATASE, 2663/123, f. 8.

Öte yandan Mustafa Kemal, Doğu Cephesinde önemli askeri başarılar elde etmişti. Bitlis ve Muş'u Ruslardan kurtarma başarısını gösterdiğinden üçüncü rütbeden Osmanlı nişanıyla ödüllendirilmişti.⁷¹ 1 Nisan 1916'da bir sene kıdem zammıyla rütbesi albaylıktan Tuğgeneralliğe yükseltilmişti.⁷²

4. Mustafa Kemal Paşa'nın Suriye Cephesinde Alman Subaylarına Bakışı

Mustafa Kemal Paşa, Doğu Cephesinden sonra 3 Temmuz 1917'de Yıldırım Orduları Gurup Kumandanı Mareşal Eric von Falkenhayn'ın emrinde Suriye Cephesinde 7.Ordu Kumandanlığına tayin edilmişti⁷³. Bu yeni görevinde Falkenhayn ile sürekli anlaşmazlık yaşamıştı. Görev yerine gitmeden hemen önce Falkenhayn'ın kendisini kazanma adına bir girişimde bulunduğunu ileri sürmüştü. Mustafa Kemal Paşa'ya göre 7. Ordu Kumandanlığı için İstanbul'dan hareketinden önceki gün, Falkenhayn bir Alman subayıyla kendisine ufak sandıklar içinde altınlar göndermişti. Altınların ordunun ihtiyacı için gönderildiğini düşünen Mustafa Kemal Paşa, Alman subayına onları kendisine değil Levazım Reisine götürmesi gerektiğini söylemişti. Alman subayının, sandıklardaki altınların ordu ihtiyacı için kullanılacak para olmadığını söylemesi üzerine Mustafa Kemal Paşa, durumu anlamış ve sandıklar içerisindeki altınların miktarını tespit ettirerek Falkenhayn'a götürülmesi için senet imzalayıp vermişti.⁷⁴ Mustafa Kemal Paşa, sandıkların Levazım Dairesinde, senedin de Falkenhayn'ın gizli kasasında birkaç ay beklediğini belirtmişti. 7. Ordu Kumandanlığından ayrıldıktan sonra yerine vekil bıraktığı Ali Rıza Paşa'ya sandıkları teslim ettiğini, senedi de yaverleri Cevat Abbas(Güler) ve Salih(Bozok) Beylerle aldığını ifade etmişti.⁷⁵ Böylece Mustafa Kemal Paşa, daha görev yerine gitmeden Falkenhayn ile anlaşmazlık yaşamıştı.

Mustafa Kemal Paşa 7. Ordu Kumandanı görevindeyken, sadece Falkenhayn'la değil, Menzil Müfettişi General Friedrich Kress von Kressenstein ile de uyum içerisinde çalışmamıştı. 24 Ağustos 1917'de Yıldırım Orduları Grup Kumandanlığına gönderdiği yazıda, Kress'in Gazze'nin Fetan Aşireti şeyhi Hacim ile bir sözleşme yapmasını eleştirmişti. Sözleşmeyi iç siyaset ve gelecek açısından zararlı bulduğunu, birçok aşiretten yalnız bir tanesiyle anlaşılmasının diğerlerinin şiddetli tepkilerine neden olabileceği uyarısında bulunmuştu. Mustafa Kemal Paşa'ya göre çeşitli makamların şeyhlerle ayrı ayrı ilişki kurmaları yanlıştı. Yerel güç odaklarıyla Osmanlı Devleti'nin hangi makamının irtibat kurulması uygun görülüyorsa süratle bildirilmesini istemişti.⁷⁶

⁷¹ BOA, İ.TAL, 508/1334.

⁷² BOA, BEO, 4406/330440.

⁷³ BOA, İ.DUIT, 155/53; *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, S.82, Belge No: 1778-1779, Ekim 1982, s.1-8.

⁷⁴ Aydemir, *Tek Adam*, C.1, s. 276-277.

⁷⁵ Aydemir, *Tek Adam*, C.1, s. 277.

⁷⁶ *Milliyet*, 27 Kasım 1979, s. 5; Sadi Borak, *Öyküleriyle Atatürk'ün Özel Mektupları*, Çağdaş Yay., İstanbul 1980, s. 115.

Mustafa Kemal Paşa'nın Alman subaylarına yaptığı eleştirileri her geçen gün artmıştı. 15 Eylül 1917'de Yıldırım Orduları Grup Kumandanı Falkenhayn'a gönderdiği telgrafta, bazı çekincelerini bildirmişti.⁷⁷ 20 Eylül 1917'de Enver Paşa'ya gönderdiği ülkenin genel durumuna dair izlenimlerini ortaya koyan raporunda ise Falkenhayn ve diğer Alman subaylarını sert bir şekilde eleştirmişti. Raporunda Müttefiklerin askeri güç yoluyla İtilaf Devletlerini barışa zorlamalarının artık söz konusu olmadığını, Almanların özellikle stratejik idareyi “*geliniz bizî mağlup ediniz*” esasına dayandığını iddia etmişti. Mustafa Kemal Paşa, Suriye ve Filistin Cephesinde Alman subaylarının Osmanlı kumandanlarının emrine verilmesinin vatanın çıkarları için gerekli olduğunu savunmuştu. General Kress'in kendisinin, Falkenhayn'ın ise Cemal Paşa'nın emrine verilmesini istemişti. Böylece devlet nazarında bütün dâhili ve siyasi kuvvetleri kontrol edecek en yüksek sorumlu “*memleketin bir öz evladı*” olacak, Falkenhayn ise bir askeri kumandan vaziyetinde kalacaktı. Mustafa Kemal Paşa, Suriye'nin tamamının Falkenhayn'ın emrine verilmemesi fikrini savunmakla Almanları kırmak ve onların Osmanlı Devleti'ne askeri malzeme yardımlarına engel olmak anlayışında bulunmadığını belirtmişti. Bununla beraber şunları da ifade etmişti:⁷⁸

“İçinde bulunduğumuz bataklıktan Almanlarla beraber kurtulmak zaruri ise de, Almanların bu zaruretten ve harbin uzamasından istifade ederek bizî sömürge şekline sokmak ve memleketimizin bütün kaynaklarını kendi ellerine almak siyasetinin karşındayım.”⁷⁹

Mustafa Kemal Paşa, Osmanlı Hükümeti idarecilerinin en azından Bulgarlar kadar bağımsız hareket etmelerinin gerekliliği düşüncesini savunmuştu. Almanlardan ayrı ve bağımsız olduğunun gösterilmesi halinde Almanların, Osmanlı Devleti'ni Bulgaristan'dan daha itibarlı göreceğini ifade etmişti. Almanların askeri yardımının kesilmemesi adına onlara sürekli fedakârlıkta bulunmanın olumsuz sonuçlar doğurduğunu belirtmişti. Fedakârlık yapıldıkça Almanların bunu suiistimal ederek Osmanlı Devleti'nden yeni isteklerde bulunacakları uyarısında bulunmuştu.⁸⁰

Mustafa Kemal Paşa, Falkenhayn'ın çevresine, her vesilede Alman olduğunu ve öncelikle Alman çıkarını düşüneceğini söyleme cesaretinde bulunduğunu belirtmişti. Bu sözleri sarf eden kişinin Suriye'de yüzbinlerce Türk askerinin hayatı için karar verme mevkiinde bulunan bir kumandanın olduğu düşünülürse durumun Osmanlı Devleti'nin çıkarlarına aykırılığını anlamanın çok kolay olduğunu ifade etmişti. Falkenhayn'ın diğer zararlı faaliyetlerini raporunda şöyle yazmıştı:

⁷⁷ *Bundesarchiv*, N 131/5, 15.

⁷⁸ *Yeni Gün*, 15 Teşrin-i Evvel 1335/15 Ekim 1919, No: 208, s. 2.

⁷⁹ *Yeni Gün*, 15 Teşrin-i Evvel 1335/15 Ekim 1919, No: 208, s. 2.

⁸⁰ *Yeni Gün*, 15 Teşrin-i Evvel 1335/15 Ekim 1919, No: 208, s. 2.

“Falkenhayn geldiği günden beri aşiretlerin reislerine Alman teğmenleri göndererek doğrudan doğruya temas kurmaktadır ve Araplar, Türklerle düşmandır, biz Almanlar tarafsız olduğumuzdan onları kazanabiliriz. Sözünü bizzet bana, bir Ordu Kumandanına sarf etmiştir. Irak harekâtının uygulanamaz olduğunu kendisi dahi ilk günden beri anlamıştır. Irak harekâtını, memlekete yerleşmesi için vesile olarak gördü. Hakikatte ideali, bütün Arabistan’ı Alman idaresine almaktı. Nitekim planın ikinci safhasına başlamıştır. Irak hedefi tabiatıyla değişince Sina cephesinde bir taarruz söz konusu etti. İki ay sonra taarruz veya müdafaa mı lazım olduğunun şimdiden kestirilemeyeceği, herkes gibi onun gözünde de açıktır. Fakat bugünkü taarruz sözü bütün Suriye, yani Arabistan’ın idaresi altına girmesi için bir cazibe vesilesinden başka bir şey değildir. İki ay sonra abval, taarruz a elverişsiz olup, bütün kuvvetlerle Filistin’in müdafaaası mümkün olursa General Falkenhayn’ın dünyaya ve memleketimize karşı en büyük başarıyı kazanmış şekilde ortaya çıkacağına şüphe yoktur. Fakat bu halde hükümet ve memleket takviyesi şartı şöyle dursun, memleket tümüyle bizim elimizden çıkarak bir Alman sömürgesi haline girmiş olacaktır. Ve General Falkenhayn, bu maksat için bizim borcumuz olan altınları ve Anadolu’dan getirdiğimiz son Türk kanlarını kullanmış olacaktır”⁸¹

Mustafa Kemal Paşa, dört gün sonra 20 Eylül tarihli raporuna ek göndermişti. Ek raporunda Sina Cephesine yapılacak harekâtın nasıl olması gerektiğini ve Falkenhayn ile arasındaki görüş farklılığını not etmişti. Rapora göre, Mustafa Kemal Paşa, savunma için Sina Cephesine bir grup ve iki ordu karargâhının sığmayacağını, Falkenhayn’a iletmesine karşın Falkenhayn’ın kendisine sevk ve idare şeklinin taarruz olacağını ifade etmişti. Mustafa Kemal Paşa, mevcut ve takviye kuvvetlerinin sadece bir kumandaya tabî olmasını zaruri bulmuştu. Cephenin kumandasını kendisinin yapabileceğini bu tecrübeyi Arıburnu ve Anafartalar’daki zaferleriyle elde ettiğini belirtmişti.⁸²

Raporunun dördüncü bölümünde kesin kanaatini ifade etmişti. Ona göre, Sina Cephesi için gerekli olan ihtiyaçlar gizlenmekte, Osmanlı Devleti aldatılmaktadır. General Falkenhayn’ın, bir Osmanlı kumandanının emrine verilmeyeceği anlaşılmıştı. Kress Paşa, Sina harekâtı için geri hizmetlerin bir Alman kurmayına teslim edilmesini, Rayak’tan güneye kadar bütün demiryolu işinin doğrudan Almanların idaresine bırakılmasını zorunlu göstermektedir. General Falkenhayn’ın Mayıs’tan beri Suriye Cephesinde görev yapması vatan savunmasına ciddi zararlar vermişti. Arabistan savunması için 5 yaz ayı heba edilmişti. Falkenhayn’ın neden olduğu siyasi zararların engellemesi imkânı bulunamamıştı. Falkenhayn, Osmanlı Genel Kurmayının emirlerini ve kendisinin uyarılarını önemsememişti. Mustafa Kemal Paşa, raporunda Falkenhayn’a ne askeri ne de siyasi açılardan güvenebileceğini belirtmişti.⁸³ Vatanın çıkarlarıyla birlikte kendi şeref ve yeteneğinin de aşağılanacağından

⁸¹ *Yeni Gün*, 15 Teşrin-i Evvel 1335/15 Ekim 1919, No: 208, s. 2.

⁸² Uluğ İğdemir, *Birinci Dünya Savaşında Atatürk’le Mareşal Falkenhayn Arasında Çıkan Anlaşmazlığa Dair Yeni Belgeler*, *Belleten*, XXXIII/132(1969), s. 507-508.

⁸³ *Atatürk’ün Bütün Eserleri*, C.2, Kaynak Yay, İstanbul 2011, s. 128.

dolayı vatana hizmet edemeyecek hale geldiğini, ya Falkenhayn'ın Sina cephesinden alınıp, Sina'nın savunmasının yalnız 7. Ordu Kumandanlığına verilmesini ya da kendisinin istifa edeceğini bildirmişti. Mustafa Kemal Paşa, talebine acilen cevap verilmesini aksi takdirde kendisinin Falkenhayn'a görevini sürdüremeyeceğini bildireceğini ifade etmişti.⁸⁴

Yıldırım Orduları Kumandanı Falkenhayn'ın ordulardaki yeni düzenlemesiyle 7. Ordu etkisiz hale getirilmişti.⁸⁵ Bu durumla alakalı olarak Falkenhayn'ın Kurmay Başkanı Albay von Dommes ile Mustafa Kemal Paşa arasında yapılan bir görüşme tartışma yaratmıştı. Dommes, Mustafa Kemal Paşa'yı ziyaret etmişti. Görüşme sırasında Mustafa Kemal Paşa'ya "*biçi terk etmek istediğimize üzülüyorum*" ifadesinde bulunmuştu. Mustafa Kemal Paşa ise böyle bir şeyi düşünmediğini kendisine söylemişti. Konuşma sırasında 7. Ordu'nun kaldırıldığını, dolayısıyla bir vazife bulmanın zor olduğunu söylemişti. Cephedeki birlikleri Kress Paşa'nın kumanda edeceğini, kendisine ise yalnız 19 ve 20. Tümenlerin kaldığını hatırlatmıştı. Mustafa Kemal Paşa, iki tümenin bir ordu değil kolordu olduğuna dikkat çekince bunu Dommes de onaylamıştı. Mustafa Kemal Paşa, bir kolorduya kumanda edemeyeceğini ifade etmişti. Dommes bu ifadeyi Falkenhayn'a Mustafa Kemal Paşa'nın Sina Cephesinde bir ordunun kumandanı olarak görev almada tereddüt gösterdiği şeklinde aktarmıştı. Bunun üzerine Falkenhayn Mustafa Kemal Paşa'ya durumu sormuştu. Mustafa Kemal Paşa, Dommes ile yaptığı görüşmeyi anlatmış, şimdiye kadar olduğu gibi hiçbir zaman tayin edildiği görevlerde isteksiz olmadığını, Sina Cephesinde gerçek bir orduyu kumanda etmeye her zaman hazır bulunduğunu belirtmişti.⁸⁶

Mustafa Kemal Paşa ile başta Falkenhayn olmak üzere Alman subayları arasında anlaşmazlık sürerken 20 Eylül ve ek raporlardaki teklifler Enver Paşa tarafından kabul edilmemişti.⁸⁷ Mustafa Kemal Paşa bu gelişme üzerine Falkenhayn ve Enver Paşa ile yeniden yazışmalara başlamıştı. Halep'ten 3 Ekim 1917'de Yıldırım Orduları Grubu Kumandanı Mareşal Falkenhayn'a 8 maddeden oluşan 5 sayfalık Almanca rapor göndermişti. Raporunda cephedeki işleyişe dair eleştirilerini, yerli güçlere dair mütalaalarını aktarmıştı.⁸⁸ 7 Ekim 1917'de ise Falkenhayn'a ve Başkumandan Vekili Enver Paşa'ya çektiği telgraflarla 7. Ordu Kumandanlığı görevinden istifa ettiğini bildirmiş,⁸⁹ kendi deyimiyle asi bir kumandan olarak İstanbul'a dönmüştü.⁹⁰

⁸⁴ *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, C.2, s. 128-129.

⁸⁵ İğdemir, "Birinci Dünya Savaşında Yeni Belgeler", s. 511.

⁸⁶ A.g.m., s. 514-515.

⁸⁷ Aydemir, *Tek Adam*, C.1, s. 275.

⁸⁸ *Bundesarchiv*, N 131/5, 15-19.

⁸⁹ Borak, *Atatürk'ün Özel Mektupları*, s. 100-102.

⁹⁰ Aydemir, *Tek Adam*, C.1, s. 275.

5. Mustafa Kemal Paşa'nın Veliht Vahdettin'le Almanya Ziyareti

Mustafa Kemal Paşa 7. Ordu Kumandanlığından istifa ettikten sonra İstanbul'a dönmüştü. O sırada Veliht Vahdettin'in mahiyetinde Almanya'ya gitmekle görevlendirilmişti. Alman Genel Karargâhını ve Alman Cephelerini ziyaret etmek amacıyla düzenlenen seyahat 15 Aralık 1917-4 Ocak 1918 tarihleri arasında kapsamıştı.⁹¹ Mustafa Kemal Paşa, seyahat sürecinde Veliht Vahdettin'i, Almanlara dayanarak kesin bir zafere ulaşılacağı fikrinin mantıksız olduğu yönünde ikna etmeye çalışmıştı.⁹² 19 Aralık 1917'de Mustafa Kemal Paşa ve Veliht Vahdettin'in mahiyeti, Alman Genel Karargâhının bulunduğu Bad Kreuznach kasabasına gelmişti. Mustafa Kemal Paşa, aynı gün Karargâhta İmparator II. Kayzer Wilhelm, Mareşal Paul von Hindenburg, General Erich Ludendorff ve diğer Karargâh komutanlarıyla tanışmıştı.⁹³ Veliht Vahdettin, Mustafa Kemal Paşa'yı İmparator II. Wilhelm'e takdim ettiğinde, İmparator, Anafartalar Grup Kumandanı olarak kendisini tanıdığını ifade etmişti. Kayzer Wilhelm, Veliht Vahdettin'i Almanya'ya yaklaştırmaya çalışmışsa da Veliht, Mustafa Kemal Paşa'nın da etkisiyle Almanya'ya ve Alman ordusuna karşı eleştirilerini ve şüphelerini Kayzer'e söyleme cesaretini sergilemişti.⁹⁴ Wilhelm, Veliht ve mahiyetini akşam yemeğine kabul etmişti. Yemekte Mustafa Kemal Paşa, Mareşal Hindenburgla bir görüşme fırsatı bulmuştu. Hindenburg, askeri raporlara dayanarak takviye birlikleriyle Suriye'de durumun düzeltildiğini ifade etmişti. Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa, raporların gerçeği yansıtmadığını, Suriye'de işlerin düzeltilmediğini belirtmişti.⁹⁵

20 Aralık 1917'de Türk heyeti Strasburg'a gelmiş, öğleden sonra güneybatudaki Fransız sınırı yakınlarındaki Alman siperlerini ziyaret ederek akşam Strasburg'a dönmüştü.⁹⁶ 21 Aralık 1917'de Mustafa Kemal Paşa ve heyet Colmar'daki Alman Karargâhını ve siperlerini ziyaret etmiş, cephede Alman subaylarıyla konuşarak incelemelerde bulunmuştu.⁹⁷ Mustafa Kemal Paşa, Cephede Alman subaylarının haritalar ve krokiler vasıtasıyla teorik anlatımlarla gerçeği kendilerinden sakladıklarına inandığından bizzat ateş hattına gidip durumu Alman subaylarından öğrenmişti.⁹⁸ Bu arada bir gece Alsas Valisinin davetine iştirak etmişti. Vali, konuşma sırasında Ermenilerin çok iyi niyetli insanlar olduklarını, Türklerin Ermenilere karşı feci saldırılarda bulduklarını, Ermenilerin bu saldırılara maruz kalacak işler yapmadıklarını söylemişti. Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa, Valiyi şu ifadelerle eleştirmişti:

⁹¹ Utkan Kocatürk, *Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçalı Atatürk Günlüğü*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1999, s. 103.

⁹² *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, C.3, s. 37.

⁹³ Kocatürk, *Kaynakçalı Atatürk Günlüğü*, s. 104.

⁹⁴ Atay, *Çankaya*, s. 122-123; *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, C.3, s. 36, 38.

⁹⁵ *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, C.3, s. 40.

⁹⁶ Kocatürk, *Kaynakçalı Atatürk Günlüğü*, s. 104.

⁹⁷ *A.g.e.*, s. 104.

⁹⁸ Atay, *Çankaya*, s. 123; *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, C.3, s. 41.

“Evvela sizden şunu anlamak istiyorum: Müttefikiniz olan ve bu ittifak uğrunda maddi manevi tekmil mevcudiyetini mahveden Türkiye'ye karşı, tarihin bilmem hangi devrinde mevcut olduğunu iddia eden ve bu mevcudiyeti ihya etmek için dünyayı aldatmaya çalışan Ermeniler lehine konuşmak fikri size nereden geliyor?”⁹⁹

Vali söylediklerinin tamamen duyduklarından ibaret olduğunu, herhangi bir siyasi maksadı bulunmadığını ifade etmek zorunda kalmıştı. Mustafa Kemal Paşa ise kendilerinin buraya Ermeni meselesini konuşmak için değil, müttefikleri Alman ordusunun gerçek durumunu anlamaya geldiklerini ve bunda da muvaffak olduklarını belirtmişti.¹⁰⁰ Heyet, 22 Aralık'ta Essen'deki ağır silah üreten Krupp Fabrikalarını ziyaret etmiş,¹⁰¹ 23 Aralık'ta Berlin'e gelmişti. Mustafa Kemal Paşa ve heyet burada 10 gün kalmıştı.¹⁰² Mustafa Kemal Paşa, Almanya ziyaretinin tecrübesiyle Veliht Vahdettin'e bir teklifte bulunmuştu. Almanya'daki İmparator, Veliht ve Prenslerin her birinin belirli işlerde görev aldıklarından yola çıkarak Veliht Vahdettin'e aynı şekilde hareket etmesi çağrısında bulunmuştu. Vahdettin, ne yapabileceğini sorduğunda, İstanbul'a gider gitmez Boğazların korunmasıyla görevli Liman von Sanders'in komutasındaki Beşinci Ordu Kumandanlığını istemesini, kendisinin de erkân-ı harbiyesi olacağını ifade etmişti. Vahdettin ise bu kumandanlığı kendisine vermeyeceklerini belirtmişse de Mustafa Kemal Paşa yine de talep etmesi önerisinde bulunmuştu.¹⁰³ 1 Ocak 1918'de Veliht Vahdettin ve mahiyetindeki heyet İstanbul'a hareket etmiş, 4 Ocak'ta İstanbul'a varmıştı.¹⁰⁴ Mustafa Kemal Paşa, sol böbreğinde oluşan rahatsızlığın tedavisi için önce Viyana'ya ardından doktorların tavsiyesiyle Karlsbad'a gitmişti.¹⁰⁵

6. Mustafa Kemal Paşa Yeniden Suriye Cephesinde

Mustafa Kemal Paşa yurt dışında tedavisini sürdürürken Veliht Vahdettin Padişah olmuştu. İstanbul'dan gelen çağrı üzerine Mustafa Kemal Paşa vatana dönmüş ve Padişah Vahdettin'le görüşmüştü. Görüşmesinde hemen Başkumandanlığı üzerine almasını, her şeyden önce orduya hâkim olmasını teklif etmişse de Padişah Vahdettin öneriyi kabul etmemişti.¹⁰⁶ Padişah Vahdettin, daha sonra yanında iki Alman generali olduğu halde Mustafa Kemal Paşa'yı bir kez daha huzuruna davet etmişti. Mustafa Kemal Paşa, Alman generalleri çıktıktan sonra görüşmeyi arzulamışsa da Padişah aksine onların yanında konuşmayı istemişti. Padişah, Alman generallerine Mustafa Kemal Paşa'yı çok takdir ettiği bir kumandan olarak tanıtmıştı. Mustafa Kemal Paşa'yı

⁹⁹ *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, C.3, s. 43.

¹⁰⁰ *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, C.3, s. 37.

¹⁰¹ Kocatürk, *Kaynakçalı Atatürk Günlüğü*, s. 104.

¹⁰² *A.g.e.*, s. 104.

¹⁰³ Atay, *Çankaya*, s. 123-124; *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, C.3, s. 44.

¹⁰⁴ Kocatürk, *Kaynakçalı Atatürk Günlüğü*, s. 104.

¹⁰⁵ *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, C.3, s. 45.

¹⁰⁶ *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, C.3, s. 45-46.

Suriye Kumandanlığına tayin ettiğini haber vermiş, o bölgeleri düşman eline geçirmemesini kendisinden istemişti. Ardından Alman generallere dönerek, Mustafa Kemal Paşa'nın dediklerini yapabileceğini ifade etmişti.¹⁰⁷ Mustafa Kemal Paşa böylece daha önce Falkenhayn'ın komutasında istifa ettiği 7. Ordu Kumandanlığına yeniden kabul etmişti.

Mustafa Kemal Paşa, Falkenhayn'ın yerine tayin edilen¹⁰⁸ Yıldırım Orduları Grup Kumandanı Liman von Sanders Paşa için “çok hürmet ettiğim bu kişi” tabirini kullanmakla¹⁰⁹ beraber Çanakkale’de olduğu gibi bu Cephede de onunla fikir ayrılıklarına düşmüştü. Mustafa Kemal Paşa, yeni görevine başlayalı on beş gün olmamışken Kurmay Başkanı her zaman olduğu gibi o günün raporlarını getirmişti. Mustafa Kemal Paşa, bir İngiliz esirinin ifadesinden yola çıkarak İngilizlerin bütün cepheye bir iki gün içinde genel taarruza kalkışacakları kanaatine ulaşmıştı. Bunun üzerine İngilizlerin 19 Eylül 1918 akşamı genel taarruz yapacağını bildiren bir muharebe emri hazırlamış bunu da Liman von Sanders Paşa’ya göndermişti. Liman von Sanders Paşa, emri gülümseyerek karşılamıştı. Mustafa Kemal Paşa, Liman von Sanders Paşa'nın bu tavrını emri basit bulmak şeklinde yorumlamıştı. Buna rağmen Mustafa Kemal Paşa, verdiği emrin gereğini yapmış, mahiyetindeki kuvvetleri hazırlamıştı. Gerçekten de 19/20 Eylül gecesinde İngilizlerin top ateşleri başlamıştı. Kısa süre içinde Osmanlı ordusu yarılmış İngilizler, Cephede hızla ilerlemişti. Şam’daki kuvvetlerde emir komuta dağılmıştı. Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa, Liman von Sanders Paşa ile görüşmeler yapmış, ondan orduyu Halep’te toplaması emrini vermesini istemişti. Liman von Sanders Paşa kendisinin neticede bir yabancı olduğunu, bu emri Mustafa Kemal Paşa'nın vermesinin daha uygun olacağını, Kazım Paşa(Diyarbakırlı)’yı da ikna etmek gerektiğini ifade etmişti. Yapılan toplantıda hepsi fikir birliğine varmış ve emir çıkarılmıştı.¹¹⁰ Emir gereği kuvvetler Halep’te toplanmıştı.

Bu sırada Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı’na devam edemeyeceğini kabul etmişti. İtilaf Devletlerine Ateşkes teklifi götürmüştü. Teklifin kabul edilmesiyle birlikte yapılan müzakereler neticesinde Osmanlı Devleti’yle İtilaf Devletleri arasında 30 Ekim 1918’de 24 maddeden oluşan Mondros Mütarekesi yapılmıştır.¹¹¹ Mütareke gereği Osmanlı ordusunda hizmet eden diğer Alman kumandanları gibi Liman von Sanders’in Türkiye hizmeti bitmişti. Yıldırım Orduları Grup Kumandanlığına Mustafa Kemal Paşa tayin edilmişti.¹¹²

¹⁰⁷ Atay, *Çankaya*, s. 126-127; *Atatürk’ün Bütün Eserleri*, C.3, s. 48-49; Aydemir, *Tek Adam*, C.1, s. 284.

¹⁰⁸ *ATASE*, 134/237, f. 5.

¹⁰⁹ *Atatürk’ün Bütün Eserleri*, C.3, s. 50.

¹¹⁰ Atay, *Çankaya*, s. 128-130; *Atatürk’ün Bütün Eserleri*, C.3, s. 50-53.

¹¹¹ Mondros Mütarekesi müzakereleri ve Antlaşmanın maddeleri için bkz. Rauf Orbay, *Cebennem Değirmeni*, C.1, Emre Yay, İstanbul 1993.

¹¹² Aydemir, *Tek Adam*, C.1, s. 288; *Atatürk’ün Bütün Eserleri*, C.3, s. 57; Atay, *Çankaya*, s. 132-133.

Mustafa Kemal Paşa, kısa sürecek Yıldırım Orduları Grup Kumandanlığı görevinde Almanlarla yeni problemler yaşamıştı. Mütareke gereği Alman ve diğer Müttefik subayları ve erleri bir ay içerisinde vatanlarına döneceklerdi. Mustafa Kemal Paşa, 1 Kasım 1918'de Adana'dan 2. Ordu Kumandanlığına verdiği emirde ülkelerine dönmekte olan, dört seneden beri birlikte savaşılan Alman ve Avusturya subayları ve erlerine her türlü yardım ve kolaylığın sağlanmasını, Türk misafirperverliğinin her vesile ile gösterilmesini, eşya ve malzeme devir teslimlerinde yanlış anlamalara meydan verilmemesini istemişti.¹¹³ Hal böyle iken Alman subaylar eşya ve malzeme teslimlerinde sorun çıkarmışlardı. Bu durum, Mustafa Kemal Paşa'nın bazı tedbirler almasını beraberinde getirmişti. Mustafa Kemal Paşa, 5 Kasım 1918'de bağlı birlik merkezlerine gönderdiği emirde Almanların binek ve yük otomobillerini benzin dökerek yaktıklarının, bıraktıkları malzemeyi tahrip ettiklerinin, haberleşme hatlarını bozduklarının anlaşıldığını bildirmişti. Bunları engellemek için her kumandan, her menzil memuru sorumluluk alanında bulunan Alman malzemelerine el koyacaklar, hiçbir şeyin tahrip edilmesine izin vermeyecekler, özellikle otomobilleri buldukları yerlerde teslim alacaklar, malzemeleri tahrip edenleri tutuklayacaklardı. Öte yandan Adana Hat Kumandanı ve Müfettişi demiryolu hattı üzerindeki bütün sanayi imalat yerlerini ve tünelleri koruyacaktı. En son hareket edecek Alman Demiryolu Bölüğü Kumandanına, eğer en küçük bir tahribe meydan verilirse yollarda bulunan bütün Alman trenlerinin durdurularak içindekilerin savaş esiri sayılacakları tebliğ edilecekti.¹¹⁴

Sonuç

Çalışmada önemli sonuçlara ulaşılmıştır. Her şeyden önce Mustafa Kemal Paşa'nın, Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na dâhil olması ve Almanya ile ittifak kurulmasına nasıl baktığına dair tartışmalara yanıt bulunmuştur. Buna göre, Mustafa Kemal Paşa'nın Savaş'a girilmesi ve Almanlarla ittifak kurulmasına karşı olduğuna dair kaynakların 1927 sonrasında kaleme alındığı ve politik amaçla yazıldığı dikkati çekmektedir. 1927 yılına kadarki söylemlerinden yola çıkıldığında Mustafa Kemal Paşa'nın Osmanlı İttihat ve Terakki Hükümetinin Birinci Dünya Savaşı'na dâhil olmasının ve Almanya ile ittifak kurmasının bir zorunluluğun sonucu olduğu görüşünü savunduğuna ulaşılmaktadır.

Mustafa Kemal Paşa'nın Osmanlı Devleti'nin zaferlerinde ve yenilgilerinde Alman subaylarının rolüne bakışına dair önemli tespitlere ulaşılmıştır. Savaş sürecinde Alman subayların kilit noktalara getirilmesini şiddetle eleştirmiştir. Savaştığı cephelerde komutası altında ve mahiyetinde bulunduğu Alman subayların neredeyse tamamıyla sorunlar yaşamıştır. Birinci Dünya Savaşı'nın

¹¹³ Mustafa Onar, *Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları I*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1995, s. 4.

¹¹⁴ *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, S.28, Vesika: 738, Haziran 1959.

kaybedilmesinde Alman subayların önemli rolleri olduğunu, özellikle Suriye Cephesindeki yenilginin en önemli sorumluluğunu Falkenhayn'a yüklemiştir. Savaş sürecinde Alman subaylarını bir yük olarak görmüş, kilit noktalardan alınmaları gerektiğini savunmuştur. Onların Türk kumandanların emrinde ve kontrolünde hizmet ettirilmelerinin doğru olacağına inanmıştır. Aksi takdirde Osmanlı Devleti'ni Alman İmparatorluğunun çıkarları uğruna sömürge gibi kullanmak istediklerini ileri sürmüştür.

Türk subaylarıyla Alman subaylarının ilişkilerinin sorunlu olduğuna şahit olmuştur. Kendisinin dışında diğer Türk subaylarının da Alman subaylarıyla fazlasıyla anlaşmazlıklar yaşadıklarına dair örnekler ortaya koymuştur. Bunun en önemli sebebinin Alman subaylarının Türk askerlere karşı tahakküm kurmaya çalışmak olduğu görüşünü savunmuştur. Başkumandan Vekili Enver Paşa'yı Alman subayların önünü açan en önemli kişi olmakla suçlamıştır. Alman subayların Türk subayları ve askerleri üzerinde tahakküm kurma çabasının ise Türk-Alman askerleri arasında zararlı bir çekişmeyi beraberinde getirdiğini ifade etmiştir.

Mustafa Kemal Paşa'ya göre Türk ordusunda hizmet gören Almanlar, Osmanlı topraklarındaki mücadelelerini içselleştirememişlerdir. Çünkü onlar her şeyden önce Almandılar ve Almanya'nın çıkarları doğrultusunda hareket etmişlerdir. Mustafa Kemal Paşa, bu durumu Alman kumandanların alenen dile getirdiklerini örneklerle göstererek defaten somutlaştırmıştır.

Kaynakça

1. Arşiv Belgeleri

- ATASE*, 134/237, f. 5.
ATASE, 2663/123, f. 123-6a.
ATASE, 2663/123, f. 123-8.
ATASE, 2663/123, f. 6.
ATASE, 2663/123, f. 7.
ATASE, 2663/123, f. 8.
ATASE, 87/528, f. 1.
ATASE, 87/528, f. 1-1.
ATASE, 87/528, f. 1-4.
ATASE, 87/528, f. 1-5.
ATASE, 87/528, f. 1-6a.
ATASE, 88/871, f. 2.
ATASE, 88/871, f. 2-1.
ATASE, 88/871, f. 2-2.
BOA, BEO, 4366/327424.
BOA, BEO, 4370/327705.
BOA, BEO, 4406/330440.
BOA, DH.ŞFR, 44/29.
BOA, HR.MA, 1105/41.
BOA, HR.SYS, 2097/1.8, lef. 28-29.
BOA, İ.DUİT, 154/40.
BOA, İ.DUİT, 155/53.
BOA, İ.HB., 171/1333.
BOA, İ.HB., 173/1333.
BOA, İ.TAL, 508/1334.
BOA, İ.HB, 163/1333.
BOA, BEO, 4323/324225.
BOA, BEO, 4324/324280.
BOA, İ.HB, 165/1333.

BOA, BEO, 4333/324934.

Bundesarchiv, N 131/5, 15-19.

2. Gazeteler

Hâkimiyet-i Millîye

Milliyet

Yeni Gün.

3. Kitap ve Makaleler

ARMAOĞLU, Fahir; 20. Yüzyıl Siyasi Tarih, Alkım Yay.,12. Baskı, Ankara(Tarihsiz) .

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, S.82, Belge No: 1778-1779, Ekim 1982.

ATATÜRK, Mustafa Kemal; *Nutuk*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1997.

ATATÜRK, Mustafa Kemal; *Nutuk, Vesikalar*, C.3., Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yay., İstanbul 1969.

Atatürk'ün Bütün Eserleri, C.1, Kaynak Yay, İstanbul 2011.

Atatürk'ün Bütün Eserleri, C.2, Kaynak Yay, İstanbul 2011.

Atatürk'ün Bütün Eserleri, C.3, Kaynak Yay, İstanbul 2011.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C.3, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1997.

ATAY Falih Rifki; *Çankaya*, Pozitif Yay., İstanbul(Tarihsiz) .

AYDEMİR, Şevket Süreyya; *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa*, C.3, Remzi Kitapevi, İstanbul 2003.

AYDEMİR, Şevket Süreyya; *Tek Adam*, C.1, Remzi Kitapevi, İstanbul 1999

BABACAN Hasan; *Mehmet Talât Paşa*, TTK Yay., Ankara 2005.

BAYUR, Yusuf Hikmet; *Türk İnkılabı Tarihi*, C.2, K.4, Ankara 1952.

BORAK, Sadi; *Öyküleriyle Atatürk'ün Özel Mektupları*, Çağdaş Yay., İstanbul 1980.

BOZOK, Salih; Cemil S.Bozok, *Hep Atatürk'ün Yanında*, Çağdaş Yay., İstanbul 1985.

BUDAK Mustafa, "Mütareke Döneminde İtilaf Devletlerinin Müdahaleleri", *İlmi Araştırmalar*, 5/(1997), s. 81-105.

ÇOLAK, Mustafa; *Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası(1914-1918)*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2006.

ERİCKSON Edward J.; *Sizce Ölmeyi Emrediyorum*, Kitap Yay., İstanbul 2011.

- ESENKAYA, Ahmet; “Binbaşı İzzettin Bey’in Günlüğü ve Mustafa Kemal Bey”, *Çanakkale Muharebelerinin İdaresi, Komutanlar ve Stratejiler*, Ed. Lokman Erdemir, Kürşat Solak, Çanakkale 2015, s. 143-162.
- Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Osmanlı İmparatorluğunun Siyasî ve Askerî Hazırlıkları ve Harbe Girişi*, C.1, Ankara 1970.
- GOLOĞLU, Mahmut; *Sivas Kongresi*, İş Bankası Yay., İstanbul 2008.
- Hafız Hakkı Paşa'nın Sarıkamış Günlüğü*, Haz. Murat Bardakçı, İş Bankası Yay., İstanbul 2014.
- Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, S.28, Vesika: 738, Haziran 1959.
- İĞDEMİR, Uluç; Birinci Dünya Savaşı'nda Atatürk'le Mareşal Falkenhayn Arasında Çıkan Anlaşmazlığa Dair Yeni Belgeler”, *Belleten*, XXXIII/132(1969), s. 505-525.
- GÖRGÜLÜ, İsmet; “Atatürk'ün ‘Arıburnu Muharebeleri Raporu’ ve ‘Anafartalar Muharebatına Ait Tarihçe’ Adlı Eserlerinde Yer Almayan Emir ve Raporlarından Bir Demet, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, VII/19(1990), s. 93-118.
- KOCATÜRK, Utkan; *Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçalı Atatürk Günlüğü*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1999.
- KON, Kadir; *Birinci Dünya Savaşı'nda Almanya'nın İslam Stratejisi*, Küre Yay., İstanbul 2013.
- MÜHLMAN, Carl; *Çanakkale Savaşı, Bir Alman Subayının Notları*, Çev. Sedat Umrhan, Timaş Yay., İstanbul 1998.
- ONAR, Mustafa; *Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları I*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1995.
- ORBAY, Rauf; *Cebennem Değirmeni*, C.1, Emre Yay, İstanbul 1993.
- PAŞA, Cemal; Hatıralar, Hz.Alpay Kabacalı, İş Bankası Yay., İstanbul 2015
- TEKELİ İlhan, Selim İlkin; “Kurtuluş Savaşında Talat Paşa İle Mustafa Kemal'in Mektuplaşmaları”, *Belleten*, XLIV/174(1980), s. 301-345.
- UÇAROL, Rifat; *Siyasi Tarih*, Der Yay., 9. Baskı, İstanbul 2013.
- ÜÇÜNCÜ Uğur; *Milli Mücadele Yıllarında Trabzon'da İttihatçı Bir Sima Kâhya Yahya*, Serander Yay., Temmuz 2015.
- WOLF, Klaus; Gelibolu 1915, *Birinci Dünya Harbi'nde Alman-Türk Askeri İttifakı*, Çev.Eşref Bengi Özbilen, İş Bankası Yay., İstanbul 2014.
- ZÜRCHER; Erik J.; *Turkey A Modern History*, I.B.Tauris pub. Newyork, 2007.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ, OSMANLI TARİHİ ARAŞTIRMA VE UYGULAMA MERKEZİ (OTAM) DERGİSİ

OTAM, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi Bahar ve Güz olmak üzere yılda iki sayı yayımlanır. Hakemli olan dergide Osmanlı tarihi ile ilgili özgün ve bilimsel makaleler, çeviriler, kitap tanıtımları yer almaktadır. Makaleler, Türkçe, İngilizce, Fransızca veya Almanca olabilir.

OTAM Dergisi'ne gönderilecek yazılar, daha önce yayımlanmamış ya da yayımlanmak üzere başka bir yere sunulmamış olmalıdır. Yazarlar telif hakkı kendilerinde olmayan materyaller için gerekli izni almakla sorumludur.

OTAM Dergisine gönderilecek yazıların özgün ve bilimsel olması, mevcut literatüre katkı sağlaması beklenir. Özgün araştırma ve inceleme makaleleri yanında, çeviri, belge yayını, haber, nekroloji, kitap tanıtımı gibi yazılara da yer verilir. Yayına kabul edilen yazıların telif hakkı Ankara Üniversitesi OTAM Müdürlüğü'ne aittir.

OTAM Dergisi yazım ilkelerine uygun olarak hazırlanmış yazılar, elektronik olarak otam@ankara.edu.tr e-posta adresine gönderilmelidir. Yazım kurallarına uygun olmayan yazılar kabul edilmez. Yazının bir nüshası, yazar(lar)ın imzasının bulunduğu "Yayın Hakkı Devir Sözleşmesi" ile birlikte aşağıdaki adrese gönderilmelidir:

Ankara Üniversitesi, Osmanlı Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Atatürk Bulvarı, No: 45, Kat:1, Oda: 136 06100 Sıhhiye/ANKARA.

OTAM Yayın Kurulu, yazıların esasına yönelik olmayan küçük düzeltmeler yapabilir. Yayına kabul edilmeyen yazılar, yazarlarına iade edilmez.

Yazım Kuralları

Yazılar sırasıyla başlık, özet, anahtar kelimeler, metin, tablolar, resimler, kaynakçadan oluşmalı, MS Word programında, Garamond yazı karakteri ile yazılmalıdır.

1. Başlık: İçerikle uyumlu ve onu en iyi ifade eden bir başlık olmalıdır. Büyük harflerle ve 16 punto yazılmalı ve ortaya hizalanmalıdır. Başlıklar ve paragrafların arasında daima 6nk aralık bırakılmalıdır.

2. Yazar ad(lar)ı ve adres(ler)i: Yazar(lar)ın ad-soyadı başlığın altında, sağ köşede 11 punto ile yazılmalı ve (*) işareti ile yazar(lar)ın unvanı, akademik durumu, görev yaptığı kurum, e-posta adresi 10 punto ile italik olarak dipnotta verilmelidir.

Örneğin: * Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, e-mail: xxx@xxx.edu.tr.

3. Özet: Çeviri, haber, nekroloji ve kitap tanıtımı dışındaki yazılara konuyu tam olarak yansıtan en fazla 300 ve en az 150 kelime içeren Türkçe ve İngilizce özetler eklenmelidir.

4. Anahtar kelimeler: Özetlerin sonunda makalenin ana konusu ile ilgili en az 4 ve en fazla 6 anahtar kelime bulunmalıdır.

5. Metin: Metin 11 punto, tek satır aralığıyla yazılmalıdır. Sayfa kenarlarında üstten: ve alttan 5,6 cm, sağdan ve soldan: 4,5 cm boşluk bırakılmalıdır. Paragraf girintisi 0,75 cm olmalı, paragraflar arasında 6nk boşluk bırakılmalıdır.

Yazılar genel olarak (resimler ve tablolar dışında) 10,000 kelimeyi aşmamalıdır. Daha uzun bir metin için editöre başvurulmalıdır.

6. Alıntı: Alıntılar iki satıra kadar paragraf arasında tırnak içinde italik olarak verilmeli; iki satırdan uzun alıntılar ise ayrı bir paragraf olarak sağ ve soldan 1 cm içeride, blok hâlinde ve 1 satır aralığıyla 10 punto ile yazılmalıdır.

7. Bölüm Başlıkları: Makalede, düzenli bir bilgi aktarımı ve akışı sağlamak üzere ara başlıklar kullanılabilir. Ara başlıklar, ilk harfleri büyük, 11 punto ve koyu karakterde yazılmalıdır.

8. Tablo ve Resimler: Tabloların numarası ve başlığı bulunmalıdır. Tablo numarası üste, sola dayalı olarak normal yazı karakteri yazılmalı; tablo adı ise, her sözcüğün ilk harfi büyük olmak üzere italik yazı karakteri ile yazılmalıdır.

Resimler, yüksek çözünürlüklü (300 dpi), baskı kalitesinde taranmış halde makaleye ek olarak gönderilmelidir. Resimlere numara ve isim verilmelidir. Resim numarası üste, sola dayalı olarak normal yazı karakteri yazılmalı; resim adı ise, her sözcüğün ilk harfi büyük olmak üzere italik yazı karakteri ile yazılmalıdır.

Şekil, çizelge ve resimler toplamı yazının üçte birini aşmamalıdır.

9. Dipnot: Dipnotlar, sayfa sonunda 10 punto tek satır aralığıyla ve girintisiz olarak yazılmalıdır. Bir eser ilk defa atıf yapıldığında tam künyesi ile yazılmalı, sonrasında kısaltma olarak gösterilmelidir. Dipnotta gösterilen bir eser, hemen bir önceki dipnot ile aynı ise a.g.e. (kitap için) ya da a.g.m. (makale, ansiklopedi maddesi için) şeklinde kısaltmalar kullanılabilir. Eserler dipnotlarda şu şekilde gösterilmez:

Kitap:

1- Halil İncalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300–1600)*, Çev.. Ruşen Sezer, YKY, İstanbul 2003, s. 12.

2- H. İncalcık, *Osmanlı İmparatorluğu*, s. 14.

3- *A.g.e.*, s. 12.

Makale, Ansiklopedi maddesi vs.

1-Halil İnalçık, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu", *Bellekten*, XXIII/92 (1959), s. 575.

2-H. İnalçık, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu", s. 577.

3- *A.g.m.*, s. 577.

10. Kaynakça: Metnin sonunda kaynakça kısmı bulunmalı ve burada sadece metin içinde atıf yapılan eserler gösterilmelidir.

Kitap:

İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300–1600)*, Çev. Ruşen Sezer, YKY, İstanbul 2003.

Makale, Ansiklopedi maddesi vs.:

İNALCIK, Halil, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu", *Bellekten*, XXIII/92 (1959), s. 575-610.

Adres:

Ankara Üniversitesi
Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi (OTAM) Müdürlüğü
Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
Tarih Bölümü
06100 Ankara/ Türkiye
Web: <http://otam.ankara.edu.tr>
E-mail: otam@ankara.edu.tr; otam.ankara@gmail.com

ANKARA UNIVERSITY JOURNAL OF THE CENTER FOR OTTOMAN STUDIES

OTAM Journal is a peer-reviewed journal published biannually in SPRING and FALL. Original and scholarly articles (10,000 words max.), translations, book reviews on any aspect of Ottoman history are accepted for publication provided that they are approved by referees. Strict anonymity is accorded to both authors and referees.

Articles may be written in Turkish, English, French or German.

Articles submitted to the *OTAM* Journal must not have been previously published nor is under consideration for publication anywhere else. It is the responsibility of authors to obtain the necessary permission to use material that is not their own. The copyrights of the articles and reviews accepted for publication are transferred to the Directorate of Ankara University *OTAM* unless otherwise specifically agreed.

Manuscripts complying with the journals GUIDELINES should be sent via e-mail to otam@ankara.edu.tr. Articles not conforming to the guidelines may be rejected. A PRINTED COPY of the article together with the “TRANSFER OF PUBLICATION RIGHTS” bearing the signature of the author(s) must be sent to the following address:

Ankara Üniversitesi, Osmanlı Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Atatürk Bulvarı, No: 45, Kat:1, Oda: 136 06100 Sıhhiye ANKARA.

OTAM holds the right to make minor changes in the articles accepted for publication. Articles not accepted for publication cannot be returned to authors.

AUTHOR'S GUIDELINES

Submitted works should be written using MS Word program in Garamond and follow the order indicated below:

Title, Abstract, Key Words, Text, Tables, Illustrations/Photos, Works Cited.

1. Title: The title must be written in 16 point capital letters and centered. There must be 6nk space between the sub-headings and paragraphs.

2. Affiliation: The Author's name(s) must written in 11 point and appear below the title on the right hand. An asterisk footnote (*) following the last name should provide the author's affiliation and correspondence e-mail written in 10 point.

Example: * Instance: **Prof. Dr., Ankara University , Faculty of Letters, Department of History, e-mail: xxx@xxx.edu.tr.*

3. Abstract: Works apart from book reviews, translations and news must include abstracts of 150-300 words in both **Turkish** and **English**, and placed after the title.

4. Keywords: The Turkish and English abstract should be followed by 4-6 key words.

5. Main Text: The main text of the article must be written in 11 point, single-spaced. Pages must be numbered and have the following margins: Top – Bottom: 5.6 cm; Right–Left:4.5cm; Paragraph indent 0,75; 6nk space between paragraphs.

Articles should generally be no more than 10,000 words in length (plus figures and tables).

Authors of larger manuscripts should contact the Editor for advice.

6. Quotations: Quotations of up to two lines in length should be given within the body of the text in quotation marks and italics. Quotations longer than two lines should be given as a separate paragraph, indented 1cm on both sides, single-spaced and written in 10 point.

7. Section Titles: Section titles may be used to provide an orderly flow of information in the article. Section titles must be written in 11-point bold, and the first letter of each word in the title must be capitalized.

8. Tables and Pictures: Tables must be numbered and titled. Table numbers must be at the far left and non-italic. The title must be in italics with the first letter of each word in the title capitalized. Tables should be placed in the body of the text.

Pictures must be sent as separate attachment to the article, scanned in high resolution (300 dpi) print quality. Pictures must be numbered and have a caption. Diagrams, tables and pictures must not exceed one-third of the total space of the article.

9. Footnotes: Footnotes should be written in 10pt. The first time a work is cited in a footnote, the full citation must be given. Subsequently, the citation may be shortened. If the work to be cited in the footnote is exactly the same as the work cited in the footnote immediately before it (with no intervening footnotes), you may use *Ibid.* or *Ibid.* with a page number. For instance:

Book:

1- Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300–1600)*, Tr. Ruşen Sezer, YKY, İstanbul 2003, p. 12.

2- H. İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu*, p. 14.

3-*Ibid.*, p. 577.

Article, encyclopedia entry, etc.:

- 1- Halil İnalçık, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu", *Bellekten*, XXIII/92 (1959), p. 575.
- 2- H. İnalçık, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu", p. 577.
- 3- Ibid., p. 577.

10. Works Cited: Only cited works should be listed in the following format:

Book:

İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300–1600)*, Tr. Ruşen Sezer, YKY, İstanbul 2003.

Article, encyclopedia entry, etc.

İNALCIK, Halil, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu", *Bellekten*, XXIII/92 (1959), p. 575-610.

Address:

Ankara Üniversitesi
Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi (OTAM) Müdürlüğü
Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
Tarih Bölümü
06100 Ankara/ Türkiye
Web: <http://otam.ankara.edu.tr>
E-mail: otam@ankara.edu.tr; otam.ankara@gmail.com

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

MAKALELER / ARTICLES

GULİYEV, AHMED

The Ottoman Fortification of Ganja and Provincial Administration of Ganja-Qarabagh Province in the Late Sixteenth Century / 16. Yüzyılın Sonlarında Osmanlılar Tarafından Gence'de Kale Yapımı ve Gence-Karabağ Vilayetinde Osmanlı Taşra Yönetimi 1

TURGUT, VEDAT

Şah İsmail'in Hatunu / Şah İsmail's Wife 27

MEVSİM, HÜSEYİN

Tuna'dan Dicle'ye: Zıştovi Hadisesi Neticesinde Diyarbakır'a Sürgün Edilen Bulgarlar / From Danube to Tigris: The Exiled Bulgarians as a Result of Svishtov Incident 37

EROĞLU MEMİŞ, ŞERİFE

18. Yüzyılda Kazâ-i Kudüs-i Şerif Mahkemesi'nde Görev ve Görevliler / Analysis of the Hurûfât or 'Askerî Rûznâmçe Registers Without the Appointment Records of Waqfs: The Case of the District of Jerusalem 71

AKALIN, DURMUŞ

Rusya'nın Kızıldeniz Siyaseti ve Cibuti'de Sömürgecilik Faaliyetleri / Russia's Policy of the Red Sea and the Activities of Colonialism on Djibouti 105

SATILMIŞ, SELAHATTİN

1893 Malatya Depremi ve Âfet Yönetimi / 1893 Malatya Earthquake And Disaster Management 137

DAMLIBAĞ, FATİH

Sugar Production in the Ottoman Empire / Osmanlı Devleti'nde Şeker Üretimi 179

AK, MEHMET

Osmanlı Devleti'nde Veba-i Bakarı(Sığır Vebası) / The Rinderpest in the Ottoman State 215

ÜÇÜNCÜ, UĞUR

Birinci Dünya Savaşı'nda Mustafa Kemal Paşa'nın Osmanlı Ordusu'ndaki Alman Subaylarına Bakışı / Views of the Mustafa Kemal Pasha, on the German Officers in the Ottoman Army During the First World War 241

ISSN: 1019-469X